

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 42

CİLT / VOLUME: 126

SAYI / NUMBER: 248

ISSN: 0255-0644

DOSYA KONUSU
KOVID-19 VE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SALGINLAR

SAYI:
248

EYLÜL - EKİM 2020
SEPTEMBER - OCTOBER 2020

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2020 / 248

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

DOSYA KONUSU

KOVID-19 VE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SALGINLAR

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2020

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Emekli)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi - Emekli)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadil HOCA (Uluslararası Vızyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ

Editör Yardımcısı / Co-Editor
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Eyyüp ANTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılıorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Biroi EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGINÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERÇİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • Altınbaş Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölüm Başkanı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAOĞRUS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubukсарı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEZEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEYMEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihi, Müze Araştırmacı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye’de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları’nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi’nin dili Türkiye Türkçesi’dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunularında *“Aydınlatılmış Onam Formu”* nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

10. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra ‘ve diğerleri’ anlamına gelen ‘v.d.’ veya Latince ‘et. al.’ ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.’nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, ‘yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.’ denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, ‘yay. haz., ed., çev., çiz.’ şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde ‘çevrimiçi’ ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra ‘çevrimiçi’ ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a’daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum ‘y.y.’ (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine ‘y.y.’ (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse ‘t.y.’ (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Salih AYNURAL** • Emekli Öğretim Üyesi / Türkiye
Prof. Dr. Ülçer BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sefa BULUT • İbn Haldun Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Erkan GÖKSU • Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Alparslan AŞIK • Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Kırgızistan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Oktay BERBER • Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Lütfü ILGAR • Biruni Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cengiz MUTLU • Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Karasu Meslek Yüksek Okulu / Türkiye
Doç. Dr. Berrin OKKA • Necmettin Erbakan Üniversitesi, Meram Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hüseyin ÇELİK • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUL • İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞEKER • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ • Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sigortacılık Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakif olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

DOSYA KONUSU

COVID-19 PANDEMİSİ VE GÜNEY KAFKASYA'DA SİVİL TOPLUM <i>THE COVID-19 PANDEMIC AND CIVIL SOCIETY IN THE SOUTH CAUCASIA</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nazmi ÜSTE - Doç. Dr. Ulviye AYDIN	11
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN COVID-19'A YAZDIKLARI 100 MEKTUBUN İNCELENMESİ <i>ANALYSIS OF 100 LETTERS WRITTEN BY UNIVERSITY STUDENTS TO COVID-19</i>	
Doç. Dr. Süleyman DOĞAN	25
ESKİ TÜRKLERİN GELENEKSEL İNANÇ SİSTEMİNDE SALGIN <i>EPIDEMIC IN THE TRADITIONAL BELIEF SYSTEM OF THE OLD TURKS</i>	
Kürşat BARDAKCI	41
BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA KOLERA İLE MÜCADELE <i>FIGHTING WITH CHOLERA DURING THE BALKAN WARS</i>	
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI	49
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ATRANOS'TA FRENGİ VE FRENGİYLE MÜCADELE <i>FROM OTTOMAN TO REPUBLIC SYPHILIS AND FIGHT AGAINST SYPHILIS IN ISTANBUL</i>	
Doç. Dr. Celil BOZKURT	65

DOSYA DIŞI

BASKI ALTINDAKİ UYGURLAR VE DİĞER TÜRK TOPLULUKLARI: DOĞU TÜRKİSTAN'DA SÜRDÜRÜLEN SİSTEMATİK İNSAN HAKLARI İHLALLERİ <i>OPPRESSED UIGHURS AND OTHER TURKIC COMMUNITIES:</i> <i>SYSTEMATIC HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN EAST TURKESTAN</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KOLÇAK - Öğr. Gör. Dr. Osman ERCAN	77
ALTIN ORDA TARİHİNE DAİR ÇİN KAYNAKLARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER <i>SOME EVALUATIONS ON CHINESE SOURCES ON THE HISTORY OF GOLDEN HORDE</i>	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	115
YEDİSU ŞEHİR KÜLTÜRÜNDE TÜRK-SOGD ORTAK MİRASI <i>TURKISH-SOGDIAN COMMON HERITAGE IN ZHETYSU URBAN CULTURE</i>	
Sümeyra TÜRK YILDIZ	121

HAYBER GEÇİDİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR*SOME NOTES ON HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE KHYBER PASS*

Ferhat ÇİFTÇİ 133

DEDE KORKUT KİŞİ ADININ KÖKEN VE ANLAMI*THE MEANING AND ORIGIN OF THE DEDE KORKUT PERSON NAME*

Dr. Yusuf GEDİKLİ 151

NEYRİZ CUMA CAMİSİ MIHRABINDAKİ BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNE AİT**ALÇI SÜSLEME VE KİTABELER***THE GREAT SELJUK STUCCO ORNAMENTS AND INSCRIPTIONS OF THE MIHRAB OF THE NEYRİZ FRIDAY MOSQUE*

Dr. Kamran SOKHANPARDAZ 159

KERKÜK'TEN ANADOLU'YA TÜRKÜLERDE KUŞLAR VE ÇİÇEKLER*FROM KERKUK TO ANATOLIA BIRDS AND FLOWERS IN TURKISH FOLK MUSIC*

Gülşah ANDIM UÇAR - Prof. Dr. Feyzan GÖHER 179

İLK TBMM BİNASI VE SİNOP VEKİLİ MEHMET ŞERİF BEY'İN MECLİS FAALİYETLERİ*THE FIRST TBMM BUILDING AND ASSEMBLY ACTIVITIES OF SINOP DEPUTY MEHMET ŞERİF BEY*

Muzaffer YARDIMCI 199

27 MAYIS 1960 SONRASI MERKEZ SAĞDA BİR SİYASAL AKTÖR OLARAK**FERRUH BOZBEYLİ VE DEMOKRATİK SAĞ DÜŞÜNCESİ***FERRUH BOZBEYLİ AS A POLITICAL ACTOR ON THE CENTER RIGHT AFTER 27 MAY 1960 AND DEMOCRATIC RIGHT THOUGHT*

Öğr. Gör. Dr. Murat KARATAŞ 211

KİTAP İNCELEMELERİ: DEĞİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ 231

COVID-19 PANDEMİSİ VE GÜNEY KAFKASYA'DA SİVİL TOPLUM

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nazmi ÜSTE* - Doç. Dr. Ulviyye AYDIN**

Öz

COVID-19 dolayısıyla küresel düzeyde enerjiye olan talebinin azalması petrol fiyatlarını keskin bir şekilde düşürdü. Dahası, Rusya ve Suudi Arabistan arasındaki fiyat anlaşmazlığı ve Rusya'nın petrol arzını arttırması kararı petrol fiyatlarında bir günde %30 düşüğe neden olarak küresel petrol piyasalarında şok etkisi yarattı. Hiç kuşkusuz, farklı nedenlerle de olsa, bu durum ve genel olarak COVID-19 nedeniyle meydana gelen küresel kriz her üç Güney Kafkasya ülkesini de olumsuz etkileyecektir. Bu araştırma, mevcut veriler analiz edilerek, Güney Kafkasya toplumlarının sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde krizi fırsata çevirecek başta etnik sorunlar olmak üzere bölgesel sorunlarını çözmek için işbirliği olasılıkları üzerine odaklanmaları gerektiğini savunmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde konunun teorik boyutuna yer verilmiştir. İkinci kısmında Güney Kafkasya ekonomilerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde COVID-19 krizinin ışığında bölgedeki sivil toplum örgütlerinin Güney Kafkasya'da başta etnik sorunlar olmak üzere mevcut problemlerin çözülmesi için üstlenebileceği öncü rol üzerinde durulmuştur. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Ekonomik Kriz, Güney Kafkasya, Sivil Toplum, Toplumsal İlişkiler.

The COVID-19 Pandemic And Civil Society In The South Caucasia Abstract

The decline of demand for energy on global level due to COVID-19 has sharply lowered the oil prices. Moreover, the price dispute between Russia and Saudi Arabia and Russia's decision to increase its oil supply made a shock effect in global oil markets causing a 30% drop in oil prices in one day. This situation and the global crisis caused by COVID-19 will undoubtedly affect all three Southern Caucasian countries negatively, albeit for different reasons. Analyzing existing data, this research argues that the Southern Caucasian

* Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, nazmiuste@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-4638-6629.

** Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ulaydin91@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6713-5917.

societies should focus on the possibilities of cooperation to solve regional problems, especially ethnic problems, by turning the crisis into an opportunity under the leadership of non-governmental organizations. In the first part of the study, theoretical dimension of the study has been introduced. In the second part, an evaluation of the South Caucasus economies has been made. In the third part, in the light of the COVID-19 crisis, the leading role that non-governmental organizations in the region can undertake for solution of existing problems, especially ethnic problems, in the South Caucasus is emphasized. The study has been completed with the conclusion section.

Keywords: COVID-19, Economic Crisis, Society, Social Contacts, South Caucasus.

Giriş

COVID-19 gibi ilk kez meydana gelen küresel bir salgın ile mücadele edebilmek ideoloji, etnik köken, dini inançlar üstü bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. COVID-19 viral bir virüstür, bulaşıcılığı yüksektir, özellikle insan hareketliliğinin yoğun olduğu alanlarda yayılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, COVID-19 ile mücadelenin önemli bir kısmı insan ve mal hareketliliğinin azaltılması ile mümkün olabilir. Böyle bir önlem ise geleneksel ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması anlamına gelmektedir ki, bunun sonuçları, tahmin edildiği üzere, ekonomik daralma, ticaret hacminde azalma, işten çıkarma ve iflasların artması, insan psikolojilerini de olumsuz etkilenmesi de dahil sosyal problemlerin çoğalması gibi birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Nitekim 1930'lardaki Büyük Buhran sonrası ilk defa gelişmişlik düzeyi ne olur ise olsun, bütün ekonomiler bir durgunluk sürecine girmiştir.

Özellikle COVID-19 nedeniyle küresel düzeyde enerjiye olan talebin keskin bir şekilde azalması ve OPEC Plus görüşmelerinin sonuçsuz kalması dünya enerji piyasalarında petrol fiyatlarının beklenenin çok altına düşmesine neden olmuştur. Düşük petrol fiyatları ve pandemi zaten kırılabilir bir yapıya sahip Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Çeşitli ekonomik, mali ve yapısal etkenlerden dolayı bu ülkeler için COVID-19 krizinin etkilerini tamamen ve kısa bir sürede ortadan kaldırmak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, söz konusu ülke toplumlarını ekonomik ve sosyal anlamda zorlu bir süreç beklemektedir. Diğer taraftan, küresel krizlerin işbirlikleri için fırsat yarattığı düşünülürse, bu çalışma, Güney Kafkasya toplumlarının geçmişteki sorunları ve ötekileştirme meselelerini geride bırakarak, ilişkilerinde yeni bir başlangıç yapabileceği görüşünü savunmaktadır.

1. Çalışmanın Teorik Çerçevesi

20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyıla beraber uluslararası ilişkilerde ve özellikle de uluslararası politikada en çok kullanılan kavramlardan biri "küreselleşme" olmuştur. Bu kavram farklı bakış açılarıyla ele alındığında insan hakları, demokrasi ve küresel ölçekte refah açısından olumlu bir süreç olarak da değerlendirilebilmektedir. Bir diğer taraftan ise küreselleşme emperyalizmle eş değer bir kavram olarak görülebilmektedir.¹ Her iki bakış açısının iddiala-

¹ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Güncelleştirilmiş ve Geliştirilmiş 4. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara 2001, s. 1-5.

rını doğrulayacak olgular bu süreçte gözlemlenebilmektedir. Diğer yandan iki bakış açısının da uzlaştığı bir husus bulunmaktadır ki, o da küresel çapta bir etkileşimin varlığıdır. Dünya artık izole alanları olamayan bütünsel bir ağın tamamıdır. Bu nedenle günümüz dünyasında yönetsel ve iktisadi süreçleri irdelerken yalnızca egemen devletler arası ilişkileri temel alarak analizler yapmak belki de hiç bu kadar eksik olmamıştır.

Küresel çapta etkileşim hem çok boyutlu hem de farklı araçların kullanımıyla gerçekleşmektedir. Devletlerin klasik anlamdaki egemenlik alanlarının yanında güç olgusu da farklı özellikleri itibariyle ayrılmıştır. Güçlü bir devletten bahsederken artık sadece askeri ve ekonomik güçten bahsetmek yetersiz kalmaktadır. Askeri ve ekonomik güce ek olarak “yumuşak güç”ün ve “yapısal güç”ün de olması ile ancak küresel bir güçten bahsetmek mümkün olacaktır. Güç günümüzde artık devletlerin kontrol alanı dışında da sıkça karşılaşılan ve etki doğuran bir olgu olmuştur. Küreselleşme sürecinde gücün sadece devletler arasında dağılmasından değil aynı zamanda devlet dışı unsurlar arasında da dağılmasından söz edilmektedir. Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri “ulus-ötesi şirketler” (TNC) olabilir. TNC’ler dünya imalat üretiminin %50’sine yakını ve dünya ticaretinin %70’inden fazlasını karşılayarak küresel ekonomiye büyük oranda hakim olmayı başarmışlardır. Ayrıca farklı coğrafyalarda yatırım yapabilme kabiliyetleri dolayısıyla da politik denetlemelerden ve baskılardan oldukça kolay sıyrılabilirler. TNC’leri bu yönüyle hükümet dışı örgütlerde (NGO) gözlemlediğimiz ulusal ve uluslararası sisteme etki etme kapasitesine benzer bir potansiyelde değerlendirmek doğru olacaktır.²

Diğer bir yön de gücün devlet ve devlet dışı aktörler arasında paylaşımına paralel olarak gücün doğasında gözlemlenen değişimdir. Bu değişim, gücün merkezileşmesi ya da az sayıda elde toplanmasına dair uygulanan klasik yöntemlerin etkisini de azaltmıştır. Gücün doğasındaki temel değişime neden olan gelişmelerin başında teknolojideki gelişmeler, küresel eğitim seviyesinin yükselmesi ve sonucunda da yumuşak güç unsurlarının öncesi dönemlere nazaran çok daha olumlu geri bildirimler almalarıyla ilgilidir. Devletler sert güç unsurlarından vazgeçmiş olmasalar da yumuşak güç³ konusunu da ihmal edemeyeceklerinin farkına varmışlardır. Artan teknolojik olanaklar geleneksel olarak güçsüz görülen pek çok legal/illegal unsuru uluslararası ilişkilerde ve politikada dikkate alınması gereken aktörlere çevirmiştir. Bahsedilen sınıflandırmada terör örgütlerinden sivil toplum örgütlerine, toplumsal hareketlerden bireysel eylemlere kadar genişçe bir yelpaze dikkat çekmektedir. Bu çok farklı sınıflandırmaların tamamen birbirinden ayrılarak uluslararası siyasette hedeflerine ulaşması olanaksız görülmektedir. Zira gücün hem farklı sınıflandırmalara dağılımı (sert güç-yumuşak güç gibi) hem de farklı aktörlerin ulaşabildiği bir alan olması (terör örgütleri-devletler gibi) merkezileşmeyen gücün işbirlikleriyle, dayanışmalarla, ittifaklarla ve yahut yönetim

² Andrew Heywood, *Siyaset*, Genişletilmiş 4. Edisyondan Çeviri, Çev. Fahri Bakırcı, 19. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara 2018, s. 628-631.

³ Yumuşak güç kavramı ve unsurlarına dair bilgilenmek için bkz. Joseph Nye, *Yumuşak Güç*, Elips Yayınları, Çev. Rayhan İnan Aydın, Ankara 2005.

ilişkisiyle hedefe yönelmesini son süreçte kaçınılmaz kılmıştır. Küresel çağda bir yönetişimden bahsederken devletler arası etkileşimde merkezi-küresel bir otoritenin olmamasının yaratacağı anarşi ortamıyla, tersi kurgunun söylediği merkezi bir küresel otorite varlığı arasında bir yere işaret edilmektedir.⁴ İngiliz Okulu'nun temel çözümlene nesnesi olan uluslararası toplumun, ki bu devletlerin oluşturduğu bir toplumdur, daha büyük bir otoriteye boyun eğmek zorunda olmamalarından doğan anarşik yapılarına karşın egemen eşitlerden oluşan bir toplum yaratma başarıları ve çatışmadan çok düzenin hakim olması çarpıcı bir durum olarak nitelendirilmiştir. Hedley Bull devletler toplumunu açıkça anarşik bir toplum olarak tanımlamıştır. Ancak buradaki “anarşik” vurgusunun merkezi bir otoritenin uluslararası toplumda bulunmamasına dayalı olarak yapıldığı aşikardır. Ne var ki bu “anarşik toplum” ortak çıkar ve kurallar nedeniyle “toplum” olma özelliğini koruma noktasında da istikrarlı görülmektedir.⁵ İngiliz Okulu'na göre kargaşa uluslararası siyasetin temel karakterini oluşturmamaktadır. Bu noktada uluslararası hukuk ve ahlakın temel işlev görerek anarşik yapıyı denetim altına aldığı iddia edilmektedir.⁶

Hukuka bağlılık ve uluslararası ahlak ise birbirine tamamen bütünleşik yapılar değildir. Öncelikle uluslararası hukuk genel olarak somut belgelere (anlaşmalar) dayalıdır (teamüller, mütalaalar yoruma açık olsa da). Bu bağlamda tarafların pacta sunt servanda ilkesi içerisinde kalmaları beklenir ve aksi haller için uluslararası sorumluluk doğabilecektir.

Uluslararası ahlak konusunda ise uluslararası toplumun meşru üyelerinin hangi ölçütlere haiz olması gerektiğine dair bir tartışma öne çıkmaktadır. Bu konuda “çoğulcular” ve “dayanımcılar” olarak ikiye ayrılacak yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Çoğulcu toplum fikrinin önde gelen savunucularından John Rawls, uluslar arasında farklı siyasal, ekonomik, kültürel farkların olabileceğini ve bu farkların meşruiyeti ortadan kaldıracak bir neden oluşturmayacağını ifade etmektedir. Ancak Rawls'ın bir çekincesi vardır o da farklı özelliklere sahip de olsa ulusların çağdaş uluslararası hukukun içerdiği temel ilkeleri çerçeve olarak kabul etmiş olmalarıdır. Bu ilkeler kısaca; devletlerin birbirinin siyasal egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı duyması, anlaşmalara ve savaş kurallarına (meşru müdafaa ve insani müdahale sınırlarını aşmama) uymaları, yoksulluk gibi uluslararası sorunlarda işbirliğine açık olmak, soykırım ve saldırganlığı hoş görmemek şeklinde sıralanabilmektedir. Dayanımcı yaklaşımın öncülerinden Allen Buchanan ise Rawls'a eleştiri getirenlerdendir. Buchanan ahlaken meşru bir uluslararası toplumun ancak üyeleri ahlaken meşru devletlerce oluşabileceğini ifade etmiştir. Genel olarak dayanımcılar devletlerin iç sistemleri ile uluslararası ilişkilerde kurdukları

⁴ Heywood, *a.g.e.*, s. 633-635.

⁵ Terry Nardin, “Uluslararası Siyaset Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012, s. 385.

⁶ Andrew Linklater, “İngiliz Okulu”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012, s. 119-120.

devletlerin iç sistemi arasında benzerlik aramaktadırlar. Onlara göre çoğulcu yaklaşımların 21. yüzyılın gerçekleriyle uyumlu olması olanaksızdır. Dayanışmacı düşünür Andrew Hurrell, 21. yüzyıl koşullarının somut ve kolektif hedeflere yöneldiğini, bu hedefleri gerçekleştirmek için de kurumsallaşmış yönetim yapılarının gerekliliğini savunmaktadır.⁷

Her iki yaklaşımın da devlet odaklı ve devletin egemenlik alanında inisiyatif kullanarak tercihlerini belirlediği ön kabulüne dayandığı açıktır. Ayrıca her iki yaklaşım da kurumların varlığına dair bir şüphe barındırmamaktadır. Aralarındaki fark kurumların hangi felsefeye göre inşa edileceği üzerinedir. Devlet dışı aktörlerin daha çok öne çıktığı küreselleşme sürecinin ileri dönemleri, devlet ve tipik aktörler dışındaki salgın, doğa olayları, çevresel kirlilikler, küresel ısınma gibi zorlayıcıların denkleme eklenmediği çözümlenmelerin günümüzde analiz kapasitesi bakımından yetersizliği ortadadır.

Küreselleşme sürecinin başında gücün ve teknolojik gelişmişliğin süreci şekillendireceği düşünülürken bu özelliklerin tek başına belirleyici olamayacağı zaman içerisinde anlaşılmaya başlamıştır. Esasen tarih boyunca gücün ve teknolojinin tek başına belirleyici olmadığı örnekler mevcuttur. Örneğin dönemine göre teknolojik ve lojistik güçlü alt yapısına karşın Batı Roma İmparatorluğu'nun M.Ö. 46'da sonlanması, Büyük Britanya'nın Endüstri Devrimi'ni yapmasına karşın lider devlet vasfını koruyamaması bu savı desteklemektedir. Dolayısıyla mevcut fikirlerin sorunları çözemediği, kurumların içten içe çöktüğü bir durumda teknolojinin sistemlerin değişmeden devamını garanti edemeyeceği açıktır.⁸

2020 yılı küresel ölçekte tarihin önemli salgınlarından biri olan COVID-19 ile mücadele yılı olarak tarihteki yerini almıştır. Bu süreç birçok sektörde ve sistemde değişimi tetikleyecek boyuttadır. Özellikle salgınla mücadelenin sınırları aşan tedbirleri gerektirmesi ve bu tedbirlerin mutlak işbirliği ve dayanışmayla işlev kazanacak nitelikte olması devletler arasındaki ilişkilerin yeniden gözden geçirileceği süreçleri başlatmıştır. Her şeyden önce diplomasinin geleneksel uygulamaların ötesine geçmesi kaçınılmazdır. Örneğin, salgın süreci diplomasideki tipik geleneksel ketumiyet ilkesinin aksine açıklık ve bilgi paylaşımını zorunlu hale getirmektedir. Buna aykırı davranan yapıların uluslararası etiğe aykırılığı sorgulanabilecektir.

Uluslararası toplum ve ilişkilerin demokratikleşmesini zorlayan gelişmeler genel olarak küresel çapta ortaya çıkan ve tüm aktörlerin (devlet ve devlet dışı) işbirliği ile çözülmesi muhtemel sorunların tetiklemesiyle gündeme gelmektedir. Günümüz diplomasisi artık sadece bir hükümetin belli bir konudaki kanaatlerini bir başka hükümete aktarma süreci olarak değerlendirilemez. Yeni diplomasi anlayışına devlet dışı aktörleri de eklemek, sivil toplumu sadece gözlemci değil aynı zamanda diplomasie sürecinin katılımcısı olarak kodlamak kaçınılmaz olacaktır. Gayrı resmi kolu oluşturan bu yapı daha hızlı ve esnek hareket edebilmekte, resmi devlet diplomasisinin hantal yapısına nazaran hızla yol alabilmektedir.⁹

⁷ Nardin, "a.g.m.", s. 385.

⁸ Stephen D. King, *Küreselleşmenin Sonu*, Çev. Murtaza Özeren, Profil Kitap, İstanbul 2019, s. 10.

⁹ Temel İskit, *Diplomasi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 357.

COVID-19 salgını sivil toplumun etkinliği ve yaygınlığı üzerinde geçmiş dönemlerden çok daha olumlu yansımaları tetikleyecek niteliktedir. Zira salgının herhangi bir etnisite ya da devlet üzerinde etkin olmayıp tüm insanlığı etkisi altına alması, küresel çapta ekonomik krizleri tetiklemesi “*eski öteki*”-leri artık aynı safta toplamaya zorlayacak etkiyi yaratmıştır. Bu yakınlaşma eğilimine en büyük direncin devletlerin geleneksel reflekslerinden geleceği ancak sivil toplumun hantal olmayan tepki verme özelliği nedeniyle devletlerden önce “*yeni normale*” uyum sağlayacağı düşünülmektedir.

2. COVID-19 Salgınının Güney Kafkasya’da Ekonomik Yansımaları

COVID-19 pandemisi, dünya ekonomisinde küçülme uyarılarının arttığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Devletler, Mart 2020’den itibaren eğitimden turizme kadar yaşamın bütün alanlarında derin ve çok boyutlu bir krize neden olan COVID-19 salgınının önüne geçmek için radikal ve çok boyutlu önlemler almaya başlamıştır. Söz konusu uygulamalar bir taraftan virüsün yayılmasını engellerken, diğer taraftan ülke ekonomilerinin içinde bulunduğu durgunluğu hızlı bir şekilde açığa çıkarmıştır. Tahminlerini yeniden gözden geçiren Uluslararası Para Fonu’na (IMF) göre, 2020 yılında küresel büyümede -3 oranında gerileme beklenmektedir.¹⁰ Sadece bu rakam Büyük Buhran’dan sonra gerçek bir küresel krizin meydana geldiğini onaylar niteliktedir. Salgın, dünya genelinde uzun zamandır görülmeyen bir sağlık sorunu olmakla birlikte, beraberinde getirdiği üretim, istihdam, gelir kaybı ile insani, toplumsal ve ekonomik anlamda bir dizi sıkıntıları da tetiklemiştir.¹¹ COVID-19 nedeniyle gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun - gelişmiş, gelişmekte olan veya az gelişmiş, bütün dünya ekonomileri bir gerileme sürecine girmiştir. Bir başka deyişle, sadece insanlara değil, ekonomilere de virüs bulaşmıştır. Kriz önce toplam talebi ve buna bağlı olarak da toplam arzı etkilemiştir. Talep ve arzdaki azalma üretimde beklenen gerilemeyi getirmiştir. 21. yüzyılda ilk kez tecrübe edinilen salgın kaynaklı bu tür bir krizle mücadele edebilecek yeterli mekanizmalara sahip olmayan ülke ekonomileri zorlu bir sürece girmiştir.

Salgına bağlı olarak ilk dikkat çeken gelişme petrole olan talebin azalması olmuştur. Bu durum petrol fiyatlarındaki düşüşü tetiklerken diğer yandan, OPEC Plus görüşmelerinin sekteye uğraması da petrol fiyatlarının düşmesine etki etmiştir.¹² Dolayısıyla, düşük petrol fiyatları düşük mali gelir, kısıtlı hükümet harcamaları, petrol dışı sektörlere yetersiz yatırım ve düşük büyüme gibi nedenlerden dolayı petrol ihraç eden ülkeler için özellikle salgın döneminde çok ciddi bir ekonomik tehdit olarak belirmiştir.

Bu durum, uzun yıllardır etnik çatışmaların getirdiği bir dizi sorunlarla uğraşan Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomilerini de etkilemiştir. Pandemi

¹⁰ IMF, “World Economic Outlook 2020”, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2020/October/English/text.aspx?la=en>, (28 Nisan 2020).

¹¹ Serdar Sayan, “Devletin Pandemide İşini Kaybedenlere Verdiği Aylık Nakit Desteği Osmangazi Köprüsü’nden Kaç Kere Geçiriyor?”, *İktisat ve Toplum*, Sayı: 116, Haziran 2020, s. 10.

¹² CNBC, “Oil Nose-dives As Saudi Arabia And Russia Set Off ‘Scorched Earth’ Price War”, 8 Mart 2020, <https://www.cnbc.com/2020/03/08/opec-deal-collapse-sparks-price-war-20-oil-in-2020-is-coming.html>, (Erişim: 1 Ağustos 2020).

sürecinin uzaması önümüzdeki dönemler için ekonomik açıdan sorunlu bir tablo çizmektedir. Bölgenin en büyük ekonomisi olan Azerbaycan, hali hazırda petrol üreticisi ülke konumundadır. Gürcistan Azerbaycan enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için ana transit ülke olarak bilinmektedir. Ermenistan ne petrol üreticisidir, ne de mevcut koşullarda transit ülke konumundadır. Ama dünyanın iki önemli petrol üreticisi olan İran ve Rusya Ermenistan'ın en büyük ekonomik ortaklarıdır. Denize çıkışı olmayan bu kara ülkesi Rusya ve İran ekonomilerine önemli derecede bağlıdır. Dolayısıyla ekonomik ortakları petrol üreten ülke olan ülkeler de bu krizden doğrudan etkilenecektir. Diğer yandan, hali hazırda Rusya'da (kayıtlı ve/veya kayıt dışı) bu üç Güney Kafkasya ülkesinden çok sayıda işçi çalışmaktadır. RF Sayıştay Başkanlığı Corona krizi sonucu Rusya'daki 6 milyon işsiz sayısının 9 milyona ulaşacağını öngörmektedir.¹³ Düşük seviyelerde seyreden petrol fiyatlarının salgın dolayısıyla zaten felç olan bütün ekonomik sektörleri olumsuz etkileyeceği göz önünde bulunulursa, her üç Güney Kafkasya ülkesi için derin ekonomik kriz kaçınılmaz görünmektedir. Salgının olumsuz etkilerini ve düşük petrol fiyatlarını dikkate alarak IMF Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan için tahminlerini yeniden gözden geçirmiştir (Tablo-1).

Tablo-1: Reel GSYH, Tüketici Fiyatları ve İşsizlik Öngörülleri

Ülke	Reel GSYH			Tüketici Fiyatları			İşsizlik		
	2019	Tahmin		2019	Tahmin		2019	Tahmin	
		2020	2021		2020	2021		2020	2021
Azerbaycan	2.3	-2.2	0.7	2.6	3.3	3.2	5.0	5.0	5.0
Gürcistan	5.1	-4.0	3.0	4.9	4.6	3.7	11.6
Ermenistan	7.6	-1.5	4.8	1.4	0.8	2.0	17.7	19.0	18.4

Kaynak: IMF, 2020.

IMF her üç ülke için 2020 büyüme tahminlerini eksiye düşürmüştür. Ekonomisinin önemli bir kısmı petrol gelirlerine dayalı Azerbaycan'ın GSYH'nın düşük fiyatlar nedeniyle olumsuz etkileneceği tahmin edilmektedir. Benzer şekilde, petrol fiyatlarının 2021'de de istenilen seviyeyi yakalayamayacağı görüşünden hareketle, Azerbaycan için 2021 yılı için öngörülen artış %0.7 oranı gibi düşük bir seviyededir. Salgın nedeniyle ticari hareketliliğin durma noktasına gelmesi sonucu ekonomisi transit konumuna odaklı Gürcistan'ın GSYH'nda %4'lük bir düşüş beklenmektedir. Özellikle turizm, eğlence ve taşımacılık, ulaştırma, liman işletmeciliği, depolama gibi Gürcistan ekonomisine ciddi katkı sağlayan lojistik sektörlerindeki durgunluk GSYH'ya olumsuz yansımaktadır.

Salgının etkilerinin bertaraf edilmesi ile ticaretin canlanması ile bir sonraki yıl Gürcistan ekonomisinin de %3'lük bir büyüme yakalayacağı tahmin edilmektedir.

¹³ TASS Rusya Haber Ajansı, "Unemployment In Russia May Reach 10% In 2020 In Worst-Case Scenario", 25 Nisan 2020, <https://tass.com/economy/1149625>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

COVID-19 krizinin Ermenistan ekonomisi üzerindeki yansımaları da ağır olmaktadır. Bu tabloyu etkileyen en önemli faktörlerden biri, salgınla ilgili Rusya'daki gelişmelerdir. Petrol fiyatlarındaki düşüşün bir sonucu olarak Rus Rublesi'nin, yaklaşık %15 değer kaybetmesi, ihracatında ilk sırada yer alan Rusya pazarında Ermenistan'ı daha az rekabetçi kılmaktadır. Ermenistan'ın 2020'de Rusya'dan gelen işçi dövizlerinde de bir düşüşle karşılaşması muhtemeldir. 2019'da ülke dışında çalışan Ermeniler Ermenistan'a tahmini 2 milyar ABD Doları havale göndermiştir ki, bunun 1 milyar 55 milyon ABD Doları Rusya'da çalışan Ermeni işçilere aittir.¹⁴ Dolayısıyla, petrol fiyatlarındaki düşüş Ermeni ekonomisini de zayıflatmaktadır. Turizmdeki keskin düşüş, olumsuz ekonomik duruma katkıda bulunan bir başka faktör olarak gösterilmektedir. Bakır fiyatındaki düşüş ve Ermenistan'ın açık olan her iki kara sınırının (Gürcistan ve İran ile) kapatılması ülke ekonomisi üzerinde ek bir olumsuz etki yaratmaktadır. Hatırlatmak gerekirse, Ermenistan ekonomisinin 2017'de %7.5, 2018'de %5.2, 2019'da ise %7.6 olarak son üç senede büyümesinde bakır odaklı ihracat ve turizm sektörünün kalkınması anahtar rol oynamıştır.¹⁵ Böylece, 2020'de GSYH'nın %1.5 oranında küçüleceği öngörülen Ermenistan ekonomisinin 2021'de dış koşulların -özellikle ekonomisinin önemli ölçüde bağımlı olduğu Rusya ve İran'da ekonomik paketlerin uygulamaya konulması durumunda- istikrara kavuşmasına bağlı olarak toparlanacağı öngörülmektedir.

IMF'nin tahminlerine göre, her üç ülkede tüketici fiyatlarında afaki bir artış beklenmemektedir. Her üç ülke başta Rusya olmak üzere eski SSCB bölgelerine tarım ürünleri ihraç etmektedir. Salgın dönemine bağlı olarak ihracattaki azalmalar bu anlamda özellikle temel gıda gibi önemli kalemlerde iç pazara olumlu yansıyacaktır.

Tablo-1'de de görüleceği üzere, 2020 ve önümüzdeki 2021 döneminde işsizlik oranının zaten yüksek olduğu Gürcistan için tahmin yapılamamaktadır. AB ve Türkiye ile başlatılan vizesiz geçiş uygulaması Gürcü vatandaşların iş bulmak amacıyla bu ülkelere yönelmesinin de önünü açmıştır. Dolayısıyla, böylesi derin bir krizde daha fazla insanın ülkeyi terk edeceği kesin gibi görünmektedir ve bu durum işsizlik konusunda tahminde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Azerbaycan için çok keskin bir değişiklik öngörülmemektedir. Diğer taraftan, Ermenistan için durum daha farklıdır. AEB üyesi olan Ermenistan vatandaşlarının ülke dışında iş bulmak adına çok fazla seçeneği bulunmamaktadır. Ermenistan'ın bölgenin iki önemli ekonomisi olan Türkiye ve Azerbaycan ile etnik temelli sorunlar nedeniyle sınırları kapalıdır. Daha önce de vurgulandığı gibi, en önemli ticari ortakları olan Rusya ve İran'ın kendisi zaten derin bir buhran içindedir. Dolayısıyla, bu ülke için işsizlik tahminleri diğer iki ülkeye nazaran epey yüksektir.¹⁶

¹⁴ Benyamin Poghosyan, "Analysis: Coronavirus Presents Armenia With Difficult Challenges", Commonsense.eu, 7 Nisan 2020, https://commonsense.eu/index.php?m=23&news_id=5492, (Erişim: 4 Ağustos 2020).

¹⁵ A.e.

¹⁶ IMF, 2020.

Dolayısıyla, genel bir değerlendirme yapılırsa, salgın tüm dünya ülkelerini hazırlıksız yakalarken, 2014 yılı ortasından itibaren düşük seviyelerde seyreden petrol fiyatları nedeniyle zaten zorlu bir dönemden geçen (Tablo-2) Güney Kafkasya ekonomilerinde de durgunluğa neden olmaktadır.

Tablo-2: Güney Kafkasya Ülkeleri GSYH'sı, 2014-2018 (milyar ABD \$)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Azerbaycan	75.244	53.074	37.868	40.866	46.94
Gürcistan	17.627	14.954	15.142	16.243	17.6
Ermenistan	11.610	10.553	10.546	11.527	12.433

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

2014 yılı ortalarından itibaren yaşanan sıkıntılı sürecin etkilerini tam atlatamamışken, 2020 salgını ile daha önce hiç tecrübe edilmeyen yeni bir krizle karşılaşmak, hassas olan Güney Kafkasya ekonomileri için ağır sonuçlar doğurmaktadır. Özellikle her üç ülkenin de zaman zaman sıcak çatışmaya dönüşebilen çeşitli etnik sorunlarla uğraşması söz konusu krizin neticelerini daha da ağırlaştırmakta, sadece ekonomik değil, derin sosyal ve toplumsal etkileri olan olumsuzluklar ortaya çıkarmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Güney Kafkasya'daki etnik çatışmalar COVID-19 salgınının neden olduğu çok boyutlu krizin gölgesinde oldukça "demode" ve cılız kalmaktadır.

3. Kriz Döneminde Güney Kafkasya'daki Sivil Toplum

Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere, COVID-19 salgını tüm dünya için çok büyük insani, ekonomik, sosyal, siyasi ve en önemlisi, ilk kez tecrübe edinilen zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, tehdit özellikle çatışma bölgeleri açısından daha ciddidir. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri António Guterres küresel bir ateşkes çağrısında bulunmasına rağmen, aralarında Güney Kafkasya'dakilerin de bulunduğu, uluslararası ilginin ön saflarında olmayan birçok çatışma vardır. İşin ilginç, salgın bu bölgelerde güç dengesinin farklı taraflara kayması açısından da değişik gelişmelere neden olmaktadır. Örneğin, salgın vakalarının arttığı dönemlerde Afganistan'daki Taliban da dahil olmak üzere bazı silahlı gruplar, sağlık bilgileri ve temel tıbbi bakımla ulaşarak meşruiyetlerini kanıtlamaya çalışmışlar, yumuşak güç elde edebilmek için krizi fırsata çevirmeye uğraşmışlardır. Nisan 2020'de Tayland'ın güneyinde, isyancıların ana silahlı grubu Ulusal Devrimci Cephe, COVID-19 krizi geçene kadar ateşkes ilan etmiş ve halk sağlığı müdahalesine destek sunmuştur. Bu jest Tayland hükümetinin silahlı kuvvetleri tarafından tam anlamıyla karşılık vermemiş olsa da, şiddet düzeylerini düşürmek ve barışa yönelik daha fazla ilerleme için umut verici bir örnek oluşturmuştur. Myanmar çevresinde ise, etnik silahlı gruplar, sınır kontrollerini ve karantina rejimlerini sürdürmek için elzem olarak değerlendirilmiştir.¹⁷

¹⁷ Adam Burke, "Asia's Ethnic Conflicts In The Wake Of Covid-19", 29 Mayıs 2020, Italian Institute For International Political Studies, <https://www.ispionline.it/en/publicazione/asias-ethnic-conflicts-wake-covid-19-26355>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

Abhazy'a, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ'daki etnik temelli çatışmalarla bilinen Güney Kafkasya bölgesinde ise durum biraz daha farklıdır. Dünya genelinde vaka sayısının yükseldiği Mart-Nisan 2020 döneminde Abhazy'a ve Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı güçler cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri düzenlemiş ve seçimlerin geniş bir katılımı ile gerçekleştiğini iddia etmiştir. Diğer taraftan, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile AGİT Minsk Grubu Eş Başkanları, bölgedeki salgını tartışmak için uzaktan istişareler gerçekleştirmiş ve ortak video konferanslar düzenlemiştir. Gürcistan hükümeti de Abhazy'a ve Güney Osetya'ya yardım etmeye hazır olduğunu göstermek için bazı adımlar atmış, her iki ayrılıkçı bölge için test ve tedavi sözü vermiştir. Hatta Abhazy'a'dan hastaları almak ve tedavi etmek için temas hattına yakın bölgede bulunan Rukhi'de yeni inşa edilmiş bir hastaneyi salgın tedavisi için donanımlı hale getirmiştir. Bölge ülkeleri arasında barış süreci için umut vadeden bu gelişmeleri Rusya'nın salgınla mücadeleye destek verdiklerini iddia ederek Karadeniz filosundan Abhazy'a'ya radyasyon, kimyasal ve biyolojik birim birliklerini göndermesi, bir başka ifade ile yeterli tıbbi ve insani destek sağlamak yerine çatışma alanlarında askeri konumunu güçlendirmesi ve Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında ciddi kayıplarla sonuçlanan ateşkes ihlali takip etmiştir.

Salgın öncesi Güney Kafkasya'daki konjüktür incelendiğinde bölge halklarının farklı düzeylerde ve çeşitli nedenlerden dolayı siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarla mücadele ettikleri görülmektedir. Salgın ile birlikte bu sorunlar artarak kalmamış, nitelik olarak en temel düzeye inmiştir. Bağımsızlık kazandıkları son 30 yılda başta Avrupa Birliği (AB) olmak üzere Dünya Bankası gibi birçok uluslararası kuruluşlar, hükümetlerarası teşkilatlar ve hükümet dışı örgütler bölgede sivil toplum kuruluşlarının örgütlenmesine, bu dinamikleri harekete geçirerek, ister yerel düzeydeki, isterse de ülkeler arasındaki sorunların çözülmesine yardımcı olmaya çalışmıştır. Geline nokta bu konuda belli bir aşamaya geldiği inkar edilemez. Özellikle her üç ülkedeki sivil toplum örgütleri ağırlıklı olarak Batı menşeli desteklerle genç nesiller arasında kimlik temelli düşmanlık duygularının azaltılması, demokrasi ve insan haklarının anlaşılabilir yaygınlaştırılması, ötekileştirmeden uzaklaşarak daha kapsayıcı bir yaklaşımın edinilmesi için çeşitli platformlarda kayda değer girişimlerde bulunulmuştur. Fakat söz konusu teşebbüsler demokrasi, şeffaf yönetim, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi ilkelerin benimsenmesi konusunda olduğu gibi, Güney Kafkasya bölgesindeki kimlik temelli mevcut çatışmaların çözümü için de yeterli olmamakla birlikte, toplumsal düşüncelerin barışçıl mecraya odaklanarak sonuç elde edilmesini sağlayamamıştır. Bir diğer taraftan, bölgedeki ekonomiler uluslararası ticarete açılmaya ve özel sektörü genişletmeye devam ederken, ülke yönetimlerinin gölgesinde sivil toplum alanı kapalı ve kısıtlı kalmıştır.

Oysa COVID-19 krizi, etkili ve duyarlı yönetim sistemlerinin ve kurumlarının yanı sıra, sivil toplumun kritik önemini göstermiştir. Çünkü sınırların kapatılmasına ve içe dönük siyasete neden olan bu ölçekte bir kriz, huzursuz-

lukları ve şiddet olaylarını tetikleme, devam eden diplomasi çabalarını sınırlama ve uluslararası kriz yönetimi sistemlerini test etme potansiyeline sahiptir. Çatışma mirası olan bir bölgede, salgın müdahalelerinin yerel veya uluslararası güvensizliği aşması ve hükümetler ile vatandaşları arasında güven ve ilişkiler inşa etmesi gerekmektedir. Ne var ki etkileşim ve işbirliğinin asgari seviyede olduğu Güney Kafkasya devletleri arasında bir güvenlik toplumu ilişkisi geliştirmenin zorluğu ortadadır. Bu nedenle pandemi ve benzeri krizler, toplumları korumak ve yeniden inşa etmek için hükümetler arasında ve topluluklar içinde artan işbirliği ve dayanışma fırsatıdır. Hatta pandeminin insan yaşamı üzerindeki etkilerini ve ekonomilere yansımaları dikkate aldığımızda belki de işbirliği ve ortak çalışma kaçınılmaz bir zorunluluk olarak rasyonel kriterler içerisinde değerlendirilmek zorunda kalacaktır. İngiltere, Fransa, ABD gibi hem demokrasi geleneğini görece içselleştirdiği iddia edilen toplumlar hem de dünyanın önde gelen ekonomileri COVID-19 krizi ile ilgili zorlu bir süreçten geçmekte, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak çok boyutlu çetin bir sınav vermektedir. Böyle bir ortamda Abhazya, Dağlık Karabağ veya Güney Osetya gibi uluslararası tanınırlığı olmayan, kendi öz kaynaklarını yaratamayan bölgelerin salgın kriziyle başa çıkmakta ne denli zorlandığı aşikardır. Aynı durum çatışmaya taraf olan devletler için de geçerlidir. Zaten her üç ülke salgın öncesi bölgeyi yakından ilgilendiren ve hatta derinden etkileyen jeopolitik koşullar ışığında ve de petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte sıkıntılı bir sürece girmişlerdi. Salgın ile birlikte zorluklar artmakla kalmamış, dünyaya hakim olan belirsizlik üç Güney Kafkasya devleti için mevcut şartlarda öngörülmesi daha zor hale gelmiştir. Bireylerin yaşamsal risklerinin söz konusu olduğu, başka bir ifade ile, gerçek anlamda bir hayatta kalma mücadelesinin verildiği şimdiki dönemde sivil topluma her zamankinde daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Öyle ki, Güney Kafkasya'daki sivil toplum örgütleri hem kendi ülkelerinde, hem de ayrılıkçı güçlerin hakimiyetinde bulunan bölgelerde etkinliğini arttırmak zorundadır. Bu örgütler önce kendi aralarında diyalogu geliştirerek krizin bir "fırsat penceresi" olduğuna inanmalı ve bunu ait oldukları toplumlara anlatarak krize bu pencereden bakmaya ortam sağlamalıdır. COVID-19 bu anlamda toplumlar arası güven oluşturmak için bir egzersiz olarak görülmelidir. Geline nokta bölgede geleneksel bir nüfuza ve etki gücüne sahip olan Rusya'nın salgınla mücadele kapsamında ne Güney Kafkasya ülkelerine, ne de ayrılıkçı yönetimlere verebileceği somut bir desteğin olmadığı görülmektedir. Bu husus başlı başına birçok çalışmaya konu olacak kadar derin ve çok boyutlu bir mevzu olmakla birlikte, kısaca bahsetmekte yarar vardır. Rusya'nın kendisi uzun süren Suriye savaşının yorgunluğu, Kırım'ı ilhakı nedeniyle maruz kaldığı ekonomik ambargolar, bütçe gelirlerinin %40'ını oluşturan petrol ve doğal gaz piyasasında yaşanan düşüşler,¹⁸ COVID-19 salgını ve benzer nedenlerle desteğe ihtiyaç duyduğu bir dönemden geçmektedir. Bu koşullar altında Güney Kafkasya ülkelerine destek kapsamında sunabi-

¹⁸ Habertürk, "Rusya'nın Petrol Geliri Yüzde 25 Azaldı", 10 Haziran 2020, <https://www.haberturk.com/rusya-nin-petrol-geliri-yuzde-25-azaldi-2708196-ekonomi>, (Erişim: 14 Ağustos 2020).

leceği çok fazla seçeneği yoktur. Ayrıca, Rusya'nın tarihsel olarak bu bölgede ekonomik araçlarla değil, askeri gücüyle var olduğu da göz önünde tutulursa, her üç ülkedeki sivil toplumun tepki ve etki gücünde eşgüdümü sağlayarak, harekete geçmesi için uygun bir zamandır.

Çalışmanın önceki bölümünde de bahsedildiği gibi, tam da Gürcistan hükümeti ile Abhazya lideri arasında salgının yayılmasını yönetmek ve işgal hattında insan kaybını en aza indirmek üzerine bir konuşma başlamak üzereyken veya Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri arasında AGİK Minsk Grubu'nun teşebbüsü ile bir diyalog kurulmuşken, Rusya'nın Gürcistan'ın ayrılıkçı bölgelerine salgınla mücadele için askeri birlikler göndermesi ya da Ermenistan-Azerbaycan sınırında çatışmaların meydana gelmesi bir tesadüf değildir. En önemlisi ise, zaten birtakım ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlarla uğraşan Güney Kafkasya halkları salgının da etkisiyle artık savaş istemediklerini çeşitli platformlarda dile getirmektedir. Her üç ülkede de insanlar sağlık gibi hayati bir zeminde gelişen salgın krizinin etkisi ile 30 yıldır devam eden çatışmalardan yorgun düşmüştür. Toplumların bu durumun bilincine varması, bölgeye kalıcı barışın gelmesi için çok önemli bir fırsattır. Bu fırsatın olgunlaştırılarak değerlendirilmesi görevi sivil toplum örgütlerine düşmektedir. Ayrıca, daha önce edinilen tecrübeler, başta AB kurumlarının öncülüğü olmak üzere, dışarıdan yapılan girişimlerin Güney Kafkasya'daki sorunların çözülmesi için yeterli olmadığını göstermektedir. Öncelikle bu toplumların kendilerinin durumu anlaması gerekiyordu ki, aslında COVID-19 krizi bu anlamda etkili olmaktadır. Dolayısıyla, hem sivil toplum örgütleri, hem de onları destekleyen Batılı kuruluşlar için müsait bir ortam olduğu söylenebilir ve bu yöndeki çabaların yoğunlaştırılması gerekmektedir. Güvenlik tehdidinin yeniden tanımlandığı söz konusu dönemde halk sağlığı artık herhangi bir dış tehdit veya sınır savunması düşüncesinden daha acil bir tehdit olarak kabul edilmektedir. COVID-19 krizinin aniden ortaya çıkmış olması esasında bölgedeki mevcut koşullar ışığında bölgedeki sivil toplum örgütlerine tarihi bir sorumluluk yüklemektedir. Diğer taraftan, kriz süresince alınan katı önlemlerin yeni bir statüko olarak kalmayacağına dair vatandaşlara güvence vermek için hükümetler sivil toplumla birlikte çalışabilir ve krizden edinilen deneyimler dikkate alınarak hızlı bir şekilde düzenli yönetim mekanizmalarına dönülür.

4. Sonuç

Pandemi süreci kaotik özelliğini henüz değiştirmemiştir. Birçok bilinmezi barındıran bu süreç zaman zaman acil karar alınması gereken hatta acil eylem planlarını zorunlu kılan bir süreçtir. Ne var ki devletleri temsil eden hükümetlerin karar alma süreçleri geçmişin ezberlerini yok sayarak adım atabildikleri bir platform değildir. Bu durum da pandemi ortamında bilimin emrettiği hızı yakalamakta zaman zaman zaafiyet barındıracaktır. Çalışmanın önceki bölümlerinde vurgulandığı gibi COVID-19 süreci, sosyal mesafenin yetersiz kaldığı uluslararası düzeyde devletler arasında çözüme yönelik olarak geniş kapsamlı bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca hükümetlerin taşıdıkları sorumluluk karar alma süreçlerinde riskleri göz ardı edemeyecekleri bir

durumu ortaya çıkartmaktadır ki bu da eylem noktasında hantal bir yapıya davetiye çıkartmaktadır. Daha esnek davranabilen sivil toplum örgütleri ise inisiyatif alma noktasında daha hızlı ve cesur bir karakterde olabilecektir. Bir diğer ifade ile, COVID-19'un yayılmaya devam etmesi noktasından hareketle sivil toplum örgütlerinin daha fazla rol alması gerekecektir. Salgın döneminde sivil toplumun dinamizmiyle devletlerin deneyimlerini bir arada kullanabilmenin değeri büyüktür ve sonuç almaya hizmet edebilecektir. Sürecin bu şekilde ilerleyebilmesi ancak devletlerin sivil topluma alan açacak şekilde hareket etmesi halinde mümkün olabilir. Aksi halde salgınla mücadelenin beklenen başarıya ulaşması zor görünmektedir. Bu tarz bir yönetim modelinin yürütülebilmesi için bölgede eleştirilere konu olan demokrasi seviyesini yükseltmek adeta kaçınılmaz bir zorunluluk olacaktır. Bu adım beraberinde işbirlikleri ve güvenlik toplumu oluşturma süreçlerini çalıştıracığından yeni normalde öncesi dönemin kronik ve kimlik temelli kriz ve çatışma alanları yavaş yavaş yerini beraber çalışmaya dair sorunlara çözüm arayışına bırakacağı ihtimali yüksektir. Bu nedenle Güney Kafkas devletleri için pandemi sürecinin doğru yönetilmesi temel anlaşmazlıkların çözümünde demokratik bir gelişimi beraberinde getirebilecektir denilebilir.

Kaynaklar

BURKE, Adam: "Asia's Ethnic Conflicts In The Wake Of Covid-19", 29 Mayıs 2020, Italian Institute For International Political Studies, <https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/asias-ethnic-conflicts-wake-covid-19-26355>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

CNBC: "Oil Nose-dives As Saudi Arabia And Russia Set Off 'Scorched Earth' Price War", 8 Mart 2020, <https://www.cnn.com/2020/03/08/peccdeal-collapse-sparks-price-war-20-oil-in-2020-is-coming.html>, (Erişim: 1 Ağustos 2020).

Habertürk: "Rusya'nın Petrol Geliri Yüzde 25 Azaldı", 10 Haziran 2020, <https://www.haberturk.com/rusya-nin-petrol-geliri-yuzde-25-azaldi-2708196-ekonomi>, (Erişim: 14 Ağustos 2020).

HEYWOOD, Andrew: *Siyaset*, Genişletilmiş 4. Edisyondan Çeviri, Çev. Fahri Bakırcı, 19. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara 2018.

IMF: "World Economic Outlook 2020", <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2020/October/English/text.ashx?la=en> (Erişim: 28 Nisan 2020).

İSKİT, Temel: *Diplomasi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

KING, Stephen D.: *Küreselleşmenin Sonu*, Çev. Murtaza Özeren, Profil Kitap, İstanbul 2019.

LINKLATER, Andrew: "İngiliz Okulu", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012.

NARDIN, Terry: "Uluslararası Siyaset Teorisi", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012.

ORAN, Baskın: *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Güncelleştirilmiş ve Geliştirilmiş 4. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara 2001.

POGHOSYAN, Benyamin: “Analysis: Coronavirus Presents Armenia With Difficult Challenges”, Commonsplace.eu, 7 Nisan 2020, https://commonsplace.eu/index.php?m=23&news_id=5492, (Erişim: 4 Ağustos 2020).

SAYAN, Serdar: “Devletin Pandemide İşini Kaybedenlere Verdiği Aylık Nakit Desteği Osmangazi Köprüsü’nden Kaç Kere Geçiriyor?”, *İktisat ve Toplum*, Sayı: 116, Haziran 2020.

TASS Rusya Haber Ajansı: “Unemployment In Russia May Reach 10% In 2020 In Worst-Case Scenario”, 25 Nisan 2020, <https://tass.com/economy/1149625>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN COVID-19'A YAZDIKLARI 100 MEKTUBUN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN*

Öz

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin koronaya (Covid-19) yazdığı 100 mektup incelenerek evde kaldıkları karantina günlerinde virüsten ne şekilde etkilendiklerinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Öğrencilerin, "Covid-19'un Günlük Yaşamına ve Eğitimine Etkisinin İncelenmesi" amaçlanmıştır. Yıldız Teknik Üniversitesi'nde "2020 Bahar" döneminde katılımcı öğrencilere "Koronaya Mektup" yazmaları istenmiştir. Çalışma, araştırmacının seçmeli ders verdiği katılımcı öğrencilerin, her fakülteden, her birimden, her sınıf düzeyinde, her branştan, her bölümden, 18-25 yaş aralığında kız ve erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Üç ayrı sınıfta 190 lisans katılımcı öğrencisi "Koronavirüse" mektup yazmışlardır. 100 mektup incelenmiş ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu çalışma, üniversitenin neredeyse tamamını içine alan küçük bir nüvesini ve ortalama bir örneklem teşkil etmektedir. Mektuplarda açıkça görülmektedir ki, kişiler, zamanlar mektupların sayısı kadar farklı olmakla birlikte özünde aslında ortak kaygının ölüm korkusu olduğu görülmektedir. Bu salgının, yeni dünya düzenine geçmeden önce belki de kendi içimize bir yolculuk yapmak, kendimizi gözden geçirmek ya da kendimizle tanışmak için bir fırsat olduğu, katılımcılar tarafından vurgulanmıştır. Araştırma sonucunda; öğrencilerin koronaya yazdıkları mektuptan başka bir çalışma olmaması açısından elde edilen bulgulara büyük öneme haiz olduğu düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Üniversite, Covid-19, Öğrenci, Mektup, İnceleme.

Analysis Of 100 Letters Written By University Students To Covid-19

Abstract

In this study, it is aimed to determine how they were affected by the virus during the quarantine days they stayed at home by examining 100 letters written by university students to the Corona (Covid-19). It is aimed to examine the effect of Covid-19 on the daily life and education of undergraduate students of

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, dogansuleyman1@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1825-2583.

the students. At Yıldız Technical University, participating students were asked to write a "Letter to the Corona" in the 2020 Spring period. The study consists of the participant students for whom the researcher gave elective courses, from each faculty, from each unit, from each grade level, from each branch, from each department, between 18-25 years of age. 190 undergraduate participating students in three different classes wrote a letter to Coronavirus. 100 letters were analyzed and subjected to content analysis. This study constitutes a small core of the university and an average sample. It is clearly seen in the letters that although the times are as different as the number of letters, in essence, the common concern is actually the fear of death. It was emphasized by the participants that this epidemic was perhaps an opportunity to take a journey within ourselves, to review ourselves or to meet ourselves before moving on to the new world order. As a result of the research; It is thought that the findings obtained are of great importance since there is no other study other than the letter that the students wrote to the corona.

Keywords: University, Covid-19, Student, Letter, Review.

Giriş

2019 yılının sonunda bir anda yaşamımıza giren Covid-19 Koronavirüs salgınının, tüm dünyayı görünmez harp alanına çevirdiği görülmüştür. Koronavirüsün, çıkış noktası itibarıyla Çin virüsünün; yaşlılar, gençler, bebekler, çocuklar, kadınlar, erkekler, zenginler, fakirler, hâsılı her kesimden insana istenmeyen misafir olduğu gözlenmiştir. Bu salgının ne zamana kadar süreceği hakkında henüz hiçbir ülkenin net bir bilgiye sahip olmadığı belirtilmektedir. Bu durum, tüm dünyada büyük bir panik havasına neden olmaktadır.

Dünya genelinde yaygın bir pandemi oluşturan COVID-19 (Covid-19) salgını yaşamı ciddi anlamda tehdit etmeye devam etmektedir. Aslında beklenmeyen bir zamanda, Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinden başlayan bu hastalık hakkında var olan bilgiler her gün değişirken, hastalığın hızlı bulaşma şekli, hasta ve ölüm sayılarının sürekli artması sebebiyle var olan panik ve endişe bir tür korkuya dönüşmüş durumdadır.¹

Yazı yazmak, özellikle de mektup yazmak, duyguların dışavurumunda önemli etkinliklerdendir. 21. yüzyılın en büyük salgını olan Koronavirüs günlerinde Covid-19'a gönderilen mektuplar, öğrencilerin aslında ortak bir duyguya sahip olgusunun ortaya çıkartmaktadır. Her şeye rağmen içinde güzel ümitler besleyen gençlerle bir araya gelmemizi, hepimizin aynı gemide olduğumuzu hissetmemizi sağlamaktadır.²

Mektup, yazılış amacının iletişim kurmak olduğu düşünüldüğünde günlük yaşamla yakından ilişkili bir türdür. Hatta sözlü olarak karşımızdakine anlatamayacağımız duygu ve düşüncelerimizi karşımızdaki kişi ya da kişilerle paylaşmamıza olanak tanır.³

¹ Çağatay Üstün - Seçil Özçiftçi, "COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, Cilt: 25, Özel Sayı: 1, Ocak 2020, s. 142-153.

² Süleyman Doğan, *Koronaya 100 Mektup*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2020.

³ Arif Çerçi, "Çocuk ve Mektup", *Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara 2019, s. 15-24.

Yaygın bir salgın ve şiddetli akut solunum yetmezliğine neden olan bir koronavirüs Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıktı ve dünya gündemini meşgul etmeye başladı. Koronavirüs (COVID-19) ve Çin'in diğer illerinde ve birçok ülke ve kıtada hızla yayıldı.⁴ Virüsün yayılması coğrafi olarak genişledikçe, ölü sayısı çoğalmıştır.⁵ 30 Ocak 2020'de, yeni bir koronavirüs olarak ortaya çıkması, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından "uluslararası endişe veren halk sağlığı acil durumu" olarak adlandırıldı. 11 Mart'ta "salgın" ilan edildi. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) verilerine göre COVID-19, 187 ülkeye yayıldı.⁶ COVID-19'a bağlı ölüm sayısı hala artmaktadır ve virüs henüz tam olarak kontrol edilmemiştir. Bu makale kaleme alındığı sırada (Eylül 2020) yirmi milyondan fazla vaka ve bir milyondan fazla ölü sayısı dünyayı sarsmıştır.⁷ Salgın hastalıklar sırasında insanlar genellikle korku, panik veya fobi gibi çeşitli psikolojik zorlukları yaşarlar.⁸

H1N1, SARS, MERS, Ebola ve Zika gibi benzer salgınların daha önce ciddi olumsuz etkilere sahip olduğu, korku ve endişe bozukluklarına neden olduğu bildirilmiştir. Benzer şekilde, yazılı, görsel ve sosyal medyada COVID-19'a maruz kalma, halk arasındaki kaygı ve korku düzeylerini arttırmaktadır. COVID-19 pandemisinin, hem sağlık personeli hem de halk arasında şizofreni, anksiyete, depresyon ve akut stres bozukluğu dahil olmak üzere zihinsel bozukluk riskini artırdığı bildirilmiştir. Araştırmacılar COVID-19 pandemisinin olumsuz etkilerinin aşırı hastalık korkusu, öfke, alkol / tütün kötüye kullanımı, boşanma ve intihar artışlarına yol açtığını tahmin ediyorlar.⁹ COVID-19'a ait ilk veriler hastalığın klinik karakteristiği hakkında bilgilerimizi arttırmış olup kronik hastalığı olan bireylerde hastalığın daha sık görüldüğü ve daha ağır seyrettiğine dikkat çekmiştir.¹⁰

Salgınlar insanlık tarihi boyunca mücadele edilmesi gereken bir tür biyolojik afet olarak nitelendirilmektedir. Salgınlarda, salgının ortaya çıkmasını önleme, salgına hazırlıklı olma ve salgın riskini azaltma sürecini içeren stratejilerin uygu-

⁴ W. Hu - L. Su - J. Qiao - J. Zhu - Y. Zhou, "COVID-19 Outbreak Increased Risk Of Schizophrenia In Aged Adults", *PsyChinaXiv.*, <https://doi.org/10.12074/202003.00003>.

⁵ Z. Wu - J.M. McGoogan, "Characteristics Of And Important Lessons From The Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in China: Summary Of A Report of 72314 Cases From The Chinese Center For Disease Control And Prevention", *JAMA*, 2020, s. 1239-1242.
<https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>.

⁶ World Health Organization (WHO) (2020), *Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic*, March 11 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novelcoronavirus2019>.

⁷ İbrahim Arpacı - Kasım Karataş - Mustafa Baloğlu, "The Development And Initial Tests For The Psychometric Properties Of The COVID-19 Phobia Scale (C19P-S)", *Article in Personality and Individual Differences* 164, 2020.

⁸ Büşra Yücel - Arzu Ala Görmez, "SARS-Corona Virüsüne Genel Bakış", *Türkiye Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi - Turkish Journal of Applied Sciences and Technology*, Cilt: 2, Sayı: 1, Siirt Üniversitesi, Siirt 2019, s. 32-39.

⁹ Chunfeng Xiao, "A Novel Approach of Consultation On 2019 Novel Coronavirus (COVID-19) Related Psychological and Mental Problems: Structured Letter Therapy", *Psychiatry Investigation*, 17 (2), 175-176, February 2020, <https://doi.org/10.30773/pi.2020.0047>.

¹⁰ Beste Sandalcı - Oğuz Abdullah Uyaroğlu - Gülay Sain Güven, "COVID-19'da Kronik Hastalıkların Rolü, Önemi ve Öneriler", *Flora Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 2, Haziran 2020, s. 132-138.

lanması gerekmektedir. Ancak uygulanacak bu stratejilerde riskler ve belirsizlik olgusu, özellikle salgınlar söz konusu olduğunda belirli zorluklar içerebilmektedir. Gelinen süreçte bir anda ortaya çıkan, ölümcül ve yayılma hızı son derece yüksek olan ve bu yönüyle küreselleşen COVID-19 salgını insan toplumlarını ve devletleri önce çaresizliğe sonra da belirsizliğe sürüklemiş, sınırlar kapanmış, ulaşım ve dolaşım yasaklanmış, önce devletler sonra da şehirler adeta karantinaya alınmış, bütün dünyada neredeyse olağan üstü hal ilan edilmiştir.¹¹

Yaşadığımız dünyada, toplumlar varoluşundan günümüze kadar pek çok salgına maruz kalarak, salgın hastalıklar ile savaşmıştır. Dünya salgın tarihinde adı geçen ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan Kara Veba, Koler, İspanyol gribi vb. büyük salgınların yanında COVID-19 ya da diğer adıyla yeni korona virüsü de günümüzün pandemisi olarak ilan edildi ve artık büyük çaplı salgınlardan biri olarak tarihe geçecektir.¹²

Türkiye, Covid-19'un kısa vadeli ekonomik sonuçlarının yanı sıra, orta ve uzun vadede sebep olacağı sektörel dönüşümlerden de etkilenecektir. Ekonomik hayatın pek çok köşesinde, fakat en çokta eğitim ve hizmetler alanında devam eden 'dijitalleşme' sürecinin hız kazanacağı beklentisi de yaygınlaşmıştır. Covid-19'un etkisinden ne zaman çıkabileceğimiz henüz bilinmemekle birlikte, yaşadığımız bu deneyimden sonra virüs salgınlarının belirli aralıklarla tekrarlanabileceğine, biyolojik savaşlar çağının geleceğine dair kaygılarımız devam edecektir. Dolayısıyla, bu endişeli halkın uzun süreli eve kapanma ihtimallerini de düşünerek alt yapımızı yenileyecek bir planlama gerekecektir. Eğitim, üretim, ticaret gibi insan faaliyetleriyle alakalı süreçlerin mümkün olduğu kadar geniş kısmını evden yürütebilecek teknolojilere sahip olmak tehditleri fırsata çevirmeye yönelik olacaktır.¹³

Ülkemizde teyit edilen ilk COVID-19 vakası 10 Mart 2020'de bildirilmiştir. COVID-19'a bağlı ilk ölüm ise 17 Mart'ta açıklanmıştır. Türk hükümeti, sosyal mesafeyi koruma, yüksek riskli ülkelerden gelen ziyaretçilere seyahat yasağı ve bu gibi ülkelerden dönen vatandaşlar için karantina önlemi almıştır. Ayrıca eğitim kurumlarını, alışveriş merkezlerini, mağazaları ve eğlence mekânlarının da kapatılması gibi çeşitli önleme yönelik sınırlamalar benimsemiştir.¹⁴ Bu dönemde bireyler ve toplum açısından ortaya çıkan belirsizlik ve krizlerin, duygusal ve psiko-sosyal etkilerinin nasıl yönetildiği ve bu etkilerin sonuçlarıyla nasıl başa çıkıldığı önemli bir yer tutmaktadır.¹⁵

¹¹ Fadime Cınar - Müşerref Oğuz, "Türkiye'de COVID-19 Pandemisine Yönelik Stratejilerin SWOT Analizi İle Değerlendirilmesi", *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020, s. 1-11.

¹² Jia Wang - Zhifeng Wang, "Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (Swot) Analysis of China's Prevention and Control Strategy For The Covid-19 Epidemic", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol: 17, Issue: 7, 2020, s. 2235.

¹³ Mehmet Akif Okur, "COVID-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye", *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 7, Sayı: 13, 2020, s. 311-335.

¹⁴ Ruşen Kutlu, "Yeni Koronavirüs Pandemisi İle İlgili Öğrendiklerimiz, Tanı ve Tedavisindeki Güncel Yaklaşımlar ve Türkiye'deki Durum", *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2020, s. 329-344.

¹⁵ Zeki Karataş, "COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme", *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020, s. 3-15.

Bu çalışmada katılımcılara, “Covid-19’ın Lisans Öğrencilerinin Günlük Yaşamına ve Eğitimine Etkisinin İncelenmesi” hedeflenmiştir. Üç ayrı sınıfta 196 lisans öğrencinin katılımcı olarak, “Koronavirüse” mektup yazmışlardır. Çalışma, her fakültede, her birimden, her sınıf düzeyinde, her branştan, her bölümden, 18-25 yaş aralığında kız ve erkek öğrenciler arasından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, üniversitenin neredeyse tamamını içine alan küçük bir nüvesini ve ortalama bir örneklem teşkil etmektedir.

Yöntem

Yöntem şu bölümlerden oluşmaktadır: Araştırmanın amacı ve önemi, araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması, veri analizi ve güvenirlik çalışması.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma Yıldız Teknik Üniversitesi’nde okuyan 2020 Bahar dönemi lisans öğrencilerinin koronavirüsten nasıl ve ne şekilde etkilendiklerinin saptanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma bu güne kadar mektup ile koronavirüsü arasında bağlantı kurularak yapılan ilk çalışmadır. Öğrencilere “Koronaya serbest ve özgür bir şekilde bir başlık vererek mektup yazar mısınız?” şeklindeki sorulara soruya verilen cevaplar kendi içinde her bir katılımcı için ayrı ayrı içerik analiz yapılmış ve çıkan bulgular ışığında öğrencilerin koronavirüsten nasıl ve ne şekilde etkilendikleri ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma bu konuda yapılan ilk çalışmadır.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma nitel araştırma olgu-bilim deseniyle tasarlanmış, öğrencilere bir elektronik ortamda bir soru sorulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Olgubilim deseninde, yaygın uygulamaları ortaya çıkarmak ve katılımcılar tarafından oluşturulan anlamları tanımlamak ve açıklamak amaçlanır.¹⁶ Bu desende genelde şu iki soruya yanıt aranır: Bu olguya ilişkin algı / deneyimler nelerdir? Bu olguya ilişkin deneyimlerin meydana geldiği ortam ve koşullar nelerdir?¹⁷ Bu kapsamda çalışmada ele alınan olgu Covid-19 olgusudur.

Çalışma Grubu ve Örneklem

Bu çalışmada, katılımcılardan Türkiye’de ilk defa “Koronaya serbest ve özgür bir şekilde bir başlık vererek mektup yazar mısınız?” şeklinde soru sorulmuş ve bu sorulara cevap için 17 gün süre verilmiştir. 17 günlük zaman zarfında katılımcı öğrenciler araştırmacı öğretim elemanı ile e-posta yoluyla iletişime geçmişler, “Koronaya nasıl ve ne şekilde?” mektup yazacaklarını sormuşlardır. Araştırmacı öğretim elemanı ise, bir sınırlama getirilmeden özgür ve özgün bir başlık koyarak kompozisyon şeklinde koronaya mektup yazmalarını önermiştir. Öğrencilerin çoğu bu önerilere uymuştur. Uymayan mektuplar

¹⁶ M. Annells, “Triangulation of Qualitative Approaches: Hermeneutical Phenomenology and Grounded Theory”, *Journal of Advanced Nursing Research*, Volume: 56, Issue: 1, October 2006, p. 55-61.

¹⁷ J.W. Creswell, *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (Third Edition), New York 2013.

ayıklanmış ve gelen 190 mektup 100 mektuba indirilerek içerik analizi yapılmıştır. Öğrenciler mektupları hem araştırmacı tarafından açılmış olan ödev sistemine yüklemişler ve hem de araştırmacıya e-posta yoluyla Word/PDF dosyası olarak göndermişlerdir. 196 öğrenci içinde 190 öğrenci “Koronaya Mektup” yazmıştır. Çalışma grubu katılımcılar her fakülteden, her sınıftan, her branştan, her birimden, her bölümden, 18-25 yaş grubundan kadın ve erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Üniversitenin evrenine göre örneklemin çeşitli olması önemlidir. Ancak sayısal olarak az olması araştırmacının sınırlığını gösterebilir. Araştırmanın amacına uygun olarak; üniversitelerin belirlenmesinde amaçlı örneklemden yola çıkılarak, maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, derinlemesine anlamaya yardımcı olmaktadır.¹⁸ Araştırma Yıldız Teknik Üniversitesi’nde gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Toplanması

Elektronik posta ile katılımcılardan gelen dokümanlar toplanmıştır. Toplanan araştırmanın verileriyle ilgili Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi’nde çalışan iki öğretim üyesinden görüşler alınmıştır. Bu doğrultuda gelen dokümanlar analize tabii tutulmuştur.

Verilerin Analizi

Nitel araştırmalarda veri analiz yöntemlerinin standart hale getirilmesi mümkün değildir; aksi halde bu durum, nitel araştırmacıyı sınırlandırabilir.¹⁹ Bu araştırmada, veriler toplandıkça hemen analize başlanmıştır.²⁰ Veri analizi sürecini üç bölümde ele alır: “Verilerin işlenmesi” (“data reduction”), ‘verilerin görsel hale getirilmesi’ (“data display”) ve ‘sonuç çıkarma ve teyit etme’ (“drawing conclusion and verification”). Bu çerçevede, araştırmacı tarafından önce veriler incelenmiş ve kodlanmıştır. Veriler kodlanırken araştırma sorusuna göre önemli olan kavramlar ve temalar kullanılmıştır. Buna paralel olarak, bir doktora öğrencisi ve iki alan uzmanı verileri analiz etmiştir. Bu analiz sonuçları karşılaştırılmıştır; araştırmacılar tarafından yapılan yorumlarda görüş birliğine varılmasına dikkat edilmiştir.

Güvenirlilik (Tutarlılık)

Araştırmanın güvenirliliği/tutarlılığı, araştırmada elde edilen bulguların yeniden üretilip üretilmemesi ile ilgilidir. Nitel araştırmalarda güvenirliliği, başkalarının da aynı sonuçlara ulaşması değil; araştırmacının topladığı verileri gören ve ulaştığı sonuçları inceleyen başkalarının da onlardan bir anlam çıkarması, tutarlı ve güvenilir bulmasıdır. Nitel araştırmalarda asıl sorun bulguların tekrar edilip edilemeyeceği değil, sonuçların toplanan verilerle tutarlı olup olmadığıdır.²¹ Güvenirlilik, gerçekleştirilmiş olan bir araştırmanın başka

¹⁸ Michael Quinn Patton, “Qualitative Evaluation and Research Methods”, *Designing Qualitative Studies*, Beverly Hills, CA: Sage: 169-186. <http://legacy.oise.utoronto.ca/research/fieldcentres/ross/ctl1014/Patton1990.pdf>, [13.03.2015].

¹⁹ Anselm L. Strauss, *Qualitative Analysis For Social Scientists*, Cambridge University Press, 1987; “Azınlıklar” maddesi, *Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kaynaklar Kitaplar Yay.: 303, İstanbul 1993.

²⁰ Matthew B. Miles - A. Michael Huberman, *Qualitative Data Analysis: An Expanded Source Book*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.

²¹ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2013.

bir araştırmacı tarafından aynı biçimde tekrar edildiğinde, aynı ya da benzer sonuçları vermesi ile ilgilidir.²²

Araştırmanın güvenilirliğini artırmak için ise bulguların sunumunda doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Araştırma iki araştırmacı tarafından yürütülmüş, raporlama aşamasında bulguları karşılaştırılarak ortak yargılara varılmıştır. Bu araştırmada da tüm veri toplama ve analiz süreçleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Veri analiz yönteminde dokümanlar üç farklı araştırmacı tarafından analiz edilmiştir. Buna paralel olarak, iki alan uzmanı daha verileri analiz etmiştir. Bu analiz sonuçları karşılaştırılmıştır; araştırmacılar tarafından yapılan kodlamalar 'görüş birliği' ve 'görüş ayrılığı' şeklinde kodlanmıştır.²³ Güvenirlik formülüne göre uyum sağlanmıştır (%90).

Bu araştırmada, veriler herhangi bir yorum katılmadan sunulmuş, araştırmacının araştırma sürecindeki konumu ve çalışılan durumla ilgili ön deneyimleri, katılımcılar, sosyal ortamlar betimlenmiştir. Hem görüşmeler hem de gözlemler yapılmıştır. Veri analizi, üç araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Dokümanların nasıl analiz edildiği, elde edilen sonuçların nasıl birleştirildiği ve sunulduğu ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Mektuba verilen başlıklar da kendi içinde içerik analizi yapılmıştır.

Bulgular

Bu bölümde araştırmanın sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bulgular, karşılaştırma imkânı ve kolaylığı sağlama açısından bir arada sunulmuştur. Bulgulara ilişkin yorumlar yapılmıştır. Soruya verilen cevaplar kendi içinde her bir öğrenci ayrı ayrı içerik analiz yapılmış ve çıkan bulgular ışığında öğrencilerin Covid-19 pandemisinden nasıl ve ne şekilde etkilendiği olgusu ortaya çıkartılmıştır.

Aşağıdaki araştırma sorusuna verilen cevaplara içerik analizi yapılmıştır:

1. Koronaya serbest ve özgür bir şekilde bir başlık vererek mektup yazar mısınız?

Veriler bütüncül olarak ele alınarak; içerik analizi sonuçları, sorulan soruya yönelik olarak, katılımcı görüşlerine verilen cevaplar doğrultusunda temalar, alt temalar ve görüşler ortaya konmuştur. Görüşler, Öğrenciler (Ö), Ö1, Ö2, Ö3..., olarak belirtilmiştir.

Öğrencilerin yazdığı mektupların içerik analizlerinden çıkarılan ve öğrencilerin özellikle üzerinde sıklıkla durduğu kavramlar ve öne çıkardıkları başlıklar şunlardır: Korona, koronavirüs, covid-19, eğitim, uzaktan eğitim, stres, ölüm, sevgi, saygı, sağlık, insan, "Merhaba Korona", "Dünyanın Gündemi Koronavirüs", "Bizi Durdurabilen Tek Şey: Koronavirüs", "Korona Günlerinde Hayat", belirsizlik, "Yetinmeyi Bilir misin?", "Korona ve Gençlik Günlerim", "Selam Korona", "Korona Belası", "Yeniden Doğuş", "Bir Düzen Değişikliği", "Sevgili Korona Virüsü", Umursamazlık, "Koronavirüs İle Savaşımız", "Salgın Süreci

²² Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2011.

²³ Matthew B. Miles - A. Michael Huberman, *Qualitative Data Analysis: An Expanded Source Book*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.

ve Öğrendiklerimiz”, “Global Kaos”, “Farkındalık Yaratan Virüs”, “Vaka-i Korona”, “Korona ve İnsan”, “Yeni Tip, Sınavımız: Korona”, “Sosyal Mesafe”, “Koronavirüs Öncesi ve Sonrası”, “Küresel Salgın”, “Korona İle Muhabbet”, “Yeni Normal”, Koronavirüs, Belirsizlik, “Koronavirüs’e; Bir Sitem, Bir Teşekkür”, Ufaklık, “Artık Gitmelisin”, Medcezir, “Covid-19 da Bizden Biri Mi?”, Bekleyiş!, Covid: 19, İnsanlık: 0, “Kelebek Etkisi”, Salgın, “Pandemi ve Yeni Dünya Düzeni”, “Derdimiz Neydi”, “Karanlığın Ardında Nice Güneşler Var...”, “İnsanlığa Meydan Okuyan Covid-19”, Mıknatıs, “Doğanın İntikamcısı”, “Koronaya Mektup”, “Koronavirüse Sela(M) Olsun”, “İntikam ve Fırsat”, “Korona’ya, Sabır ve Özlem Dolu Günler”, “Koronavirüse Karşı Düşünce ve Duygularımın Dışa Vurumu”, “Herkes İçin mi Korona?”, “Verimlilik Yarışının ve Bencilliğin Ortasında Koronavirüs”, “Senin Eğitim Felsefesi Anlayışın”, “Koronadan Son Çırpınışlar”, “Göz Görmeyince Yaptıklarına Katlanır mı Bu Gönül”, “Altın Çağın Altında Kalmak”, “Unutup da Hatırladıklarımız”, “Beklenen Denge”, “Bir Anda Her Şeyi Değiştiren Koronavirüs”, “Kendisi Küçük Etkileri Büyük Koronavirüs”, “Bizden Alınanlar ve Bize Katılanlar”, “Salgın Adı Altında Cinayet!”, “Muhteşem Son”, “Wuhan’ın Laneti!”, “Bu Uyarımı Dikkate Al!”, “Korona Umurumda Değilsin”, Teşekkür, “Olumsuzla Umutla Bakmak”, Çat Kapı, “Virüsler Neden Sevilmez?”, “Koronavirüse Veda”, “Üzücü Bir Süreç: Koronavirüs”, “Korona Virüse Hitap”, “Hayatta Gerçekten Önemli Olan Nedir?”, “Karantinadan Mektuplar”, “Sevgili Taç Şekilli Korona”, “Sensiz Güzel Günlere”, “Koronavirüs’e Sesleniş”, “Senden Önce, Senden Sonra”, “Senin Suçun Değil, Koronali Yaşam”, “Koronavirüs’ün Hayatıma Etkileri”, “İstemiyorum Seni, İstemiyoruz Seni”, “Sosyal Hayatı Değiştiren Virüs”, “Sevgisiz Korona”, “Hayatımdaki Yerin.”

100 mektubun başlıkları şu şekildedir:

1- Merhaba Korona; **2-** Dünyanın Gündemi Koronavirüs; **3-** Evet Düşman Biziz; **4-** Sevgili Sars-Cov-2; **5-** Bizi Durdurabilen Tek Şey: Koronavirüs; **6-** Korona Günlerinde Hayat; **7-** Belirsizlik; **8-** Yetinmeyi Bilir misin?; **9-** Korona ve Gençlik Günlerim; **10-** Selam ve Merhaba Korona; **11-** Korona Belası; **12-** Yeniden Doğuş; **13-** Bir Düzen Değişikliği; **14-** Sevgili Korona Virüsü; **15-** Virüs Bakışı; **16-** Umursamazlık!; **17-** Koronavirüs İle Savaşımız; **18-** Salgın Süreci ve Öğrendiklerimiz; **19-** Global Kaos; **20-** Ahh Korona!; **21-** Farkındalık Yaratan Virüs; **22-** Merhaba Koronavirüs; **23-** Vaka-i Korona; **24-** Korona ve İnsan; **25-** Koronavirüsü İle Birlikte Yaşam; **26-** Yeni Tip Sınavımız: Korona; **27-** Sosyal Mesafe; **28-** Koronavirüs Öncesi ve Sonrası; **29-** Küresel Salgın; **30-** Korona İle Muhabbet; **31-** Yeni Normal; **32-** Koronavirüs; **33-** Sevgili Koronavirüs...; **34-** Belirsizlik; **35-** Koronavirüs’e; Bir Sitem, Bir Teşekkür; **35-** Ufaklık; **37-** Artık Gitmelisin; **38-** Medcezir; **39-** Covid-19 da Bizden Biri mi?; **40-** Bekleyiş!; **41-** Covid: 19, İnsanlık: 0; **42-** Kelebek Etkisi; **43-** Salgın; **44-** Ey Korona!; **45-** Pandemi ve Yeni Dünya Düzeni; **46-** Bir Virüsten Fazlası; **47-** Derdimiz Neydi; **48-** Karanlığın Ardında Nice Güneşler Var...; **49-** İnsanlığa Meydan Okuyan Covid-19; **50-** Mıknatıs; **51-** Doğanın İntikamcısı; **52-** Koronaya Mektup; **53-** Koronavirüse Sela(M) Olsun; **54-** İntikam ve Fırsat; **55-** Uzaklarda Arama; **56-** Korona’ya; **57-** Sabır ve Özlem Dolu Günler; **58-**

Koronavirüse Karşı Düşünce ve Duyularımın Dışa Vurumu; **59-** Korona; **60-** Herkes İçin mi Korona?; **61-** Korona Günlerinde Yaşam; **62-** Korona Virüs'ün Faydaları; **63-** Verimlilik Yarışının ve Bencilliğin Ortasında Koronavirüs; **64-** Senin Eğitim Felsefesi Anlayışın; **65-** Koronadan Son Çırpınışlar; **66-** Göz Görmeyince Yaptıklarına Katlanır mı Bu Gönül; **67-** On Binde Birlik Şans; **68-** Altın Çağın Altında Kalmak; **69-** Unutup da Hatırladıklarımız; **70-** Beklenen Denge; **71-** Bir Anda Her Şeyi Değiştiren Koronavirüs; **72-** Kendisi Küçük Etkileri Büyük Koronavirüs; **73-** Bizden Alınanlar ve Bize Katılanlar; **74-** Salgın Adı Altında Cinayet!; **75-** Muhteşem Son; **76-** Wuhan'ın Laneti!; **77-** Bu Uyarımı Dikkate Al!; **78-** Korona Umrumda Değilsin; **79-** Teşekkür Ediyorum; **80-** Olumsuzla Umutla Bakmak; **81-** Çat Kapı; **82-** Virüsler Neden Sevilmez?; **83-** Koronavirüse Veda; **84-** Üzücü Bir Süreç: Koronavirüs; **85-** Korona Virüse Hitap; **86-** Hayatta Gerçekten Önemli Olan Nedir?; **87-** Karantinadan Mektuplar; **88-** Sevgili Taç Şekilli Korona; **89-** Sensiz Güzel Günlere; **90-** Korona; **91-** Korona Virüse Mektup; **92-** Koronavirüs'e Sesleniş; **93-** Senden Önce, Senden Sonra; **94-** Senin Suçun Değil; **95-** Koronali Yaşam; **96-** Koronavirüs'ün Hayatıma Etkileri; **97-** İstemiyorum Seni, İstemiyoruz Seni; **98-** Sosyal Hayatı Değiştiren Virüs; **99-** Sevgisiz Korona; **100-** Hayatımdaki Yerin.

Yüz mektubun başlıkları incelendiğinde koronaya karşı korku ile birlikte; bir serzeniş, sesleniş ve sempatik bir yaklaşım görülmektedir. Mektupta koronanın insanoglunun doğayı sorumsuzca kirletmesine karşılık koronanın buna bir tepki olduğu ortaya konduğu görülmüştür. Koronanın sosyal hayatını değiştirdiğini belirtenlerle birlikte salgın adı altında cinayet olarak yorumlayanlar ve bunun yanında "Sevgili Taç Şekilli Korona" diyenler de vardır. Her bir katılımcı koronaya kendi dünyasında farklı görerek onunla iletişim kurmaya ve hatta muhabbet etme yoluna gittikleri mektup başlıklarından anlaşılmaktadır.

Koronaya Yazılan 100 Mektup

Koronaya serbest ve özgür bir şekilde bir başlık vererek mektup yazar mısınız? şeklinde sorulan soruya öğrencilerin nasıl ve ne şekilde Covid-19'dan etkilendiklerinin içerik analizi yapılarak aşağıda temalar çıkartılmış ve bunlar maddeler halinde sıralanmıştır. Mektuba verilen başlıklar analiz edilerek tema çıkarılmıştır. Bu tema başlıklarını mektup başlıklarında da görmek mümkündür.

1. Tema: "Sen" ve "Biz"

Katılımcıların mektuplarında "Sen" ve "Biz" kavram teması en fazla vurgulanmıştır. Tüm katılımcılar bu tema üzerinde durmuşlardır. Katılımcılar korona ile öyle içli dışlı olmuşlardır ki senli, benli ve bizli kavramları kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bu iki kavramı kullanmak aynı zamanda koronayı bir nevi içselleştirdikleri ve onunla hayatı uzun yıllar yaşamak zorunda kaldıklarını kabullendikleri anlamı da çıkabilir. Katılımcılar korona ile senli benli konuşmaya başlamışlardır.

1- Senin Eğitim Felsefesi Anlayışın, **2-** Sensiz Güzel Günlere, **3-** Senden Önce, Senden Sonra, **4-** Senin Suçun Değil, **5-** İstemiyorum Seni, İstemiyoruz Seni, **6-** Evet Düşman Biziz, **7-** Bizi Durdurabilen Tek Şey: Koronavirüs, **8-** Covid-19'da Bizden Biri mi?, **9-** Bizden Alınanlar ve Bize Katılanlar.

Tablo- 1: Tema-1 İçin Öğrenci Görüşleri

Tema (Kategoriler)	Doğrudan Alıntı
"Sen" ve "Biz"	<p>Ö3: Bu savaşın ya da senin alışma sürecinin biteceği günü bekliyorum. Acaba insanlar hatalarından ders almış olacaklar mı? Görmeye başlayacaklar mı? Görecekler mi acaba, en başından beri düşmanın aslında kendileri olduğunu? Diyecekler mi "Evet düşman biziz."</p> <p>Ö5: Sen bizim gerçekten de durmamızı sağladın. Nasıl yaşadığımız farkında değildik. Sadece yapmamız gerekenleri yapıyorduk. Durup düşünmek, bizlik bir durum değildi. Düşünüp sağlıklı olduğumuz her an için şükredebileceğimiz bolca vaktimiz var.</p> <p>Ö39: Bizleri eve kapatıp ülke ülke gezen bir virüs o. Hayatımıza bu kadar hızlı girerek salgın hastalık gerçeğini bizlere hatırlattı. 2020'nin başlamasıyla birlikte kişisel ve toplumsal düzeni tamamen değiştiren bir sürece yol açtı.</p> <p>Ö64: Bu öyle bir felsefe ki, senin dersine girenler bütün dünya idi ve arka sıralarda oturan öğrenciler bile seni can kulağıyla dinlemek zorunda kaldılar. Bizlere verdiğin birtakım dersleri bizler öğrenmek zorundayız. Bizlere verdiğin dersleri sınıfta kalmadan geçebilmek ümidiyle tamamlıyorum sözlerimi.</p> <p>Ö73: Bizden aldıkların ve bize kattıkların şöyle bir dursun, doğaya nefes aldırın. Bunu beceremeyen biz insanoğullarına ders olarak minicik bedenle bunu sen başardın.</p> <p>Ö89: Seni önce Çin'de çıkan ve bize asla gelmeyeceğini düşündüğümüz bir virüs olarak tanıdık. Ama aslında öyle değildi. Senin hayatımızı bu denli değiştireceğini önceden bilseydik belki de her şey daha farklı olacaktı.</p> <p>Ö93: Senden önce hayatım ne kadar güzel, kafam ne kadar rahatmış. Senden önce okulda herkesle konuşur, herkese sarılırdım yani şimdiki deyimle sosyal mesafeyi yok sayardım. Şimdi kimseyle konuşamıyorum, çünkü dışarı adım atamıyorum, dışarda istediğim yere dokunmayı bırak evde prizlere kapı kollarına dokunamaz hale geldim, dışarı çıkarken sanki uzaya çıkacak gibi bir endişe ve korkuyla hazırlanıp çıkar oldum.</p> <p>Ö94: Yanlışlar bizim yanlışımız, kötülükler bizim kötülüğümüz ve iyilikler bizim iyiliğimiz. Dünyada yanlış giden birçok olay var ve bunların sorumlusu bizleriz, susan, boyun eğen, düşünmeyen, üretmeyen bizler.</p> <p>Ö97: Artık daha fazla çocuk, anne-babasız ve anne-baba, çocuksuz kalmasın. Hiç kimse sevdiklerinden ayrılmasın. İstemiyorum seni, istemiyoruz seni git artık buralardan.</p>

2. Tema: "Sevgi", "Salgın" ve "Son" (3S)

Katılımcılar birinci temadan sonra en fazla üzerinde durdukları ikincisi aşağıdaki şu üç kavram olmuştur: "Sevgi", "Salgın" ve "Son" (3S). Katılımcılar koronaya salgına karşı yer yer sevgi ve saygı dolu ifadelerle seslenirken, bu seslenişlerinde yer yer kaygı, stres, korku ve endişeler de vardır. Bu endişelerini sevgi ve saygı cümleleriyle yazmışlardır. Diğer yandan bu salgının son olması için temennilerde bulunmuşlardır.

1- Sevgili Sars-Cov-2, 2- Sevgili Korona Virüsü, 3- Sevgili Taç Şekilli Korona, 4- Salgın Süreci ve Öğrendiklerimiz, 5- Küresel Salgın, 6- Salgın Adı Altında Cinayet, 7- Koronadan Son Çırpınışlar, 8- Muhteşem Son.

Tablo-2: Tema 2 İçin Öğrenci Görüşleri

Tema (Kategoriler)	Doğrudan Alıntı
"Sevgi", "Salgın" ve "Son"	<p>Ö4: Ben diğer insanlar gibi sana kızgın falan değilim. Çünkü sen de bizim gibi doğan gereği çoğalıyorsun. Tabii çoğalırken yanında enfekte ettiğin canlıları çok zor duruma sokuyorsun, fakat emin ol biz insanlar da canlılara en az senin kadar zarar vermişizdir ve vermeye de devam edeceğimiz gibi duruyor. Evimde, yazacağın mektubu bekliyor olacağım. Saygılarımla...</p> <p>Ö14: Sen geldin geleli, dünyada birçok şey değişti. İnsanları bir panik havası, bir korku sardı. Gündemimiz değişti, yaşam biçimimiz, eğitimimiz, çalışanlarımızın iş hayatları değişti. İnsanlığın senin gibi er ya da geç başımıza gelmesi kaçınılmaz olan bir virüse karşı ne kadar hazırlıksız olduğumuzu gördük, korona kardeş.</p> <p>Ö18: Bizlere, dünyamıza zarar verdin gibi görünebilir, evet zarar da verdin, fakat insanları seni bu şekilde hatırlamaktansa bize gösterdiğin hatalarımızı düzeltmeye, eksiklerimizi kapatmaya çalışmalıyız bence. Dünyadaki dayanışma seviyesini artırarak daha çok kıymet bilerek, daha temiz bir hayat yaşayarak, çevremizi temiz tutarak, canlılara / doğaya karşı daha iyi bir tutum sergileyerek. Ancak bu şekilde dünya daha güzel ve yaşanılabilir bir yere dönüşür.</p> <p>Ö29: Senin yok edilmen için evde kendimizi izole etmek, kişisel temizliğimize olduğundan fazla özen göstermek ve kişilerle temas etmekten olabildiğince kaçmak (selamlaşmak, tokalaşmak da dâhil) etkili olabilir. Evde kalarak senin tamamen ortadan kaybolman için bekleyeceğiz ve bekliyoruz da. Çok sevinme seni de yok edip eski hayatımıza kavuşacağız. O günleri dört gözle bekliyoruz. Seni öldüreceğiz.</p> <p>Ö65: Elimden hiçbir şey gelmiyor, dengesiz bir ruh hali içerisindeyim. Umarım bir an önce bu durum biter. Lütfen artık git, artık rahata kavuşalım. Her öksürdüğümde "acaba korona mıyım" diye düşünmekten kurtulmak istiyorum. Dışarı çıkıp arkadaşlarımla eğlenmek istiyorum. Bu özgürlüğümü geri istiyorum. Sevdiklerime kavuşmanın hayaliyle yaşıyorum.</p> <p>Ö74: Bu kadar umursamaz ve cahil insanın olduğu bir yerde, başka türlü salgının önüne geçilmesinin çok zor olduğunu düşünüyor, böyle bir şey yapmaya imkân olmadığı taktirde, insanlara yapmaları gerekenin sürekli hatırlatılmasını istiyorum. Böylece bir nebze de olsa salgının ve ölümlerin önüne geçmiş oluruz.</p> <p>Ö75: İnsanlık virüsten nefret etmekte ve kurtulmaya çalışmakta ama insanlık önemli bir konuyu unutuyor, dünya da onlardan kurtulmaya çalışıyor. Nasıl ki Çinliler her şeyi yiyerek hayvan virüsünü insanlara geçirdiler, bir sonraki tehlikede yine aynı yerden gelecek kendi içimizden. Korona virüs, seni muhtemelen durduracağız, ama senden sonra başka bir şey gelecek ve yine aynı şey olacak, biz dünyanın hem en zeki hem de en aptal ırkımız.</p> <p>Ö88: Sadece 2020 yılının bir acı hatırası olarak kalacaksın. Eğer amacın insanlığa hijyen konusunda, sosyal mesafe konusunda ders vermek ise, gerektiği kadar ders verdin artık biz seni yok etmeden sen kendini mutasyona uğrayıp aktiviteni minimuma indirip diğer yok olmuş virüsler gibi gidebilirsin. Sonsuza kadar buluşmamak üzere...</p>

3. Tema: Korona Günlerinde Hayat ve Koronanın Etkileri

Katılımcılar tarafından en fazla vurgulanan tema hayat ve yaşam kavramıdır. Katılımcı öğrenciler koronanın olumsuz etkisiyle zararın yanında faydalı da olduğunu dile getirmişler ve karantina günlerinde daha fazla aile ve kardeşlerine zaman ayırdıklarının altını çizmişlerdir. Sağlığı ve yaşamı daha değerli hale getirdiği için ve hayatı kıymetlendirdiği için koronaya yer yer teşekkür edilmiştir.

1- Korona Günlerinde Hayat, 2- Hayatta Gerçekten Önemli Olan Nedir?, 3- Koronali Yaşam, 4- Koronavirüs'ün Hayatıma Etkileri, 5- Sosyal Hayatı Değiştiren Virüs, 6- Hayatımdaki Yerin.

Tablo-3: Tema-3 İçin Öğrenci Görüşleri

Tema (Kategoriler)	Doğrudan Alıntı
<p style="text-align: center;">Korona Nüfusünde Hayat ve Koronanın Etkileri</p>	<p>Ö6: Karantinanın ilk günlerinde hayatım oldukça rutin geçse de buna dur diyebilirdim. Fransızcadaki eksikliklerimi büyük ölçüde giderdim ve şu an Osmanlı Türkçesi öğreniyorum. Bu günler sona erdiğinde hayata tekrar uyum sağlamamız ne kadar sürer orası meçhul. Hayatı aynı duygularla mı yaşamaya devam edeceğiz yoksa insanlarda bir boş vermişlik mi hüküm sürecek bilemiyoruz. O günleri sabırla ve merakla bekliyor olacağım.</p> <p>Ö86: Hayatımıza hiçbirimizin beklemediği bir anda girdin ve gerçekten hayatımızı tümüyle değiştirdin. Başlangıçta sana çok kızdık ve neden böyle bir şeyin gelip hayatımızı mahvettiğini düşünüp durduk. Her şeye alıştığımız gibi sana da zamanla alıştık. Şimdilerde ise, o günlük koşuşturmacamızın ne kadar değersiz olduğunu, sağlığımızın her şeyden değerli olduğunu bize hatırlattın. Gündelik yaşamımızda yaptığımız, önemsiz gördüğümüz her şeyin bizim için ne kadar değerli olduğunu idrak ettik. Sana her şeye rağmen teşekkür ediyorum Korona, bize gerçekte neyin önemli olduğunu gösterdiğin için. En kısa sürede hayatımızdan çıkman dileğiyle ve bir daha hiç karşılaşmamak üzere...</p> <p>Ö95: Birkaç gün önce çok ağır bir grip geçirip yaklaşık 10-12 adet iğne vurularak iyileşmiştim ve tekrar hasta olmak istemiyordum. Çin'de ortaya çıktığından sonra aradan iki-üç ay geçti. Bize yaklaştığını hissedebiliyordum, komşu ülkelerimiz senle mücadele ediyordu, buna rağmen yine de senden şu anki kadar korkmuyordum. Türkiye'de ilk virüs vakasının görülüp okulların üç haftalığına tatil edilmesi üzerine, ailem beni gün içerisinde sık sık arayıp evime çağdırmaya başlamıştı. O gün ben de dâhil birçok kişi kaldığımız yurdu terk ettik.</p> <p>Ö96: Uzaktan derslerle ilgili en sevdiğim şey ise dersi kayıttan bir daha izleyebilmemdi. Böylelikle hiçbir dersi kaçırmamaya özen gösterdim. Hocalarımız da ödev vererek bilgilerimizi pekiştirmekte sürekli bize yardım etti. Verilen ödevleri eksiksiz yerine getirmek ve düzenli çalışmak, bu süreçteki en etkili çalışma yöntemiymi. Ben de bugüne kadarki öğretim hayatımda bu yöntemi benimsediğim için duruma ayak uydurmam çok zor olmadı. Derslerim istediğim gibi gidiyordu ama içimde bir üzüntü vardı. Bu üzüntünün kaynağı ise senin yarattığın yıkımdı. Belki bize zor bir süreç yaşattıysan, ama devletimiz ve sağlık çalışanlarımıza olan güvenimiz bizi umutsuzluğa sürüklemeyi engelliyor.</p> <p>Ö98: Ben daha önce de dünyaya yayılan virüsler gördüm, ancak hiçbiri senin gibi değildi. Ve bu durum beni gerçekten korkutuyordu. Eğitim hayatım uzaktan olarak yürüdüğü için beni daha çok zorlar bir duruma geldi. Çünkü artık yanımda arkadaşlarım yoktu, öğretmenlerimle yüz yüze iletişim kuramıyordum. Korkumdan dolayı bir evde mahsur kalmış gibiydim ve dışarıya ihtiyaçlarım harici çıkamıyordum. Belki ilerleyen dönemlerde düzeleceğiz, ancak ben senin yüzünden eskisi gibi olamayacağım. Sosyal hayatımı kökünden değiştirdin. Annem babamla olan yakınlığımı bile etkiledi. Yanlarına yaklaşmaktan korkar oldum senin yüzünden. İnsanlara karşı artık virüslü yaklaşsam, ölecekmiş gibi hissediyorum. Sen hayatımda kötü bir yer edindin ve bu gelecek hayatımı da etkiledi. Bütün bu yaşattıkların ve yaşatacağın için bana göre kötü olacaksın.</p> <p>Ö100: Tuhaf bir döngüye soktun hepimizi. Benim bol bol düşünmemi sağladın. Aslında bu denli büyük bir boşluğa ihtiyacım varmış. Düşündüm, konuştum ve çoğu zaman tartıştım kendimle. Anılarımı düşündüm, kızdığım, pişman olduğum şeyleri düşünüp tekrar kızdım kendime. Bunaldığımı fark ettim kendimden, hiç bu kadar yalnız kalmamışım meğer. Ertelemediğim kitapları okumamı, filmleri, dizileri izlememi sağladın. Denemek istediğim yeni yemekleri yaptım, radikal kararlar aldım, değiştirmem gereken şeyleri gördüm, kendi öz kişiliğim ve yansıttığım karakter arasındaki boşluklara daldım, hayallerimi yeniden inşa ettim. Yalnızlığı, kendimi dinledim. Defalarca depresyona girdim, çıktım sayende. Her yere hükmettin. Sessizliği yaşattın. Metropol bir şehirde, merkezi bir evde yaşıyorsanız günün her saati araba sesi duyarsınız, kaçınılmazdır, fakat sokağa çıkma yaşağının olduğu günler şehir küçücük bir kasabaya dönüşüp sokaklar bomboş bir sessizliğe gömüldü. Çokça şey alıp götürürken, bir o kadar da şey kattın hayatımıza. Umarım daha fazla insanı götürmeden gidereyim. Evrende kaybolup gideceğin, bu anları hafif buruk anaçığım günleri yaşamayı bekliyorum.</p>

4. Tema: Korona ile “Yeniden Doğuş”, Faydaları ve Teşekkür

Katılımcıların üzerinde durdukları korona ile yeniden doğmaya katkı sağladığı için teşekkür edilmiştir. Koronaya teşekkür ederken diğer yandan sitem de yapılmıştır. İnsanların canlarından olmasına çok üzülen ve bundan endişe duyduklarını belirten katılımcılar koronanın bir an önce evine dönmesi konusunda da hem fikir olmuşlardır.

1- Yeniden Doğuş, **2-** Yeni Tip Sınavımız: Korona, **3-** Yeni Normal, **4-** Pandemi ve Yeni Dünya Düzeni, **5-** Koronavirüs'e; Bir Sitem, Bir Teşekkür, **6-** Koronaya Teşekkür Ediyorum.

Tablo-4: Tema-4 İçin Öğrenci Görüşleri

Tema (Kategoriler)	Doğrudan Alıntı
Korona ile “Yeniden Doğuş”, Faydaları ve Teşekkür	<p>Ö12: Hayatımıza girdin gireli kısa sürede o kadar çok şey değiştirdin ki insanlığın kâbusu oluverdin çıktın. Dünyada bu da olmaz canım denilen birçok şeyin olmasına yol açtın. Kimin aklına gelirdi birden bire bütün sokakların, caddelerin boş kalacağı. 21. yüzyılın ortasında “modern” insana sefaleti yaşattın. Ama her neyden dünyaya çok fazla şey yaşattın şu birkaç aylık sürede. Bir yere sıkışıp kalmak neymiş onu öğrendik. En önemlisi her işin başı sağlanmış, onu gerçekten öğrendik. Bize yaşattığın bu kadar şeyden sonra bence artık çekip gitmenin vakti geldi. Haydi daha fazla insanın canını yakma, gerek yok. Bize yaşattıkların bence yeterli. Sana söyleyeceğim şey, “çık git artık” olurdu.</p> <p>Ö26: Allah hepimizin yardımcısı olsun diye dua etmekten başka bir şey gelmiyor şu an için elimden. Bu virüs başımıza bela oldu adeta. Covid familyasının eski sürüm virüsleriyle de mücadele etmişti dünya. Umarım sen de gidersin, terk edersin bizi. İnan sensiz daha mutluyduk koronavirüs. Yeter ki kurtulalım senden, metrobüs kalabalığına da razıyız, sabah erkenden uyanıp derse gitmeye de razıyız.</p> <p>Ö31: Hayatımızı tepe taklak ederken bunu gözden kaçırmışsın sanıyorum ki. Bizi yeni normale alıştırdın. Her kavramın içini boşalttın, sonra yeniden doldurdun. “Normal”in yenisi nasıl olabilir? “Normal”, uzun sürelerdir var olan düzenin bütünü değil midir? “Alışmak” nasıl bu kadar kolay olabilir? “Zaman” nasıl bu kadar göreceli olabilir? “Mesafe” nedir? İnsanlar birbirlerinden bu kadar uzak olup nasıl bu kadar yakın kalmaya devam edebilir? Bugüne dek anlamını düşünmeden kullanageldiğimiz bu kadar basit kelimeler, benim yüzünden (sayende?) artık o kadar da basit değiller demek.</p> <p>Ö45: Covid-19, bir neslin hayatını kökünden değiştirdin ve bu süreçte verilen can kayıpları yakınlarının hiç unutamayacağı travmalara sebep oldu. Ben evimde oturmuş bu satırları yazarken birileri hayat mücadelesi veriyor, birileri kaybının üstesinden gelmeye çalışıyor. Kızgın olmaktan çok üzgünüm. Bunu üstte de yazdığım gibi kendimizin kendimize yaptığını düşünüyor ve bunun için seni değil insanlar olarak bizi suçluyorum. Yaşanılan her yıkıcı olayın ardından büyük değişimlerin ve güzelliklerin geleceğini umuyorum. 2020 yılının Cesur Yeni Dünya’sı seninle başladı. Yaşamak için şu an çok sabırsız hissetmiyorum, ama olacakları merak ediyorum.</p> <p>Ö35: insanlığa unuttuğu değerleri belki hatırlatırsın, insanlığı belki daha insan hale getirirsin diye de bekliyor insan. Umutsuzluktan bir umut çıkarmaya çalışıyor. İşte sırf bu umut sebebiyle de teşekkür ediyorum sana, mâlûm insan sana daha fazlasını hissedemiyor. Umarım öldürme ve zarar verme becerin kadar gelişmiştir insanlığın suratına bu konuda okkallı bir tokat atma yeteneğin. Umarım öldürme ve zarar verme amacın olduğu kadar, insanlığı yaşatacak değerleri hatırlatma amacın da vardır. Her ne olursa olsun kısa sürede hayatımızdan çıkman dileğiyle...</p> <p>Ö79: Arayan soran insanlar oluyor, benim aradıklarım oluyor, beraber sanal ortamda bile eğlendiğimiz arkadaşlıklarımız oluyor, ama bazı arkadaşlarımız ile bağımız koptu. Sen olmasaydın belki en güvendiğim yerde kopabilirdi. Belki hiç kopmadan gerçek yüzlerini görmeden ölebilirdim. Bana insanları tanıma fırsatı verdiğin için teşekkür ediyorum. Lafı pek fazla uzatmayacağım sana kızgınlığım geçti desem bile ellerimle kalbini sökssem içim yine soğumaz insanlara kıyıldığın için. Dünyada bu kadar vakit geçirmek senin için yeterliyse lütfen geldiğin yere geri dön, sevilmiyorsun, istenmiyorsun, nefret ediliyorsun. Sen yokken çok daha mutluydum. Lütfen artık çıktığın yere geri gir ki biz dışarı çıkalım.</p>

5. Tema: İnsanın Koronaya “Merhaba” Diyerek Selamı!

Katılımcıların sıklıkla üzerinde durdukları bir başka kavram ise insanlık kavramı ve zararlı virüs olan korona da olsa ona merhaba diyerek selam vermeyi de ihmal etmemişlerdir. Bir taraftan merhaba deyip selam verirken diğer yandan katılımcılar koronavirüsün dünyamıza hoş gelmediğinin altını çizmişlerdir.

1- Covid: 19, **İnsanlık: 0, 2-** İnsanlığa Meydan Okuyan Covid-19, **3-** Merhaba Korona, **4-** Merhaba Koronavirüs, **5-** Selam ve Merhaba Korona, **6-** Korona ve İnsan.

Tablo-5: Tema-5 İçin Öğrenci Görüşleri

Tema (Kategoriler)	Doğrudan Alıntı
İnsanın Koronaya “Merhaba” Diyerek Selamı!	<p>Ö1: İlk olarak ne ülkemize ne de dünyamıza pek hoş gelmedin. İnsanları öldürmek, onların zayıf bağışıklık sistemlerinden yararlanmak pek de güzel bir durum değil. Belki sadece yarasadan kaynaklı bir sorun da değildi, sonuçta bu durumlarda hijyen, sağlık, yeme-içme de önemli faktörler arasında. Çok sayıda insan hayatını kaybetti hem de tüm dünyada. Sözümün özü olarak şunları söyleyebilirim ki; mümkünse artık ülkemizden de dünyamızdan da git. Normal düzenime ve hayatıma geri dönmek istiyorum. Hayatımın belki de en güzel zamanlarını senin yüzünden evimde ve dışarı çıkamadan geçiriyorum.</p> <p>Ö10: Seninle ilk tanışmam birkaç ay öncesine dayanıyor. Çin’den yeni bir virüs çıktığını duyduğumuzda çok da ciddiye almamıştık. Çünkü bunun daha yerel kalacağını düşünmüştük. Tüm dünyaya yayılıp hayatlarımızı bu kadar etkileyeceğini asla tahmin etmiyorduk. Teknoloji, bilim ve sanatta insanlara açılan bu boş zamanda çok fazla yenilikle karşılaşılacak. Bunların sebebini sana bağlarken, aynı zamanda bu kadar insanın ölümüne sebep olduğun için de seni lanetle anacağız. En yakın zamanda ismini unutmak dileğiyle...</p> <p>Ö22: Merhaba, genelde mektup yazdığım zamanlarda karşı tarafın iyi, sağlıklı ve güzel olması gibi isteklerim olurdu fakat bu sefer bunu söylemeyeceğim. Çünkü aslında bu sefer tam tersini istiyorum. Umarım en kısa zamanda bana ve çevreme zarar vermeyi sonlandırırısın ve eski hayatımıza dönmeye başlayabiliriz. Sana karşı diğer insanlar ile genellikle aynı duyguyu ve düşüncelere sahibim. Bize birçok zarar verirken aynı zamanda çoğu alanda ders veriyorsun. Bu nedenle bu mektubumda senin hakkında sadece kötü konuşmak istemiyorum.</p> <p>Ö24: Senden birkaç arzum olacak. Bu olayı fazla abartmazsan sevinirim. Bir diğeri de biz insanlık olarak en zorlu koşullarda yaşamayı başarmış, dünyada her noktada hayatta kalan bir canlıyız. Hatta dünyayı aşık uzaya çıktık ve orada yaşam arayışına girdik. Ne hikmettir ki karıştırdığımız bazı şeylerden birisi de sensin. O yüzden birbirimize çok benziyoruz aslında. Belki de bu süreç, bunun savaşıdır. O yüzden daha fazla savaşmadan, en kısa zamanda temiz, doğal normlarına uygun bir dünyada yaşamaya çalışmalıyız. Tekrar görüşmemek üzere. Güle güle.</p> <p>Ö41: Benim düşünceme göre doğa senin aracılığınla insan ırkını biraz olsun sınırlandırarak eski sağlığına kavuşmaya çalışıyor. Bizler evlere kapandığımızdan beri hava, su ve toprak daha temiz, vahşi yaşam daha mutlu, doğa belki de yüzyıllardır hiç olmadığı kadar özgür. Yani aslında yine ve yine yaşanan her şeyin sorumlusu insan. Yani gelecekte biz seni tamamen yendiğimizi düşünsek de skor tablosunda bana göre sen hep önde olacaksın.</p> <p>Ö49: Kendini çok güçlü, başarılı zanneden, her şeye muktedir olan insan, şimdi yenik düşebilir ve hatalardan ders çıkarabilir. Eşe dosta sarılamazken biz, senin metroda, otobüste, merdivenlerde tuttuğun kollara düşman gibi bakıyoruz. Eve gelince kıyafetimiz bile düşmanımız oldu. Toplantılar, okullar, fuarlar, restoran, kafeterya, düğünler, turizm, uçuşlar her şey durdu ve iptal oldu. Uçaklar soğuktaki kuşlar gibi toplandılar uçamıyorlar. Tarihteki salgınlardan farklı olarak ırk, dil, din, zengin, fakir, güçlü, zayıf, er, general ayırımı yapmaksızın yayılıyor. Yeni arkadaşlarımız ise, su, dezenfektan, sabun, sosyal mesafe yani yalnızlık.</p>

Sonuç

Katılımcıların yazdığı mektuplarının içerik analizlerinden çıkarılan ve öğrencilerin özellikle üzerinde sıklıkla durduğu kavramlar ve öne çıkardıkları başlıklar düşündürücüdür. Mektuplarda açıkça, kişiler, zamanlar, mektupların sayısı kadar farklı olmakla birlikte özünde ortak kaygının ölüm korkusu olduğu görülmektedir.

İnsanoğlu ölüm üzerine hiç düşünmemiş olsa dahi içgüdüsel olarak yaşlı bireylerin ölümünü daha normal karşıladığı mektupların içeriğinden anlaşılmaktadır. Bu salgın, genelde yaşı fazla olan bireyleri etkilediğinden, başlangıçta ölümlere daha doğal yaklaşılsa da, ölüm meselesinin hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu mektuplarda görülmektedir. Salgının kaynağı ve hakikati konusunda hâlâ kesin bilgiler elde edilemese de, sürekli bahsi edilen yeni dünya düzenine geçiş aşamasının göz ardı edilmemesi gerektiği mektupla vurgulanan bir başka sonuçtur. Bu nedenle global bir salgın olması ya da kaynağının hayvanlara bağlanması, insaneli ile yapıma ve korkunç amaçlar taşıdığı ihtimalleri üzerinde de mektuplarda sıkça durulmaktadır. Bu salgın, yenedünya düzenine geçmeden önce kendi içimize bir yolculuk yapmak, kendimizi gözden geçirmek için bir fırsat olduğu katılımcılar tarafından vurgulanmıştır.

Koronaya yazılan mektuplarda insanoğlunun doğayı hoyratça ve sorumsuzca kullandığı ve bu yüzden korona bir nevi intikam aldığı yolunda mektuplarda vurgunun öne çıktığı bir başka önemli sonuçtur. Koronanın vazifesini fazlasıyla yaptığını ve evine dönmesi gerektiği şeklindeki talep de katılımcıların dile getirdikleri bir başka gerçektir.

Kaynaklar

ANNELLS, M.: "Triangulation of Qualitative Approaches: Hermeneutical Phenomenology and Grounded Theory", *Journal of Advanced Nursing Research*, Volume: 56, Issue: 1, October 2006.

ARPACI, İbrahim – KARATAŞ, Kasım - BALOĞLU, Mustafa: "The Development And Initial Tests For The Psychometric Properties of The COVID-19 Phobia Scale (C19P-S)", *Article in Personality and Individual Differences* 164, 2020.

"Azınlıklar" maddesi, *Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kaynaklar Kitaplar Yay.: 303, İstanbul 1993.

CRESWELL, J.W.: *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (Third Edition), New York 2013.

ÇERÇİ, Arif: "Çocuk ve Mektup", *Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara 2019.

ÇINAR, Fadime - OĞUZ, Müşerref: "Türkiye'de COVID-19 Pandemisine Yönelik Stratejilerin SWOT Analizi İle Değerlendirilmesi", *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020.

DOĞAN, Süleyman: *Koronaya 100 Mektup*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2020.

HU, W. - SU, L. - QIAO, J. - ZHU, J. - ZHOU, Y.: “COVID-19 Outbreak Increased Risk Of Schizophrenia In Aged Adults”, *PsyChinaXiv.*, <https://doi.org/10.12074/202003.00003>.

KARATAŞ, Zeki: “COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020.

KUTLU, Ruhuşen: “Yeni Koronavirüs Pandemisi İle İlgili Öğrendiklerimiz, Tanı ve Tedavisindeki Güncel Yaklaşımlar ve Türkiye’deki Durum”, *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2020.

MERRIAM, Sharan B.: *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2013.

MILES, Matthew B. - HUBERMAN, A. Michael: *Qualitative Data Analysis: An Expanded Source Book*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.

OKUR, Mehmet Akif: “COVID-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 7, Sayı: 13, 2020.

PATTON, Michael Quinn: “Qualitative Evaluation and Research Methods”, *Designing Qualitative Studies*, Beverly Hills, CA: Sage: 169-186. <http://legacy.oise.utoronto.ca/research/fieldcentres/ross/ctl1014/Patton1990.pdf>, [13.03.2015].

SANDALCI, Beste - UYAROĞLU, Oğuz Abdullah - GÜVEN, Gülay Sain: “COVID-19’da Kronik Hastalıkların Rolü, Önemi ve Öneriler”, *Flora Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 2, Haziran 2020.

STRAUSS, Anselm L.: *Qualitative Analysis For Social Scientists*, Cambridge University Press, 1987.

ÜSTÜN, Çağatay - ÖZÇİFTÇİ, Seçil: “COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması”, *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, Cilt: 25, Özel Sayı: 1, Ocak 2020.

WANG, Jia - WANG, Zhifeng: “Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (Swot) Analysis of China’s Prevention and Control Strategy For The Covid-19 Epidemic”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol: 17, Issue: 7, 2020.

WorldHealthOrganization(WHO)(2020),*CoronavirusDisease(COVID-19)Pandemic*, March 11 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novelcoronavirus2019>.

WU, Z. - MCGOOGAN, J.M.: “Characteristics Of And Important Lessons From The Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in China: Summary Of A Report of 72314 Cases From The Chinese Center For Disease Control And Prevention”, *JAMA*, 2020, <https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>.

XIAO, Chunfeng: “A Novel Approach of Consultation On 2019 Novel Coronavirus (COVID-19) Related Psychological and Mental Problems: Structured Letter Therapy”, *Psychiatry Investigation*, 17 (2), 175-176, February 2020, <https://doi.org/10.30773/pi.2020.0047>.

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2011.

YÜCEL, Büşra - GÖRMEZ, Arzu Ala: “SARS-Corona Virüsüne Genel Bakış”, *Türkiye Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi - Turkish Journal of Applied Sciences and Technology*, Cilt: 2, Sayı: 1, Siirt Üniversitesi, Siirt 2019.

ESKİ TÜRKLERİN GELENEKSEL İNANÇ SİSTEMİNDE SALGIN

Kürşat BARDAKCI*

Öz

Eski Türklerin inanç sisteminde salgın, çoğunlukla Erlik Han ya da kötü ruhların gönderdiği bir felaket olarak düşünülür. İnanışa göre Erlik Han ve kötü ruhlar, insanların kendilerine karşı saygısızlıkları karşısında onları cezalandırmak için ve kendilerine kurban sunulması için bu hastalıkları gönderirler. İnsanlar da onların isteğini yerine getirerek, onlara kurban sunarlar ve salgının sona ereceğini ümit ederler. Ancak onların isteği yerine getirilse bile hastalık her zaman geçmez. Bu süreçte salgın hastalığa yakalanan kişiye ise yaklaşılmaz. İnsanların salgın hastalığa yakalanan kişiyi bilmeleri ve ondan uzak durmaları için hasta kişinin çadırının girişine bir bayrak asılır. Bu salgınları önceden bilmek ve tedbir almak amacıyla da çeşitli kehanetlerde bulunulur. Bu kehanetlerden en önemlisi ateşe bakarak kehanette bulunmaktır. Ayrıca “şamanın göğe çıkışı” motifi de bu kehanetler kapsamında değerlendirilebilir.

Anahtar kelimeler: Eski Türkler, Eski Türk Dini, Şamanizm, Salgın.

Epidemic In The Traditional Belief System Of The Old Turks

Abstract

In the belief system of the old Turks, an epidemic is considered a disaster sent mostly by Erlik Han or evil spirits. It is believed that Erlik Han or evil spirits sends these illnesses to punish people their disrespect and to ask for a sacrifice for themselves. People, too, fulfill their wishes, offer them sacrifices and hope that the epidemic will end. However, even if wishes are fulfilled, the disease does not always go away. In this process, the person suffering from the epidemic are not approached. A flag is hung entrance on the tent of the sick person so that the public can know the person who is infected and not to be approached him. Various prophecies are made to predict these epidemics and to take precautions. The most important of these prophecies is to prophesy by looking at fire. In addition, the motif of “shaman’s ascent to sky” can be considered within the scope of these prophecies.

Keywords: Old Turks, Old Turkic Religion, Shamanism, Epidemic.

* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, kbrdkci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7893-4434.

Türkistan'da hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, aşırı sıcaklık ve kuraklıkların, sel ve çekirge baskınlarının daima tehdidi altındaydı. Bazı yaz aylarında bir damla bile yağmurun düşmediği aşırı kuraklıklar, bazı kış aylarında da aşırı soğuklar, salgın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açıyor ve toplu halde hayvan ölümleri meydana geliyordu. Özellikle aşırı soğukların sebep olduğu hastalıklar Türkler tarafından *yut* olarak tanımlanıyordu.¹

Çin'den Anadolu'ya; Mezopotamya'dan Avrupa'ya eski medeniyetlerin neredeyse hepsinde, doğadaki salgın hastalıklar ve diğer felaketler, yarı tanrısal varlıkların, cinlerin, hayaletlerin ya da kötü ruhların işleri olarak görülürdü.² Türklerin komşuları olan eski Çinlilerde salgına özgü "*veba tanrısı*" inancı bulunurken;³ Gök-tanrıçılık ve içerisinde totemizm, animizm gibi unsurları barındıran Şamanizm'den⁴ oluşan eski Türk inanç sisteminde⁵ bu tür bir "*veba tanrısı*" bulunmamaktaydı. Yine Çin ve Hint gibi ziraatçı toplumlar başlarına gelen felaketlerin topraktan geldiğine inanıyorlar; toprağa tapınıp ondan yardım talep ediyorlarken;⁶ Türklerde böyle bir inanış da yoktu. Diğer taraftan antik dönemde, ortaya çıkmalarına etken ne olursa olsun ya da nerede ortaya çıkarsa çıksın bütün salgın hastalıklar "*veba*" olarak tanımlanırdı. Söz konusu dönemlerde, 20. ve 21. yüzyıllardaki gibi Sars, Mers, Kovid-19 ya da İspanyol gribi, Asya gribi gibi bir ayırım bulunmuyordu. Ancak *yut* kelimesi bize gösteriyor ki eski Türkler, aşırı soğuklardan kaynaklanan salgın hastalıklar ile aşırı kuraklıktan kaynaklanan salgın hastalıklar arasında bir ayırım yapıyorlardı.

Son derece bulaşıcı olan ve ölümü gizemli, anlaşılmayan bir şekilde gerçekleşen; savaşta vuku bulana oranla daha az normal ve muhtemelen *kut*'a yakın fakat ondan farklı bir şey olması gereken *ülüg*'ün kaybindan kaynaklanan salgın hastalık, insanlar arasında korku salmakta ve sağlıklı kimseleri önlem almaya sevk etmektedir.⁷ *Ülüg*'ün kaybı demek "*talihsizlik*" ya da "*kadersizlik*" gibi bir anlama gelmektedir.⁸ Roux'un İbn-Fadlan'dan aktardığına göre, Batı Türklerinde: "*Hasta insanlara hizmet etmek için esirler görevlendi-*

¹ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 654.

² Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 3-5.

³ Wolfram Eberhard, *Çin Sembelleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket, Kabalci Yayınevi, İstanbul 2000, s. 299.

⁴ Gökalp'e göre Şamanizm bir din olmayıp, kehanetin (falıcılığın) ve ruhsal tıbbın karşılığıdır ve bir büyü sistemidir. Şamanlar da hem sihirbaz hem falcı hem de sinir hastalıklarını tedavi eden bir tür ruh doktorlarıdır. Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Bilgeöğuz Yayınları, İstanbul 2015, s. 31, 88-89.

⁵ Harun Güngör, "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Haz. Ü. Çelik Şavk - Yunus Koç - Fatma Türkyılmaz - Mikail Cengiz, Ankara 2007, s. 1-2.

⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 65.

⁷ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 208.

⁸ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, 2. Baskı, Bilgesu Yayınları, Ankara 2017, s. 82.

rimekte ve hiçbir özgür insan onlara yaklaşmamaktadır. Hasta, esir tutamayacak kadar fakirse iyileşmeye ya da ölmeye terk edilir. Tehlikeyi belirtmek üzere, çadırın kapısı üzerine ufak bir bayrak asılır ve bu bayrak orada iki yıl asılı bırakılırdı.” Bu bayrak asmanın amacı korku hissi vermek olmasa bile hastalık korkusu halk arasında iyice yaygınlaştırılmış oluyordu. Türklerin komşularından Moğollarda da benzer bir uygulama görülmektedir: “Yere bir muzrak çakılmakta ve bu muzrak siyah bir keçe parçası ile sarılmakta ve ondan sonra hiçbir yabancı bu (hasta) adamın evine girmeye cesaret etmemektedir.”⁹ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Türkler ve Moğollarda salgın hastalığa yakalanan kişi karantinaya alınıyordu. Türklerde salgın hastalığa yakalanan kişinin halk tarafından bilinmesi için çadırının girişine asılan bayrağın iki yıl asılı kalması, salgının iki yıl kadar sürdüğünü ya da ülkede tedbirlerin en azından iki yıl devam ettiğini göstermektedir.

İnsanlar bu gibi durumlara maruz kalmamak ve dolayısıyla salgın hastalıkların olup olmayacağını daha önceden öğrenebilmek için kehanette bulunurlardı. Öyle ki eski Türklerin salgın hastalık olup olmayacağına dair ateşe bakarak kehanette buldukları bilinmektedir:

“Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş çıkacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü ya da uzak yolculuğunu gösterir.”¹⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere eski Türklerde sarı rengi hastalık ve salgın sembolüdür.¹¹

Ateşe bakma kehaneti dışında Altay Şamanizm’inde “şamanın göğe çıkışı” motifi de salgının olup olmayacağına dair başka bir kehanette bulunma şeklidir. Aslında şamanın göğe çıkışının sebebi, herhangi bir hastalığın nedenlerinin araştırılması ve hastanın iyileştirilmesi; hasta öldüyse onun ruhuna yeraltı yolculuğunda eşlik edilmesi ve yaşadığı evin arındırılması gibi çeşitli amaçlara yönelik olup, birkaç seansta gerçekleştirilir. Şaman bu yolculuğunda, gökte üçüncü kata çıktığında, insanlara, ülkeyi ne gibi salgınların ve diğer felaketlerin tehdit ettiğini ve bu felaketleri uzak tutmak için ne gibi kurbanlar sunulması gerektiği gibi konularda bilgi verir. Eğer ülkede salgın varsa, şaman göğe çıktığında tanrıya, salgın hastalığa son vermesi için yakarır. Bu motif Çin sihirbazlığının etkisinde kalmış gibi görünen Lolo Şamanizm’inde ve Asya’nın diğer inanışlarında da görülür. Bütün bu inanışlarda şamanın göğe çıkışı, onun salgın hastalıktan halkını kurtarmak için tanrıya yakarması anlamına gelmektedir.¹²

⁹ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 208.

¹⁰ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 42-43.

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: VI, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 479.

¹² Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 222, 228, 482-483.

Söz konusu duruma paralel olarak bir Buryat (Soyot Türkleri) efsanesinde şamanın ilk olarak, insanların salgın hastalık ve ölümle mücadelelerinde, onlara yardım etmesi için tanrılar tarafından gönderildiği anlatılmaktadır. Efsaneye göre başlangıçta doğuda kötü ruhlar, batıda tanrılar bulunmaktaydı. Tanrılar insanı yaratmış, insanlar da kötü ruhların hastalık ve ölüm yaymaya başlamasına kadar mutlu yaşamış. Kötü ruhların hastalık ve ölüm yayması üzerine tanrılar, insanların felaketlerle mücadele edebilmesi için onlara bir şaman göndermeye karar vermiş ve bir kartal göndermişler. Ancak şaman olarak gönderilen kartalın dilinden anlamayan insanlar, ayrıca ona kuş olduğu için de güvenmemişler. Bunun üzerine kartal tanrılara dönerek, kendisine insanlarla konuşma yeteneğinin verilmesini ya da Buryat bir kam (=şaman) gönderilmesini istemiş. Tanrılar ise kartalı, yeryüzünde rastlayacağı ilk kişiye şamanlık yetkisini devretmesi için tekrar dünyaya göndermişler. Geri dönen kartal bir ağacın altında uyuyan bir kadınla birlikte olmuş. Kadın ile kartalın beraberliği sonucunda “ilk şaman” doğmuş. Başka bir anlatıda ise kadın kartalla birlikte olduğunda ruhları görmüş ve kendisi şaman olmuş.¹³ Kadının şaman olduğu anlatısı, bir şamanın başarılı olmak ve daha fazla sihir gücü elde etmek için kadın gibi tıraş olmasına ve kadın elbisesi giyip kadın tavırları takınmasına göndermede bulunmaktadır.¹⁴

Eski Türk inanç sisteminde salgın hastalıkların neden ortaya çıktığına dair inanışlara değinmek gerekirse, en başta Altay Türklerinin salgın hastalık gibi en ağır felaketleri Erlik Han ile ilişkilendirdiklerini görürüz.¹⁵ Öyle ki Altay Türklerine göre Erlik Han cehennemin efendisidir; insanlığın en korkunç düşmanıdır ve felaket sembolüdür.¹⁶ Onlara göre Erlik Han, kurban vermeye mecbur etmek için insanlara hastalık ve başka felaketler gönderir. Eğer bununla da insan Erlik Han'ın isteğini yerine getirmezse ölür. Erlik Han insanın canını alır, yeraltı alemine götürür ve kendisine köle yapar. Bazen Erlik Han bu kölesi ile insanların üzerine salgın hastalık gönderir. Altaylılar özellikle hastalık hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik Han'dan çok korkarlar; onun adını bile söylemekten sakınırlar.¹⁷ Yine de korkmakla beraber ona hürmet ederler.¹⁸ Bu haliyle Erlik Han, Hint mitolojisinde insanlara ve sığırlara hastalık gönderen ve kendisine korkuyla karışık hürmet edilen Rudra'ya benzetilmektedir.¹⁹

Erlik Han dışında, yine Altay inancına göre tamamen müstakil bir zümre olan dağ ruhları, insanlara iyilik yapıp, refah ve saadet bahşederken; saygısızlığa karşı ceza ve salgın hastalık gönderir.²⁰ Buna paralel olarak bazı şaman-

¹³ Eliade, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴ Gökalp, *a.g.e.*, s. 89, 93.

¹⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 65, 126.

¹⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁹ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 137.

²⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 84.

ların davullarında hastalık yapan kötü ruhların tasvirlerinin bulunduğu da belirtilmektedir. Ayrıca Hristiyan olmasına rağmen kadim geleneklerini koruyan -en azından kırsalda- Yakutlara göre de göğün çeşitli yerlerinde bulunan ve insanlara çeşitli hastalıklar gönderen kötü ruhlar bulunmaktadır.²¹ Diğer taraftan, hastalıkların kötü ruhlar ya da güçler tarafından insanlara musallat edildiği inancı, Türklerin komşuları olan eski Moğollar²² ve Farslarda²³ da bulunuyordu.

Dağ ruhlarının dışında Şamanizm’de diğer kötü ruhlardan birisi de *körmes*lerdir. *Körmes*ler, genel olarak yerin altında yaşayan ruhlardır. Aslında *körmes*ler, çoktan vefat etmiş şamanların ruhlarıdır. Ayrıca *körmes*, ezelden mevcut olan kara ruhlara da denilmektedir.²⁴ Kişi, kendi *körmes*lerinin, yani geçmiş baba ruhlarının kötülüğünden kurtulmak için çareler arar. Bu ruhlar da Altaylıların inancına göre hastalık gibi felaket gönderirler ve insanlardan hediye isterler. Bu hediyeler onlara kurban olarak sunulur. Bu kurbanların adı *Toluu*’dur. Kurban sunulduktan sonra hastalığın iyileşmesi *Toluu*’nun ruhlar tarafından kabul edildiğine alamet sayılır. Fakat kurban sunan hasta her zaman iyileşmez; hatta aksine fenalaşır. Buna rağmen hasta, şamanın tedavisini bırakmaz; duaları çoğaltır, daha kıymetli hayvanlar kurban eder. Zengin hastalar kurbanlık hayvan sayısını yediye; fakir hastalar beşe çıkarırlar. Bazen hasta, bu merasim ve kurbanlarla bütün servetini kaybedebilir.²⁵

Erlik Han’ın ya da kötü ruhların salgın gönderdiğine dair inancın dışında, salgın gibi felaketlerin sebebinin hakanın uğursuzluğundan kaynaklandığını düşünen Türkler de bulunmaktaydı. Örneğin Yahudiliği kabul etmesiyle bilinen Hazarlarda, yangın, deprem, kuraklık, don, su baskını, kıtlık, salgın hastalık gibi bir felaket meydana geldiği zaman, bu felaket hakanın uğursuzluğunun sonucu sayılırdı. Halk meydanlarda toplanmaya başlar ve hakan aleyhinde ilbeyine başvurulurdu. Halk, milli felakete derhal son verilmesini, dolayısıyla bu felaketin sorumlusu olan hakanın öldürülmesini ilbeyinden büyük bir baskıyla isterdi. İlbeyi, deprem ve salgın hastalık gibi felaketlerde hakanın suçsuz olduğunu bilirdi. Bu yüzden, bazen akılcı tedbirlerle onu kurtarmaya çalışır ve çoğu zaman başarılı olurdu. Ancak bazen ilbeyi, hakanı kurtarma imkânı göremeyip, onu, halkın isteği doğrultusunda ve dolayısıyla iç barışın sağlanması için feda ederdi.²⁶

Bu salgın hastalıklara insanlar maruz kaldığı gibi hayvanlar da maruz kalıyordu. Öyle ki 7. yüzyılın başlarında Göktürk ülkesindeki aşırı soğuktan kaynaklanan salgın ile aynı yüzyılın sonlarında Oğuz yurdunda aşırı kuraklıktan meydana gelen salgında hayvanların yarısından fazlası telef olmuştur.²⁷

²¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 32-33, 83.

²² İnan, *a.g.e.*, s. 102.

²³ Vesta Sarkhosh Curtis, *İran Mitleri*, Çev. F. Esra Aslan, Phoenix Yayınevi, Ankara 2016, s. 31-32.

²⁴ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 62-63.

²⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 103-104.

²⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 171.

²⁷ Koca, *a.g.e.*, s. 654.

Hayvanların maruz kaldığı salgın hastalıkların kendilerine özgü adları da bulunuyordu. Örneğin Başkurlarda sığırların bulaşıcı hastalığına *ölet* denilmektedir. Başkurlara göre bu hastalığın sorumluları insanlara benzeyen perilerdir. İnanişâ göre, bu periler zaman zaman Ural dağlarına “*hac*” için gelirmiş. Bu periler için ormanlara ya da kırlara ekmek, yağ ve başka yemekler koymak gerekirmiş. Periler bu yemekleri yedikten sonra ineklere dokunmamış. Hastalığa yakalanan sığırlar ise “*ağaçların birbirleriyle sürtülmesiyle elde edilen ateş ile hayvanları tütsüleyerek*” tedavi edilirmiş. İnan, bu tütsüleme uygulamasını “*alazlama*” olarak tanımlamaktadır.²⁸

Söz konusu inanişâ benzer inanişâlara Anadolu’da da rastlamak mümkündür. Öyle ki Toroslarda, özellikle Senirkent/Isparta’nın 2700 metre kadar yükseklikteki yaylalarında yarı göçebe halde bulunan, yazın sürülerini otlatmak için yaylaya çıkan kışın ovaya inen yaylacı Türklerin, hayvanlarının salgın hastalığa uğrayıp uğramayacağına yönelik bir inanişâları dikkat çekicidir. Bu yaylacı Türkler yazın sonlarında yayladan ovaya iniyeceği zaman, obada bulunan bütün yakacakları, aralarında 10 metre kadar aralık olması şartıyla büyücek iki öbek halinde yığarlar. Sonra bunları ateşe verirler ve koyun sürülerini bu iki ateşin arasından geçirir, sonra da sürülerini doğruca ovaya sürerler. Bu yaylacı insanlar, sözü edilen ritüel gerçekleştirilmediğinde, hayvanlarının salgın hastalığa maruz kalacaklarını düşünürler.²⁹

Eski Türklerin salgın hastalıkları nasıl tedavi ettiklerinden bahsetmemiz gerekirse onlar, hastalıkların sona ermesini umut ederek çeşitli ritüeller düzenlerler. Özellikle Altaylılarda halk tıbbı bulunmamaktadır. Onlar doğada bulunan ürünlerle de tedavi usullerini bilmezler. Her hastalıkta ruhların iradelerinin tezahürlerini görürler.³⁰ Bu düşünce ve inanişâdan dolayı başta Altaylılar olmak üzere bütün Türkler, hastalıkların iyileşmesi ümidiyle, kutsal kabul edilen ağaçların etrafında dönerek, kümeler oluşturur ve çoğu kez hastalıkları temsilen ağaçlara kumaş parçaları bağlayarak veya çivileyerek sağlık temennilerinde bulunurlardı.³¹ Bu ritüel, gelenekleşmiş bir şekilde Anadolu’ya da taşınmıştır. Nitekim Anadolu’da özellikle tek ağaçlar ile mezar yanındaki veya pınar başlarındaki ağaçlara yaygın olarak çaput bağlanır.³² Bunun dışında hastalıkların ortadan kaldırılması için insanlar tanrıya kurbanlar sunarlardı.³³ Bu kurban merasimlerinde özellikle at kurban edilirdi.³⁴ Eski Türkler arasında, milattan önceki dönemlerden itibaren, at ile gök arasında bir bağlantı olduğu ve atın gökten geldiği gibi bir düşünce bulunuyordu. Dolayısıyla kurban edilen atlar da önce Tengri yani Gök tanrıya sunulurdu.

²⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 164.

²⁹ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 66.

³⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 102.

³¹ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 144.

³² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 5. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 601.

³³ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 200.

³⁴ Eliade, *a.g.e.*, s. 222.

Bu durum hem Batı Türklerinde hem de Doğu Türklerinde geçerlidir.³⁵ Söz konusu kurban merasimleri ise kalabalık bir topluluğun katılımıyla, Ötüken Dağı ve Tamir Nehri kıyılarında gerçekleştirilirdi.³⁶ Gök tanrıya sunulan kurbanların yanı sıra ateşe kurban sunulduğu da bilinmektedir. Nitekim eski Türk inancında kutsal sayılan ateşte bir ruh olduğuna inanılmaktaydı. Ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyucu bir unsur olduğu kabul edildiğinden dolayı ona kurban sunuluyordu.³⁷ Türk kökenli olan Slavlaşmamış Bulgarların da hastalıkları bazı dualarla ve müzik ile tedavi etmeye çalıştıkları ve hastalıkların sona ermesi temennisiyle tedavi taşı *moxa*'yı kullandıklarından bahsedilmektedir.³⁸ Söz konusu taş motifi, eski Güney Çin ve Kore'de yeni yıl kutlamalarında, salgın hastalıkların uzak tutulduğuna inanılan köyler arasında yapılan taş savaşlarına benzemektedir.³⁹ Bu taş motifi Türklerde "*yeşim (yada) taşı*"nı akla getirir ancak yeşim taşının salgın hastalıkların uzak tutulması ya da hastalık varsa sona ermesi ümidiyle kullanılıp kullanılmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, eski Türklerde salgın, çoğunlukla Erlik Han ya da kötü ruhların bir işiydi. İnanışa göre onlar, kendilerine yapılan saygısızlıktan dolayı insanlara salgın gönderirler ve onlardan kendilerine kurban sunulmasını isterlerdi. Erlik Han'a kurban sunulmadığı zaman salgına yakalanan kişi artık iyileşemezdi. Hatta bu kişi öldüğünde, insanlara salgın göndermesi için Erlik Han'ın hizmetine girerdi. Yakutların inancında da salgın hastalıklar kötü ruhlar tarafından insanlara musallat ediliyordu. Hazarlaraya göre ise bu salgınların sebebi, hakanın uğursuzluğundandı. Buryatlara göre de "*ilk şaman*", insanların salgın hastalıklarla mücadelesinde onlara yardım etmesi için tanrılar tarafından gönderilmiştir.

Eski Türkler bu salgınları önceden bilmek için çeşitli kehanetlerde bulunurlardı. Bu kehanetlerden en önemlisi ateşe bakarak kehanette bulunmaktır. Altay Şamanizm'ine göre şamanlar, "*göğe çıktıklarında*" insanları tehdit eden bir salgına karşı, hangi kurbanların sunulması gerektiğini halka bildirirlerdi. Ülkede salgın hastalık varsa, şaman göğe çıktığında salgının sonlandırılması için tanrıya yalvarırdı. Bu motif bütün eski Asya inançlarında mevcuttur. Bunun dışında eski Türklerde, salgın hastalığa yakalanan bir kişi ile görüşülmez, çadırına da yaklaşılmazdı. Ona ancak kendisine hizmet eden kişi -eğer varsa- yaklaşabilirdi. Böylece salgın hastalığa yakalanan kişi karantınaya alınıyordu. Halkın, salgın hastalığa yakalanan kişiden haberi olması için de çadırının girişine bir bayrak asılır ve bu bayrak iki sene asılı kalırdı. Eski Türkler, bu tür hastalıkların sona ermesi ümidiyle de kalabalık bir kitle halinde Ötüken Dağı ve Tamir Nehri'nde tanrıya kurbanlar sunarlardı. Bu kurban çoğunlukla at olurdu. Altay Türkleri de inançları gereği hastalık geçinceye

³⁵ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s. 35, 88.

³⁶ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s. 101-110.

³⁷ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 49.

³⁸ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 54.

³⁹ Eberhard, *a.g.e.*, s. 293.

kadar kurban sunmaya devam ederlerdi. Ayrıca eski Türkler bu hastalıkların bitmesi ümidiyle kutsal ağaçlar etrafında dönerler ve hastalığı temsil eden paçavraları ağaçlara asarlardı. Bulgarlar da hastalıkları dualar, müzikler ve *moxa* taşıyla tedavi etmeye çalışırlardı.

Kaynaklar

- BAYAT, Fuzuli: *Mitolojiye Giriş*, Karam Yayınları, Çorum 2005.
- CURTIS, V. Sarkhosh: *İran Mitleri*, Çev. F. Esra Aslan, Phoenix Yayınevi, Ankara 2016.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- DEMİRCİ, Kürşat: *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- EBERHARD, Wolfram: *Çin Sembelleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- ELIADE, Mircea: *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2015.
- GÜNGÖR, Harun: "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Haz. Ü. Çelik Şavk - Yunus Koç - Fatma Türkyılmaz - Mikail Cengiz, Ankara 2007.
- İNAN, Abdülkadir: *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- KAYA, Korhan: *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
- KOCA, Salim: "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, Cilt: I, Ankara 2002.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- _____ : *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: VI, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, Cilt: II, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ROUX, J. Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- _____ : *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, 2. Baskı, Bilgesu Yayınları, Ankara 2017.
- TANYU, Hikmet: *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 120, Ankara 1973.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 07.07.2020

Kabul Tarihi: 06.10.2020

BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA KOLERA İLE MÜCADELE

Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki başarısızlığının en önemli sebeplerinden biri de hazırlıksız olması idi. Bilhassa askerler arasında daha sonra da siviller arasında yayılan kolera büyük problem olmuştur. Sağlık koşulları bakımından son derece eksik bir durumda olduğu anlaşılan birliklerde temiz su önem arz ediyordu.

Balkanlardan gelen muhacirin ve askerler arasında görülen koleranın yayılmasını önlemek ve tedavi etmek için Osmanlı Devleti etkin tedbirler almıştır. Savaş boyunca neredeyse tüm Trakya'ya yayılan hastalık binlerce asker ve sivil etkilemiştir. Bu çalışmada, birçok telif eser ve COA belgeleri kaynak olarak kullanılacak ve ayrıntılı olarak işlenecektir.

Anahtar kelimeler: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul, Muhacirin, Kolera, Hastaneler.

Fighting With Cholera During The Balkan Wars

Abstract

One of the most important reasons for the failure of the Ottoman State in the Balkan Wars was its unpreparedness. Cholera, which spread among soldiers and then among civilians, was a major problem. Clean water was important in the troops, which seemed to be in an extremely incomplete state in terms of health conditions.

The Ottoman State took effective measures to prevent and treat the spread of cholera among the soldiers and immigrants from the Balkans. The disease spread to almost all Thrace during the war affected thousands of soldiers and civilians. In this study, many compilations work and Presidential Ottoman Archive documents will be used as sources and processed in detail.

Keywords: Ottoman Red Crescent Association, Istanbul, Immigrants, Cholera, Hospitals.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kalemer_33@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4480-8971.

Giriş

Balkan Savaşları sırasında Bulgar ve Yunan zulmünden kaçan Müslüman halk ve asker Edirne ve Çatalca üzerinden İstanbul'a doğru yürüyorlardı. Gerçi İstanbul'da da hastalık yüzünden durum hiç de iyi değildi. Binlerce mülteci camilerde, hanlarda, kışla ve sur diplerinde yaşamaya çalışıyorlardı. Hatta pek çok muhacir soğukta yanlarında arabaları ve hayvanlarıyla İstanbul sokaklarına dağılmışlardı. Bunların çoğu da hastaydı.

Bu sıkıntılı durumda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, zor durumda olan bu insanlara her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı sırasında ortaya çıkan bu duruma biraz da hazırlıksız yakalanmıştır. Zira hastaların tedavileri, barınaklara yerleştirilmeleri, karantina meselesi vs. ihtiyaçlarını sağlamakta zaman zaman yetersiz kalmıştır. İstanbul'daki birçok resmi ve özel binalar hastaneye çevrilmiştir. Ancak hasta ve yaralıların sayısının çokluğu sıkıntıların çözümünün zorlaştırmıştır.

Hastalığın Yayılması

Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Bulgaristan karşısında ağır bir mağlubiyet almış ve Rumeli'deki topraklarından çekilmeye başlamıştı. Şüphesiz, Osmanlı'yı savaşlardan daha çok etkileyen olay kolera salgınıydı. Salgın o derece etkiliydi ki doktor ve hemşirelerden de kolera yüzünden ölenler oluyordu. Üstelik salgın, İstanbul'u da tehdit ediyordu.

Üstelik salgın yüzünden başta doktorlar olmak üzere diğer sağlık personeli de etkilenip ölüyordu. Asıl büyük tehlike İstanbul'un da tehdit altında olmasıydı.

Gerri dönüş yolunda koleradan ölen ve yol kenarlarında hasta ve yorgun Osmanlı askerleri

Bu zor durumda derhal harekete geçen Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul'da ve yakın cephelerde hastaneler kurmuş, yaralı askerlerin taşınması için seyyar hastaneler dahil tüm vasıtaları kullanmıştır. Ayrıca büyük tren istasyonlarında yaralı bitkin durumda askerler için çayhaneler açmış ve muhacirlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Trakya'ya sevk edilmek üzere Anadolu'dan gelen askerlerin bir süreliğine İstanbul'da Kartal ve civarında bekletilmesi yüzünden, buradaki askerler de koleradan etkilenmiştir.

Bu arada İstanbul Belediye Başkanı Dr. Cemil Topuzlu Paşa, devreye girerek hastalığın yayılmasını önlemek için sevkîyatın durdurulmasını istemiş, ancak askerler karadan ve denizden Hadımköy'e gönderilmesi yüzünden kolera yayılmıştır.¹ İstanbul'daki mevcut hastanelerde kapasitelerinin üzerinde hasta yatırılmıştır. Balkan muhacirleri de tam bu sırada gelmiştir. Hasta muhacirler için Sarayburnu'nda çadırli bir merkez kurulmuş ve her gün çok sayıda koleralı hasta burada kabul edilmiştir. Cemil Paşa koleralı hastaları yatırmak için büyük camilerden istifade etmek istemişse de, Evkaf Nâzırı Ziya Paşa'nın buralara zarar verilebileceği kaygısı üzerine vazgeçmiştir. Ancak Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin devreye girerek *"Bu sıkıntılı durumda, değil camilerin birinin, hepsinin koleralılara ayrılmasına taraftarım, bu hususta fetva bile veririm."* sözleri üzerine koleralılar Sultanahmet, Şehzade, Ayasofya ve Nuruosmaniye camilerine yerleştirilmişlerdir. Bu durumda kolera yakalanmış askerler ve muhacirlerin tedavi, ibate ve iâşe işleri Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca Hadımköy, Yeşilköy ve Ispartakule'de koleralı hastalar için hastaneler açılmıştır.²

Balkan Harbi sırasında kötü hava şartları, temizliğe dikkat edilememesi ve diğer nedenler yüzünden yerlerinden yurtlarından perişan bir şekilde çıkarılan muhacirler yollarda atlattıkları tehlikelerden başka, benzeri bulaşıcı hastalığa da yakalanmışlardı. Kolera bunların en kötüsüydü. Özellikle ishal ve kusma ile kendini gösteren ve ölüme götürebilen bir hastalıktı. Bu yüzden Belediye Başkanlığı, Çerkezköy'den gelen muhacirlerde ve yaralı askerler arasında kolera ve dizanteri vakalarının görüldüğünü ve konudan Başkumandanlığın haberdar edilerek ordunun acil tedbir alması hususunda bilgilendirilmesini Dâhiliye Nezaretinden istemiştir.³

Osmanlı Ordusu'nun Kırklareli ve Lüleburgaz'dan çekilmesinin ardından Çatalca hattına çekilen birlikler arasında başta kolera olmak üzere bazı salgınlar görülmüştür. Ekim 1912'den itibaren orduda ortaya çıkmış olan kolera önce hafif seyretmişse de kısa zamanda Çatalca hattındaki ve özellikle Hadım-

¹ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz.: Hüseyin Hatemi - Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 96; Tülin Acer, *Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar (1912-1914)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008, s. 18.

² Metin Ayışığı, "1912 Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'a Göç Eden Muhacirlerin Durumlarına Dair", *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Berlin, 28 Haziran - 01 Temmuz 2018, s. 201.

³ Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 245-246.

Balkan muhacirleri İstanbul sokaklarında

köy bölgesindeki on binlerce kişiyi etkilemiştir.⁴ Dolayısıyla binlerce hastanın bulunduğu askeri çadırların tümü söndürülmüş, kireç tozu ile dezenfekte edilmeye çalışılmıştır.⁵

Çatalca ve Hadımköy civarındaki askeri birlikleri kırıp geçiren kolera, 1912 Kasım-Aralık ayları boyunca Yunan basın organları sütunlarında geniş yer bulmuştur. 17 Kasım (4 Kasım) 1912 tarihli Embros Gazetesi'ne göre kötü hava koşulları, salgınlar ve beslenme bozukluğu yüzünden Osmanlı askerinin durumunun kötü olduğu ve kolera sebebiyle ordu birliklerinde büyük kayıplar olduğu tespit edilmişti.⁶

Çatalca savunma hattındaki birliklerde, yeterli sayıda doktor, sağlık personeli, hastanelerde malzeme ve ilaç son derece azalmıştı. Askeri birliklerde, kolera ve dizanteri bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu salgın hastalıklara karşı, yeterli tedaviler yapılmadığı gibi kolera gibi hijyen ortamının olmadığı yerlerde artan ve hızla bulaşan hastalıklar için tam olarak koruyucu tedbirler de alın-

⁴ Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1989, s. 95.

⁵ Nilüfer Erdem, "Balkan Savaşları Döneminde Yunan Basınında Kolera Vakaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2013, s. 808.

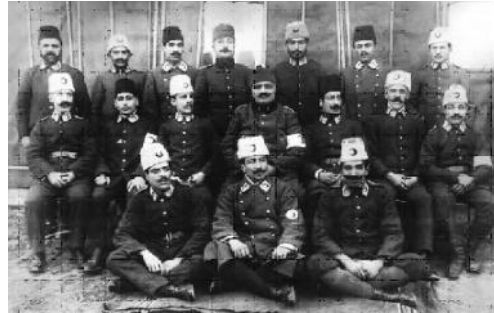
⁶ Erdem, "a.g.m.", s. 808.

mıyordu. Haklı olarak koleralı hastalar, İstanbul'a gönderilmiyor, Hadımköy ve Yeşilköy civarındaki tahaffuzhanelerde tedavi edilmeye çalışılıyordu.⁷

Ordunun Kırklareli'nden çekilişi sırasında Hadımköy başta olmak üzere büyük bir alana yayılan kolera nedeniyle binlerce kişi hastalığın pençesine düşmüştü. Bundan dolayı, koleralılarla temas eden askerlerin diğer askerlerden uzaklaştırılması gerekiyordu. Bu hastalıklı askerlerin diğer asker ve halk ile temaslarının engellenerek, daha uygun yerlerde gözlem ve tedavi altına alınmaları için büyük camilere yerleştirilmesi elzemdi. Ayastefanos ile Makriköy ve diğer yerlerdeki hastalığın bulaşmaması için askerlerin bu merkezlerden uzak çadırlarda bulundurulması şarttı.⁸ Nitekim Sarayburnu'nda kurulan tahaffuzhanedeki asker arasında kolera ortaya çıkması sebebiyle kolera'nın halka bulaşmaması için, hasta askerlerin şehre sokulmaması ve kolera vakalarının derhal Emanet-i Sihhiye Müdüriyeti'ne ihbar edilmesi gerekiyordu.⁹ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, yaralı ve hasta askerler için, cepheye yakın yerlerde yeni hastaneler kurdu. Aynı zamanda da halka çağrı yaparak Cemiyete bağışta bulunmalarını istedi.¹⁰

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Darülfünun, Kadırga, Vefa, Demirkapı, Muhacirin, Ayestefanos, Ispartakule ve Hadımköy hastanelerini faaliyete geçirmiş, Taşkışla, Bandırma askeri hastanelerine, Kandilli, Sanayi-i Nefise, Şişli'de İngiliz Doktor Klemo tarafından açılan hastanelere personel tayin etmiş ve malzeme yardımında bulunmuştur. Bu hastanelerde hem savaş yaralıları tedavi edilmiş, hem de Balkan Savaşı sırasında perişan bir vaziyette İstanbul'a akan muhacirlerinden hasta olanlar yararlanmıştı.¹¹

Ancak bu kadar yoğun hasta, yaralı ve muhacirlerin yığılması sebebiyle İstanbul'daki hastanelerde yer kalmamıştır. Hadımköy Hastanesi, kolera sebebiyle 8 Kasım 1912'de 150 yataklı seyyar hastaneye çevrilmiştir. Kısa süre sonra barakalar ilâve edilerek 250 yataklı bir hastane haline getirilmiştir. İstanbul'a gelen koleralıların iâşesi Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanmıştır. Ordunun Kırklareli'nden çekilmesinden sonra İstanbul'a gelen yaralı sayısı artmıştır. Bu gelişme yanında kış mevsiminin şiddetlenmesi üzerine yeni barakalar kurularak yaralı ve hasta kabulüne başlanmıştır.¹²

Kızılay Hadımköy Hastanesi Sağlık Heyeti:
Ortada Baştabip Dr. Burhaneddin Bey

⁷ Selda Kılıç, "I. Balkan Savaşı Döneminde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını)", *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005, s. 8.

⁸ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), DH.D.*, Dosya No: 165, Gömlek No: 16, 21 Ağustos 1913.

⁹ *COA, DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, 9 Eylül 1913.

¹⁰ *COA, DH.HMŞ*, Dosya No: 11, Gömlek No: 44, 2 Kasım 1912.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün - Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2000, s. 104-113.

¹² *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi*, Ahmet İhsan Efendi Şürekası Matbaat-ı Osmaniye Şirketi, İstanbul 1987, s. 141-145.

Çatalca hattı üzerinde kalan ve İstanbul'a sevk edilemeyen askerlerin tedavileri için, hastalığın en fazla görüldüğü Hadımköy civarında, Hilâl-i Ahmer, 250 yataklı seyyar bir hastane açtı. Hadımköy hastanesinde kolera salgını önlendikten sonra hasta ve yaralı askerlerin tedavilerine geçildi.¹³

Koleranın Yayılmaması İçin Alınan Tedbirler

Balkan Savaşı süresince Hadımköy başta olmak üzere geniş bir alana yayılan kolera salgını, binlerce asker ve sivil etkilemiştir. Alınan tüm tedbirlere rağmen kolera asker arasında yayıldığı gibi, İstanbul'a da sıçramıştır. Bunun için acil tedbirler devreye sokulmuştur:

- 1- İstanbul sularının koleraya karşı korutulması.
- 2- Anadolu'ya sevk edilecek muhacirlerin tahaffuz ve tebhirattan geçirilmesi.¹⁴
- 3- İstanbul'a gelen İngiliz Sâlib-i Ahmer Cemiyeti doktorlarına kolaylık gösterilmesi.
- 4- Dersaadet ve civarında kolera hastalığının devam ettiğinden Terkos Gölü'nde balık avı memnuiyeti meselesi için bir komisyon teşkil edilmesi lüzumu.
- 5- Terkos Gölü haritası ile mukavelename nüshalarının gönderilmesi.

Kolera, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı askerlerini katlediyor (1912-1913), *Le Petit Journal*, 01.12.1912

6- Terkos Gölü Balık Avı Mültezimi Mustafa Rıfat'ın memnuiyetin kaldırılmasına dair protestonamesi.

7- Tarlada bulunan kavun, karpuz gibi ürünlerin dağıtımının kontrol altında tutulması. Nitekim koleranın artması sebebiyle fakir halk tarafından tüketilen kavunların İstanbul'a girmesinin ve satın alınması yasak edilmiştir.¹⁵

Bu arada Ayastefanos'a trenle sevk edilen koleralıların bekletilmeksizin derhal tahliyesi şarttı. Hadımköy'den gelecek olan bitkin ve koleralı askerlerin trenleri Ayastefanos'ta tutulmadan karadan ve denizden uygun yerlere gönderilmeleri kararlaştırıldı.¹⁶

¹³ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, s. 141.

¹⁴ Bu arada İstanbul'da ortaya çıkan kolera hastalığı hakkında tedbir-i tahaffuzi tedbirler alınarak hastanın tedavisi hususunda istihdam olunmak ve gerektiğinde kontratoları yenilenmek üzere Viyana'dan üç uzmanın süratle gönderilmesi için harekete geçti. *COA, BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308423, 6 Kasım 1912.

¹⁵ Nitekim koleranın artması sebebiyle fakir halk tarafından tüketilen kavunların İstanbul'a girmesi ve satın alınması men edildi. *COA, DH.İD.*, Dosya No: 50-2, Gömlek No: 30, 9 Ağustos 1912.

¹⁶ *COA, BEO*, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308478, 16 Kasım 1912.

Bunların barındırılması konusunda mevcut binaların yetersiz kalması üzerine açıkta kalanlar için süratle barakalar inşa edilmiş ve bir de karantinahane yapılmıştı. Bu tedbirler konusunda gevşekliği görülenlerin cezalandırılması da karar altına alınmıştı.¹⁷ Muhacir sevkiyatının Ayastefanos'tan yapılması zor olduğundan Makriköy'ün sevkiyat merkezi yapılması gündeme gelmiş, ancak bunların İstanbul'a uğratılmadan Anadolu'ya sevkleri kararlaştırılmıştı.¹⁸

Bu arada bazı fırsatçıların muhacirler üzerinden haksız kazanç elde ettikleri anlaşıyordu. Nitekim Tekirdağ ile çevresinden gelen muhacirlerin kolera nedeniyle süratle Sirkeci'den Anadolu yakasına sevkleri sırasında vapura nakillerinde bazı kimselerin para aldıkları haberi üzerine harekete geçen Emniyet, 29 Ekim 1912 tarihi itibarıyla söz konusu şahısları yakalayarak haklarında yasal işlem başlattı.¹⁹

Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasının önlenmesi ve tedavisi için doktor, ecza ve tıbbi yardım sağlanması yanında İtalya ile temasa geçti. Gerekli olan tıbbi levazımata sağlanması ve karantina vb. tedbirleri devreye soktu.²⁰ Ancak yaralı askerlerden koleraya yakalananların İstanbul'a sevk edilmeyecek oldukları yerde tedavi edilmeleri daha uygun görüldü.²¹

Karantina

Alınan bütün tedbirlere rağmen hastalık İstanbul'a da ulaşmış bulunuyordu. Bu zor dönemde şehirde koleranın daha fazla yayılmasının önlenmesi için yeni tedbirler alınması elzemdi. Hastalığın muhacirler ve İstanbul'a sevk edilen askerler aracılığıyla yayıldığı ve bu sebeple bunların İstanbul'a gelmeden önce uygun bir mahalde sıkı bir kordon ve dezenfeksiyona tabi tutulduktan sonra gelmelerine müsaade edilmesi; İstanbul'da bulunanların ise halkın arasına karışmalarının kesinlikle önlenmesi gerekiyordu.

Bu tedbirlerden birisi ise hastaların tamamen izole edilmesi idi. Nitekim koleranın hızlı bir şekilde yayılma eğilimi göstermesi üzerine Harbiye Nezareti, Trakya ve İstanbul'da görülen kolerallıların sayısının gittikçe arttığını tespit etmiş ve adalardan birinin boşaltılarak kolerallıların orada tedavi ve bakımalarının uygun olacağını düşünmüştü.²²

Hilâl-i Ahmer'in kolerallılara mahsus
Hadimköyü Hastanesi

¹⁷ COA, BEO, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308493, 13 Kasım 1912.

¹⁸ COA, BEO, Dosya No: 4108, Gömlek No: 308062, 04 Kasım 1912.

¹⁹ COA, BEO, Dosya No: 4111, Gömlek No: 308307, 12 Kasım 1912.

²⁰ COA, DH.İD., Dosya No: 57, Gömlek No: 6, 02 Ocak 1912.

²¹ Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 27 Ekim 1912 tarihli mahrem ve acele kaydıyla yazılan tezkere için bkz. COA, BEO, Dosya No: 4110, Gömlek No: 308242, 27 Ekim 1912.

²² Ağanoglu, a.g.e., s. 246.

Ayrıca, muhacirlerin Anadolu'ya sevk edilmeden önce, gönderilecekleri yerlerde iskânlarının en iyi şekilde yapılabilmesi için hastalıklı olanlara gerekli olan tecrithanelerin hazırlanmasının mahalli muhacir komisyon ve müdüriyetlerinin görevi olduğu açıkça belirtilmişti.²³

Koleranın halka bulaşmasını önlemek için, hasta askerlerin şehre sokulmaması ve orduda ortaya çıkan kolera vakalarının derhal Emânet-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bildirilmesi gerekiyordu.²⁴ Bunun için birliklerden gönderilecek asker Ayastefanos ve Edirnekapı'da muayenesi yapılacak, sonra da koleralı olanların ayrılarak, tathirat ve tebhirat-ı fenniye yapıldıktan sonra şehre girmeleri ve erzak nakline memur bulunanların orduya karışmadan erzakı teslim ettikten sonra geri dönüşleri sağlanacaktı.²⁵

Kolera salgını nedeniyle öncelikle İstanbul'daki bütün okullar tatil edilerek derhal sağlık tedbirleri uygulanmaya başlandı. Resmi ve özel bütün okulların tatil edilmesi ve bu tatil esnasında izdihama sebep olacak merasimlere meydan verilmemesi gerekiyordu.²⁶ Salgın dolayısıyla okullarda sağlık tedbirlerine riayet edilmesi hususu ayrıca Maarif Müdürlüğü'ne gönderildi.²⁷

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı Sırasında Kurduğu Bazı Hastaneler

Balkan Savaşları'nda en yoğun çarpışmaların İstanbul'a yakın yerlerde meydana gelmesi ve yaralıların İstanbul'a yakın hastanelere taşınması sebebiyle İstanbul'da daha fazla hastane ihtiyaç doğmuştur. Okullar, konaklar ve hatta apartmanlar bile hastaneye çevrilmiştir.²⁸ İstanbul'a çok sayıda yaralı ve hasta muhacirin gelmesi ile beraber toplamda 30.000 yatağa ihtiyaç olduğu ve bu bağlamda yeni hastanelerin inşa edilmesinin gerektiği tespit edilmişti. Ancak kısa süre içinde yeni hastanelerin inşa edilemeyeceği aşikâr olduğu için büyük okullar hastane haline çevrilmiştir. Hatta İstanbul'daki yatılı okullar bile yaralı askerlerin tedavisi için hastane olarak kullanılmıştır.²⁹

Orduya ve İstanbul'a yayılan koleranın bertaraf edilebilmesi için bu konuda ayrılan tahsisatın bir kısmı hastane ve müşahede odası açılmasına harcanmak üzere Şehremaneti'ne verildi.³⁰

Bu arada asker arasında yayılan kolera vakaları üzerine seyyar bir kolera hastanesi olarak Ispartakule Hastanesi 27 Aralık'ta açılmıştır. Yine Hadımköy Hastanesi, kolera sebebiyle 150 yataklı olarak seyyar hastane olarak hizmet vermeye başlamıştır. Daha sonra barakalar inşa edilerek 250 yataklı bir

²³ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 247.

²⁴ COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, 9 Eylül 1913.

²⁵ COA, *BEO*, Dosya No: 4124, Gömlek No: 309258, 15 Aralık 1912.

²⁶ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1174, Gömlek No: 53, 22 Ağustos 1911.

²⁷ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1193, Gömlek No: 15, 5 Aralık 1913.

²⁸ Pelin Demir, *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 1919, s. 55.

²⁹ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1182, Gömlek No: 59, 9 Kasım 1912.

³⁰ Maliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 6 Kasım 1912 tarihli yazı için bkz. COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308405.

İstanbul'a gelen muhacir ve askerler şehirde kolera'yı daha da yaygınlaştırmıştı.

hastane haline getirilmiştir. Kış mevsiminin bastırması ve kolera'nın artması sebebiyle barakalar çadırlardan ayrılarak çadırlara yaralı ve hastalar yerleştirilmiştir.

Aynı şekilde Londra'dan getirilen çadırlarla Ayastefanos'ta Ponta mevkiinde 100 yataklı bir seyyar hastane daha kuruldu.³¹ Önceden 100 yataklı olarak açılrsa da, kolera salgını yayılmaya başlayınca yatak sayısı artırılmıştır.³² Ayastefanos'taki Ayamama Çiftliği'nde zayıf ve koleralı hastalar için barakalar inşa olununcaya kadar çevredeki evlerin kiralanarak hastaların oraya nakli de sağlanmıştı.³³ Almanya'dan getirilmiş çadırlar ve barakalarla oluşturulmuş 70 yataklı bir hastane de ayrıca Ispartakule'de açılmıştır. Bu hastanelere sadece koleralı hastalar nakledilmeye çalışılmıştır.³⁴

Özellikle kolera salgını sırasında Sıhhiye Nezâreti tarafından Demirkapı civarında barakalar inşa edilmesiyle 110 yataklı bir hastane daha açılmıştır. Koleraya yakalanan askerler burada geçici olarak tedavi edilmiştir. İm-kânsızlıklar nedeniyle Sıhhiye Nezâreti burayı kapatmak istemişse de kolera ile mücadelede sağlanan başarıdan dolayı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 14 Şubat 1913 tarihinde hastanenin her türlü işlevini üstlenerek, buraya bir sıhhiye heyeti atayarak hastanenin faaliyetlerini devam ettirmiştir.³⁵ Demirkapı Hastanesi'nden başka Ispartakule, Hadımköy ve Yeşilköy hastanelerinde koleralı hastalara tedavi uygulanmıştır.³⁶

³¹ Metin Ayışığı, "Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Hilal-i Cemiyeti'nin Kurduğu Hastaneler ve Kolera İle Mücadele", *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e), Tam Metin Bildiri Kitabı*, Cilt: II, 18-21 Eylül 2019, Edirne, s. 741.

³² Demir, *a.g.e.*, s. 59; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, s. 141-145.

³³ COA, MV., Dosya No: 171, Gömlek No: 28, 19 Kasım 1912.

³⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵ Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 96.

³⁶ Cemal Sezer - Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, I. Baskı, Türk Kızılayı, Üç S Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 2016, s. 68.

Hasta ve yaralı arabaları ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sıhhiye-i Askeriye'ye yardımı

Tekirdağ ve çevresinden getirilen yaralı ve koleralılar ise, Şehremaneti tarafından Maltepe Hastanesi'ne nakledilse de ciddi bir sağlık tehlikesi olduğu için sevk edildikleri yerlerde kurulan seyyar çadırlarda tedavi edilmiştir. Çatalca hattındaki askerin morali yerinde olsa da erzak ve levazımata süratle sevki, orduda kolera hastalığının ortadan kaldırılması için mahalline bir heyet gönderilmesi, toplanan askerlerin noksanlarının teftişi ve sevkiyatın idaresi için askeri ve mülki makamlardan oluşan bir komisyon teşkil edildi.³⁷

Ancak kolera vakalarının artması üzerine Sahra Sıhhiye Müfettişliği bunların İstanbul'a sokulmayıp Yeşilköy'de (Ayastefanos) tedavi edilmelerini istedi. Bunların tedavisi için de Yeşilköy'de Rum okulunda Sâri Hastalıklar Hastanesi kurulmuştu. Daha sonra birkaç ev bu işe ayrılmış ve oradaki tarlaya hastane çadırları kurulmuştu. Bu dönemde bir kolera kampına dönüşmüş olan Yeşilköy, "kolera tarlası" adıyla anılır olmuştur.³⁸

Hastalığın yoğun olduğu dönemde Ayasofya başta olmak üzere bazı camiler ibadete kapatılarak hasta askerlere açılmışlardır. Ağır hastalar Ayasofya'ya, zayıf olanlar ve salgın hastalığı bulunmayanlar diğer camilere gönderilmişlerdir. Özellikle Ayasofya'nın hastalara açılması Yunan basınının ilgisini çekmiş, Embros Gazetesi 18 Kasım (5 Kasım) 1912 tarihinde, "Ayasofya Koleralıların Hastanesi Oldu" manşetini atmıştır. Haberde kilise olarak bahsedilen Ayasofya'ya Çatalca cephesinden getirilen koleralı askerlerin yerleştirildiği, ortaya çıkmış olan durumun Yunan halkını üzdüğü ifade edilmiştir.³⁹

³⁷ COA, BEO, 4112, Gömlek No: 308389, 13 Kasım 1912.

³⁸ Erdem, a.g.e., s. 809.

³⁹ Erdem, a.g.e., s. 809.

Balkan Harbi'nin başlamasından 31 Aralık 1912'ye kadar İstanbul'daki toplam kolera vakası 2.342, bunlardan şifa bulan ve tedavi altında bulunanlar ise 1.195 kişiden ibarettir.⁴⁰ Menzil hastanelerinde toplam 219 subay ile 11.443 er kolera yakalanmış, bunlardan 29 subay ile 3.301 er hayatlarını kaybetmiştir. İkinci Çatalca Muharebesi'nden Barış Antlaşması'na kadar geçen sürede ise 362 subay ile 35.588 er salgın hastalıklara yakalanmıştır. Bu süre zarfında 129 subay ve 8.769 erin tifo ve kolera hayatını kaybetmiştir. Ancak savaş içinde bulaşıcı hastalıklardan ölenlerle ilgili kesin istatistiklere erişilemediğinden, asker ya da sivil tam olarak kaç Osmanlı vatandaşının kolera hayatını kaybettiğini söylemek mümkün değildir.⁴¹

Muhacirlerin Karşılaştığı Bazı Sorunlar

Göç sırasında ve sonrasında muhacirler birçok sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunlar arasında beraberlerinde getirdikleri hayvanların durumu önemlidir. Zira bu insanların hayvanları kasap esnafına ulaşmadan bazı muhtekirler tarafından ellerinden yok bahasına satın alınmıştır. Muhtekirler düşük fiyatla hayvanları satın aldığından muhacirler büyük zararlara uğramışlardır. Ayrıca göç yolunda ölen birçok hasta sağlık kurallarına dikkat edilmeden gömülmektedir. Bu konuda yerel yöneticiler uyarılarak acil tedbirlerin alınması istenmiştir.⁴²

Salgın hastalıklar muhacirlerin belini büken en önemli sorundu. Tekirdağ ve çevresinde artan kolera sebebiyle burada bekleyen muhacirlerin zaman geçirilmeden sevkleri gerekiyordu. Nisan 1913 itibarıyla muhacirlerin aşılması ve bu konuda yerel yöneticilerin gözetiminde sıhhiye komisyonlarının kurulması gündeme geldi. Salgınlar bazen bir bölgede başlayıp, iskân edilen muhacirlere de bulaşmaktaydı. Buna mümasil İzmir ve çevresinde baş gösteren kolera Selanik'ten deniz yoluyla gelen muhacirlere de bulaşmıştı.⁴³

Rumeli'den başlayan göç sırasında muhacirlerin geçtiği yollar üzerinde kolera ölen o kadar çok insan vardı ki hastalar sağlık kurallarına fazla dikkat edilmeden defnedilmek zorunda kalıyordu. Mezarların üzerine bile yeterince kireç atılmıyordu.⁴⁴ Bu koşullarda muhacirlerin hasta olmaması imkânsız gibiydi. Çerkesköy'den gelen muhacirlerde ve yaralı askerler arasında kolera'nın yanı sıra dizanteri vakalarına da rastlanmıştır.⁴⁵

Bir seyyar hastane

⁴⁰ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 246.

⁴¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 816.

⁴² Ayışığı, *a.g.e.*, s. 192.

⁴³ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), Siyasî Kısm Belgeleri (HR.SYS), D. 2029/10.*

⁴⁴ Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 131.

⁴⁵ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 246.

Balkan Harbi'nin sırasında olumsuz hava koşulları, uzun ve zahmetli geçen yolculuk nedeniyle muhacirler yollarda birçok tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Bu tehlikelerin en önemlilerden biri de bulaşıcı hastalıklara yakalanmaktı. Kolera bu hastalıkların en tehlikeli ve ölümcül olanıydı.⁴⁶

Bu insanlar hasta, aç ve perişan, bir durumda canlarını bile zor kurtararak gelmişlerdi. Devam eden savaş nedeniyle muhacirlerin sağlık kurallarına dikkat etmeleri çok zordu.

Kırklareli'den yola çıkan muhacirlerin İstanbul'a ulaşmaları günlerce süren zahmetli bir yolculuğun ardından gerçekleşebiliyordu. Çocuklar, kadınlar ve yaşlılar yolculuk sırasında ayrıca açlıkla da mücadele ediyorlardı. İstanbul Şehremini Cemil Paşa (Topuz) muhacirlerin durumunu şöyle anlatmaktadır: *"Muharebenin ilanından sonra şehrimize muhacirler gelmeye başlamıştı. Ama ne geliş... Hepsi sefil ve perişan halde. Aç ve çıplak Sirkeci'ye çıkartılıyorlardı. Anadolu'ya bölük bölük gönderilmelerine rağmen İstanbul'da 40-50 bin hasta ve bakımsız muhacirin bulunmasının önü alınmıyordu."*⁴⁷

Muhacirler arasındaki bulaşıcı hastalıklarda koleradan sonra görülen en fazla vaka çiçek hastalığı idi. Savaşın hemen başında İstanbul'a akın eden muhacirlerin toplu olarak geçici iskâna tabi tutuldukları Yedikule Surları dışındaki barakalarda bu hastalığın görülmesi üzerine, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti aşılama çalışmalarına başlamıştı. Bilhassa yaz mevsiminin yaklaşmasıyla 27 Ağustos 1913 tarihi itibarıyla muhacirlerin iskân mahallerinde koleraya karşı bir aşı kampanyası başlatıldı.⁴⁸ Gülhane'de Dr. Reşat Rıza ve Dr. Mustafa beylerin hazırladıkları kolera aşısı, 1913'te orduda kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹

Salgın hastalıkların bu kadar geniş bir alana yayılmasında, Balkanlardan göç ederek İstanbul'a oradan da diğer vilayetlere giden muhacirler etkili olmuşlardır. Muhacirler, geldikleri yerlerdeki bulaşıcı hastalıklarla geçmiş oldukları yerlerden aldıkları hastalığı yerleşim bölgelerine taşımışlardır.

I. Balkan Savaşı'nın sona ermesiyle devlet daha rahat hareket etmeye başlamış ve kolera konusu Meclis-i Vükelâ gündemine gelmişti. 2 Nisan 1913 tarihli kararda, yaz mevsiminin yaklaşmasıyla kolera hastalığının yayılması ihtimaline karşı gereken sağlık tedbirlerin alınması için seyyar sıhhiye heyetleri oluşturularak gereken yerlere gönderilmesi ve bu işle uğraşmak üzere bir kolera komisyonu kurulması kararlaştırılmıştı. Buralara gönderilen muhacirlerin aşılanması çalışmaları için bir başka komisyon teşkili kararlaştırılmış ve bunun için 50.000 liralık bir tahsisat istenmişse de, bütçe yetersizliğinden dolayı 5.000 lira gönderilmiştir.⁵⁰

Balkan savaşlarında görev alan doktor Mehmet Derviş, Edirne'nin geri alınmasından sonra kolera nedeniyle askerlerin çektiği sıkıntıları ve içinde bulunulan koşulları şöyle aktarmaktadır:

⁴⁶ Arslan, a.g.e., s. 130-131.

⁴⁷ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 94-95.

⁴⁸ COA., MV.D., 175/123, 27 Ağustos 1913.

⁴⁹ Erdem, a.g.e., s. 805.

⁵⁰ Ağanoğlu, a.g.e., s. 247.

“Edirne’deki sevinçli günlerimiz uzun sürmedi. Yazın bu sıcak günlerinde (Ağustos 1913) tümende askerler arasında kolera ortaya çıktı. Ordugâhımızın değiştirilmesine, şehirden uzaklaştırılmamıza lüzum görüldü. Bu sebepten Edirne istihkâmlarının doğusundaki geniş bir sahaya nakledilerek karantinaya tabi tutuldu. Her taraftan ilişki kesildi. Kendi kendimizi idareye mecbur olduk. Hemen genel temizliğe, askere aşı yapmaya başladık. Bu esnada, bizim taburda da birkaç vaka çıktı. Bunları bir yere gönderemedik. Öyle bir teşkilat yoktu. Onları kendim tedavi edecektim. Çadırlara revimsi bir yer yaptık. Sıhhiyeciler, eczacı ve ben bunun etrafında toplanarak insanların tedavilerine çalıştık. Hastalık, kusma, ishal ile başlıyor, el-ayak buz gibi soğuyor, dudaklar, tırnaklar mosmor oluyor, dil paslanıyor, hasta konuşmuyor, yüzde korkunç bir manzara oluşuyordu. Elimizde; Laudanum, Zeytikâfurî’den başka ilaç; çaydan, pirinç çorbasından başka yiyecek yoktu. Hastalar ancak beden dirençleri, güneş ve tertemiz hava gibi doğal kuvvetler sayesinde kurtuluyordu. Böylece ölümden hayata, hastalıktan nekahete geçmiş oluyorlardı...”⁵¹

İstanbul’da muhacir sayısının artması üzerine 11 Kasım 1912 tarihinde Hâriciye Nâzırı’nın başkanlığında Meclis-i Umûr-u Sıhhiye’nin düzenlediği toplantıda koleraya karşı nasıl korunacağı ele alınmış ve alınan karar gazeteyle ilan edilerek halka duyurulmuştur. Buna göre koleradan korunmanın yolları şöyle belirlenmiştir:

“Kolera ve Sıhhat-i Umûmiyeye Ait Resmî Beyânât

Şehrimizin ve vatanımızın bu kolera belasından kurtulmasını istiyorsanız, işi yalnız hükümete bırakmayınız. Sizlere de düşen vazife vardır. Sizin alacağınız tedbirler hükümetinkinden daha faydalıdır. Çünkü sıhhat-i umumimiz efradın sıhhat-i yekûnudur:

- 1- Temizlik koleraya karşı en büyük tedbirdir.
- 2- Ellerinizi bol sabunlu suyla yıkayınız. Sonra mümkün ise ispirto, limon suyu, sirkeyle temizleyiniz.
- 3- Ellerinizi yıkamadan bir şey yemeyiniz, parmaklarınızı ağzınıza götürmeyiniz.
- 4- İçeceğinizi, ağzınızı çalkalayacağınız suyu kaynatınız.
- 5- Yiyecek ve içeceklerinizi pişirmeden ve kaynatmadan asla yemeyiniz.
- 6- Yemek kaplarınızı kaynar suyla temizleyiniz.
- 7- Abur-cubur yemeyiniz, vaktinde yatıp kalkınız.
- 8- Yiyecek ve içeceklerinizi sineklerden koruyunuz.
- 9- Kundura ve üzerinize giydiğiniz paltonuzu kapı yanında bırakınız.
- 10- Kalabalık yerlere gitmeyip, birbirinize sürtünmekten çekiniz.
- 11- Abdesthanelere kireç kaymağı, %20 göztaşı, %5 sulu katran atmak çok faydalıdır. Abdesthaneden çıkınca ellerinizi sabunla yıkayınız.
- 12- Kay veya ishalde hemen doktora gidiniz.
- 13- Koleraya biri tutulunca derhal hükümet yetkililerine haber vermek en büyük insanlık ve vatanperverliktir. Çünkü hem hasta zamanında tedavi edilir. Hem de aile fertlerine sirayeti önlenir.

⁵¹ Sezer - Metin, a.g.e., s. 63-64.

14- Adı ishâlde bile mümkünse herkesin çamaşırlarını kaynatması, sonra yıkaması gereklidir. Kolera için elbiseler çok tehlikeli olduğundan dezenfekte etmeden ne kullanılmalı ne de kimseye verilmelidir. Bu tedbirlerle riayet etmek şartıyla koleradan asla korkmak ve telaşa düşmeye sebep yoktur.”⁵²

Hastalığın daha çok yayılmasını engellemek ve kontrol altında tutmak için Sıhhiye Nezâreti aşağıda belirtilen tedbirlerin alınması gerektiğini Dâhiliye Nezâreti'ne 27 Kasım 1912 tarihli yazıyla bildirmiştir:

1- Hastalık, muhacirler ve askerler vasıtasıyla İstanbul'a getirildiği için, bunların İstanbul dışında uygun bir yerde sıkı bir kontrol ve dezenfeksiyondan sonra İstanbul'a girmelerine izin verilmesi,

2- Koleraya yakalanıp değişik hastaneler ve özel hanelere yatırılan askerler dışında buralara kimsenin kabul edilmemesi,

3- Muhacir ile ahalinin kesinlikle temas etmemesi,

4- Şimdiye kadar İstanbul'un içerisinde önemli bir oranda kolera vakası görülmemiştir. Ancak böyle bir durumda derhal karantina uygulamasına geçilmesi,

5- Kolera nedeniyle karantinaya alınan bölgede hastaların düzenli olarak tedavi edilmesi, hane ve tecridhanelerde hastalar ile temas halinde olacakların mikrop taşımalarının kontrol edilmesi,

6- Koleranın bulunduğu mahallenin dezenfeksiyonuna dikkat edilmesi,

7- Su kontrolünün yapılması,

8- Koleraya “fakr-u zarûret” içerisinde yaşayanlar ile han ve kahvehanelerde yatan bekârlar daha kolay yakalandığından hamal, kayıkçı, kahveci gibi esnafın sıkı kontrol altında tutulması,

9- Mide ve bağırsakları bozan çürümüş meyve, sebze ve et satışının yasaklanması,

10- Koleraya karşı gereken tedbirlerin, halk tarafından bilinmesinin sağlanması,

11- Sıhhi memurlara, güvenlik memurlarının yardımcı olması,

12- Koleraya yakalanan hanelerin halkça bilinmesi için sarı birer yaftanın asılması.⁵³

Sonuç

Balkan savaşlarında Osmanlı ordusunun yenilgisinin ardında birçok neden vardır. Ancak bu nedenlerin belki de en önemlisi lojistik destek ve sağlık hizmetlerinin eksikliği ile asker arasında hızla yayılan kolera salgınıdır. Osmanlı Hükümeti, kolera salgını ile ilgili olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla yerinde tedbirler almış olmasına rağmen yeterli olmamıştır.

Muhacirler, göçler ve geçici iskânları sırasında büyük sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Osmanlı Hükümeti bu sorunları bertaraf etmek için gerekli tedbirleri almaya çalışmış, muhacirlere askerlik ve vergi muafiyetleri

⁵² Sezer - Metin, *a.g.e.*, s. 65-67.

⁵³ Sezer - Metin, *a.g.e.*, s. 67-68.

sağlamıştır. Muhacirlerin sağlık sorunları konusunda bilhassa kolera ve çiçek hastalığına karşı aşı kampanyası başlatmış; İstanbul ve çevresinde yeni hastaneler açmıştır.

Devlet, yaralı askerlerin, muhacirlerin bakım ve tedavisi yanında salgın hastalıklarla mücadele ederken, diğer yandan savaş sırasında göç eden muhacirler için aşhaneler açarak yoksul insanları doyurmuştur. Balkan savaşlarında pek çok hizmetin yanı sıra kurduğu hastanelerle de büyük hizmetler vermiştir. Bilhassa bulaşıcı ve tehlikeli bir hastalık olan kolera ile mücadelede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin olağanüstü çabaları kayda değerdir. Cemiyet, İstanbul ve çevresinde yeni hastaneler kurmuş, mevcut hastaneleri de değişen koşullara göre yeniden dizayn etmiştir. Çok salgın bir hastalık olan kolera yanında tifüs gibi hastalıklarla mücadele etmiştir. Dolayısıyla hastalığın daha da yayılmasını önlemiştir.

Kaynaklar

A- Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA):

- COA, *DH.D.*, Dosya No: 165, Gömlek No: 16, (18 Ramazan 1331) (21 Ağustos 1913).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, (7 Şevval 1331) (9 Eylül 1913).
COA, *DH.HMŞ*, Dosya No: 11, Gömlek No: 44, (22 Zilkade 1330) (2 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308423, (26 Zilkade 1330) (6 Kasım 1912).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 50-2, Gömlek No: 30, (25 Şaban 1330) (9 Ağustos 1912).
COA, *BEO.*, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308478, (06 Zilhicce 1330) (16 Kasım 1912)
COA, *BEO*, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308493, (3 Zilhicce 1330) (13 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4108, Gömlek No: 308062, (24 Zilkade 1330) (04 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4111, Gömlek No: 308307, (2 Zilhicce 1330) (12 Kasım 1912).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 57, Gömlek No: 6, (2 Safer 1330) (02 Ocak 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4110, Gömlek No: 308242, 27 Ekim 1912.
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, (7 Şevval 1331) (9 Eylül 1913).
COA, *BEO*, Dosya No: 4124, Gömlek No: 309258, (5 Muharrem 1331) (15 Aralık 1912).
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1174, Gömlek No: 53, 22 Ağustos 1911.
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1193, Gömlek No: 15, (6 Muharrem 1332) (5 Aralık 1913).
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1182, Gömlek No: 59, (29 Zilkade 1330) (9 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308405, 6 Kasım 1912.
COA, *MV.*, Dosya No: 171, Gömlek No: 28, (9 Zilhicce 1330) (19 Kasım 1912).
COA, *BEO*, 4112, Gömlek No: 308389, (13 Kasım 1912) (10 Zilhicce 1330).
COA, *Siyasi Kısım Belgeleri, (HR.SYS)*, D. 2029/10.
COA, *MV*, D.175/123, 27 Ağustos 1913.

B- Eserler

ACER, Tülin: *Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar (1912-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008.

AĞANOĞLU, Yıldırım: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.*

AKGÜN, Seçil Karal - ULUĞTEKİN, Murat: *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, TDV Yayınları, Ankara 2000.

ARSLAN, Sezer: *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.

AYIŞIĞI, Metin: “Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Hilal-i Cemiyeti'nin Kurduğu Hastaneler ve Kolera ile Mücadele”, *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e), Tam Metin Bildiri Kitabı*, Cilt: II, Edirne, 18-21 Eylül 2019.

_____ : “1912 Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'a Göç Eden Muhacirlerin Durumlarına Dair”, *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu, Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Berlin, 28 Haziran-01 Temmuz 2018.

ÇAPA, Mesut: “Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1990.

DEMİR, Pelin: *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Ocak 1919.

DÖLEN, Emre: *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009.

ERDEM, Nilüfer: “Balkan Savaşları Döneminde Yunan Basınında Kolera Vakaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2013.

HALAÇOĞLU, Ahmet: *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

KILIÇ, Selda: “I. Balkan Savaşı Döneminde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını)”, *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi 1329-1331, Ahmet İhsan Efendi Şürekâsı Matbaa-i Osmaniye Şirketi, İstanbul.

SEZER, Cemal - METİN, Ömer: *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, I. Baskı, Türk Kızılayı, Üç S Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 2016.

TOPUZLU, Cemil: *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz: Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Fakültesi Yay., İstanbul 1982.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ATRANOS'TA FRENGİ VE FRENGİYLE MÜCADELE

Doç. Dr. Celil BOZKURT*

Öz

Dış kaynaklı bir hastalık olarak Osmanlı topraklarına giren frengi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bir salgın haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde öncelikle Kastamonu ve havalisinde yoğunlaşan frengi, zamanla diğer Anadolu şehirlerine yayılmıştır. Frengi'nin Anadolu'da etkili olan şehirlerinden biri de Hüdavendigar Vilâyeti'ne bağlı Atranos kazasıydı. Osmanlı Devleti için bir asker kaynağı olan bölge, yoğun biçimde askeri hareketliliğe sahne olmuştur. Devletin çok farklı cephelerinde mücadele eden Atranoslu askerler, barış döneminde frenginin memleketlerine taşınmasına neden olmuştur. Atranos'un dağlık yapısı ve gerekli sağlık hizmetlerinden yoksun olması frenginin bölgede kronikleşmesine neden olmuştur. Osmanlı devlet adamlarının aldığı önlemler, devletin zayıflayan ekonomisine bağlı olarak Atranos'ta frengiyle mücadelede yetersiz kalmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde sağlıktaki gelişmeler, frenginin Atranos'ta yayılmasını azaltsa da bu hastalığı tam anlamıyla yok edememiştir. Frengi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzun yıllar Atranos'ta ciddi bir sağlık buhranına ve nüfus kaybına neden olmuştur.

Anahtar kelimeler: Hüdavendigar, Atranos, Orhaneli, Frengi, Sağlık.

From Ottoman To Republic Syphilis And Fight Against Syphilis In Istanbul

Abstract

Syphilis, which entered Ottoman territory as an outsourced disease, became an epidemic after the Ottoman-Russian war of 1877-1878. Syphilis, which was concentrated primarily in Kastamonu and its surroundings in the Ottoman Empire, spread to other Anatolian cities in time. One of the cities of Syphilis that was influential in Anatolia was the Atranos district of the Hüdavendigar Province. The region, which was a source of soldiers for the Ottoman Empire, witnessed intense military activity. The soldiers of Atranos, who fought in many different fronts of the state, caused syphilis to move to their homeland during the period of peace. The mountainous nature of Atranos and the lack of

* Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, c.bozkurt2000@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6103-1642.

necessary health services caused syphilis to become chronic in the region. The measures taken by the Ottoman statesmen were insufficient in the fight against syphilis in Atranos due to the weakening economy of the state. Although the developments in health during the Republic Period reduced the spread of syphilis in Atranos, they could not completely eliminate this disease. Syphilis caused a serious health crisis and loss of population in Atranos for many years from the Ottoman to the Republic.

Keywords: Hüdavendigâr, Atranos, Orhaneli, Syphilis, Health.

Giriş

Tıp literatüründe sifilis (syphilis) olarak bilinen frengi hastalığı, vücudun farklı dokularında yapı ve işlev kaybına neden olan bir hastalıktır. Genellikle cinsel yolla bulaşan frengi, çok farklı yollardan yayılma imkânına sahiptir. Frengi yaralarına doğrudan temas ve ağızda frengi yaraları bulunan bir kimşenin yiyip içtiği kaplarla temasla da frengi bulaşabilir. Frengi, aynı zamanda frengili sütinelerin sağlam çocukları veya sağlam sütinelerin frengili çocukları emzirmesi yoluyla da bulaşabilmektedir.¹

Genel olarak frenginin Amerika'nın keşfinden sonra İspanyol askerlerin vasıtasıyla kıta Avrupa'sına taşındığına inanılmaktadır. Avrupa'da yaygın olarak görülen frengi, buradan kovulan Yahudiler tarafından Fas'a ve buradan da doğu limanlarına yayılmıştır. Frengi, bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde nadiren görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin batıyla olan temasının azlığı ve halkın fuhuşa karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle frengi, Osmanlı toplumundan epey uzak kalmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin 1806-1812 ve 1828-1829 arasında Rusya ile yaptığı uzun savaşların sonucunda Osmanlı topraklarında frengi vakaları artmaya başlamıştır. 1854 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra da frengi, Osmanlı topraklarında bir salgın haline gelmeye başlamıştır.²

Osmanlı hekimlerinin frenk uyuzu, daül'efrenc veya maraz-ı efrenc olarak tanımladıkları frenginin arşiv belgelerinde freng marazı, illet-i frengi veya illet-i efrenciye şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Türklerin hastalığa verdikleri frengi tabiri, Batıya/Avrupa'ya ait olan anlamında Farsça freng kelimesinden türetilmiştir. Osmanlı toplumunda iki tür frengi görülmüştür. Birincisi, ortak kullanılan eşyalar vasıtasıyla bulaşan ve Latince adıyla "non-venereal" adıyla bilinen masum frengidir. Diğeri ise fuhuş yoluyla bulaşan masum olmayan frengidir.³

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde frengi salgını ve salgına karşı verilen mücadelelerin merkezi Kastamonu'ydu. 1887'de vilayetten bildirilen frengi vakaları sonucunda yetkililerin harekete geçtiği anlaşılmaktadır. 1889'da Kastamonu'da bir gezici heyet oluşturulmuş ve bir frengi hastanesi açılmıştır. Fakat heyetin çalışmalarının birkaç liva ve kazayla sınırlı kalması ve özellikle köy halkına ulaşamamasından dolayı sonuç alınamamıştır. Frengi ile mücadele-

¹ Necati Çavdar - Erol Karıcı, "XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, Kış 2016, s. 158.

² İnci Hot, "Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, Ankara 2004, s. 36.

³ Çavdar - Karıcı, "a.g.m.", s. 159.

de zührevi hastalık uzmanı Von During, İstanbul'a getirilerek Kastamonu'daki mücadelenin başına geçirilmiştir.⁴

Osmanlı'da frengiyle mücadelenin bir diğer merkezi ise Erzurum'du. 1886'da Erzurum'daki askeri hastanede bulunan hastaların yarısı frengili olup, frengi, kaza ve köylere kadar yayılmıştı. Bu bağlamda hastalığın yayıldığı yerlerde kadın ve erkeklere münhasır iki dairden oluşan üç hastane açılmasına, İstanbul'dan üç doktor, üç eczacı ile üç takım tıbbi malzemenin gönderilmesine karar verilmiştir.⁵

Osmanlı'da Frengi, uzun süren savaşların getirdiği sefalet ve yetersiz sağlık koşulları nedeniyle Anadolu'nun farklı bölgelerine yayılma imkânı bulmuştur. 1887'de Saruhan'da frenginin şiddetlenmesi üzerine yerel idareciler, Kastamonu'da olduğu gibi kadın ve erkekler için hastane kurulmasını istemiştir. Fakat maddi sorunlar nedeniyle bu talep cevapsız kalmıştır. 1893'te Kastamonu, Bolu, Sinop, İnebolu ve Safranbolu'da birer frengi hastanesi kurulmuşsa da maddi imkânsızlıklar nedeniyle hastalığın önü alınamamıştır. Aynı sene Konya'da patlak veren frenginin önlenmesi için bir hastanenin kurulması düşünülmüşse de gerekli bütçe bulunamadığından bu plan gerçekleşmemiştir. Yine frengi Aydın ve çevresinde de yayılmış, Alaşehir ve Sarayköyü'nde bir hastanenin kurulması gündeme gelmiştir. Fakat hastanelerin inşa ve işletim masrafları karşılanamadığından bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır. Frengi sadece Anadolu'da değil Osmanlı Arap coğrafyasında da zamanla yayılmıştır. 1894'ün başında Kudüs Mutasarrıflığı'na bağlı Gazze ve köylerinde frengi vakaları yükselmiş, buna tedbir olarak 30 yataklı bir hastanenin kurulması planlanmıştır. Fakat maddi darboğazda bulunan Hükümet, buna gerekli bütçeyi sağlayamamıştır.⁶

Anadolu'da frenginin yoğun olarak görüldüğü yerlerden birisi de Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı Atranos kazası idi. Vilayetin dağlık coğrafyasında konumlanan Atranos, uzun yıllar frengiyle mücadele etmiş fakat bu süreçte ciddi nüfus kaybına uğramıştır. Bu makalede Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Atranos'ta⁷ etkili olan frengi ve frengiyle mücadele faaliyetleri incelenmiştir. Araştırmada ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

Osmanlı Döneminde Atranos'ta Frengi

Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında patlak veren 1877-1878 Savaşı ve akabinde vuku bulan Balkan ve Kafkasya göçleri sonucunda frengi, mülteciler vasıtasıyla Anadolu'nun birçok bölgesine yayılmıştır. Ayrıca, sürekli seferberliğin olduğu bir dönemde Osmanlı askerlerinin cephe dönüşünde getirdiği frengi, salgınların daha da artmasına neden olmuştur. Frenginin yoğun olarak etkilediği bölgelerden birisi de Osmanlı Devleti'nin kuruluş coğrafyasında

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO., 1102/826029.

⁵ Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frenginin Tarihi", *Kebikeç*, Sayı: 38, Ankara 2014, s. 294.

⁶ Kılıç, "a.g.m.", s. 294.

⁷ Atranos adı, Kaza İdare Meclisi'nin isteği ve padişahın onayı doğrultusunda 12 Kasım 1913'te Orhaneli, merkez kasaba da Beyce olarak değiştirildi. Bkz. Niyazi Topçu, "Atranos'tan Orhaneli-Beyce'ye", *Güney Bursa*, Yıl: 1, Sayı: 5, Bursa 2009, s. 14-15.

yer alan ve devlet için bir asker kaynağı olan Atranos kazası idi.⁸ Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Atranos ve köyleri, 1880'li yıllarda frengi hastalığıyla boğuşmaktaydı. Hüdavendigâr Vilayeti'nin Sıhhiye ve Tıbbiye Nezareti Celilesi'ne sunduğu 24 Eylül 1305 (6 Ekim 1889) tarihli bir raporda, Dr. Dimitraki'nin Atranos'ta etkili olan frengi hastalığını tedavide başarılı olduğu ve 52 hastanın tedavi edildiği belirtilmiştir.⁹

1894 Eylül'ünde Atranos'u ziyaret eden Doktor Şerafeddin Mağmumi, kazada etkili olan frengi hakkında çarpıcı bilgiler vermektedir. Dağ köylerinde yediden yetmişe kadar frengili hasta olduğunu vurgulayan Şerafeddin Mağmumi, bir dağ köyünde dudakları yara bere içinde gördüğü kadın ve erkeklerden ve bacakları frengi çibaniyle dolu çocuklardan çok üzüntü duyduğunu nakletmektedir.¹⁰

Sonraki gelişmeler, Atranos'ta frenginin yok olmadığını aksine zaman zaman patlak veren salgınların kaza insanını tehdit etmeye devam ettiğini göstermiştir. Yaveran-ı Hazreti Şehriyari'den Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırının Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne gönderdiği 21 Mayıs 1318 (3 Haziran 1902) tarihli yazıdan İnegöl'de ahaliyi traş eden berberlerin usturasından yayılan frenginin sağlık hizmetlerinden yoksun bazı köyleri tehdit ettiği ve bu köyler ahalisinin kesretli miktarda İnegöl eczahanesine koştuğu anlaşılmaktadır. Yazıda frenginin Bilecik ve Kütahya Sancaklarıyla birlikte Atranos kazasında da etkili olduğu, bunun izalesi için Hüdavendigâr Vilayeti Seyyar Tabibi Nuri Ömer Efendi'nin ivedi olarak Atranos'ta gerekli önlemleri alması istenmekteydi.¹¹ Aynı şekilde Kastamonu'nun muhtelif havalisinde 13 yıldır frengi hastalığının tedavisiyle uğraşan ve 5 aydır da Hüdavendigâr Vilayeti'nde dolaşmakta olan Düring Paşa'nın Domaniç'e gönderilmesi istenmekteydi.¹²

1909'a tarihlenen arşiv belgeleri, Atranos'ta hüküm süren frengi illetinin ahali üzerinde son derece vahim sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Bursa livası Ahz-ı Asker memurlarının hazırladığı 11 Haziran 1325 (24 Haziran 1909) tarihli bir rapora göre, "*iddia-yı malulet eden efradın yüzde sekseninde*" frengi hastalığının görüldüğü, bundan mütevellit ahaliden bazılarının ağız ve burunlarının düştüğü, simalarının yamulduğu, bacak ve kollarının eğirilip büküldüğü ve hastaların yaralar içinde kaldığı vurgulanmaktadır. Raporda, insan ırkını bozan frenginin "*rahm-ı maderdeki*" çocukları bile "*mahv*" ettiğine dikkat çekilmektedir. Ahalinin "*sefaleti heman efrenci kadar müdhiş bir sahne teşkil etmekte*" denilen raporda, "*...eğer hükümet tarafından müdahale-i tibbiyeye tevessül olunmaz ve bahusus Kastamonu'da olduğu gibi Atranos'ta da*

⁸ Osmanlı döneminde Bursa Fırkası'na bağlı olarak oluşturulan taburlardan biri de Atranos Taburu idi. Bölgeden seçilen askerlerden oluşturulan Atranos Taburu, 1897'deki Osmanlı-Yunan Savaşı'na katılmıştır. Bkz. BOA., Y.PRK. BŞK., 49/114.

⁹ BOA., DH. MKT., 1622/95.

¹⁰ Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (Günümüz Türkçesine Çeviren: Cahit Kayra), Bûke Yayınları, İstanbul 2001, s. 75.

¹¹ BOA. DH. MKT., 527/83, Lef 3.

¹² BOA. MKT., 527/83, Lef 4.

hususı bir frengi hastanesi teşkili nazarı itibara alınmayarak şimdikiye terk olunursa pek az zaman zarfında bu kaza dâhilinde efrenciye müptela olmamış bir ferd kalmayacağı” vurgulanıyordu.¹³

Aynı raporda, devlete öteden beri asker sağlayan Atranos'ta frenginin devam etmesi halinde sağlıklı bir asker bulunamayacağı ve hastalığın “*tenasül-ü beşer*” üzerinde de “*su-i tesir icra edeceği*” belirtilmekteydi. Atranos Belediye tabibinin açıklamalarına yer veren raporda, yanlış anlaşılmaktan çekinen ahalinin tedaviye müracaat etmediği, “*selamet-i umumiye-i vatan*” için hastaların gerekirse zorla tedavi edilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı.¹⁴ Bu hususta harekete geçen Birinci Ordu-yu Hümayun Kumandanlığı, “*Bursa Redif Kıtâatı'ndan Atranos cihetinde illet-i efrenciye kemal-i dehşetle icra-yı hüküm eylediği ve seneden seneye tevsi-i daire-i sirayet eylemesine nazaran*” açıklamasını yaparak Atranos'ta bir frengi hastanesinin kurulması yönünde Harbiye Nezareti'ni bilgilendirmekteydi.¹⁵ Bunun üzerine Harbiye Nezareti “... *mezkûr rapor ve takrir münderecatı ziyadesiyle haiz-i ehemmiyet görüldüğünden mezkur kumandanlığın işarı vecihle bu babda tevessül olunması mukteza-yı halin ifası hususu...*” görüşünü belirterek Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirdi.¹⁶

Hüdavendigâr Valisi, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 17 Kanun-u Evvel 1325 (30 Aralık 1909) tarihli raporunda Lefke, Domaniç, Simav ve Atranos'ta “*tahrib-i insan-ı beşer olan illet-i efrenciyenin hüküm ferma*” olduğunu ve bundan kaynaklı ciddi bir nüfus kaybının yaşandığına dikkat çekiyordu. Vali, belediye hekimlerinin buldukları şehirlerde çakılı kaldığından ve maaşlarının da emsali memurlara göre düşük olmasından dolayı gerekli denetimleri yapamadıklarını vurguluyordu. Vali bu hususta, bir “*heyet-i sıhhiye-i mahsusa*” kurularak, heyetin köylerde parasız muayeneler yapmasını ve eczahaneleri denetleyerek ihtiyaca olan hastalara ilaç dağıtmasını tavsiye ediyordu. Vali, heyetlerin kurulmasıyla birlikte “...*git gide kati merhale tezayüd eylediği meşhûd olan ahval-i maruza-i müessefenin*” bir dereceye kadar önünün alınabileceği kanaatindeydi.¹⁷

Hüdavendigâr Valisi, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 22 Kanun-u Evvel (4 Ocak 1910) tarihli başka bir yazıda, frengiyle mücadele bağlamında Atranos kazasına görevlendirilen vilayet frengi tabibi Aziz Efendi'ye verilecek harcırahın ne suretle tesviye edileceğini soruyordu. Vali, Ziraat Nezareti'nin vilayete baytar ve baytar müfettişleri gönderdiği bir zamanda insanlara ve insan hastalıklarına daha fazla önem verilmesi gerektiğini belirterek Atranos kazasına bir frengi tabibi ve bir heyet-i sıhhiye gönderilmesini rica ediyordu.¹⁸ Vila-

¹³ BOA. DH. KMT., 2885/19, Lef 1.

¹⁴ BOA. DH. MKT., 2885/19, Lef 2.

¹⁵ BOA. DH. MKT., 2885/19, Lef 3.

¹⁶ BOA. DH. MKT., 2885/19, Lef 4.

¹⁷ BOA. DH. MÜ., 527/7, Lef 2.

¹⁸ BOA. DH. MÜ., 527/7, Lef 3.

yet Meclisi Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Asım Bey de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 7 Kanun-u Sani 1325 (20 Ocak 1910) tarihli yazıda, nezaretçe kurulacak seyyar heyet-i tıbbiye-i daelefrensi ile birlikte maşları Maliye Vekâleti'nden ödenmek üzere bir de heyet-i sıhhiye-i saire'nin kurulmasının uygun olduğunu belirtiyordu.¹⁹

Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne sunulan 2 Ağustos 1327 (15 Ağustos 1911) tarihli raporda, Atranos kazasının genel durumu ve frenginin burada yarattığı dehşet tablosuna dair çarpıcı bilgiler verilmektedir. Merkeze on dört saat uzaklıkta bulunan, iki nahiyeye ve kesretli miktarda kar-yeden oluşan 48 bin nüfuslu Atranos hakkında “...şimdiye kadar asar-ı üm-randan ve levazım-ı medeniyeden mahrum kaldığı gibi merkez kazanın iki yüz haneli küçük bir kasabadan ibaret olması ve daire-i belediye varidatının pek cüzi bir mertebede bulunması hasebiyle bugüne değin bir tabibe malik olamamıştır.” denilerek kazanın içinde bulunduğu sefalet ve mahrumiyete dikkat çekilmektedir. Akabinde uzun yıllar hüküm süren frengiden dolayı kazada “her sene nüfus-u umumiyeden bir miktar telef olmakta” ve “illet-i mezkûre git-tikçe tevs-i daire-i sirayet ve dehşet etmekte” olduğu vurgulanmaktadır. Ra-porda Atranos ahalisinin her türlü meşakkat ve zorluğu göze alarak muayene için yaya olarak Bursa'ya gittiğine dikkat çekilerek, ahalinin “her türlü vesait-i medeniyeye ve nakliyeden mahrum kaldıkları halde” çalışkanlığıyla günlük rız-kımı tedarik etmesi takdir ediliyor, frengi ve diğer dehşetli hastalıklara maruz kalan ahalinin gerekli sağlık desteğinden mahrum bırakılmasının “şefkat ve adalet-i hükümetle kabil-i telif olamayacağı” vurgulanıyordu. Buna bir çare olarak hazineden 800 guruş maaş alan Simav belediye tabibinin görevinden ayrılmasıyla birlikte söz konusu maaşın Simav'dan daha ziyade tabibe ihtiyaç duyan Atranos Belediyesi tababetine nakledilmesi ve belediyeden alınacak 200 guruş ilaveyle birlikte toplamda 1000 guruş maaşla çalışacak bir tabibin acilen Atranos'a görevlendirilmesi rica edilmekteydi.²⁰

Bu hususta yapılan yazışmalardan hazine-i maliyeden Simav kazası taba-betine ayrılan aylık 500 guruşluk tahsisatın tabibe daha fazla ihtiyaç duyan Atranos kazası tababetine ayrıldığı anlaşılmaktadır.²¹ Fakat Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reis Vekili'nin Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 14 Teşrin-i Evvel 1328 (27 Ekim 1912) tarihli yazıdan Simav tababetine ayrı-lan 500 guruşun Atranos'a tahsisinin muvafık bulunmadığı görülmektedir.²²

Osmanlı Devleti, Anadolu'nun farklı bölgelerinde etkili olan frengiyi aldığı bütün önlemlere rağmen durduramamıştır. Frengi, özellikle Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün ülkeye yayılmıştır. Frenginin zirveye çıktığı bölgelerden biri de Atranos kazasıydı. Hüdavendigâr Valisi Hakkı Bey'in Dâ-hiliye Nezareti'ne sunduğu 20 Nisan 1332 (2 Nisan 1916) tarihli rapora göre, kaza nüfusunun yüzde doksan beşi frengi illetine müptela olmuş durumda-

¹⁹ BOA. DH. MUİ., 527/7, Lef 7.

²⁰ BOA. DH. İD., 136/11, Lef 12.

²¹ BOA. DH. İD., 136/11, Lef 15.

²² BOA. DH. İD., 136/11, Lef 17.

dır. Kazada eczane olmayıp, bir belediye tabibi bulunmaktadır. Vali, kazaya bir iki seyyar frengi tabibi gönderilmesini ve esaslı bir frengiyle mücadele teşkilatın kurulmasını tavsiye etmekteydi. Valiye göre, şayet kazaya etibba gönderilir ve köylerdeki erkek ve kadın nüfus muayene edilerek kayıt altına alınırsa frenginin yayılma ve tahribatı önlenebilirdi.²³

Hüdavendigâr Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 30 Mayıs 1333 (30 Mayıs 1917) tarihi yazıda Orhaneli'de frengiyle mücadelede bir hastanenin inşaatı hususunda yardım istemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 7 Haziran 1333 (7 Haziran 1917) tarihli bir yazıyla “*Orhaneli kazasında müstevli suretde icra-yı hüküm eden*” frengi hastalığının önlenmesi hususunda gerekli olan 30 bin guruşluk tahsisatın sağlanması hakkında Sıhhiye Nezareti'ni bilgilendirmiştir.²⁴ Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu 16 Haziran 1333 (16 Haziran 1917) tarihli yazıyla 30 bin guruşluk tahsisatın Hüdavendigâr Vilayeti'ne frengi hastanesinin kurulması maksadıyla tahsis edilen 200 bin guruşluk tahsisattan alınacağını bildirmiştir.²⁵ Bu hususta Hüdavendigâr Valisi İsmail Hakkı Bey'i bilgilendiren Talat Paşa, Orhaneli'de frengi hastanesi inşa olununcaya kadar kaza merkezinde bulunan medresenin hastane olarak kullanılmasını istemiş ve bu hususta gerekli olan 30 bin guruşluk tahsisatın vilayete frengi hastanesinin kurulması için gönderilen 200 bin guruşluk tahsisattan ödeneceğini bildirmiştir.²⁶

Cumhuriyet Döneminde Orhaneli'de Frengi

Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'yu kasıp kavuran frengi, Cumhuriyet Dönemi'nde de Türk insanını tehdit etmeye devam etmiştir. Henüz Milli Mücadele devam ederken frenginin Türk insanı üzerindeki tahribatı fark edilmiş ve frengiye karşı kesin çözümler aranmıştır. Özellikle TBMM'de cereyan eden müzakereler, frenginin uzun zaman Türk kamuoyunun gündeminde olacağını göstermiştir.

TBMM'nin 26.12.1336 (26 Şubat 1920) tarihli oturumunda Bolu Mebusu Dr. Fuad Bey'in “*frenginin men ve tahdidi sirayeti*” hakkında verdiği kanun layihası üzerine gerçekleşen müzakereler, frengi hastalığının ülkede yarattığı sağlık buhranına ışık tutmaktadır. Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey, frengiyi “*sıhhat-i umumiye-yi kemiren ve bütün ensale intikal edebilen maazallah büyük bir tohumu-u inkırazdır*” diye tarif ediyordu.²⁷ İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey de “*hayatı beşeri en zalımane ve en gaddar bir surette imha ve ifna eden*” dediği frengi hastalığın önlenmesi için gereken bütün önlemlerin alınmasını savunuyordu.²⁸ Müzakerelerde söz alan Bursa Mebusu Operatör Emin Bey, Bursa ve Konya'da Kastamonu ve Bolu'dan daha fazla frengi hastasının olduğuna dikkat çekerek buralarda bir frengiyle mücadele teşkilatının olmadığını

²³ BOA. DH. İUM., 47/18, Lef 1-2.

²⁴ BOA. DH. İUM. EK., 34/54, Lef 3.

²⁵ DH. İUM. EK., 34/54, Lef 2.

²⁶ DH. İUM. EK., 34/54, Lef 1.

²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), 122. İctima, Devre: 1, Cilt: 7, Tarih: 26.12.1336, s. 36.

²⁸ Aynı yer.

vurguluyordu. Bazı mebusların kadın ve kızların muayenesinin dinen sakıncalı olduğu yönündeki sözlerine de tepki gösteren Emin Bey, temel meselenin frengi hastalığının önlenmesi olduğunu vurguluyor ve kadınların muayenesinin kanuni bir surette yapılabileceğini belirtiyordu.²⁹

Nihayet 1921’de çıkarılan 90 No’lu “*Frenginin Men-i Sirayet ve İntişarının Tahdidî Kanunu*” frengiyle mücadelede önemli bir adım olmuştur. Kanunla frengililerin devlet tarafından parasız tedavisi mümkün olmuş, hastanın kimliği açıklanmadan ihbarı, hastanın kendini tedavi ettirmesinin icbarı, bilerek bulaştırması durumunda cezalandırılması ve frengi hastasına zorluk çıkaran tabibin de cezalandırılması karara bağlanmıştır.³⁰

Orhaneli’de 1929’da bir baş tabibin yönetiminde üç seyyar hekim ile bir kâtip ve yedi sağlık memurundan oluşan bir frengi mücadele heyeti mevcuttur.³¹ Başka bir kaynağa göre de Orhaneli kazasındaki frengi teşkilatı, bir mütehassıs laboratuvar şefi (teşkilat sertabibi), iki mücadele tabibi, bir müstahzar küçük sıhhiye memuru, beş seyyar sıhhiye memuru, bir kâtip ve dört hademeden oluşmaktadır.³²

TBMM’nin 16.7.1931 tarihli müzakerelerinde frengi hastalığının Anadolu’nun belli merkezlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Dönemin Sağlık Vekili Dr. Refik Bey, emraz-ı zühreviye hastalıklarının Türkiye’de de mevcut olduğunu fakat tehlikeli boyutlarda olmadığını vurguluyordu. Vekilin verdiği bilgiye göre frengi hastalığı, Sivas Vilayeti, Bursa’nın Orhaneli kazası, Ordu’nun Fatsa kazası, Çarşamba ve Bolu’nun Düzce kazasında etkisini sürdürmekte ve buralarda resmi devlet teşkilatıyla frengiyle mücadele edilmekteydi. Ayrıca bahsi geçen yerlere devlet tarafından bütçe nispetinde frengi ilaçları gönderilmekteydi. Vekilin verilerine göre 1930 senesi itibarıyla Sivas mıntkasında frengi mücadelesinde 4012 kişi tedavi altına alınmış ve 385’inin tedavisi bitmiştir. Bursa’nın Orhaneli mıntkasında 1060 kişi tedavi edilirken 262’sinin tedavisi tamamlanmıştır. Ordu’nun Fatsa mıntkasında 3792 kişi tedavi edilirken henüz kaç kişinin tedavisinin bittiği bildirilmemiştir. Samsun’un Çarşamba mıntkasında 1376 kişi tedavi altına alınmıştır. Bolu’nun Düzce ilçesinde de 2366 hastanın tedavisine devam edilmiştir. Bunların dışında Balıkesir ve Kastamonu vilayetlerinde hususi teşkilata tabi, ilaçları Sağlık Vekâleti tarafından verilen küçük mücadele teşkilatları mevcuttur. Dr. Refik Saydam Bey, frengi ile mücadelede kullanılan bazı ilaçları da tanıtmıştır. Buna göre vilayetlere 63 kilo neosalvarsan, 45 kilo bizmojenol, 45 kilo civa merhemi ve 25 kilo iyot dağıtılmıştır.³³

Gazi Mustafa Kemal Paşa başkanlığında 13.11.1933 tarihinde toplanan İcra Vekilleri Heyeti’nin aldığı bir kararda Çarşamba, Düzce, Ordu ve Orhaneli

²⁹ TBMM ZC, 122. İctima, Devre: 1, Cilt: 7, Tarih: 26.12.1336, s. 44.

³⁰ Hilal Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, Nisan-Haziran 2016, s. 77.

³¹ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa*, Avrasya Etnografya Vakfı, Bursa 2006, s. 295.

³² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılı (1928-1929)*, Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul 1929, s. 163.

³³ TBMM ZC, 29. İctima, Cilt: 1, Tarih: 16.7.1931, s. 139.

li frengi mücadele teşkilatlarında iki ay müddetle çalıştırılacak müstahzırlar konu edinmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Orhaneli'de bir frengiyle mücadele teşkilatı mevcuttur ve hala frengi tehlikesi geçmiş değildir.³⁴ Frengi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında da etkili olmuş ve uzun bir süre Orhaneli'de ciddi bir sağlık sorunu olarak güncelliğini korumuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878'de Rusya ile yaptığı savaş, ciddi miktarda toprak kaybına yol açarken aynı zamanda Anadolu'ya doğru yoğun bir göçü de tetiklemiştir. Balkan ve Kafkas coğrafyasından gelen binlerce mülteci, beraberinde getirdiği bazı salgın hastalıkları da Anadolu şehirlerine yaymışlardır. Ayrıca seferberlik döneminde askeri hareketliliğin yoğun olduğu bölgelerde bulaşıcı hastalıkların askerler vasıtasıyla yayılması hızlanmıştır. Bu yıllarda bir ecnebi hastalığı olarak Anadolu'ya giren frengi, birçok şehre yayılmış ve Türk insanı üzerinde ciddi bir tahribat yapmıştır. Frengi hastalığının yoğun olduğu şehirlerden biri de Hüdavendigar Vilâyeti'ne bağlı Atranos kazası olmuştur.

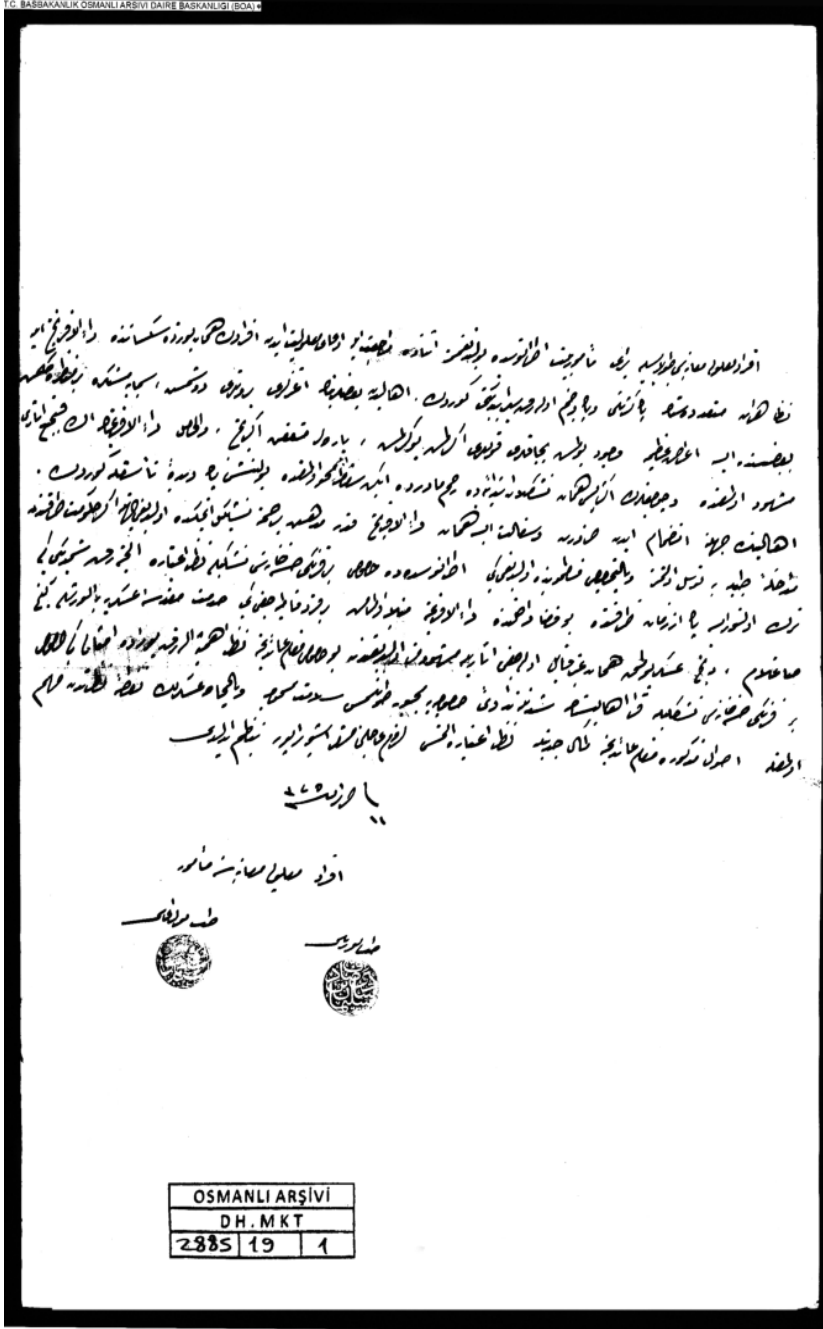
Atranos, 19. yüzyılın sonlarından itibaren frengi hastalığına maruz kalmış ve uzun yıllar bu mücadeleyi aralıksız sürdürmüştür. Devlet birimlerinin kaza hakkında tuttuğu raporlar, Atranos insanının ciddi bir sağlık buhranı yaşadığını ve büyük oranda nüfus kaybına uğradığını göstermektedir. Atranos'a hâkim olan frengi, bölgenin mazbut yapısı dikkate alındığında masum frengi olarak niteleyebileceğimiz ortak eşyaların kullanılmasıyla yayılan frengidir.

Bölgenin dağlık yapısından kaynaklanan ulaşım zorluğu, içinde bulunduğu sefalet hali ve sağlık koşullarının yetersizliği, frenginin yayılmasına imkân vermiştir. Bölge insanının hastalıkla ilgili cehaleti ve frengi hastalığına karşı takındığı önyargılı tavır, hastalığın daha da yayılmasına neden olmuştur. Atranos'a gelen sağlık ekiplerinin ivedi olarak tavsiye ettiği hususi frengi hastanesinin yapımı, devletin içinde bulunduğu maddi sorunlar nedeniyle gerçekleştirilmemiştir.

Atranos, Osmanlı Devleti için tarih boyunca bir asker kaynağı olmuştur. Dolayısıyla bölgede sürekli olan askeri hareketlilik, bazı bulaşıcı hastalıkların askerler vasıtasıyla yayılmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda patlak veren frengi, Atranos'ta ulaştığı %95'lik oranla adeta kaza insanını esir almıştır. Çanakkale Savaşları'ndan hemen sonra saptanan bu oran, Gelibolu'da kaza bazında en çok şehidi bırakan Atranos'lu askerlerin cephe dönüşüyle ilgilidir. Cumhuriyet döneminde sağlık koşullarının gelişmesiyle birlikte frengiyle mücadele daha örgütlü ve yoğun olarak yapılmıştır. Bundan dolayı frenginin Anadolu'daki etkisi zamanla azalmıştır. Atranos'ta frengi teşkilatının kurulması ve gerekli ilaçların sağlanması sonucunda frengiyle mücadelede daha da güçlenmiştir. Ancak yine de frenginin uzun yıllar Atranos'ta etkili olduğu ve mücadelenin devam ettiği anlaşılmaktadır.

³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.41.81.014.

Ekler

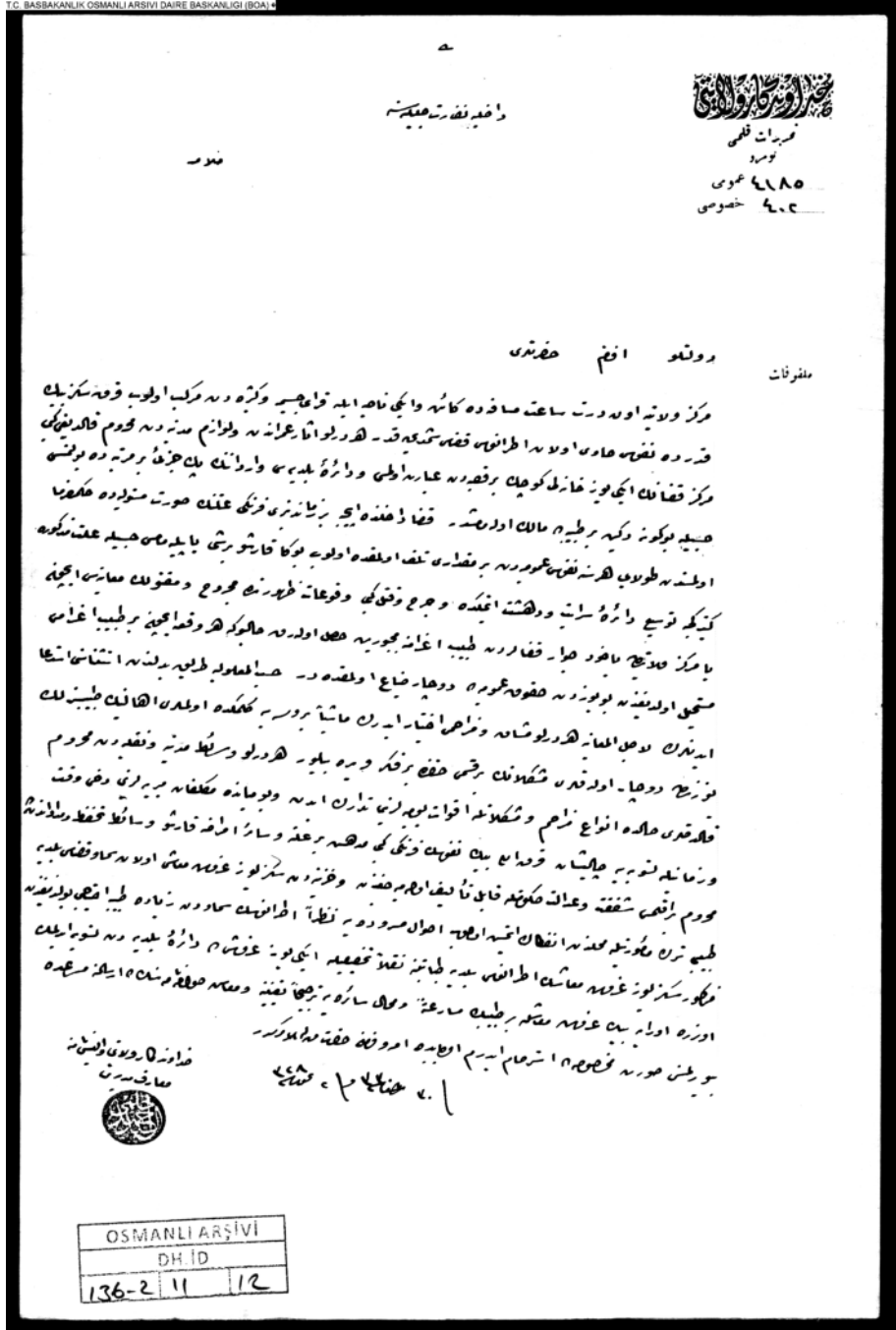

DH.MKT.02885.00019.001

Ek-1:

Bursa Livası Ahz-ı Asker Muayene memurlarının Atranos hakkında hazırladığı
11 Haziran 1320 (24 Haziran 1904) tarihli rapor (BOA. DH. KMT., 2885/19).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

DH.İD.00136.2.00011.012

Ek-2:

Hüdavendigar Vilayeti'nin Atranos'un genel durumu ve burada etkili olan frengi hakkında Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirdiği 2 Ağustos 1327 (15 Ağustos 1911) tarihli yazı (BOA. DH. İD., 136/11).

اداره عمومی داخله مدیری			
میدتی	موسدی	اوراق نومبردی	میدتی
۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
تاریخ قییم	تاریخ نومبری	تاریخ قییم	تاریخ نومبری
ناظر طبعیت بیانا عملات دره خدا دنگار والیه اسرار عثمانیه			
۱۷			
۱۸			
۱۹			
۲۰			
۲۱			
۲۲			
۲۳			
۲۴			
۲۵			
۲۶			
۲۷			
۲۸			
۲۹			
۳۰			
۳۱			
۳۲			
۳۳			
۳۴			
۳۵			
۳۶			
۳۷			
۳۸			
۳۹			
۴۰			
۴۱			
۴۲			
۴۳			
۴۴			
۴۵			
۴۶			
۴۷			
۴۸			
۴۹			
۵۰			
۵۱			
۵۲			
۵۳			
۵۴			
۵۵			
۵۶			
۵۷			
۵۸			
۵۹			
۶۰			
۶۱			
۶۲			
۶۳			
۶۴			
۶۵			
۶۶			
۶۷			
۶۸			
۶۹			
۷۰			
۷۱			
۷۲			
۷۳			
۷۴			
۷۵			
۷۶			
۷۷			
۷۸			
۷۹			
۸۰			
۸۱			
۸۲			
۸۳			
۸۴			
۸۵			
۸۶			
۸۷			
۸۸			
۸۹			
۹۰			
۹۱			
۹۲			
۹۳			
۹۴			
۹۵			
۹۶			
۹۷			
۹۸			
۹۹			
۱۰۰			

Ek-3:
Dahiliye Nazırı
Talat Paşa'nın
Atranos'ta bulunan
medresenin frengi hastanesi
olarak kullanılmasına dair
Hüdavendigar Valisi
İsmail Hakkı Bey'e
gönderdiği 17 Haziran 1333
(17 Haziran 1917) tarihi yazı
(BOA. DH. İUM. EK., 34/54).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA); BEO., 1102/826029; Y.PRK.BŞK., 49/114; DH. MKT., 1622/95; DH. MKT., 527/83; DH. KMT., 2885/19; DH. MÜL., 527/7; DH. İD., 136/11; DH. İUM., 47/18; DH. İUM., Ek 34/54.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.0.18.01.02.41.81.014.

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), 122. İctima, Devre: 1, Cilt: 7, Tarih: 26.12.1336; 29. İctima, Cilt: 1, Tarih: 16.7.1931.

Kitaplar

KAPLANOĞLU, Raif: *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, Avrasya Etnografya Vakfı, Bursa 2006.

MAĞMUMİ, Şerafeddin: *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (Günümüz Türkçesine Çeviren: Cahit Kayra), Büke Yayınları, İstanbul 2001.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılı (1928-1929), Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul 1929.

Makaleler

ÇAVDAR, Necati - KARCI, Erol: "XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, Kış 2016.

HOT, İnci: "Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, Ankara 2004.

KILIÇ, Rüya: "Türkiye'de Frenginin Tarihi", *Kebikeç*, Sayı: 38, Ankara 2014.

ÖZKAYA, Hilal: "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, Nisan-Haziran 2016.

TOPÇU, Niyazi: "Atranos'tan Orhaneli-Beyce'ye", *Güney Bursa*, Yıl: 1, Sayı: 5, Bursa 2009.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 26.08.2020

Kabul Tarihi: 17.09.2020

BASKI ALTINDAKİ UYGURLAR VE DİĞER TÜRK TOPLULUKLARI: DOĞU TÜRKİSTAN'DA SÜRDÜRÜLEN SİSTEMATİK İNSAN HAKLARI İHLALLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Hakan KOLÇAK* - Öğr. Gör. Dr. Osman ERCAN**

Öz

Bu çalışma, komünist Çin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) gerçekleştirilen insan hakları ihlallerini analiz etmektedir. Çalışmamız, söz konusu ihlallerin anlaşılabilmesi için birincil elden kaynak olarak küresel tanınırlığa sahip insan hakları koruma örgütleri ve sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan güncel raporları irdelemektedir. Rapor içeriklerinden faydalanılarak şekillendirilen çalışmamız; uluslararası, bölgesel ve yerel hukuki mevzuatın yanı sıra ikincil elden pek çok eserden de istifade etmiştir. Çalışmamıza göre; baskıcı Doğu Türkistan politikası, negatif ve pozitif statü hakları yönünden önemli sayıda ihlale sebebiyet vermektedir. Bahsi geçen politikanın yumuşatılması ve eğer mümkünse tamamen ortadan kaldırılması sürecinde Türkiye'nin etkin bir rol oynayabileceğini öne süren çalışmamız, Doğu Türkistan'da sürdürülen hak ihlalleri ile yoğun bir şekilde ilgilenilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mevzu bahis ihlalleri yerinde kavramak ve insan hakları yönünden yardıma muhtaç Türklerin durumunu tespit edebilmek için Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de bir Türk başkonsolosluğu açılmasını öneren çalışmamız, Kaşgar ve Turfan gibi Türk kimliğini yansıtan Doğu Türkistan şehirlerinde Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları tarafından temsilcilikler açılmasını tavsiye etmektedir. Doğu Türkistan ile iletişim ve etkileşim kanallarını açık tutacak olan bu temsilcilikler, Türk topluluklarına yönelik sürdürülen hak ihlallerinin teşhis edilmesi ile ihlallere karşı yürütülen mücadele sürecine katkı sunacaktır. Gerek başkonsolosluk, gerekse temsilcilikler marifetiyle elde edilecek bilgilerin sistematik olarak raporlandırılması işleminin Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu tarafından icra edilebileceğini dile getiren çalışmamız, hazırlanacak kurumsal raporların Türk dış politika

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü, hakan.kolcak@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1185-4055.

** Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, oercan@beu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2186-8963.

yapıcıları tarafından uluslararası platformlarda dile getirilmekle beraber Çin ile yürütülen ikili görüşmelerde de gündeme taşınabileceğini savunmaktadır. Çalışmamıza göre; küresel gücünü ve saygınlığını artırmak isteyen komünist Çin rejimi, atılacak diplomatik Türk adımlarına olumlu yaklaşabilir ve nihayetinde baskıcı Doğu Türkistan politikasını yumuşatabilir.

Anahtar kelimeler: Uygurlar, Türk Topulukları, Doğu Türkistan, Çin, İnsan Hakları.

Oppressed Uighurs And Other Turkic Communities: Systematic Human Rights Violations In East Turkestan

Abstract

This study analyses human rights violations committed by the communist Chinese administration in East Turkestan (Xinjiang Uighur Autonomous Region). In order to comprehend such violations, this study examines recent reports prepared by a series of globally-respected human rights institutions and civil society organisations. In light of the reports, the study draws on international, regional and domestic legal documents as primary sources, as well as several secondary sources. With respect to negative and positive human rights, this study asserts that the oppressive East Turkestan policy has led to many human rights abuses in the region. The study maintains that Turkey would play an effective role in softening the East Turkestan policy and, if possible, in nullifying it completely. The study calls on Turkey to pay attention to human rights breaches in East Turkestan. It is argued that a Turkish consulate general should be established in the regional capital of Urumqi. Moreover, cultural diplomacy agencies of Turkey should open offices in the Turkic-majority cities such as Kashgar and Turpan to identify the human rights violations locally and help the Turks in combatting these violations. The aforementioned consulate general and agencies could be instrumental in collecting first-hand information. The Human Rights and Equality Institution of Turkey would utilise this information to prepare systematic reports on the issues. The reports could then be brought forward to the international platforms by the Turkish diplomatic apparatus. The reports could also be brought up on the agenda of bilateral discussions pursued with China. By these efforts, it is suggested that the East Turkestan policy of China could be softened because Beijing is concerned about its global soft power and reputation more than before.

Keywords: Uighurs, Turkic Communities, East Turkestan, China, Human Rights.

Giriş

Doğu Türkistan'da demografik yönden çoğunluğu, ekseriyeti Müslüman olan başta Uygurlar olmak üzere; Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Tatarlar gibi Türk toplulukları oluşturmaktadır. Urumçi, Kaşgar ve Turfan gibi birçok Doğu Türkistan şehri, büyük ekonomik öneme sahip İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Tarım ve ticaret olanaklarının yanı sıra çeşitli yer altı zenginliklerine de sahip olan Doğu Türkistan, yüzyıllar boyunca Çin istilalarına uğramıştır. 20'nci yüzyılın ilk yarısında kısa süreli de olsa iki kez bağımsızlığı tecrübe eden Doğu Türkistan, 1949 yılında gerçekleşen komünist devrim sonrası kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kontrolü altına girmiştir.¹

¹ Doğu Türkistan üzerine kapsamlı demografik ve stratejik analizler için bkz.: Ömer Kul, *100 Sorduda Doğu Türkistan*, Rumuz Yayınevi, İstanbul 2017; Abdullah Bakır, "Doğu Türkistan Tarihini

Çin anayasal belgelerinde Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak tanımlanan Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin en büyük coğrafi eyaletidir. Özerk bölge, sadece Afganistan, Hindistan, Moğolistan ve Pakistan ile değil, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında sıralanan Kazakistan ve Kırgızistan ile de sınır komşuluğuna sahiptir. Kurumsallaşmış özerk yönetimin teorik düzlemde anayasal dayanağı bulunuyor olsa da söz konusu eyaletin özerkliği pratik açıdan tartışmalıdır.² Sözde özerk bölge, kendini yönetme haklarını Pekin'den (Çin başkenti) soyutlanmış olarak kullanamamaktadır. Aksine, Çin merkezi hükümeti tarafından dayatılan önemli yönetsel sınırlandırmalar ile karşılaşmaktadır.

Bu çalışma, komünist Çin rejiminin Doğu Türkistan'da sürdürdüğü sistematik insan hakları ihlallerini incelemektedir. Çalışmamız, bölgede gerçekleşen ihlalleri kavrayabilmek için Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International, AI*) ve İnsan Hakları İzleme Örgütü (*Human Rights Watch, HRW*) gibi küresel tanınırlığa sahip insan hakları koruma örgütlerinin hazırladığı güncel raporlardan faydalanmıştır. Uygur İnsan Hakları Projesi (*Uighur Human Rights Project, UHRP*) ve Dünya Uygur Kongresi (*World Uighur Congress, WUC*) gibi Uygurlar özelinde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının hazırladığı çeşitli raporlar da ilgili insan hakları ihlallerinin idrak edilmesi sürecinde dikkate alınmıştır. Rapor içerikleri kullanılarak şekillendirilen çalışmamız; uluslararası, bölgesel ve yerel hukuki mevzuatın yanı sıra ikincil elden kaynaklar -örneğin; kitaplar, kitap bölümleri ve makaleler- vasıtasıyla geliştirilmiştir.

Çalışmamıza göre; komünist Çin rejimi tarafından son yıllarda sürdürülen baskıcı asimilasyon politikaları, sayısız hak ihlaline sebep olmaktadır.³ Mevzu bahis ihlaller, uluslararası ve bölgesel hukuki kaynaklar (sözleşmeler, beyan-

Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 1, İzmir 2008, s. 35-39.

² Teorik açıdan anayasal kabulün dayanağı, azınlık toplulukların özerklik hakkını güvence altına alan Çin Anayasası'nın 4'ncü maddesinin 2'nci fıkrasıdır. İfade edilen anayasal hüküm çerçevesinde tanınan özerklik hakkının kapsamı, Anayasa'nın "Ulusal Özerk Bölgelerin Yönetimi" kenar başlıklı altıncı bölümünde (madde 112-122) detaylandırılmıştır.

³ Etno-kültürel çeşitliliğin yönetilmesi sürecinde birçok yöntemden faydalanılmaktadır. Bu yöntemlerden biri olan ve modern dönemde demokratik bir yol olarak kabul edilmeyen asimilasyon, çeşitliliği ortadan kaldırarak yönetmeyi amaçlamaktadır. Asimilasyon, iki farklı halde ete kemiğe bürünmektedir. Bunlardan ilki, üst kültürleşme olarak adlandırılmaktadır. Bu yöntem aracılığıyla asimilasyonun tamamlanması durumunda iki veya daha fazla etnik yahut kültürel kimliğin birleştirilmesi sonucu, bu iki kimlikten farklı olan ve onları tanımayan yeni bir kimlik oluşturulmaktadır. Matematiksel olarak $A+B=C$ şeklinde formüle edilebilecek üst kültürleşme yöntemi, Sovyet kimliği üzerinden örneklendirilmektedir. Asimilasyon sürecinde takip edilebilecek diğer yöntem füzyondur. Bu yöntem çerçevesinde iki veya daha fazla etnik yahut kültürel kimliğin mevzu bahis kimliklerin bir tanesi tarafından çevrelenmesi ve yok edilmesi söz konusu olmaktadır. $A+B=A$ şeklinde matematiksel olarak formüle edilebilecek füzyon yöntemi, Fransız kimliği üzerinden örneklendirilmektedir. Asimilasyon ve etno-kültürel çeşitliliğin yönetilmesi amacıyla kullanılacak diğer yöntemlerle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Hakan Kolçak, "Consociationalism under Examination: Is Consociationalism the Optimal Multiculturalist Approach for Turkey?", *Digest of Middle East Studies*, C. 29, No: 1, Washington 2020, s. 26-52; Hakan Kolçak, "Multiculturalism for True Equality: A Normative Argument for Multicultural Turkey", *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, C. 7, No: 2, Geneva 2020, s. 107-125; John McGarry ve Brendan O'Leary, "The Political Regulation of National and Ethnic Minorities", *Parliamentary Affairs*, C. 47, No: 1, Oxford 1994, s. 94-115; Brendan O'Leary, "The Elements of Right-sizing and Right-peopling the State", *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*, Ed. Brendan O'Leary, Ian Lustick ve Thomas Callaghy, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 16-73.

nameler gibi) dahilinde tanınmanın yanı sıra detaylı bir şekilde düzenlenen adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkı, seyahat hürriyeti gibi negatif statü hakları yönünden gerçekleştirilmektedir. Bahsi geçen hakların birçoğunu tanıyıp, güvence altına alan Çin Anayasası, pozitif statü hakları arasında sıralanan eğitim hakkı, kültürel kimliği geliştirme hakkı ve çeşitli ekonomik haklarla ilgili olarak da önemli sayıda hüküm barındırmaktadır. Bu haklar için teorik boyutta sağlanan anayasal koruma olumlu karşılanabilir. Ancak, not etmek gerekir ki; Çin'in uyguladığı baskıcı Doğu Türkistan politikası, söz konusu hakların adil ve özgür kullanımını ölçsüz bir şekilde sınırlandırmaktadır. Bu sınırlandırmalar, netice itibarıyla pozitif statü hakları yönünden de pek çok ihlale sebebiyet vermektedir.

Sayırsız insan hakları ihlalinin kaynağı olan baskıcı Doğu Türkistan politikasının yumuşatılması ve eğer mümkünse tamamen ortadan kaldırılması için Türkiye tarafından yapılan diplomatik girişimlerin sayısının artırılması gerektiğini savunan çalışmamız, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) aracılığıyla Doğu Türkistan Türkleri özelinde hazırlanacak raporların uluslararası kamuoyu oluşturulmasında etkili olabileceğini tartışmaktadır.⁴ Uygurlar ve diğer Türk topluluklarının muzdarip olduğu ihlalleri derhal öğrenmek ve kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek için Urumçi'de açılacak Türk başkonsolosluğunun faydalı olabileceğini düşünen çalışmamıza göre; sadece kendi bölgesinde değil, Orta Asya'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Güney Amerika'ya kadar geniş bir ölçekte ticari, politik ve diplomatik faaliyet yürütebilen bir konuma gelmiş Çin'in, küresel prestijini korumak adına kendisine yöneltilen tenkit ve taleplere tamamen sırtını dönmesi ihtimal dahilinde değildir. Muhtemel tenkit ve taleplerin oluşturulması ve güçlü bir şekilde savunulması için gerekli olan saha çalışmaları, Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları arasında sıralanan Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından yürütülebilir.⁵ Bahsi geçen kurumlar; Urumçi,

⁴ TİHEK, Türkiye Cumhuriyeti'nin insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası mevzuata dayalı olarak 06.04.2016 tarih ve 6701 sayılı kanunla kurulmuştur. İnsan hakları açısından yadsınamaz öneme sahip Paris prensiplerine uygun bir şekilde kurulan TİHEK, idari ve mali özerkliğe sahip olmasının yanı sıra kamu tüzel kişiliğine haiz, özel bütçeli ve Adalet Bakanlığı ile ilişkili bir kurumdur. TİHEK, mevzuattan kaynaklı çeşitli görevlerini insan onurunu temel alarak yerine getirmektedir. Bu görevlerden bazıları şunlardır: 1) İnsan haklarını korumak ve geliştirmek, 2) Hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden faydalanmada ayrımcılığı önlemek, 3) Bireylerin eşit muamele görme hakkını güvence altına almak ve 4) İşkence ve kötü muameleyle karşı etkin mücadele etmek. Sıralanan görevleri haricinde ulusal önleme mekanizması olarak da faaliyetlerini sürdüren TİHEK, insan hakları ihlallerini re'sen incelemek, araştırmak ve karara bağlamak hususlarında da yetki sahibidir. TİHEK hakkında daha fazla bilgi için bkz.: <https://www.tih.gov.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵ YEE, TİKA ve YTB, faaliyetlerine küresel boyutta devam eden kültürel diplomasi kurumlarıdır. YEE, 05.05.2007 tarih ve 5653 sayılı kanun ile kurulmuş Yunus Emre Vakfı'na bağlı bir organ olarak; Türk kimliğini yansıtan dilsel, kültürel, sanatsal ve tarihi faaliyetleri yurt dışında bulunan 58 kültür merkezinde sürdürmektedir. YEE ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.yee.org.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen bir diğer kültürel diplomasi kurumu olan TİKA'nın kuruluş, teşkilat, görev-yetki ve sorumluluklarına ilişkin detaylar, 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (madde 520-531) ile belirlenmektedir. TİKA, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere Türkiye ile ortak değerlere sahip; dost, kardeş ve akraba

Kaşgar ve Turfan gibi Türk kimliğini yansıtan Doğu Türkistan şehirlerinde açacakları kültür merkezleri, temsilcilikler ve koordinasyon ofisleri aracılığıyla baskıcı Doğu Türkistan politikasını yakinen inceleme imkanına sahip olup, atılması muhtemel diplomatik adımlarda etkin rol oynayabilir.⁶

Anayasa hukuku, insan hakları hukuku, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarını ilgilendiren boyutları ile disiplinlerarası bir çalışma olan bu makale, Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan hakkında kısa bir ön bilgilendirme ile başlamaktadır. Çalışmamız, benimsemiş olduğu hak tasnifi modeli çerçevesinde ihlalleri irdelemiş olup; ilk etapta negatif statü hakları yönünden, akabinde pozitif statü hakları açısından analizlerini sürdürmüştür.

Uygurlar ve Doğu Türkistan Üzerine Genel Bilgilendirme

Ayrı bir Türk topluluğu olarak Uygurların Doğu Türkistan'daki varlığı milat öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Söz konusu Türk topluluğunun Çinliler ile sürdürdüğü mücadelenin tarihi, milattan önce 206 yılından milattan sonra 220 yılına kadar Çin ve Orta Asya coğrafyasında varlığını sürdürmüş olan Han Hanedanlığı dönemine uzanmaktadır. İlk defa açık olarak Türk adedilen Göktürk Kağanlığı'nın 744 yılında ortadan kalkması akabinde siyasi tarih sahnesine ana aktör olarak geçiş yapan Uygurlar, 840 yılına kadar Uygur Kağanlığı adı altında devletleşmiştir. Uygur Türkleri, Kağanlığın yıkılmasından sonra Çin baskısıyla daha fazla karşılaşmış ve bölgede Çin hükümlerine hissedilmeye başlanmıştır.⁷

T'ang Hanedanlığı döneminde yaklaşık bir yüzyıl boyunca askeri ve ekonomik yönden Çin hakimiyeti altında kalan Uygur Kağanlığı, Hanedanlığın Orta Asya'daki genişleme çabalarında bir üs olarak kullanılmak istenmiştir. Çin tarihinin en güçlü hanedanlık dönemlerinden biri olarak kabul edilen T'ang hükümlerine, 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı ile son bulmuştur.⁸ Hanedanlığın yayılmacı politikaları dahilinde Taşkent'e doğru genişleme arzusu, Abbasi Halifeliği tarafından hoş karşılanmamış; günümüz Kırgızistan topraklarının kuzey-batısında bulunan alanda bahsi geçen savaş gerçekleşmiştir. Karluk Türklerinin yardımı ile birlikte büyük bir yenilgiye uğratılan T'ang Hanedanlığı, Talas Savaşı sonrasında bir daha Doğu Türkistan'ın batısında siyasi ve askeri maceralara teşebbüs etmemiştir.⁹

devletler ile sosyal, ekonomik ve kültürel hususlar dahil pek çok alanda işbirliği ve koordinasyon çalışmaları yürütmektedir. Söz konusu devletlerde Türk dış politikasını aktif bir şekilde uygulamayı amaçlayan TİKA, 60 ülkede kurmuş olduğu 62 program koordinasyon ofisi aracılığıyla 150 devlette çalışmalarını devam ettirmektedir. TİKA ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: <https://www.tika.gov.tr/tr>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bir diğer kültürel diplomasi kurumu olan YTB, 24.03.2010 tarih ve 5978 sayılı kanun uyarınca oluşturulmuştur. YTB, Türkiye ile dildaş, dindaş, soydaş ve gönüldaş topluluklar arasında ekonomik, kültürel, sosyal ve eğitimsel bağları güçlendirmek amacıyla çalışmalar yürütmektedir. YTB ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.ytb.gov.tr/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶ Öz bir şekilde ifade edilen görüş ve önerilerin kapsamlı versiyonu "Sonuç ve Öneriler" bölümünde yer almaktadır.

⁷ Michael Clarke, *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, London 2011, s. 16.

⁸ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 209.

⁹ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 16.

Kağanlık dönemi Uygur toplumu, İslam dini ile tanışma imkanına sahip olmamakla beraber Animizm, Budizm, Şamanizm ve Gök Tanrı inancı gibi geleneksek Asya dinlerine bağlılık göstermiştir. 759-779 yılları arasında Uygur Kağanlığı'nın hükümdarı olan Böğü Kağan, Soğdlardan aldığı Mani dinini (Maniheizm) devletin resmi dini olarak ilan etmiş ve bu ilanla birlikte Maniheizm, Uygurlar arasında kabul gören din haline gelmiştir.¹⁰

Resmi dini Maniheizm olan Uygur Kağanlığı, çeşitli iç karışıklıklar ve Kırgız saldırıları sonucu 840 yılında yıkılmıştır. Yıkım sonrası kendi devletlerinden yoksun konuma düşen Uygur boyları, Asya kıtasında kurulan devletlerde yaşam alanı aramak zorunda kalmıştır. Bir devlet bünyesinde yoğunlaşmama beraber Kansu bölgelerinde varlık gösteren Uygurlar, bu bölgedeki hakimiyetlerini kaybettikten sonra Beşbalık, Turfan ve Tanrı Dağları çevresindeki bölgede kendilerine yaşam alanı oluşturmuşlardır.¹¹

10'ncü yüzyılın ortalarında tarihin siyasi sayfalarında kendilerine yeniden yer bulan Uygurlar, Karahanlı Devleti'nde varlık göstermişlerdir. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın 960 yılında İslam dinini benimsemesi sonrasında Müslüman olan Uygur Türkleri, Karahanlı Devleti'ne önderlik eden toplum liderleri çıkarmışlardır.¹² İlk Türkçe lügatı ortaya çıkaran Kaşgarlı Mahmut ve liderlik hakkında *Kutadgu Bilig* kitabıyla yöneticilere bilgelik sunan Yusuf Has Hacip, bu dönemin önde gelen ilim adamları arasında sıralanmaktadır. Karahanlı Devleti'nde önemli görevler yürüten eğitilmiş Uygur Türklerini, iki asır sonra Moğol İmparatorluğu'nun bürokrasisinde önemli makamlarda görev alan Uygur elitleri izlemiştir. Siyasi ve idari etkinliğe sahip bir diğer bürokrat Uygur sınıfı, 1279 yılında Çin'e hükmetmeyi başaran ve bir Moğol devleti olan Yuan Hanedanlığı döneminde kendini göstermiştir.¹³

Yuan Hanedanlığı'nın 1368 yılında Çin üzerindeki hakimiyetini kaybetmesi sonrasında Çinliler ve Uygurlar arasındaki toprak ve ticaret odaklı çatışmalar yeniden başlamıştır. Bu çatışmalar neticesinde karşılaşılan başarısızlıklar, Uygur toplumunda iç çatışmaları beraberinde getirmenin yanı sıra Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından defalarca istila edilmesine de sebep olmuştur.¹⁴ Bu istilalardan biri olan ve 18 Kasım 1884 tarihinde nihai şeklini

¹⁰ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 174.

¹¹ Kansu bölgesinde varlık gösteren Uygurlar, günümüzde Sarı Uygur boyu olarak nitelendirilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Michael Dillon, *Xinjiang - China's Muslim Far East*, Routledge Curzon, London 2005, s. 10.

¹² Michael Dillon, *Contemporary China - An Introduction*, Routledge, Abingdon 2009, s. 11; Muzaffer Başkaya, "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilig*, Cilt: 89, İlkbahar 2019, s. 216.

¹³ Hugh Pope, *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, Overlook Duckworth, New York 2005, s. 160.

¹⁴ Birinci Mançu istilası, söz konusu işgallerden sadece biridir. 1759 yılında Uygurların kendi aralarındaki muhalefetten faydalanan Mançular, Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. 1862 yılına kadar süren Çin işgallerini takiben 1863 yılında ortaya çıkan yoğun ayaklanmalar, Mehmet Yakup Bey liderliğinde, Kaşgar merkezli, bağımsız Doğu Türkistan'ın ilan edilmesi ile sonuçlanmıştır. İlan edilen bu bağımsızlık, pratik düzlemde net sonuçlar doğurma imkanına sahip olamamıştır. Yakup

alan ikinci Mançu istilası sonrasında Doğu Türkistan'a Sincan (*Xin-jiang*) ismi verilmiştir.¹⁵ “*Yeni sınır bölgesi*” anlamına gelen bu terim, ikinci Mançu istilası ile beraber sadece coğrafi anlamda kullanılmamış, pek çok hukuki kaynak tarafından da kabul edilir hale gelmiştir.¹⁶

İkinci Mançu istilasının öncü ismi olan Sincan Askeri İlişkiler Emperyal Komiseri General Zuo Zong-tang, Çin'in güvenliğinin Doğu Türkistan'ın Qing (Mançu) Hanedanlığı yönetimi altında kalmasına bağlı olacağını ifade etmiştir. Milli güvenlik odaklı bu bakış açısı, sonraki yıllarda da Çin tarafından benimsenmiştir. Rus yayılmacılığına ve Çin'in milli güvenliğine karşı diğer tehditlerin bertaraf edilmesi için güvenliğin Doğu Türkistan sınırlarından başlatılması fikri, Çinli politika yapımcıları tarafından savunulmuştur.¹⁷ Söz konusu tutum, Doğu Türkistan'ı sadece Çin emperyalizminin bir nesnesi yapmamış, aynı zamanda Çin'in iç güvenliğinin bir parçası haline getirmiştir.¹⁸

Milli güvenlik politikaları kullanılarak baskılanan Uygur kimliği, Sovyet milliyetler politikası yapımcıları tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tekrardan gündeme getirilmiştir. 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen Türk-Müslüman Konferansı ile birlikte Uygur kimliği yeniden canlanma dönemine girmiştir.¹⁹ Canlanan Uygur kimliğinin bir uzantısı olarak sürdürülen isyanlar, Hoten Hanlığı ile kurulan işbirliği çerçevesinde 1933 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulması ile neticelenmiştir. Sovyet ve Çin idarelerine genel itibarıyla siyasi bir karşıtlık içerisinde kurulan DTC, bağımsız bir İslam devleti kurmayı amaçlamıştır. Ancak, kuruluşundan itibaren

Bey'in vefatı sonrasında Doğu Türkistan'ın tamamı, takriben 1877 yılında, yeniden Çin kontrolü altına girmiştir. Doğu Türkistan'da gerçekleştirilen istilalar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Başkaya, *a.g.e.*, s. 216; Feyzullah Uygur, “Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasını”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul 2016, s. 27-40.

¹⁵ Osmanlı Sultanı Abdülaziz, 1860'lı yıllarda Çin istilası tehlikesi ile karşı karşıya kalan Uygurlara danışmanlar göndermenin yanı sıra silah ve cephane yardımı yapmıştır. Osmanlı subayları tarafından eğitilen Uygurlar, Çin işgallerine karşı durmak için savaşmıştır. İkinci Mançu istilasına Yakub Bey liderliğinde karşı koyan Uygurlar, 1872 ve 1876 yılları arasında İstanbul'a elçiler göndererek Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemiştir. Yardım isteği Osmanlılar tarafından yanıtı bırakılmamıştır. *Emir'ül-mü'minin* sıfatını kullanan Sultan Abdülaziz; 4 askeri danışman, 6 top ve 1200 tüfeği Uygurlara yardım amacıyla göndermiştir. Gelen yardımlar, Qing Hanedanlığı'nın Sincan Askeri İlişkiler Emperyal Komiseri General Zuo Zong-tang öncülüğündeki Çin istilasını engellemeye yetmemiştir. Daha fazla detaylı bilgi için bkz.: Pope, *a.g.e.*, s. 142; Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 26.

¹⁶ Ömer Kul, “1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 16, Sayı: 24, Bahar 2018, s. 31.

¹⁷ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 26.

¹⁸ Michael Clarke, “China and Shanghai Cooperation Organization: The Dynamics of ‘New Regionalism’, ‘Vassalization’, and Geopolitics in Central Asia”, *The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors*, Ed. Emilian Kavalski, World Scientific Publishing, Singapore 2010, s. 119.

¹⁹ Bahsi geçen konferans öncesi dönemde Uygurlar, ayrı bir Türk topluluğu olarak nitelendirilmekten ziyade mevcut devlet düzenleri tarafından anayasal olarak tanınmış Türk boylarının mensubu bireyler olarak gösterilmekteydi. Örneğin, Macaristan asıllı Türkolog ve seyyah olan Ármin Vámbéry (1832-1913), 1864 yılında yayınladığı Orta Asya'daki seyahat anılarını anlattığı kitabında “*Uygur*” ismini kullanmamanın yanı sıra Doğu Türkistan için o dönemde yaygın olan “*Çin Tartarı*” (*Chinese Tartary*) isimlendirmesini kullanmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Ármin Vámbéry, *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarkand Performed in the Year 1863*, John Murray, London 1864, s. 397-406.

daha bir yıl bile geçmeden hedeflenen amaçtan farklı yönde gelişmeler söz konusu olmuştur. Kişisel hırslarıyla yağmacı bir siyaset takip eden bölgesel savaş ağası Ma Zhong-ying ile Sovyet yanlısı bölgesel savaş ağası Sheng Shi-cai arasındaki mücadele, Ma Zhong-ying'in yenilgi alıp Kaşgar'a çekilmesi ile sonuçlanmıştır. Hem Ma Zhong-ying hem de Sheng Shi-cai ile mücadele etmek zorunda kalan Uygurlar, Ma'nın Kaşgar'ı ele geçirmesi ile 1934 yılında DTC'nin ortadan kalkmasını önleyememişlerdir.²⁰

Uygurlar üzerindeki Çin baskısı, milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan genel valisi olarak atanan Wu Chung-hsin döneminde artmıştır.²¹ Baskıcı ve sert tavrı ile bilinen ve cumhuriyetçiler arasında radikal olarak nitelendirilen şahin kanadın içerisinde yer alan genel vali, cumhuriyetçi Çin'in önde gelen tarihçilerinden Profesör Li Dung-fang'ın "Büyük Çin Milleti" tezini, Doğu Türkistan'da uygulamaya çalışmıştır. Söz konusu tez uyarınca baskıcı politikalar üreten Wu, Uygurların Çin milletinin ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekle kalmamış, Mandarin Çincesi ve Uygurca arasındaki dilsel ayrışmanın iki topluluğun uzun süre ayrı yaşamalarından kaynaklandığını öne sürmüştür. Bütün Doğu Türkistan halkının Çinceyi öğrenmesi suretiyle iki topluluk arasındaki bağların yeniden canlanacağını savunan genel vali, Doğu Türkistanlı kızlar ile Çinli erkeklerin evlendirilerek akrabalık ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Doğu Türkistan'ın coğrafi olarak çok büyük bir toprak parçası olmasına rağmen nüfus yönünden çok az sayıda kişiye ev sahipliği yapmasını kabul edilemez gören Wu, Çin'in diğer bölgelerinden Doğu Türkistan'a göçmenler getirilmesini savunmuştur. Profesör Li Dung-fang tarafından öne sürülen, milliyetçi Çin lideri Chiang Kai-shek tarafından benimsenen ve Wu Chung-hsin'in Doğu Türkistan idaresi sürecinde uygulamaya dökmüş olduğu bu politik anlayış, Uygurlar tarafından kabul görmemiştir. Aksine, 1944 yılında İli (Gulca) bölgesinde yeni bir Uygur ayaklanmasının başlatılmasına yol açmıştır.²² Ayaklanma sonrası Ekim-Kasım 1944 döneminde İli bölgesinde ikinci kez DTC ilan edilmiştir. Sovyetler Birliği'nden destek alan bu devlet, İkinci Dünya Savaşı'nın 1945 yılında bitmesinden sonra Sovyetler Birliği ve milliyetçi Çin arasındaki anlaşmaların pazarlık konusu yapılmış ve 1949 yılındaki komünist devrime kadar egemenlik hakkını tam kullanamadan varlığını sürdürmeye çalışmıştır.²³

²⁰ Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 32.

²¹ Çin'de binlerce yıl süren hanedanlık dönemleri, 1911 yılında Qing Hanedanlığı'nın yıkılması ile sona ermiştir. 1912 yılında yönetimi ele geçiren milliyetçiler, Çin Milliyetçi Partisi (*Kuomintang*) içerisinde bulunan komünistleri arındırarak milliyetçi bir Çin cumhuriyeti kurmayı hedeflemiştir. Milliyetçiler ve komünistler arasında 1920'li yıllarda yoğunlaşan siyasi çekişmeler, nihai olarak Çin'i bir iç savaşa sürüklemiştir. İç savaşa giden sürecin detaylı analizi için bkz.: Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 40-120.

²² Kul, "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", s. 31, 33-34; Linda Benson, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944-1949*, M.E. Sharpe Inc, New York 1990, s. 67-176.

²³ 1912 yılında yönetime el koyan milliyetçi Çinliler, bu tarihten sonra komünistler ile yoğun bir siyasi rekabete girmiştir. 1927 yılında gerçekleştirilen Kuzey Seferi sonrasında, milliyetçi lider Chiang Kai-shek'in Çin Milliyetçi Partisi içerisindeki komünistleri parti dışına itme çabası, iki kanat

Komünist devrimin bir sonucu olarak ortaya çıkan Mao Ze-dong yönetimindeki Çin Halk Cumhuriyeti, izlemiş olduğu Doğu Türkistan politikası açısından milliyetçilerin genel tez ve söylemlerini desteklemiştir.²⁴ Doğu Türkistan, komünist rejim tarafından sadece Çin'in doğal bir parçası olarak algılanmamış, iç güvenliğin elzem ihtiyacı olarak elde tutulması gereken bir coğrafi bölge şeklinde kabul edilmiştir. Uygurların bağımsızlık isteğini canlandıracak yahut güçlendirecek her türlü ihtimali, Çin milli güvenliğine tehdit olarak gören komünist yönetimin ana kademeleri, 1951 yılının Mart ayında öne sürülen ve Sovyet tarzı özerk cumhuriyet modeli üzerine inşa edilecek olan “*Uyguristan Cumhuriyeti*” fikrini reddetmiştir. Uygurların ulus inşa etme bilincini pekiştireceği düşünülen bu modelin yerine Sovyet milliyetler politikasından ilham alan bir sistem önerilmiştir. Söz konusu sistem dahilinde Doğu Türkistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Uygurlar, bu coğrafyanın tek etnik topluluğu olarak görülmemiş; Doğu Türkistan sınırları içerisinde yaşayan 13 ayrı etnik grup daha bu bölgenin yerli toplulukları olarak kabul edilmiştir. Bu kabulün kurumsal bir yansıması olarak 1955 yılının Ekim ayında “*Sincan Uygur Özerk Bölgesi*” kurulmuştur.²⁵

Özerk bölgenin kurulması, Türk kimliğini yok etmeyi amaçlayan politikaları sona erdirmemiştir. Doğu Türkistan'da üst düzey görevleri yürüten Uygur Türklerini görevden alan komünist rejim, yerlerine Han Çinlisi bürokratlar atamıştır.²⁶ Milliyetçi yönetimin uygulamış olduğu göç politikaları, komünist rejim tarafından da savunulmuştur. Şanhay bölgesinde yaşayan yüz binlerce Han Çinlisi, Doğu Türkistan'a göç ettirilerek bölgenin Uygur yoğunluklu demografik yapısının değiştirilmesi hedeflenmiştir.²⁷

Doğu Türkistan Türkleri üzerinde yürütülen asimilasyon politikaları, 1950'li yılların sonunda başlayan ve “*Büyük İleri Atılım*” (*Great Leap Forward*) olarak adlandırılan Maoist politikalarla yoğunlaştırılmıştır. Türk topluluklarına yönelik Çinileştirme politikaları, 1966 yılında Mao Ze-dong tarafından başlatılan “*Büyük İşçi Kültürel Devrimi*” (*Great Proletariat Cultural Revolution*) kapsamında da korunmuştur. 1976 yılına kadar süren bu devrim hareketi sürecinde Doğu Türkistan'da çeşitli silahlı çatışmalar baş göstermiştir. Çatış-

arasındaki siyasi rekabeti iç savaşa dönüştürmüştür. Yıllar süren çatışmalar sonrasında komünistler, Çin'in neredeyse tamamı üzerinde (Hainan Adası dahil) hakimiyet sağlarken, milliyetçilerin elinde sadece Tayvan, Penghu ve birkaç ada kalmıştır. 1 Ekim 1949 tarihinde komünistlerin zaferi ile sonuçlanan iç savaş sonrası komünist lider Mao Ze-dong, Pekin'in en bilinen meydanlarından biri olan Tiananmen Meydanı'nda sosyalist ve Marksist-Leninist ideolojiler üzerine inşa edilecek olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Mevzu bahis devlet ile ideolojik yakınlık içerisinde olan Sovyetler Birliği ve pek çok Doğu Avrupa ülkesi, kuruluş ilanını olumlu karşılamakla beraber komünist devleti derhal tanımıştır. Daha fazla detaylı bilgi için bkz.: Clarke, *Xinjiang and China's Rise*, s. 37-71; Dillon, *Contemporary China*, s. 12-18.

²⁴ Kul, “1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu”, s. 35.

²⁵ Kurulan özerk bölgenin isimlendirilmesi hususunda Uygurların birincil tercihi, bölgenin Doğu Türkistan olarak adlandırılmasıydı. Tarihi süreç ile uyum içerisinde olan bu tercihin alternatifi, Uyguristan olarak belirtilmiştir. Söz konusu talepler, komünist rejim tarafından kabul edilmemiş ve özerk bölge, Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: James Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York 2007, s. 242-244; Alptekin, *a.g.e.*, s. 150.

²⁶ Millward, *a.g.e.*, s. 237-240.

²⁷ Millward, *a.g.e.*, s. 252.

malardan üstün taraf olarak sıyrılan Han Çinlileri, sadece Doğu Türkistan'daki yönetsel etkilerini artırmamış, Türk topluluklar üzerinde uygulanan baskıcı politikaları da yoğunlaştırmıştır. Türklerin pazarlarda alışveriş yapmasını engelleyen komünist rejim, Uyгур müziği ve dansının fiili anlamda kullanılmasını imkansızlaştıran setler inşa etmiştir. Sünnet törenleri, dini bayramlar ve Türk kimliğini oluşturan diğer kültürel öğeler üzerinde uygulanan sınırları dırıcı politikalar, komünist rejim tarafından sürdürülmüştür.²⁸

Komünist lider Mao'nun 1976 yılında ölmesi sonrasında görevi devralan Deng Xiao-ping döneminde komünist Çin önemli değişikliklere şahitlik etmiştir.²⁹ 1979 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD) ziyaret eden ilk Çin lideri olan Deng, içine kapanık bir köylü ekonomisi olan Çin ekonomisini küresel aktör haline getirmeyi amaçlamıştır.³⁰ Çin'i ilerleyen yıllarda dünyanın düşük maliyetli ve emek-yoğun üretim fabrikasına dönüştürecek süreci başlatan Deng, ekonomide uygulanan keskin dönüşümle aynı güçte olmamakla beraber Doğu Türkistan politikası kapsamında da bazı değişikliklere gitmiştir. Söz konusu değişim ile kültürel devrim dahilinde uygulanan baskıcı inkar politikaları sonrası komünist rejime güveni kalmayan Türklerin rejime sadık hale getirilmesi amaçlanmıştır. Mevzu bahis amaca ulaşmak için dini özgürlükler üzerindeki kısıtlamaları gevşeten Deng yönetimi, kültürel devrim sürecinde Çin Anayasası'ndan çıkarılan siyasi ve mali özerklik hakkı, anadilde eğitim hakkı, kültürel kimliği koruma ve geliştirme hakkı gibi çeşitli azınlık haklarını tekrardan anayasal düzlemde tanımış ve düzenlemiştir.³¹

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından komünist Çin devlet düzeninin de yıkılacağı yönünde beklentiler ortaya çıkmıştır. Söz konusu beklentiler, pratik düzlemde bir karşılık bulmamakla beraber Sovyet sonrası Çin, kapitalist ve sosyalist yöntemleri birleştiren melez bir ekonomik yönetim anlayışına geçiş yapmıştır. Doğu Türkistan politikası kapsamında keskin bir değişikliğe gitmeyen komünist rejim, etnik ve kültürel azınlık bölgelerine yönelik insan hakları ihlallerini gevşetmeden sürdürmüştür. Örneğin, 1997 yılının Ramazan ayında İslam dininde en önemli gecelerden biri olarak kabul edilen Kadir gecesinde, Urumçi'de bir mescitte ibadet eden 30'dan fazla kadın, Çin kolluk güçleri tarafından gözaltına alınmıştır. Polis merkezinde işkenceye uğrayan kadınlardan 3'ü öldürüldükten sonra merkezin önünde protesto için bekleyenlerin önüne atılmıştır. Bu duruma tepki gösteren kalabalığa ateş açan Çin güvenlik güçleri, çok sayıda sivil katletmiştir.³²

²⁸ Millward, *a.g.e.*, s. 255-275.

²⁹ Çin Halk Cumhuriyeti'nde komünist lider Mao'nun ölümünü takiben iktidarı ele geçiren, oluşumunda Mao'nun eşinin de görev aldığı ve dörtlü çete olarak bilinen grup, Deng tarafından 1978 yılında tasfiye edilmiştir. Tasfiye sonrasında Çin Komünist Partisi'nin başına geçen Deng, Çin'in yeni lideri haline gelmiştir. 1992 yılına kadar liderliğini sürdüren Deng, Tiananmen Meydanı Olayları esnasında gelişen katliamla birlikte gücünü kaybetmiştir. Mao sonrası dönemdeki iktidar çatışmaları ile ilgili detaylı analizler için bkz.: Millward, *a.g.e.*, s. 255-280.

³⁰ Çin ekonomik politikalarının ve ülkenin geçirdiği ekonomik süreçlerin tafsilatlı analizi için bkz.: Mehmet Ozan Saray - Levent Gökdemir, "Çin Ekonomisinin Büyüme Aşamaları", *Journal of Yaşar University*, Cilt: 2, Sayı: 7, İzmir 2007, s. 681-686.

³¹ Millward, *a.g.e.*, s. 266-277.

³² Burhan Kuzu, "Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Konya 1998, s. 46-48; Millward, *a.g.e.*, s. 331-334.

Bahsi geçen olay, Çin'in baskıcı Doğu Türkistan politikasının Sovyet sonrası dönemde de genel itibarıyla korunduğunu göstermektedir. 1997 yılının Temmuz ayında İngiltere'nin Hong Kong'u Çin'e devretmesi ve 2001 yılında gelen Dünya Ticaret Örgütü (*World Trade Organisation*) üyeliği sonrası dış politika hırsları ile birlikte dünya siyasetinde gücünü artıran Çin, Doğu Türkistan'da sürdürdüğü asimilasyon politikalarını daha da sertleştirmiştir. Bu sertleşme, dünya ekonomisine tam entegre olan komünist Pekin yönetimi tarafından Çin'in milli güvenliği kapsamında gerekli görülmüştür. "Tek Çin Politikası" (*One-China Policy*) uyarınca bir yandan Tayvan'da bulunan milliyetçi Çinlilerin bağımsızlığını baskılayan ve kabul etmeyen komünist rejim, diğer yandan hakimiyeti altında tuttuğu Doğu Türkistan, Tibet ve Hong Kong'da varlığını hissettiren ayrılıkçı akımlara karşı radikal yöntemler kullanarak mücadele etmeye çalışmaktadır.³³

Xi Jin-ping liderliğindeki komünist Pekin yönetiminin 2013 yılında başlattığı "Kuşak ve Yol Projesi" (*Belt and Road Initiative*), Doğu Türkistan politikasını insan hakları yönünden katlanılmaz hale getirmiştir.³⁴ Ticari meselelerin irdelendiği platformlarda tarihi önemi her daim hatırlatılan İpek Yolu'nun denizden de ihracat ve ithalatı sağlayacak altyapı imkanları ile yeniden aktif hale getirilmesi, bahsi geçen proje kapsamında amaçlanmaktadır. Çin mallarının Avrupa ve diğer uluslararası pazarlara taşınmasını temel gaye olarak belirleyen yeni ticaret yolu, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'den geçmektedir. Projenin kilit önemdeki ana bölgelerinden olan Doğu Türkistan sınırlarından geçirilmesi, bölgede istikrarı sağlamak ve entegrasyon sürecini tamamlamak için baskıcı komünist rejimi teşvik etmektedir.³⁵ Bu kapsamda; soykırım kri-

³³ Bu çalışma kapsamında Çin'in Doğu Türkistan politikası etrafında incelenmekte olup, komünist rejimin Tayvan, Tibet ve Hong Kong politikaları analize tabi tutulmamaktadır. Uygulanan tüm politikalar ile ilgili olarak öz bir şekilde ifade etmek gerekir ki; Çin'in Doğu Türkistan politikasının karakteristik özellikleri ile Tayvan, Tibet ve Hong Kong politikalarının temel özellikleri arasında açık farklılıklar bulunmaktadır. Bağımsızlığı baskılanan Tayvan ile Çin hakimiyeti altında özerk yönetimler olan Tibet ve Hong Kong, etnik ve kültürel açıdan Çin ile ortaklıklar barındırmaktadır. Bu ortaklıkları dikkate alarak şekillendirilen Çin politikası, mevzu bahis coğrafi alanlarda karşılık bulma ihtimaline sahiptir. Benzer durum, Doğu Türkistan politikası için güçlü ihtimaller arasında değildir. Uygurlar yahut bölgedeki diğer azınlık Türk toplulukları ile Çinliler arasında etnik veya kültürel birliktelik söz konusu değildir. Bahsi geçen politikaların karşılaştırmalı analizi için bkz.: Michael Dillon, *Contemporary China*, s. 168-198; Lily Kuo - Verna Yu, "China Passes Controversial Hong Kong National Security Law", *The Guardian*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/30/china-passes-controversial-hong-kong-national-security-law>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

³⁴ Deng'in fiili liderlik dönemi sürecinde Çin Devlet Başkanlığı makamı; Ye Jian-ying (1978-1983), Li Xian-nian (1983-1988) ve Yang Shang-kun (1988-1993) tarafından idare edilmiştir. Sonraki yıllarda etkin devlet başkanlığı dönemlerine şahitlik eden komünist Çin, Jiang Ze-min (1993-2003) ve Hu Jin-tao (2003-2013) liderliğinde yoluna devam etmiştir. 2013 yılında Çin Devlet Başkanı olan Xi Jin-ping, Çin Halk Cumhuriyeti'nin güncel lideri olmakla beraber Çin siyasetinin tarihteki en güçlü figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Barry Sautman, "Self-representation and Ethnic Minority Rights in China", *Asian Ethnicity*, Vol: 15, Issue: 2, London 2014, s. 174-196; Angel Ryonno - Matthew Galway, "Xinjiang under China: Reflections on the Multiple Dimensions of the 2009 Urumqi Uprising", *Asian Ethnicity*, Vol: 16, Issue: 2, London 2015, s. 235-255; Michael Share, "The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)", *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, Issue: 7, London 2015, s. 1102-1129.

³⁵ Doğu Türkistan, Çin için gözden çıkarılmayacak derecede önemli bir bölgedir. Bunun nedeni, bölgenin 8 farklı ülke (Rusya, Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan) ile sınırının olması ve Çin için özellikle Rusya ve Hindistan'a karşı tampon bölge rolü

terlerini dahi karşıladığı iddia edilen asimilasyon politikaları ile Türk kimliğini ortadan kaldırarak Doğu Türkistan'ı Çin ile bütünleştirmeye çalışan komünist rejim, pek çok insan hakları ihlaline sebebiyet vermektedir.³⁶

Doğu Türkistan'da Sistematik İnsan Hakları İhlalleri

17'nci yüzyıldan günümüze kadar kapsamlı bir gelişim içerisinde olan doktrinal görüşler, insan haklarını tasnife tabi tutan çeşitli listeler oluşturmuştur.³⁷ Oluşturulan listeler içerisinde klasikleşen ve küresel anlamda kabul gören Georg Jellinek'in sınıflandırmasına göre insan hakları üç temel gruba ayrılır: negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları.³⁸ Negatif statü hakları, kişinin devlet tarafından dokunulamayacak ve aşılamayacak özel alanını oluşturan hak ve hürriyetlerdir.³⁹ İfade hürriyeti, düşünce hürriyeti, seyahat hürriyeti, din hürriyeti, yaşam hakkı, kişi güvenliği ve konut dokunulmazlığı, niteliksel olarak negatif statü hakları içerisinde sıralanan örneklerden birkaçıdır.⁴⁰ Devlete "karışmama", "müdahale etmeme", "gölge etmeme" ödevi yükleyen negatif statü hakları, devlete ve topluma karşı kişiyi korudukları için "koruyucu haklar" şeklinde de isimlendirilmektedir.⁴¹

Pozitif statü hakları, kişilere devletten bir yardım, olumlu davranış yahut hizmet isteme imkanı sunan hak ve hürriyetlerdir.⁴² Örneğin; sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı, konut hakkı ve kültürel yaşama katılabilme hakkı, bu tür haklardandır.⁴³ Kişi-

oynamasındandır. Aynı zamanda petrol ve diğer birçok zengin yer altı kaynağını da barındıran Doğu Türkistan, Çin'in nükleer deneme alanlarına ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Alptekin, a.g.e., s. 143; Tim Marshall, *Prisoners of Geography: Ten Maps that Tells You Everything about the World*, Simon and Schuster, New York 2015, s. 52.

³⁶ Umar Farooq, "Chinese Uighurs Defy Ramadan Ban", *Al Jazeera*, 5 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/in-depth/features/2014/07/chinese-uyghurs-defy-ramadan-ban-20147471125107552.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

³⁷ *Konu temelli sınıflandırma yapan modeller kapsamında insan hakları; fizik hürriyetleri, düşünce hürriyetleri ve kolektif hürriyetler şeklinde üç ana gruba ayrılmaktadır. Hakların kullanılış biçimlerini dikkate alan bir diğer doktrinal görüş dahilinde insan hakları, bireysel haklar ve kolektif haklar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. İnsan hakları öğretisi içerisinde önemli bir yeri olan bir başka doktrinal bakış açısı çerçevesinde insan hakları, tarihsel ortaya çıkışları hesaba katılarak tasnife tabi tutulmuştur. Bu işlem neticesinde insan hakları; birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar, üçüncü kuşak haklar ve dördüncü kuşak haklar şeklinde listelenmektedir. Sınıflandırma modelleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, 6. bs., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 497; Semih Gemalmaz, *Ulusüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 1437-1453; Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa 2017, s. 151-164; Oktay Uygun, "İnsan Hakları Açısından Yeni Anayasa Çalışmaları", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2008, s. 323-335.*

³⁸ Birden Güngören-Bulgan, *Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 44-100.

³⁹ Robert Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 163-173; Andrew Vincent, *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 132-134.

⁴⁰ Ömer Anayurt, *Türk Anayasa Hukukunda Toplanma Hürriyeti*, Kazancı Yayınları, İstanbul 1998, s. 69.

⁴¹ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 5. bs., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 6; Şeref Gözbüyük, *Anayasa Hukuku*, 6. bs., Turhan Yayınları, Ankara 1998, s. 166.

⁴² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 411.

⁴³ Bülent Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2007, s. 10-70; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 24. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2019, s. 112.

lerin isteği doğrultusunda devlete sosyal alanda ödevler yükleyen pozitif statü hakları, “*isteme hakları*” veya “*sosyal haklar*” olarak da tanımlanmaktadır.⁴⁴

Jellinek’in sınıflandırma modeli uyarınca değinmemiz gereken son hak grubu, aktif statü haklarıdır. “*Siyasi haklar*” veya “*katılma hakları*” şeklinde de tanımlanan aktif statü hakları, kişinin devlet yönetimine katılmasına imkan sağlamaktadır.⁴⁵ Seçme ve seçilme hakkı, siyasi faaliyette bulunma hakkı, siyasi parti kurma hakkı, dilekçe hakkı ve kamu hizmetine girme hakkı, bu kategori dahilinde sıralanan haklardandır.⁴⁶

Doğu Türkistan’da sürdürülen insan hakları ihlallerini irdeleyen çalışmamız, negatif ve pozitif statü hakları kapsamında kaydedilen ihlallere önem atfedecektir. Sosyalist tek parti rejimi tarafından idare edilmekte olan Çin Halk Cumhuriyeti, aktif statü hakları yönünden sadece Doğu Türkistan özelinde değil, ülke genelinde mühim eksiklikler barındırmaktadır. Çin’de ana kademe yönetim kadroları için doğrudan ve yarışmacı seçimler düzenlenmemektedir. Devletin temel idari teşkilatlanması, Çin Komünist Partisi tekelinde oluşturulmaktadır. Aktif statü hakları yönünden mevcut bulunan eksiklikler, küresel saygınlığı olan ve ülkelerin demokratik gelişmişliğini çeşitli değişkenler yoluyla derecelendirmeye tabi tutan düşünce kuruluşları tarafından ifade edilmektedir. Örneğin, ABD merkezli Özgürlük Evi (*Freedom House*) isimli sivil toplum kuruluşunun “*Dünyada Özgürlükler 2020*” başlıklı raporu doğrultusunda; Çin, özgür olmayan ülkeler arasında sıralanmakla beraber aktif statü hakları yönünden en düşük notu almıştır (40 üzerinden -1).⁴⁷

Hükümetlerarası kuruluş olan ve sürdürülebilir, etkili ve meşru demokrasileri geliştirmenin yanı sıra demokratik kurumların güçlenmesi ve desteklenmesi için çalışmalar yapan Uluslararası Demokrasi ve Seçim Yardım Enstitüsü (*International Institute for Democracy and Electoral Assistance, IDEA*) de 2019 yılında hazırlamış olduğu raporu dahilinde yukarıda bahsi geçen çalışma ile aynı yönde sonuçlara ulaşmıştır. Rapor, Çin Halk Cumhuriyeti’ni mevcut ülkeler arasında en anti-demokratik devletlerden biri olarak göstermektedir. Adil, yarışmacı ve çoğulcu seçimlerin demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları olduğu hatırlatılan raporda, çok partili anayasal düzene geçilmesini teşvik edici nitelikte olan tenkitler, Çin Komünist Partisi’ne yöneltilmektedir.⁴⁸

Ekonomist Gazetesi İstihbarat Birimi (*Economist Intelligence Unit, EIU*) tarafından her yıl düzenli olarak yayınlanan Dünya Demokrasi Endeksi Raporu’nun 2019 yılı sayısında da yukarıda detaylandırdığımız raporlarla aynı yönde analizler yer almaktadır. 167 ülkeyi çeşitli bağımlı ve bağımsız değişkenler

⁴⁴ Nihat Bulut, *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2009, s. 8-33; Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul 1978, s. 5-24.

⁴⁵ Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 151.

⁴⁶ Kapani, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁷ Freedom House, *Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy*, Freedom House Publication Office, Washington 2020, s. 2-20.

⁴⁸ IDEA, *The Global State of Democracy 2019: Addressing the Ills, Reviving the Promise*, IDEA Publication Office, Stockholm 2019, s. 2-3.

kullanarak 4 ana grupta (tam demokrasiler, kısmi demokrasiler, melez rejimler ve otoriter rejimler) sınıflandıran rapora göre; Çin, 167 ülke arasında 153'üncü olarak demokratiklik seviyesi en düşük olan ülkelerden biridir. Otoriter bir devlet olarak tanımlanan Çin, adil ve çoğulcu seçimlerin varlığının yanı sıra siyasi katılım yönünden de en zayıf ülkeler arasında gösterilmektedir.⁴⁹

İlgili raporlar doğrultusunda açık olarak ifade etmek gerekir ki; aktif statü hakları yönünden Çin'in tamamında mühim sorunlar bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamız kapsamında Çin genelinde mevcut bulunan aktif statü hakları eksikliklerinden ziyade Doğu Türkistan özelinde uygulanmakta olan sistematik insan hakları ihlalleri, negatif ve pozitif statü hakları bakımından incelenecektir.

Negatif Statü Hakları Yönünden İhlaller

Adil yargılanma hakkı, dava konusu olan uyuşmazlıkların bağımsız ve tarafsız mahkemeler tarafından makul bir süre içerisinde, hakkaniyete uygun bir biçimde ve kamuya açık olarak çözülmesi için hukuki güvence sağlamaktadır. Bu hak, küresel saygınlığı olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 6) ve Avrupa Birliği (AB) Temel Haklar Sözleşmesi (madde 47) tarafından kabul edilmenin yanı sıra birçok ülke anayasası, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi (AK) ve Birleşmiş Milletler (BM) hukuki kaynakları çerçevesinde de düzenlenmektedir.⁵⁰

Küresel anlamda kabul gören adil yargılanma hakkı, Doğu Türkistan özelinde neredeyse tanınmamaktadır. Bölgede sürdürülmekte olan genel bir uygulama olarak; sayısız Müslüman Türk, hukuksuz dini pratik yapma, ayrımcılık ve aşırıcılık gerekçeleriyle delil gösterilmeden tutuklanmaktadır.⁵¹ Gözaltında veya tutuklu bulunan Türklerin avukatlarıyla görüşmeleri yasaklanmaktadır.⁵² Çin kolluk güçleri, gözaltına alma işleminin gerekçelerini ilgili kişilere tebliğ etmemenin yanı sıra gözaltına alınanların ailelerine de bilgilendirme yapmamaktadır.⁵³

“Devlet surlarını sızdırmak” ve “devlet güvenliğini tehlikeye düşürmek” suçları ile ilgili yürütülen soruşturma, kovuşturma ve yargılamalar sürecinde şüpheli-

⁴⁹ EIU, *Democracy Index 2019*, Economist Publication Office, London 2019, s. 6-7.

⁵⁰ Anayasal boyutta adil yargılanma hakkını tanıyan ve düzenleyen ülke örnekleri için bkz.: <https://www.legislationline.org/to-pics/topic/8>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen hak özelinde BM organları tarafından uluslararası mevzuata dahil edilmiş pek çok hukuki düzenleme için bkz.: <https://www.legislationline.org/international-standards/section/international-standards/topic/8/-organisation/2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Adil yargılanma hakkını bütün yönleriyle inceleyen ve nihai kapsamı üzerine detaylandırmalar barındıran AK hukuki düzenlemeleri için bkz.: <https://www.legislationline.org/internationalstandards/section/international-standards/topic/8/organisation/4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]. Son olarak; mevzu bahis hak özelinde çeşitli değerlendirmeleri barındıran ve hukuki anlamda değer atfeden AGİT kaynakları için bkz.: <https://www.legislationline.org/international-standards/section/international-standards/topic/8/organisation/3>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵¹ HRW, *Eradicating Ideological Viruses: China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims*, HRW Publication Office, London 2018, s. 27-47.

⁵² WUC, *Parallel Submission to the Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) for the People's Republic of China (PRC)*, WUC Publication Office, Munich 2018, s. 1.

⁵³ WUC, *2016 Report on Human Rights Violations in East Turkestan*, WUC Publication Office, Munich 2016, s. 10.

ler tarafından öne sürülen hukuki yardım talepleri reddedilmektedir.⁵⁴ Çin Ceza Muhakemeleri ve Usulü Kanunu'nun (ÇCMUK) 37'nci maddesi uyarınca; ceza soruşturması esnasında savunma avukatının milli güvenlik, terör ve mühim yolsuzluk gibi suçlamalar yöneltilen müvekkili ile görüşme talebi, ceza soruşturmasını yürüten otoritenin iznine bağlıdır. Bu hükmün mevcudiyeti, tanımlı oldukça geniş tutulmuş suçlamalar yöneltilen şüpheli kişilerin avukatlarına erişimini engelleme hususunda soruşturmayı yürüten makamlara yetki vermektedir.⁵⁵ Suçlamayı yöneltecek makamın şüphelinin avukatına erişimini de engelleyebilmesi, adil yargılanma hakkı kapsamında açık bir ihlal oluşturmaktadır.

ÇCMUK özelinde göze çarpan ve adil yargılanma hakkına zarar verme potansiyeli olan bir başka husus, söz konusu yasanın 69'uncu maddesi çerçevesinde düzenlenmektedir. Gözaltı süresini 30 güne kadar uzatabilmeye imkan sağlayan bu kanun maddesi uyarınca; gözaltındaki kişilerin tutukluluğa sevk işlemleri, ülke genelinde her kademedede örgütlenmiş Halk Başsavcılıklarının onayına tabi tutulmaktadır. Uzun gözaltı süreleri sonrasında gelen tutukluluk onaylarını, uzun süren tutukluluk dönemleri (5-7 yıl) takip etmektedir.⁵⁶ Son yıllarda Uygurlar ve diğer Müslüman Türk topluluklar özelinde yürütülen birçok soruşturmada, kovuşturma aşamasına geçiş sürecinin 3 yıldan daha fazla sürdüğünü ispat eder nitelikteki somut veriler, Dünya Uygur Kongresi tarafından hazırlanan güncel raporlarda kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁵⁷

Adil yargılanma hakkı kapsamında altı çizilmesi gereken bir diğer husus, ÇCMUK'nin İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayriinsani yahut Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı BM Sözleşmesi'ne uygun hale getirilmesi için gerekli olan değişikliklerin yapılmamasıdır. Çin adli makamları, zor kullanılarak itiraf ettirme usulü ile elde edilen delillerin mahkemeler önünde kullanılmasına izin vermektedir.⁵⁸ İlham Tohti, Shohret Tursun, Abdukuram Abduweli, Nor-ul-Islam Sherbaz ve Mirzahid Amanullah Shahyari gibi kanaat önderlerinin kendilerine yöneltilen suçlamaları kabul etmeleri için cezaevlerinde işkenceye maruz kaldıklarına dair tutarlı açıklamalar, İnsan Hakları İzleme Örgütü ve Uluslararası Af Örgütü tarafından hazırlanan raporlarda yer almıştır.⁵⁹

⁵⁴ HRW, *a.g.e.*, s. 28-30.

⁵⁵ WUC, *Parallel Submission*, s. 1.

⁵⁶ HRW, *a.g.e.*, s. 31-34.

⁵⁷ WUC, *Parallel Submission*, s. 1.

⁵⁸ Simon Denyer, "Former Inmates of China's Muslim 'Reeducation' Camps Tell of Brainwashing, Torture", *The Washington Post*, 17 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/former-inmates-of-chinas-muslim-re-education-camps-tell-of-brainwashing-torture/2018/05/16/32b330e8-5850-11e8-8b92-45fdd7aaef3c_story.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Eva Dou, Jeremy Page - Josh Chin, "China's Uighur Camps Swell as Beijing Widens the Dagnet", *The Wall Street Journal*, 17 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-uighur-camps-swell-as-beijing-widens-the-dagnet-153453489-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Keira Huang, "Detained Uighur Economist Ilham Tohti Denied Food for Ten Days, Lawyer Says", *South China Morning Post*, 27 Haziran 2014, (Çevrimiçi) <https://www.scmp.com/news/china/article/1541335/detained-uygur-economist-ilham-tohti-denied-food-10-days-custody-lawyer>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁵⁹ AI, *China: Where are They? / Time for Answers about Mass Detentions in the Xinjiang Uighur Autonomous Region*, AI Publication Office, London 2018, s. 14-19; HRW, *a.g.e.*, s. 30-35.

1 Ocak 2016 tarihinde yürürlüğe giren Çin Terörle Mücadele Kanunu (ÇTMK), negatif statü hakları yönünden ihlaller başlığı altında irdelenmesi gereken bir başka yasa olarak göze çarpmaktadır.⁶⁰ Söz konusu Kanunun 3'üncü maddesi, terör ve terör faaliyetlerini çok geniş bir şekilde tanımlamaktadır.⁶¹ ÇTMK'nin bölgesel uygulaması için hazırlanan standartlar, Doğu Türkistan'daki özerk yönetim tarafından 29 Temmuz 2016 tarihinde kabul edilmiştir. ÇTMK'nin bölgesel uygulanabilirliğini sağlayan standartların 7'nci maddesi uyarınca; din hürriyeti kapsamında değerlendirilebilecek pek çok dini uygulama ve terörizm arasında bağ kurulabilmektedir.⁶²

Negatif statü hakları arasında sıralanan ve birçok uluslararası ve bölgesel sözleşme tarafından güvence altına alınan din hürriyetinin iki boyutu bulunmaktadır: inanç hürriyeti ve ibadet hürriyeti.⁶³ İnanç hürriyeti, bir dine inanma veya hiçbir dine inanmama özgürlüğü sağlamaktadır. Din hürriyetinin ikinci veçhesini oluşturan ibadet hürriyeti ise en geniş anlamıyla bir dinin gereklerini yerine getirebilme özgürlüğüdür. Bu hürriyet, kişiye inandığı dinin ayin, tören ve benzeri organizasyonlarına özgürce katılabilme imkanı sağlamanın yanı sıra inandığı dinin yükümlülüklerini baskı altında kalmadan icra edebilme olanağı sunmaktadır.⁶⁴

İnanç ve ibadet boyutları ile beraber din hürriyeti, Çin Anayasası'nın 36'ncı maddesinde güvence altına alınmaktadır. Belirtilen anayasal güvence, teorik düzlemde mevcudiyetini koruyor olsa da Doğu Türkistan'da devam etmekte olan pratik uygulamaların bir neticesi olarak din hürriyetinin varlığı sorgulanabilecek boyuta erişmiştir. Din hürriyetini ihlal edici nitelikte olan, bu hürriyetin özünü, ölçüsüz tedbirler neticesinde ortadan kaldıran pek çok idari uygulama, komünist rejim tarafından sürdürülmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Emily Feng, "Uighur Children Fall Victim to China Anti-Terror Drive", *Financial Times*, 10 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/f0d3223a-7f4d-11e8-bc55-50daf11b720d>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶¹ AI, *China: Where*, s. 20; HRW, *a.g.e.*, s. 20-24; WUC, *2016 Human Rights Situation in East Turkistan: Annual Report*, WUC Publication Office, Munich 2017, s. 10-11.

⁶² WUC, *Parallel Submission*, s. 2.

⁶³ Din hürriyetini tanıyan ve düzenleyen temel uluslararası hukuki kaynakları şu şekilde sıralayabiliriz: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 9), İnsan Hakları Evrensel Beyanname (madde 18), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 18), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 14/2), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 13/3), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/d-vii), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 12/4) ve BM İnsan Hakları Komitesi 22 Nolu Genel Yorumu (paragraf 4-5).

⁶⁴ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 15. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 2014, s. 80.

⁶⁵ Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması sürecinde dikkate alınması gereken ölçülülük ilkesinin önemi, sınırlandırma rejimleri üzerine yapılacak genel teorik/normatif bir araştırma ile idrak edilebilir. İfade edilen ilkenin üç alt boyutu bulunmaktadır: elverişlilik ilkesi, gereklilik ilkesi ve oranlılık ilkesi. Elverişlilik ilkesi, bir temel hak veya hürriyeti sınırlandırmada başvuru alan aracın, mevzu bahis sınırlamanın amacını gerçekleştirilmeye elverişli olmasını ifade eder. Diğer bir deyişle, sınırlamada kullanılan tedbirin arzu edilen sonuca bir katkıda bulunması gerekir. Gereklilik ilkesi, sınırlama amacını gerçekleştirmek maksadıyla mevcut olan araçlar arasından sınırlandırmaya tabi tutulan temel hak veya hürriyeti en az sınırlandıranı (en yumuşak aracı) seçmeyi gerekli kılar. Oranlılık ilkesi ise mevzu bahis amaç ve araç arasında ölçülü bir oranın olmasını zorunlu hale getirmektedir. Örneğin, maddi zarara yol açan bir suç için idam cezası öngören ceza kanunu hükmü, oranlılık ilkesine aykırılık teşkil edecektir. Ölçülülük ilkesi üzerine detaylı analizler için bkz.: Metin

Din hürriyeti üzerinde devlet kontrolünü sağlamak için çıkarılmış olan Din İşleri Talimatnamesi, komünist rejim tarafından 2017 yılının Temmuz ayında değiştirilmiştir. Yapılan değişiklikler ile beraber Çin Hükümeti'nin din hürriyetini -özellikle ibadet hürriyetini- denetleme ve kısıtlama hususundaki yetkileri, dini aşırıcılığı engelleme adına genişletilmiştir.⁶⁶ Din hürriyetini ölçüsüz bir şekilde sınırlandıran talimatname değişikliklerine uyumu sağlamak için Doğu Türkistan'daki özerk yönetim tarafından 2017 yılında Aşırıcılığı Önleme Yönetmeliği hazırlanmıştır. Din hürriyeti kapsamında güvence altına alınması gereken pek çok İslami uygulama, söz konusu Yönetmelik kapsamında aşırıcılığın öncü işaretleri olarak hedef alınmaktadır.⁶⁷ İlgili işaretlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: 1) türban takmak, 2) sakal uzatmak, 3) aşırıcı çağrışımlar yapan semboller taşımak (hilal sembolü kolye takma gibi), 4) aşırıcı içeriği olan bilgileri yayınlamak yahut bulundurmamak (telefon mesajı ile ayet veya hadis paylaşımı gibi) ve 5) Endonezya, Malezya, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu ülkeleri ibadet için ziyaret etmek.⁶⁸ Ek olarak; mevzu bahis Yönetmelik, 28 adım -örneğin; Arafat, Cihad, Medine, Muhammed ve Mücahid- kullanımını dini aşırıcılığı çağrıştırdığı gerekçesiyle yasaklamıştır.⁶⁹

İlgili Yönetmelik hükümlerine aykırı hareket ettikleri gerekçesi ile Çin Hükümeti tarafından "Yeniden (Mesleki) Eğitim Merkezleri" olarak adlandırılan siyasi telkin kamplarında alıkonulmuş Müslüman Türk sayısının önemli rakamlara ulaştığına dair ifadeler, uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerince yayınlanmış çeşitli raporlarda belirtilmektedir.⁷⁰ Kamplarda yaşanan sistematik

Yüksel, *Ölçülülük İlkesi: Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002; Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

⁶⁶ HRW, a.g.e., s. 71-74.

⁶⁷ WUC, 2016 Human Rights Situation, s. 11-12.

⁶⁸ Tanner Greer, "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", *Foreign Policy*, 13 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-a-chinese-concentration-camp/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁶⁹ Javier Fernandez, "China Bans 'Muhammad' and 'Jihad' as Baby Names in Heavily Muslim Region", *The New York Times*, 25 Nisan 2017, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2017/04/25/world/asia/china-xinjiang-ban-muslim-names-muhammad-jihad.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Ian Johnson, "How the State Co-opting Religion in China", *Foreign Affairs*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2019-01-07/how-state-co-opting-religion-china>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Christian Shepherd, "China Tightens Regulation of Religion to 'Block Extremism'", *Reuters*, 7 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/-us-china-religion/china-tightens-regulation-of-religion-to-block-extremism-idUSKCN1BI1IH>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; UHRP, *Ideological Transformation: Records of Mass Detention from Qaraqash, Hotan, UHRP Publication Office, Washington 2020*, s. 9-11.

⁷⁰ Siyasi telkin kampları, "Yeniden Eğitim Merkezleri" adı altında Çin Hükümeti tarafından kurulmaya başlanmıştır. 2016 yılında Doğu Türkistan Komünist Parti Genel Sekreteri olarak atanan Chen Quan-guo'nun göreve gelmesinden sonra kampların sayısı ve operasyonel gücü artmıştır. 2016 yılı öncesinde Tibet'te baskıcı politikalar yürüten Chen, benzer politikaları Doğu Türkistan'a taşımıştır. Tibetlileri potansiyel aşırıcı yahut terörist gören ve genel itibarıyla komünist Çin'in toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılayan Genel Sekreter, Tibet'te güvenlik politikalarını artırmanın yanı sıra Budist manastırları kapatmıştır. Benzer nitelikteki politik tutumunu Doğu Türkistan görevi esnasında da sürdüren Chen, İslam ve Türk kültürünü Çin'in millî güvenliğine tehdit olarak görmektedir. Bu tehditi bertaraf etme adına İslam ve Türk kültürü ile mücadele kapsamında siyasi telkin kamplarının sayısını artıran Chen, Çin Başkanı Xi Jin-ping'den aldığı olur ile baskıcı politikalarını yoğunlaştırarak sürdürmektedir. Sayısı artırılan kamplarda tutulan tutsak

insan hakları ihlalleri, Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi bazı tanınmış insan hakları koruma örgütleri tarafından hazırlanan raporlarda kayıt altına alınmıştır.⁷¹ Süresiz bir şekilde kamplarda alıkonulan Müslüman Türkler, siyasi telkin dersleri almaya ve Çin Komünist Partisi'nin sloganlarını ("Komünist Parti olmasaydı, Yeni Çin olmazdı" gibi) atmaya zorlanmaktadır.⁷² Kendilerine sadece günlük yaşamlarını idame ettirebilecekleri kadar besin sağlanan tutsaklar, çok küçük odalarda kapasiteyi aşacak sayıda kişilerle birlikte yaşamaktadır.⁷³ Alıkonulmalar yasa dışı işlemlerle gerçekleşmekte, bu süreç içerisinde kişinin yasal temsilcisi ile görüşmesine izin verilmemektedir.⁷⁴

Gözetli kamplarında Uygurca ve diğer Türk lehçelerinin kullanılması yasak olmakla beraber tüm tutsakların Mandarin Çincesini, Çin kültürünü ve tarihini öğrenme zorunluluğu bulunmaktadır.⁷⁵ İslami ibadet etmeleri yasaklanan tutsaklar, Çin Başkanı Xi Jin-ping'e bağlılıkları hususunda yemin etmeye zorlanmaktadır.⁷⁶ Kamplarda tutulan bütün Müslüman Türkler, şafak doğmadan uyandırılmakta; bir yandan Çin kanunlarını öğrenmeye zorlanmakta, diğer yandan Çin'in komünist milli marşlarını söylemeye mecbur bırakılmaktadır.⁷⁷ Kamp kurallarına uymayan kişiler; (a) kalın odun veya kauçuk

sayısı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. BM, toplam sayının 1 milyonun üzerinde olduğunu iddia etmektedir. Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Örgütü ve diğer sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan raporlar çerçevesinde tutsak sayısının BM'nin iddia ettiğinden çok daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Lindsay Maizland, "China's Repression of Uighurs in Xinjiang", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-repression-uighurs-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Maya Wang, "More Evidence of China's Horrific Abuses in Xinjiang", *HRW*, 20 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/02/20/more-evidence-chinas-horrific-abuses-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Philip Wen - Olzhas Auyezov, "Tracking China's Muslim Gulag", *Reuters*, 29 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigat-es/special-report/muslims-camps-china/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Adrian Zenz, "Xinjiang's Re-education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets", *The Jamestown Foundation*, 5 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://jamestown.org/program/xinjiangs-re-education-and-securitization-campaign-evidence-from-domestic-security-budgets/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Chun Wong, "China's Hard Edge: The Leader of Beijing's Muslim Crackdown Gains Influence", *The Wall Street Journal*, 7 Nisan 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/-chinas-hard-edge-the-leader-of-beijings-muslim-crackdown-gains-influence-11554655886>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷¹ Söz konusu raporlar için bkz.: AI, *China: Where*; HRW, *a.g.e.* Mevzu bahis ihlalleri, Uygur-odaklı bir bakış açısı ile detaylı olarak inceleyen diğer raporlar için ayrıca bkz.: WUC, *2016 Report*; WUC, *2016 Human Rights Situation*; WUC, *Internment Camps*, WUC Publication Office, Munich 2020.

⁷² HRW, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁷³ Chris Buckley, "China is Detaining Muslims in Vast Numbers. The Goal: Transformation.", *The New York Times*, 8 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/09/08/world/asia/china-uighur-muslim-detention-camp.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Gerry Shih, "China's Mass Indoctrination Camps Evoke Cultural Revolution", *AP News*, 18 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <https://apnews.com/6e1512-96fb194f85ba69a8bad972e4b/China%E2%80%99s-massindoctrinationcamps-evoke-Cultural-Revolution>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁴ WUC, *Parallel Submission*, s. 7.

⁷⁵ AI, *China: Where*, s. 13-17; Nicholas Bequelin, "Mesut Ozil's Uyghur Post: 10 Things You Need to Know about China's Xinjiang Crisis", *AI*, 18 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/12/ozils-uyghur-post-10-things-you-need-to-know-about-chinas-xinjiang-crisis/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁶ HRW, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁷⁷ Nicholas Bequelin, "Mesut Ozil's Free Speech on China must be Preserved, Even if Arsenal Stay Silent", *Inews*, 17 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://inews.co.uk/opinion/mesut-ozils-free-speech-on>

kemer ile dövülme, (b) örülmüş kablo ile kamçılanma, (c) iğne kullanılarak deri deşilmesi ve (ç) kerpeten ile tırnakların çekilmesi gibi işkence veya kötü muameleye maruz kalmaktadır.⁷⁸

Kamplarda ölen Türk sayısı devamlı artmaktadır. Doğu Türkistan'ın dini kanaat önderlerinden biri olarak bilinen Muhammad Salih Hajim, 2018 yılının Ocak ayında, 82 yaşında tutsak olduğu kampta vefat etmiştir.⁷⁹ Dünya Uygur Kongresi Başkanı Dolkun İsa'nın annesi Ayhan Memet, 2018 yılı Mayıs ayında, 78 yaşında tutulduğu kampta vefat etmiştir.⁸⁰ 2018 yılının Haziran ayında yayınlanan bir rapora göre, Hoten'de bulunan bir kampta toplamda 26 kişi yaşamını yitirmiştir.⁸¹

İbadet hürriyetine yönelik insan hakları ihlalleri, sadece siyasi telkin kamplarında sürdürülmekte; benzer ihlaller, Doğu Türkistan coğrafyasının tamamında mevcudiyetini korumaktadır.⁸² Bölgedeki özerk yönetim tarafından yürütülmekte olan "Camileri Yenileme Kampanyası" kapsamında 2016 yılından bu yana binlerce cami, güvenlik kaygıları gerekçe gösterilerek yıkılmıştır.⁸³ Yine komünist rejimin bir uygulaması olarak; 18 yaşından küçük Müslümanların camilere girmesi veya ibadet faaliyetlerine katılması, aşırıcılığı önleme tedbirleri kapsamında 2017 yılından beri yasaktır.⁸⁴ 18 yaşından büyükler için İslami ibadet, sadece devletin onaylamış olduğu ibadethanelerde sürdürülebilmekte-

china-must-be-preserved-even-if-arsenal-stay-silent-376087, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 35-42.

⁷⁸ Ben Dooley, "Eradicate the Tumors: Chinese Civilians Drive Xinjiang Crackdown on Separatism", *Japan Times Online*, 26 Nisan 2018, (Çevrimiçi) <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/26/asia-pacific/eradicate-tumors-chinese-civilians-drive-xinji-ang-crack-down-separatism>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; James Griffiths, "Report: China Still Harvesting Organs from Prisoners on a Massive Scale", *CNN*, 25 Haziran 2016, (Çevrimiçi) <https://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/index.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Rian Thum, "What Really Happens in China's 'Re-Education' Camps", *The New York Times*, 7 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/05/15/opinion/china-re-education-camps.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁷⁹ Şair ve akademisyen Abdülqadir Jalaleddin, sanatçı Ablajan Ayup ve Kaşgar'da bulunan Kasir Otelin sahibi Obulkasim Haji gibi birçok tanınmış Uygur, kamplarda tutulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Shohret Hoshur, "Uyghur Muslim Scholar Dies in Chinese Police Custody", *Radio Free Asia*, 1 Ocak 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholar-death-012920181804-27.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 7-8.

⁸⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Exile Group Leader's Mother Died in Xinjiang Detention Center", *Radio Free Asia*, 2 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/mother-07022018164214.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸¹ Shohret Hoshur, "More than Two Dozen Uyghurs from One Xinjiang County Perished in Re-Education Camps", *Radio Free Asia*, 27 Haziran 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/deaths-06272018141605.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸² Louis Charbonneau, "China Again in UN Hotseat Over Xinjiang Abuses", *HRW*, 6 Mart 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/03/06/china-again-un-hotseat-over-xinjiang-abuses>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸³ Söz konusu yıkımın detaylı analizi için bkz.: Bahram Sintash, *Demolishing Faith: The Destruction and Desecration of Uyghur Mosques and Shrines*, UHRP Publication Office, Washington 2019; Shohret Hoshur, "Under the Guise of Public Safety, China Demolishes Thousands of Mosques", *Radio Free Asia*, 19 Aralık 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/under-the-guise-of-public-safety-12192016140127.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁴ Fred Hiatt, "In China, Every Day is Kristallnacht", *The Washington Post*, 3 Kasım 2019, (Çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/11/03/china-every-day-is-kristallnacht/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 5-7.

dir.⁸⁵ Devlet onaylı ibadethanelerin imamları, Çin Hükümeti tarafından belirlenmekte; seçilen imamlar kapsamlı inceleme ve izlemeye tabi tutulmaktadır.⁸⁶

Onaylı ibadethanelerde uyulması gereken kurallar, detaylı bir şekilde komünist rejim tarafından belirlenmektedir.⁸⁷ İlgili kuralların pratik uygulamasına yönelik sürekli denetimler yapılmaktadır.⁸⁸ Mevzu bahis kurallara aykırı bir şekilde ibadet ettiği tespit edilenler hakkında adli işlem başlatılmakta ve netice itibarıyla cezalar verilmektedir.⁸⁹ Abdulkiram Abduveli, Qamber Amber, Eli Yasin, Eziz Emet, Horigul Nasir, Abdusemet Qarihaji, Memet Réhim ve Memet Sidiq, hukuk dışı yöntemlerle ibadet etme gerekçesiyle suçlu bulunmuş ve hüküm giymiş sadece birkaç isim olarak not edilebilir.⁹⁰

Din hürriyeti üzerindeki ölçsüz kısıtlamalar, her yıl Ramazan ayında yoğunlaştırılmaktadır. İslam dini için ayrı bir önem ve değere haiz bu ay süresince Doğu Türkistan'daki ibadethaneler ve dini törenler, komünist rejim tarafından sınırlandırılmaktadır.⁹¹ 18 yaşından küçüklerin ve kamu kurumlarında çalışanların oruç ibadetlerini yerine getirmesinin önünde fiili engeller inşa eden komünist yönetim, oruç ibadetinin sağlık yönünden sözde zararlarına ilişkin broşürler dağıtmaktadır.⁹² Ramazan ayına özel sürdürülen baskıcı politikaları eleştirenler hakkında son yıllarda sert yaptırımlar uygulanmıştır. Tursunjan Memet, Tursunjan Muhemmet Marshal, Tursunjan Hezim, Memet Turghun Abdulla, Omerjan Heslen, Memetjan (Muhemmetjan) Abdulla, Ababekri Muhtar ve Akbarjan Eset gibi bölge halkının kanaat önderleri, Çin'in Ramazan ayı politikaları üzerine yapmış oldukları açıklamalar gerekçe gösterilerek hapis cezalarına mahkum edilmiştir.⁹³

⁸⁵ Brooks Boliek, "Chinese Government Sends Religious Monitors to Xinjiang's Hotan", *Radio Free Asia*, 24 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/the-chinese-government-sends-10242016142604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 71-74; Qiao Long, "China Clamps Down on 'Underage Religion' among Muslim Uyghurs", *Radio Free Asia*, 30 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/underage-10302014120731.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁶ Shohret Hoshur, "Uyghur Imam, Farmers Sentenced for Illegally Practicing Religion in China's Xinjiang", *Radio Free Asia*, 16 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/uyghur-imam-farmers-sentenced-for-illegally-practicing-religion-in-chinas-xinjiang-03162016112010.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 3.

⁸⁷ Ian Johnson, "China Seeks Tighter Grip in Wake of a Religious Revival", *The New York Times*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2016/10/07/opinion/sunday/chinas-religion-xi.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁸ Eset Sulaiman, "Controls on Uyghur Villages, Mosques Continue into New Year", *Radio Free Asia*, 6 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/control-01062016160604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁸⁹ Shohret Hoshur, "Uyghur Woman Handed 10-Year Prison Term over Headscarf Claim", *Radio Free Asia*, 19 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/headscarf-09192017174307.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

⁹⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Given 7-Year Prison Term for Viewing Muslim Film", *Radio Free Asia*, 9 Mayıs 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/film-05092016151441.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 3.

⁹¹ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 9.

⁹² Gulchehra Hoja, "Chinese Authorities Question Students in Xinjiang about Religious Habits", *Radio Free Asia*, 15 Ağustos 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/chinese-authorities-question-students-08152016161405.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; HRW, *a.g.e.*, s. 72.

⁹³ WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

En klasik negatif statü hakları arasında sayılan ifade hürriyeti kapsamında da Uygurlar ve bölgede yaşayan diğer azınlık Türk topluluklarının muzdarip olduğu birçok ihlal bulunmaktadır.⁹⁴ Bu özgürlük, insanların bireysel olarak yahut toplu halde siyasi, sanatsal, ticari gibi her türlü kamusal mesele ile ilgili fikirlerini, nefret söylemi ve ceza mevzuatı yönünden suç oluşturmayacak nitelikte söz, yazı veya davranışlarıyla açıkça dışa vurabilmelerine imkan sağlamaktadır.⁹⁵ İfade hürriyeti, Çin Anayasası'nın 41'nci maddesi tarafından güvence altına alınmaktadır. Ancak, din hürriyetinin mevcut durumu ile paralellik barındıracak şekilde; pratik uygulamaların bir neticesi olarak ifade hürriyetinin varlığı tartışılır duruma gelmiştir. Çin Komünist Partisi, almış olduğu ölçüsüz sınırlandırıcı tedbirler yüzünden ifade hürriyetinin özüne dokunarak, bu özgürlüğü ihlal etmektedir.

Çin Anayasası (madde 4/3, 119, 121-122) uyarınca azınlık toplulukların kendi dil ve kültürlerini koruma, kullanma ve geliştirme hakları mevcuttur. Bahsi geçen anayasal haklarından faydalanan pek çok akademisyen ve gazeteci, kendi dil ve kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi maksadıyla internet siteleri kurmuştur. Kurulan sitelerin büyük çoğunluğu, "etnik birliğe zarar vermek" ve "devlet güvenliğini tehlikeye düşürmek" gerekçeleri ile kapatılmış; ilgili site yöneticileri hakkında adli işlemler sonucu hapis cezaları verilmiştir.⁹⁶ Örneğin, ekonomist yazar Profesör İlham Tohti, Uygurlar ve Çinliler arasında uzlaşma kültürünü artırma adına "Uighurbiz.net" isimli bir internet sitesini kurması üzerine 2014 yılının Ocak ayında tutuklanmıştır. Uygur dili ve kültürünün önemine yönelik rapor ve makaleler yayınlayan söz konusu sitenin kurucusu Tohti, 23 Eylül 2014 tarihinde "ayrılıkçılığa teşvik etmek" suçundan ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. Tutukluluğunun ilk 6 aylık diliminde avukatlarıyla görüştürülmeyen Tohti, tam olarak ne ile suçlandığını soruşturma ve kovuşturma sürecinde öğrenememiş; ilgili işlemleri yürüten halk savcısı tarafından Tohti'nin avukatına bu hususta bilgilendirme yapılmamıştır. Adil olmayan bir düzlemde yürütülen yargılama süreci ile ilgili olarak ayrıca not etmek gerekir ki; Tohti lehine ifade verecek ve savunmayı güçlendirecek tanıkların dinlenmesine ilgili mahkeme heyeti tarafından izin verilmemiştir.⁹⁷

⁹⁴ İfade hürriyeti, pek çok uluslararası ve bölgesel hukuki kaynak tarafından tanınan ve düzenlenen bir negatif statü hakkıdır. Söz konusu kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 19), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 19), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/d-viii), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 9), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 10), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 13), Güneydoğu Asya Ülkeleri İnsan Hakları Beyannamesi (paragraf 23) ve BM İnsan Hakları Komitesi 10 Nolu Genel Yorumu.

⁹⁵ Ulaş Karan, *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*, MRK Baskı ve Tanıtım, Ankara 2018, s. 6; Atilla Yaşla, "İfade Hürriyeti Nedir, Ne Değildir", *Liberal Düşünce*, Yıl: 19, Sayı: 73-74, Bahar-Yaz 2014, s. 139.

⁹⁶ Qiao Long, "China Shuttters Uyghur Websites for 'Harming Ethnic Unity'", *Radio Free Asia*, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-uyghur-01272016122318.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Megha Rajagopalan, "This is What a 21st-Century Police State Really Looks Like", *BuzzFeed*, 17 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.buzzfeed-news.com/article/meghara/the-police-state-of-the-future-is-already-here>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

⁹⁷ AI, *China: Where*, s. 11; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 14-15.

Bir başka örnek olarak; gazeteci Gheyret Niyaz, 2010 yılında Çin Hükümeti'nin asimilasyoncu Doğu Türkistan politikasını eleştirmesi üzerine gözaltına alınmıştır. Tutuklu bir şekilde yargılanan Niyaz, “*milli güvenliği tehdit etmek*” suçundan 15 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.⁹⁸ Nureli Obul, Dilshat Perhat ve Nijat Azat, benzer konulu internet içeriklerini, “*Selkin*” ve “*Diyarım*” isimli internet sayfalarında yayınlamaları üzerine “*devlet güvenliğini tehlikeye atmak*” suçundan sırasıyla 3, 5 ve 10 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.⁹⁹

İfade hürriyeti kapsamında ölçsüz sınırlandırmanın söz konusu olduğu bir diğer olay, 2017 yılında kayıtlara geçmiştir. Uygur tarihi ve kültürünü yansıtan şarkılarıyla tanınan, ünlü halk ozanı Abdurrehim Heyit, yapmış olduğu “*Atalar*” isimli bestenin dini aşırıcılığa teşvik ettiği gerekçesi ile 2017 yılının Nisan ayında gözaltına alınmıştır. Tarihi ve kültürel nitelendirmeler kullanarak Uygur kimliğini korumayı amaçlayan bestesi sebebiyle tutuklu yargılanan Heyit, 2018 yılında “*ayrılıkçılığa teşvik etmek*” suçundan 8 yıl hapis cezasına mahkum edilmiştir.¹⁰⁰ Çeşitli medya organları, Heyit'in hapis hane vefat ettiğini 2019 yılının Şubat ayında iddia etmiştir. Bu iddialara tepkisiz kalmayan Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Çin'in Doğu Türkistan politikasını sert bir şekilde eleştiren ve Heyit'in akıbeti hakkında Çin'den izahat bekleyen açıklamalar yapmıştır.¹⁰¹ Doğu Türkistan politikası üzerine yurt dışından gelen tenkitlere genel itibarıyla sert tepkiler verip, detaylı açıklamalarda bulunmayan Çin Hükümeti, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın yapmış olduğu açıklamaları yanıtız bırakmamıştır. Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hua Çan-ying'in basın bildirimleri ve Çin Uluslararası Radyosu Türkçe Servisi tarafından yayınlanan bir video çerçevesinde Heyit'in hayatta olduğunu doğrular nitelikte verilere ulaşılmıştır.¹⁰²

İfade hürriyetine yönelik baskıcı politikalar, sadece bireysel boyutta uygulanmamaktadır. Son yıllarda Çin'in asimilasyon politikalarını eleştirmek amacıyla Bügür, Avat ve Kuça gibi nüfus yönünden Uygurların çoğunluğu oluşturduğu pek çok şehirde düzenlenen barışçıl gösteriler, komünist rejim tarafından şiddetle bastırılmıştır.¹⁰³ Çin polisi ve diğer güvenlik güçleri, bahsi geçen şehirlerde düzenlenen gösteriler esnasında siviller üzerine rastgele ateş açmış ve pek çok kişinin ölümüne sebep olmuştur.¹⁰⁴ İfade hürriyetinin önü-

⁹⁸ WUC, *Parallel Submission*, s. 4.

⁹⁹ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 4.

¹⁰⁰ Hatice Kübra, “Uygur Türkleri Yalnız Değil Mi?”, *İnternet Haber*, 13 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.internethaber.com/-uygur-turkleri-yalniz-degil-mi-2000605y.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰¹ Uğur Ergan, “Çin'e Ozan Heyit Tepkisi”, *Hürriyet*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/cine-ozan-heyit-tepkisi-41113794>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰² Mustafa Bağ, “Çin'den Türkiye'nin Doğu Türkistan Açıklamasına Tepki: Umarız Yanlış ile Doğruyu Ayrabilirler”, *Euronews*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://tr.euronews.com/2019/02/11/cin-den-turkiye-nin-uygur-ile-ilgili-aciklamasina-tepki-geldi>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰³ AI, *China: Where*, s. 18; Shohret Hoshur, “At Least 2,000 Uyghurs Killed' in Yarkand Violence: Exile Leader”, *Radio Free Asia*, 5 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/yarkand-08052014150547.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁴ Shohret Hoshur, “Innocent Bystander Shot by Police in Xinjiang's Bugur Violence”, *Radio Free Asia*, 3 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/civili>

ne ölçüsüz sınırlandırıcı setler çeken bu tutum, diğer bir yönüyle demokratik anayasalar tarafından kabul edilen ve uluslararası hukuki kaynaklar eliyle düzenlenen toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkına saldırı niteliğindedir.¹⁰⁵

Kamu düzeni ve güvenliği ile ilgili Çin ulusal mevzuatı, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkını ölçüsüz bir şekilde sınırlandırmaktadır.¹⁰⁶ Çin Ceza Kanunu (ÇCK), protesto organizatörlerini tutuklama ve cezalandırma noktasında kamu otoritelerine geniş yetkiler sağlamaktadır. ÇCK'nin 291'nci maddesi doğrultusunda; bir kamusal alanda huzursuzluk ortaya çıkaracak protesto düzenleyen kişi hakkında 5 yıla kadar hapis cezası söz konusu olabilmektedir.¹⁰⁷ Bahsi geçen ÇCK hükmü, komünist rejim tarafından sert bir şekilde uygulanmaktadır. Örneğin, 2014 yılının Nisan ayında, bir güvenlik noktası üzerine doğru motosikleti ile gelmekte olan öğrenci Abdulbasit Ab-limit'in güvenlik güçleri tarafından vurularak öldürülmesini protesto etmek amacıyla 400 civarında Uygur, Aksu Valiliği önünde toplanmıştır. Çin adli makamlarınca kamu düzenini tehdit ettikleri iddia edilen bu kişilerden 70'i tutuklanmış; 17'si hakkında yargılamalar sonrasında 6 aydan 7 yıla kadar hapis cezaları verilmiştir.¹⁰⁸

Barışçıl gösterilerde Çin kolluk güçlerinin sergilemiş olduğu sert tutum, nüfus yönünden Uygur Türklerinin çoğunlukta olduğu diğer şehirlerde de kayda geçmektedir. Çin polisi, Başkent'te sürdürdüğü ev aramaları esnasında ortaya çıkan tartışmalar üzerine 11 sivil öldürmüştür. Yüzlerce Uygur, polisin orantısız güç kullanmasını protesto etmek amacıyla Elişku'da 28 Temmuz 2014 tarihinde protesto düzenlemiştir. Protestoları bastırmak için zor kullanan güvenlik güçleri, 96 sivil öldürmüş, yüzlerce kişiyi de yaralamıştır.¹⁰⁹ Not edilmesi gereken bir başka örnek, Doğu Türkistan'ın en büyük yerleşim yerlerinden biri olan Kaşgar'da meydana gelmiştir. 2014 yılında Kaş-

an-10032014170450.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Eset Sulaiman, "Xinjiang Police Open Fire at Protest Against Clampdown on Islamic Dress", *Radio Free Asia*, 20 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/-news/uyghur/dress-05202014202002.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁰⁵ Negatif statü hakkı olarak değerlendirilen toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkını tanıyan ve düzenleyen uluslararası ve bölgesel kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 20/1), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 21-22), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 8), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 4-5/d-ix), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 7/d), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 15), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 26), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 29), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (madde 11), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 10-11), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 15-16) ve BM İnsan Hakları Komitesi 25 Nolu Genel Yorumu. Söz konusu negatif statü hakkı üzerine detaylı bilgilendirme için yukarıda ifade edilen sözleşmelerin denetim mekanizmaları tarafından yayınlanan raporlara bakınız.

¹⁰⁶ WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁷ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 5.

¹⁰⁸ Sui-Lee Wee, "Chinese Police Shoot Man Dead at Checkpoint in Xinjiang", *Reuters*, 17 Nisan 2014, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/chinese-police-shoot-man-dead-at-checkpoint-in-xinjiang-idUSBREA3G0BC20-140417>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

¹⁰⁹ WUC, *Parallel Submission*, s. 5.

gar'a bağlı Yarkent'te namaz için toplanan Türklerin hapse atılmasını protesto etmek amacıyla açık hava toplantısı düzenlenmiştir. Protestolar esnasında yaralanan Uygur Türkü'nü tedavi ettiği gerekçesi ile bir emekli veteriner hakkında 8 yıl hapis cezası verilmiştir.¹¹⁰

Seyahat hürriyetine yönelik baskıcı Çin politikaları, negatif statü hakları üzerine gerçekleşen ihlalleri incelediğimiz bu bölümün son konu başlığını oluşturmaktadır. Uluslararası ve bölgesel pek çok hukuki kaynak tarafından düzenlenen seyahat hürriyeti, üç temel boyuttan oluşmaktadır: i) hukuka uygun bir şekilde ikamet edilen ülke sınırları içerisinde özgürce hareket etme hakkı, ii) vatandaşı olunan devlete hukuka uygun giriş yapma hakkı ve iii) vatandaşı olunan ülkeden hukuka uygun çıkış yapma hakkı.¹¹¹

Uluslararası normlar ışığı altında seyahat hürriyetini ele aldığımız bu noktada, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk toplulukların seyahat hürriyetinin Çin Hükümeti tarafından ölçüsüz bir şekilde sınırlandırıldığını ifade edebiliriz. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan Şihenze şehrinin temel kamu kurumları arasında sıralanan Halk Güvenlik Bürosu, 19 Ekim 2016 tarihinde yapmış olduğu basın açıklaması ile bölgedeki bütün pasaportların yıllık denetim için 28 Şubat 2017 tarihine kadar Çin polisine teslim edilmesi gerektiğini duyurmuştur. Pasaportlarını teslim etmeyen kişiler hakkında ise idari ve adli işlem yapılacağı, Büro tarafından belirtilmiştir.¹¹² 2016 yılında bölgesel boyutta uygulanan ve Doğu Türkistanlı Türklerin yurt dışına çıkış hakkını ölçüsüz bir şekilde sınırlandıran pasaport toplama işlemi, 2017 yılına gelindiğinde Çin'de yaşayan bütün Müslüman Türklere uygulanır bir hal almıştır.¹¹³

Yurt içindeki uygulamaların benzerleri yurt dışında da sürdürülmektedir. Yurt dışında yaşayan Doğu Türkistanlı Türklerin pasaport süreleri bitenler veya pasaportunu yenilemek isteyenler, Çin elçiliklerine başvuru yapmaları akabinde Çin'e dönmeye zorlanma, pasaportuna el koyulması gibi çeşitli dayatmalarla karşılaşmaktadır.¹¹⁴ Dönüş zorlamalarına örnek olarak; yurt dışı

¹¹⁰ Shohret Hoshur, "Uyghur Veterinarian Jailed for Treating Suspect Wounded in Xinjiang Violence", *Radio Free Asia*, 17 Ağustos 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/veterinarian-08172017140951.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹¹¹ Seyahat hürriyetini düzenleyen uluslararası ve bölgesel hukuki kaynaklardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (madde 13), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (madde 12-13), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 10), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 18), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 15), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 8), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 4 Nolu Protokolü (madde 2), Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi (madde 12), İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (madde 22) ve BM İnsan Hakları Komitesi 27 Nolu Genel Yorumu. Seyahat hürriyeti üzerine detaylı analizler için bkz.: Zafer Gören, "Seyahat ve Yerleşme Özgürlüğü", *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 2016, s. 337-347; Christopher Wellman, "Freedom of Movement and the Rights to Enter and Exit", *Migration in Political Theory: The Ethics of Movement and Membership*, Ed. Sarah Fine - Lea Ypi, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 80-104.

¹¹² WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 19.

¹¹³ UHRP, *Weaponized Passports: The Crisis of Uyghur Statelessness*, UHRP Publication Office, Washington 2020, s. 6-9.

¹¹⁴ AI, *Nowhere Feels Safe*, AI Publication Office, London 2020, s. 1-20; Eva Dou, "China's Muslim Crackdown Extends to Those Living Abroad", *The Wall Street Journal*, 31 Ağustos 2018, (Çev-

şında okuyan bütün Doğu Türkistanlı öğrenciler, Çin Hükümeti tarafından Nisan-Mayıs 2017 döneminde yurda dönüş yapmaları hususunda uyarılmıştır.¹¹⁵ Afganistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bulgaristan, Hindistan, Kamboçya, Malezya, Mısır ve Tayland başta olmak üzere pek çok ülkeden gönüllü olarak Çin'e geri dönenlerden yahut zorla geri gönderilenlerden birçoğu; kamu düzeni, kamu güvenliği, milli güvenlik, ayrılıkçı veya aşırı faaliyetler yürütme gibi gerekçeler ile gözaltına alınmıştır.¹¹⁶ Gözaltı sürecinde 5 öğrencinin yaşamını yitirdiği de kayıtlara geçmiştir.¹¹⁷

Uluslararası Kriminal Polis Teşkilatı'nın (*International Criminal Police Organisation*) Kırmızı Bülten sistemi de komünist rejim tarafından seyahat hürriyetini sınırlandırıcı bir mekanizma olarak kullanılmaktadır. Sayısız muhalif ve insan hakları aktivisti, rejim tarafından mevzu bahis bültene dahil edilmiştir.¹¹⁸ Barışçıl yollarla Doğu Türkistan Türklerinin hak arama mücadelesine öncülük eden ve 1996 yılından beri Almanya'da yaşayan Dünya Uygur Kongresi Başkanı Dolkun İsa, 1990'ların sonunda Kırmızı Bülten ile aranmaya başlamıştır. Bu işlem, İsa'nın seyahat hürriyetini ciddi bir şekilde sınırlandırmanın yanı sıra Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlallerinin geniş kitlelere erişmesini önemli ölçüde engellemiştir. Ayrıca not etmek gerekir ki; İsa'nın Kırmızı Bülten ile aranması 2018 yılının Şubat ayı itibariyle son bulmuştur.¹¹⁹ Bu durum, bölgede yaşayan Türk topluluklarının temel hak ve özgürlüklerini barışçıl yöntemler vasıtasıyla savunma hususunda Dünya Uygur Kongresi'nin elini güçlendirmiştir.

Yerleşme hürriyetini doğrudan, seyahat hürriyetini ise dolaylı bir şekilde sınırlandırıcı etkiye sahip olan bir başka işlem, Çin anakarasında sürdürülmektedir.¹²⁰ Anakarada işletilmekte olan pek çok otel, 2015 yılının Mayıs

rimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-muslim-crackdown-extends-to-those-livingabroad-1535718957>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Murad Sezer, "Without Papers, Uighurs Fear for Their Future in Turkey", *Reuters*, 27 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang-turkey-widerimage/with-out-papers-uighurs-fear-fortheir-future-in-turkey-idUSKCN1R81ED>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Seeking a Place to Breathe Freely: Current Challenges Faced by Uyghur Refugees & Asylum Seekers*, WUC Publication Office, Munich 2017, s. 3-18.

¹¹⁵ HRW, *a.g.e.*, s. 14.

¹¹⁶ AI, *China: Where*, s. 8.

¹¹⁷ Shohret Hoshur, "Two Uyghur Students Die in China's Custody Following Voluntary Return from Egypt", *Radio Free Asia*, 21 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/students-12212017141002>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹¹⁸ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 20-21.

¹¹⁹ WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹²⁰ Çin anakarası, jeopolitik bir terim olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin doğrudan kontrolü altında yer alan toprakları ifade etmek için kullanılmaktadır. 1949 yılında Çin İç Savaşı'nın sona ermesi ile beraber ortaya çıkan bu terim, 1997 ve 1999 yıllarında sosyalist Cumhuriyetin kontrolüne giren Hong Kong ve Makao'yu Çin topraklarına dahil etmemektedir. "Tek ülke, iki sistem" (*One country, two systems*) politikası kapsamında boyutta özel idari bölge olarak kabul edilen iki bölge, uygulamakta oldukları özerklik yasaları ile ayrı siyasi ve ekonomik sistemlere sahiptir. Daha fazla bilgi için bkz.: Eleanor Albert - Lindsay Maizland, "Democracy in Hong Kong", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/background/democracy-hong-kong>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Prableen Bajpai, "Hong Kong vs. China: What's the Difference?", *Investopedia*, 2 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.investopedia.com/articles/investing/121814/hong-kong-vs-china-understand-differences.asp>, [01.08. 2020 tarihinde erişildi]; Sophie Williams,

ayından beri Doğu Türkistan Türklerini misafir olarak kabul edememektedir.¹²¹ Uygulanan idari kısıtlamaya aykırı işlem yapan oteller hakkında idari para cezaları verilmektedir. Örneğin, 2017 yılında düzenlenen Çin Komünist Partisi'nin 19'ncu kongresi için Pekin'de bulunan bir Uygur Türkü'nü konuk olarak kabul eden otel, 15 bin yuan para cezasına çarptırılmıştır.¹²²

Adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplantı ve barışçıl gösteri yapma hakkı ve seyahat hürriyeti gibi negatif statü hakları yönünden Doğu Türkistan'da sürdürülen insan hakları ihlallerini incelediğimiz kısmın sonuna gelmiş bulunmaktayız. Hak ihlallerini incelemeye devam edeceğimiz bir sonraki kısımda pozitif statü haklarına değineceğiz.

Pozitif Statü Hakları Yönünden İhlaller

Pozitif bir hak olarak kabul gören eğitim hakkı, pek çok uluslararası ve bölgesel insan hakları belgesi tarafından düzenlenmektedir.¹²³ Mevzu bahis belgelerin analizi neticesinde eğitim hakkının 9 temel boyutunun var olduğu anlaşılmaktadır: 1) zorunlu ilköğretim hakkı, 2) erişilebilir ortaöğretim (teknik ve mesleki eğitim dahil) hakkı, 3) fırsat eşitliği dahilinde yüksek öğrenim hakkı, 4) zorunlu ilköğretimi tamamlayamayan yahut hiç başlamayanlar için temel eğitim hakkı, 5) hem kamu hem de özel okullarda kaliteli eğitim hakkı, 6) ailelerin çocukları için kendi dini ve ahlaki değerleri doğrultusunda okul seçebilme hakkı, 7) kamu otoriteleri tarafından belirlenmiş standartlar uyarınca gerçek ve tüzel kişiler tarafından eğitim kurumları açma hakkı, 8) öğretmen ve öğrencilerin akademik özgürlüğü ve 9) azınlık toplulukların kendi dil ve kültürleri çerçevesinde eğitim hakkı. Eğitim hakkını belirtilen bütün boyutları ile beraber uygulamayı devletlere görev olarak yükleyen uluslararası ve bölgesel sözleşmeler, mevzu bahis hak özelinde üç ana çıkarım yapmaktadır:

Eğitim hakkı, hiçbir ayrımcılık politikası uygulanmadan herkes için hukuken garanti altına alınması gereken bir temel haktır.

Mevzu bahis hakkın korunması, bu hakka saygı duyulması ve bireyler tarafından kullanılması hususları devletlerin sorumluluğu altındadır.

¹²¹ "Macau: China's Other 'One Country, Two Systems' Region", *BBC*, 20 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50832919>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹²² Qiao Long, "Tibetans, Uyghurs 'Blacklisted' at Hotels in Chinese Cities", *Radio Free Asia*, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-minorities-05142015143907.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 6.

¹²³ Claire Heffron, "Hotel in China is Fined £1,700 for Accepting Muslim Guests after Authorities Banned the Ethnic Minority from Staying in the Area ahead of Communist Party Congress", *Daily Mail*, 10 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/-news/china/article-4965488/Chinese-hotel-fined-1-700-accepting-Muslim-guests.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹²³ Bu belgelerden bazıları şu şekilde not edilebilir: İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi (madde 26), Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (madde 18), Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 13-14), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 28-29), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 10), Her Türlü İrk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/e-v, 7), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 24), Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 12/4, 30, 43, 45), Ulusal yahut Etnik, Dini ve Dilsel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname (madde 14), Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyanamesi (madde 14-15, 17, 21) ve BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 13 Nolu Genel Yorumu.

Eğitim hakkını ihlal etme yahut engelleme noktasında söz konusu olabilecek politikalara karşı devletler, hesap verebilir nitelikte bir tutum sergilemelidir.¹²⁴

Eğitim hakkını sosyalist bir kapsamda düzenleyen Çin Anayasası (madde 19), azınlık topluluklar için sadece özerklik haklarını düzenlemekle kalmamış; bu toplulukların kendi dilleri ve kültürlerini koruma, kullanma ve geliştirme hususlarında da ayrıca düzenlemelere giderek anadilde eğitim hakkı, azınlık dilinin resmi yazışmalarda kullanılması hakkı gibi çeşitli azınlık haklarına yer vermiştir (madde 4/3, 119, 121-122). Azınlıkların eğitim hakları özelinde anayasal kabulün teorik düzlemde varlığı önemli olmakla beraber bu kabulün pratik düzlemde karşılığı çok zayıftır. Uygurları hedef alan ayrımcı eğitim politikaları, son yıllarda yoğun bir şekilde uygulanmaktadır. Uygur dili ve kültürü üzerine hazırlanmış ve Çin Anayasası ile uyum içerisinde olan müfredatların önemi, her yıl kademeli olarak azaltılmaktadır.

Özbekçe'ye benzeyen, bir Güneydoğu Türk lehçesi olan, Uygur halkının ana dili Uygurca'nın eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde kullanımı, 1980'li yılların ortasında başlatılan ve 2000'li yıllarda yoğunlaştırılan iki dilli (Uygurca-Mandarin Çincesi) eğitim programı ile önemli ölçüde zayıflatılmıştır.¹²⁵ Bahsi geçen programın desteklenmesinde artan devlet yardımlarının bir sonucu olarak programa kayıt yaptıran öğrenci sayısında kademeli artışlar olmuştur.¹²⁶ Doğu Türkistan'da yürütülmekte olan iki dilli eğitim programının pratik içeriğine bakıldığında; bu programın eğitimin bütün seviyelerindeki Uygur Türklerinin Mandarin Çincesini akıcı bir şekilde öğrenip, konuşabilmesini hedeflediği görülebilmektedir.¹²⁷ Bu süreci kolaylaştırmak için Doğu Türkistan'da göreve başlatılan Han Çinlisi öğretmen sayısı devamlı artırılıyor-ken, Uygur öğretmenlerin iş akitlerine son verilmektedir.¹²⁸

Çin Anayasası tarafından önemsenen anadilde eğitim hakkı üzerinden sürdürülen ihlallerin en önemlilerinden biri, Hoten Eğitim Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. 2017 yılının Haziran ayında yayınlanan ve bölgesel özerklik kanunlarının yanı sıra Çin Anayasası'na da açık bir şekilde aykırılık barındıran müdürlük yönergesi, Uygur dilinin ilk ve ortaöğretim kurumların-

¹²⁴ Uluslararası, bölgesel ve yerel düzeyde eğitim hakkının kapsamlı analizi için bkz.: Sital Kalantry - Jocelyn Getgen - Steven Koh, "Enhancing Enforcement of Economic, Social, and Cultural Rights Using Indicators: A Focus on the Right to Education in the ICESCR", *Human Rights Quarterly*, Vol: 32, No: 2, Baltimore 2010, s. 253-310; Jootaek Lee, "The Human Rights Education: Definition, Research and Annotated Bibliography", *Emory International Law Review*, Vol: 34, No: 1, Atlanta 2020, s. 757-823; Tristan McCowan, "Reframing the Universal Right to Education", *Comparative Education*, Vol: 46, No: 4, London 2010, s. 509-525.

¹²⁵ Sonika Gupta - Veena Ramachandran, "Bilingual Education in Xinjiang in the Post-2009 Period", *China Report*, Vol: 52, No: 4, London 2016, s. 306-323.

¹²⁶ 1995 yılında iki dilli eğitim programlarına kaydolun toplam öğrenci sayısı 5553 iken, 2007 yılında bu sayı 294 bine ulaşmıştır. 2010 yılında 994 bin 300'e ulaşan toplam kayıtlı öğrenci sayısı, 2012 yılında 1 milyon 410 bin olarak kayda geçmiştir. 2020 yılı itibarıyla Doğu Türkistan'daki özerk yönetimin hedeflemiş olduğu kayıtlı öğrenci sayısı, 2 milyon 600 bin olarak ifade edilmektedir. Bu sayı, bölgede Han Çinlisi olmayan diğer tüm etnik kökenlere mensup öğrenci sayısına eşittir. Program hakkında daha fazla detay için bkz.: UHRP, *Uyghur Voices on Education: Chinese Assimilative 'Bilingual Education' Policy in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2015.

¹²⁷ AI, *China: Where*, s. 10; HRW, *a.g.e.*, s. 10; WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 23-24.

¹²⁸ WUC, *Parallel Submission*, s. 9.

da kullanımını yasaklamıştır. İki dilli eğitim programı çerçevesinde eğitim sistemine dahil edilen bu yasak, mevzu bahis programın her iki dili de koruyup geliştirmekten ziyade Uygurca'nın okul hayatında kullanımını sınırlandırmayı amaçladığını gösterir niteliktedir.¹²⁹

Uygur kimliğinin bel kemiğini oluşturan ana araçlardan biri olan Uygurca üzerindeki baskıların yanı sıra Türk kimliğini yok etmeyi amaçlayan diğer politikalar da komünist rejim tarafından sürdürülmektedir. Ulusal yahut Etnik, Dini ve Dilsel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname ve Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyanname gibi BM kaynakları ile beraber bölgesel boyutta geçerliliği olan önemli sayıda hukuki kaynak -örneğin, Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çatı Sözleşme ve Bölgesel yahut Azınlık Dilleri için Avrupa Sözleşmesi- azınlık kimliklerinin oluşmasında mühim bir yeri olan azınlık kültürlerinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çeşitli hükümler barındırmaktadır. Bahsi geçen hukuki belgelerle söz konusu mevzu özelinde uyum içerisinde olan Çin Anayasası (madde 4/3, 119, 121-122), Çin'de bulunan azınlıkların kendi kültürlerini koruma ve geliştirmesini anayasal bir hak olarak tanımlamaktadır. Anayasal tanımlama ve korumanın teorik düzlemde önemi mevcut olmakla beraber anayasaya aykırılık barındıran pratik uygulamaların varlığı ayrıca not edilmesi gerekmektedir. İlgili uygulamalardan biri, Kaşgar'da sürdürülmekte olan kültürel tahribattır. 2000 yıllık bir şehir olan eski Kaşgar'ın yüzde 85'i komünist rejim tarafından 2009 ila 2017 yılları arasında yıkılmıştır.¹³⁰ Bu yıkım neticesinde yüz binlerce kişi, görüşleri alınmadan yerinden edilmiştir.¹³¹ Geleneksel Türk kültürünü yansıtan Eski Kaşgar'ın yıkımı (evler, ticarethaneler ve ibadethaneler gibi), Çin Hükümeti tarafından yürütülen Türk kültürünün yok edilmesi sürecini hızlandırmaktadır.¹³²

Uygur kültürünün önemli bir saça ayağını oluşturan Uygur halk oyunları ve müziği, yerel ve uluslararası medyada yükselişini sürdürmektedir.¹³³ Bu noktada altı çizilmesi gerekir ki; komünist rejim tarafından Türk kimliğine yönelik sürdürülen baskıcı politikalar, mevzu bahis kültür dahilinde tasavvur edilen

¹²⁹ Eset Sulaiman, "China Bans Uyghur Language in Schools in Key Xinjiang Prefecture", *Radio Free Asia*, 28 Temmuz 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/language-07282017143037.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁰ Clément Bürge - Josh Chin, "After Mass Detentions, China Razes Muslim Communities to Build a Loyal City", *The Wall Street Journal*, 21 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/after-mass-detentions-china-razes-muslim-communities-to-build-a-loyal-city-11553133870>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; Michael Wines, "To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It", *The New York Times*, 28 Mayıs 2009, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2009/05/28/world/asia/28kashgar.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³¹ Michael Sainsbury, "Uighur Tension Persist as Old City Demolished", *The Australian*, 6 Ocak 2010, (Çevrimiçi) <https://www.theaustralian.com.au/news/world/uighur-tensions-persist-as-kashgars-old-city-demolished/news-story/724e1652965d0f8ecd0e57515d59e6d2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³² Kaşgar'da gerçekleştirilen yıkım ve sonucunda ortaya çıkan kültürel tahribatın detaylı analizi için bkz.: Christian Shepherd, "Fear and Oppression in Xinjiang: China's War on Uighur Culture", *Financial Times*, 12 Eylül 2019, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/48508182-d426-11e9-8367-807ebd53ab77>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; UHRP, *Kashgar Coerced Forced Reconstruction, Exploitation, and Surveillance in the Cradle of Uyghur Culture*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

¹³³ WUC, *Parallel Submission*, s. 10.

olumlu izlenimleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Uluslararası toplum nazarında Uygurları radikal ve muhtemel terörist olarak göstermeyi amaçlayan, kitlesel ön yargılara dayanan kişisel ve toplu çalışmalar; *Weibo*, *WeChat*, *Youku Tudou* ve *Ozone* gibi Çin sosyal medyasının temel programlarında açılan sayfalarda sürdürülmektedir.¹³⁴ İlgili kişisel ve kurumsal sayfalar tarafından çeşitli İslamofobi çalışmaları yürütülmekte; Uygurlara karşı ırkçı ve etnik nefret söylemleri yoğun olarak dolaşıma sokulmaktadır.¹³⁵ Bu çalışmalar, Çin Anayasası tarafından korunması ve geliştirilmesi gerektiği ifade edilen Uygur kültürü üzerinde olumsuz bir izlenim oluşturmakta ve özellikle Han Çinlilerinin söz konusu kültüre yönelik negatif bir tutum sergilemesine sebep olmaktadır.¹³⁶

Pozitif statü hakları kapsamında ihlalleri incelediğimiz bu kısımda; son olarak, ekonomik haklar özelinde söz konusu olan ihlallere dikkatimizi yönelteceğiz. Çalışma hakkı, dinlenme hakkı, konut hakkı, sağlıklı çevre hakkı, sosyal güvenlik hakkı, gıda hakkı gibi temel ekonomik hak ve hürriyetler, uluslararası sözleşmeler tarafından güvence altına alınmaktadır.¹³⁷ Söz konusu ekonomik hakların büyük çoğunluğu, Çin Anayasası (madde 42-45) tarafından da sosyalist ideoloji çerçevesinde düzenlenip, koruma altına alınmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki; anayasal güvencenin varlığı, mevzu bahis hakların Doğu Türkistan Türkleri tarafından özgürce kullanılabilirdiği anlamına gelmemektedir. Bölgede yaşayan Türk topluluklarının çalışma hakkı, çeşitli idari uygulamalar aracılığıyla ölçsüz bir şekilde sınırlandırılmaktadır.¹³⁸ Doğu Türkistan'da gelişmekte olan enerji, inşaat ve maden sektörleri ile kamu dairelerindeki pozisyonlar, Han Çinlileri tarafından doldurulmaktadır.¹³⁹ Çarpıcı bir örnek olarak; devlet kontrolünde bir kurum olan Sincan Üretim ve Yapı Birliği'nin (*Bingtuan*), 2014 yılı verilerine göre istihdam ettiği toplam 2.7 milyon kişinin sadece yüzde 7'si Türklerden oluşmaktadır.¹⁴⁰

Uygurlar ve diğer azınlık Türk toplulukları, Doğu Türkistan'ın kırsal ve güney kesimlerinde ikamet etmekte iken Han Çinlileri bölgenin gelişmiş, nüfusu

¹³⁴ Rose Luqiu - Fan Yang, "Anti-Muslim Sentiment is on the Rise in China. We Found that the Internet Fuels - and Fights - this", *The Washington Post*, 12 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/05/12/antimuslim-sentiment-is-on-the-rise-in-china-we-found-that-the-internet-fuels-and-fights-this/?utm_term=.a0fa4d2dce85, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁵ Eliot Evans, "Where does Chinese Islamophobia Come from?", *Sup China*, 16 Haziran 2017, (Çevrimiçi) <https://supchina.com/-2017/06/16/where-does-chinese-islamophobia-come-from/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

¹³⁶ WUC, *Parallel Submission*, s. 10.

¹³⁷ İlgili sözleşmelerden bazıları şu şekilde not edilebilir: Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (madde 6-12), Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi (madde 24-27, 31-32), Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 11-13), Her Türlü İrk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (madde 5/e-v), Engelli Hakları Sözleşmesi (madde 25-28) ve Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme (madde 25-28).

¹³⁸ UHRP, *The Bingtuan: China's Paramilitary Colonizing Force in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2018, s. 1-3.

¹³⁹ UHRP, *End of the Road: One Belt, One Road and the Cumulative Economic Marginalization of the Uyghurs*, UHRP Publication Office, Washington 2016, s. 1.

¹⁴⁰ WUC, *Parallel Submission*, s. 8.

fazla olan kuzey kesimlerindeki şehirlerde yaşamaktadır. Ekonomik geçimlerini büyük oranda tarımdan sağlamak durumunda olan Türkler arasında işsizlik ve yoksulluk giderek artmaktadır.¹⁴¹ Arazilerdeki bozulma ve su yetersizliğinin yanı sıra Han Çinlileri tarafından gerçekleştirilen toprak istilaları, bu artışın önemli etkenleri olarak gösterilmektedir.¹⁴² Doğu Türkistan'ın kuzeyine doğru gerçekleşen sürekli Türk göçleri, netice itibarıyla düşük ücretlerle yoğun çalışma yapan, Han Çinlilerine göre daha az kazanan bir Türk işçi sınıfı ortaya çıkarmaktadır.¹⁴³

Az kazanan işçi sınıfının varlığının yanı sıra zorla çalıştırılan bir Türk işçi sınıfının mevcut olduğunu da ayrıca ifade etmemiz gerekmektedir.¹⁴⁴ Avustralya Stratejik Politika Enstitüsü (*Australian Strategic Policy Institute, ASPI*) tarafından 2020 yılında yayınlanan bir rapora göre; 2017 yılından beri mesleki eğitim merkezleri olarak da adlandırılan siyasi telkin kamplarında alıkonulmuş yaklaşık 80 bin Müslüman Türk, Doğu Türkistan dışında faaliyetlerini sürdürmekte olan fabrikalara işçi olarak gönderilmiştir. Küresel seviyede tanınırlığa sahip 83 ayrı markaya ait olan bu fabrikalarda zorla çalıştırılan Türkler, sadece barınma imkanları sınırlı olan fabrika yurtlarında kalmamakta, çalışma saatleri dışında Mandarin Çincesi öğrenmeye zorlanmaktadır. Çalışma saatleri dışında ideolojik eğitim almaları mecburi olan ve memleketlerine tatil gitmelerine izin verilmeyen Türklerin toplu ibadet etmesi de engellenmektedir.¹⁴⁵

Ekonomik haklar kapsamında değineceğimiz son husus, ticari faaliyetlerini sürdüren Türk tüccar ve esnafın karşılaştığı ölçsüz sınırlandırmalar ile ilgilidir. Özellikle her yıl Ramazan ayında yoğun bir şekilde denetime tabi tutulan tüccar ve esnaf; içki, sigara ve domuz eti satmaya zorlanmaktadır.¹⁴⁶ Ramazan ayı boyunca iş yerlerini açık tutmaya mecbur bırakılan tüccar ve esnaf, mevzu bahis zorlamaları kabul etmemeleri durumunda, iş yerleri ruhsatnamelerinin iptal edilmesi dahil olmak üzere çeşitli yaptırımlarla karşılaşmaktadır.¹⁴⁷

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma ile komünist Çin rejiminin Doğu Türkistan'da yürüttüğü asimilasyon politikası analitik bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Mevzu bahis politika, sadece uluslararası mevzuat tarafından tanınan ve düzenlenen negatif

¹⁴¹ UHRP, *Discrimination, Mistreatment and Coercion: Severe Labor Rights Abuses Faced by Uyghurs in China and East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2017, s. 5.

¹⁴² WUC, *Parallel Submission*, s. 8.

¹⁴³ Anthony Howell - Cindy Fan, "Migration and Inequality in Xinjiang: A Survey of Han and Uyghur Migrants in Urumqi", *Eurasian Geography and Economics*, Vol: 52, Issue: 1, London 2011, s. 110-139.

¹⁴⁴ WUC, *Forced Labour in East Turkestan: State-sanctioned Hashar System*, WUC Publication Office, Munich 2016, s. 1-2.

¹⁴⁵ Raporun tamamına ulaşmak için bkz.: Vicky Xu et. al., *Uyghur for Sale: Re-education, Forced Labour and Surveillance Beyond Xinjiang*, ASPI Publication Office, Barton 2020.

¹⁴⁶ WUC, *2016 Human Rights Situation*, s. 9.

¹⁴⁷ Gulchehra Hoja, "Restaurants Ordered to Remain Open in Xinjiang Amid Ramadan Fast", *Radio Free Asia*, 26 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/ramadan-05262017080553.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi]; WUC, *Parallel Submission*, s. 9.

statü hakları -örneğin; adil yargılanma hakkı, din hürriyeti, ifade hürriyeti, toplanti ve barışçıl gösteri yapma hakkı ve seyahat hürriyeti- yönünden ihlallere sebebiyet vermemekte; Çin Anayasası kapsamında güvence altına alınmış olan ekonomik haklar, eğitim hakkı ve kültürel kimliği geliştirme hakkı gibi pozitif statü haklarının kullanımını da ölçsüz sınırlandırmalara tabi tutmaktadır.

Doğu Türkistan'da devam eden insan hakları ihlalleri, bazı ülkeler tarafından uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmaktadır. Örneğin, Estonya Dış İstihbarat Servisi'nin (*Välisluureamet*) 2020 yılında yayınlamış olduğu rapor, siyasi telkin kamplarında yürütülen devlet politikalarının evrensel insanı değerlere aykırı olduğunu ifade etmenin yanı sıra kamplarda uygulanan zulümden ötürü Çin'e sert tenkitler yöneltmiştir.¹⁴⁸ Benzeri bir rapor, Alman Federal Dışişleri Bakanlığı (*Auswärtiges Amt*) tarafından 2019 yılının Aralık ayında hazırlanmıştır. Bu rapor, Çin'in Müslüman Türklere yönelik olarak uyguladığı sayısız insan hakları ihlalini not etmekle kalmayıp, Alman Federal Göçmen ve Mülteci Ofisi'ne (*Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*) Uygurlar ve diğer azınlık Türk toplulukları için mülteci statüsü kazanabilme şartlarının kolaylaştırılması hususunda telkinlerde bulunmuştur.¹⁴⁹

Yürüttüğü Doğu Türkistan politikasını Çin'in iç meselesi olarak gören komünist rejim, egemen devletlerin söz konusu politikaya yönelik tenkitlerini genel itibarıyla ya cevapsız bırakmakta ya da Çin'in iç işlerine karışma teşebbüsü olarak değerlendirerek sert bir şekilde eleştirmektedir. 2019 yılında yaşanan ve Türkiye'nin ana aktör olarak içerisinde yer aldığı Heyit olayı, yurt dışı kaynaklı olan tutarlı ve güçlü baskıların mevcudiyeti halinde Çin'in baskıcı Doğu Türkistan politikasını yumuşatma ihtimalinin var olabileceğini göstermektedir. Mevzu bahis olayda Heyit'in sağlığının yerinde olduğunu Çin resmi makamlarına teyit ettiren Türk Dışişleri Bakanlığı, diplomatik bir başarı elde etmiştir. Benzeri başarıların kazanılması potansiyel olarak mümkündür. Bu ihtimalin gerçekleşmesi, Türkiye'nin Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlalleriyle daha yoğun bir şekilde ilgilenmesi ve akabinde komünist rejimle beraber uluslararası kamuoyunun önünde duyurması neticesinde gün yüzüne çıkabilir.

Doğu Türkistan'da var olan sorunların çözümüne yönelik öncülük edecek politikaların oluşturulması sürecinde Türkiye inisiyatif olarak bazı adımlar atabilir. Bu noktada; bölgedeki Türklerin muzdarip olduğu sorunları yerinde görebilmenin yanı sıra evrensel insan haklarının korunması ve geliştirilmesi kapsamında desteğe ihtiyacı olan kesimleri net bir şekilde idrak edebilmek için Urumçi'de bir Türk başkonsolosluğu açılabilir. Nasıl ki Türkiye, Tatar Türklerinin Rusya'daki özerk cumhuriyetinin (Tataristan Cumhuriyeti) başkenti Kazan'da bir başkonsolosluk bulunduruyorsa, Uygur Türklerinin demografik yönden çoğunluğu oluşturduğu Doğu Türkistan'ın başkenti Urum-

¹⁴⁸ Välisluureamet, *International Security and Estonia*, Välisluureamet Publication Office, Tallinn 2020, s. 70-78.

¹⁴⁹ Naomi Conrad, "German Report Spells out China Human Rights Abuses against Uighur Muslims", *Deutsche Welle*, 31 Ocak 2020, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/en/german-report-spells-out-china-human-rights-abuses-against-uighur-muslims/a-5221664-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

çi'de de bir başkonsolosluk açabilir.¹⁵⁰ Söz konusu diplomatik kurum, Çin'de açılacak olan ilk Türk başkonsolosluğu olmayacaktır. Diplomatik Türk misyonu olarak Çin'de sadece Pekin merkezli bir büyükelçilik bulunmamakta, Guanco ve Şanhay eyaletleri ile özerk Hong Kong'da da Türk başkonsoloslukları faaliyetlerini sürdürmektedir.¹⁵¹ Ayrıca not etmek gerekir ki; Doğu Türkistan'da açılacak başkonsolosluk, mevzu bahis özerk bölgede faaliyet yürüten ilk diplomatik temsilcilik de olmayacaktır. Kazakistan ve Kırgızistan gibi bazı devletler, özellikle vize-pasaport işlemlerinin yürütülebileceği diplomatik temsilciliklerini Urumçi'de bulundurmaktadır.¹⁵²

Doğu Türkistan ile iletişim ve etkileşim kanallarını açık tutacak olan ve Müslüman Türklere yönelik kayda geçen insan hakları ihlallerini yerinde takip ve analiz imkanı sunacak Urumçi merkezli Türk başkonsolosluğunun varlığı önemli olmakla beraber tek başına yeterli olmayabilir. Asimilasyoncu Çin politikaları ile Türk kimliğine yöneltilen dilsel ve kültürel tehditleri açıkça kavrayabilmek için Türkiye'nin kültürel diplomasi kurumları arasında kabul edilen YEE tarafından Urumçi, Kaşgar ve Turfan gibi Doğu Türkistan şehirlerinde kültür merkezleri açılabilir. Belirtilmesi gerekir ki; söz konusu merkezlerin benzerleri, diğer coğrafyalarda varlığını sürdürmektedir. YEE, Türk kimliğini kısmi yahut tam olarak yansıtan Saraybosna (Bosna Hersek), Bakü (Azerbaycan), Nur Sultan (Kazakistan), İpek (Kosova), Üsküp (Makedonya) ve Kazan (Tataristan-Rusya) gibi şehirlerde kültür merkezleri ile faaliyette bulunmaktadır.¹⁵³

Kültürel diplomasi kapsamında faaliyetlerin yürütülmesinde faydası olacak bir diğer kurum TİKA'dır. Saraybosna (Bosna Hersek), Bakü (Azerbaycan), Nur Sultan (Kazakistan), Bişkek (Kırgızistan), Taşkent (Özbekistan) ve Aşkabat (Türkmenistan) gibi Türkiye ile ortak değerlere sahip coğrafyalarda ekonomik, kültürel ve sosyal yönden iş birliği ve koordinasyonu artırmak için ofisler açan TİKA, benzeri bir ofisi Urumçi'de de açabilir.¹⁵⁴ Söz konusu ofisin sağlayacağı koordinasyon imkanları, bölgede yaşayan Türk toplulukların haklarını diplomatik araçlar marifetiyle arayacak politikaların oluşturulmasında katkı sunabilir. Benzeri bir katkı, YTB tarafından da verilebilir. Bir kültürel diplomasi kurumu olarak; YTB, Türkiye ile dildaş, dindaş ve soydaş topluluklar arasında ekonomik, kültürel ve sosyal bağları güçlendirme gayesiyle çalışmalar yürütmektedir.¹⁵⁵ Bu tür çalışmaların yürütülmesi için YTB tarafından

¹⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu resmi internet sayfası için bkz.: <http://kazan.bk.mfa.gov.tr/Mission>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵¹ İlgili diplomatik temsilcilikler hakkında detaylı bilgi için bkz.: <http://pekin.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵² Söz konusu diplomatik Kazak temsilciliği ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: <https://www.embassypages.com/kazakhstan-representative-office-urumqi-china>, [23.08.2020 tarihinde erişildi]. Bahsi geçen Kırgız temsilciliği ile ilgili detaylar için bkz.: <https://www.em-bassypages.com/kyrgyzstan-representative-office-urumqi-china>, [23.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵³ YEE'nin faaliyetlerini sürdürdüğü ülke listesi için bkz.: <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, [10.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵⁴ TİKA koordinasyon ofislerinin güncel listesi için bkz.: <https://www.tika.gov.tr/tr/koordinatorkurumlar>, [13.08.2020 tarihinde erişildi].

¹⁵⁵ YTB ile ilgili kapsamlı bilgi için bkz.: <https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2>, [15.08.2020 tarihinde erişildi].

Urumçi'de açılacak temsilcilik, Türkiye ve Doğu Türkistan arasındaki bağların kuvvetlenmesine imkan sağlamanın yanı sıra insan hakları yönünden bölgede ortaya çıkan sorunların ivedilikle tespit edilmesine de yardımcı olabilir.

Gerek başkonsolosluk, gerekse kültürel diplomasi kurumları tarafından yürütülen çalışmalar sonrasında insan hakları yönünden elde edilecek bilgi ve analizlerin sistematik olarak raporlandırılması TİHEK tarafından icra edilebilir. İnsan onurunu temel alan TİHEK, insan hakları ihlallerini re'sen inceleyip, araştırabilmekte ve nihayetinde raporlandırabilmektedir. Yukarıda bahsi geçen diplomatik kurumların elde ettiği veriler dikkate alınarak TİHEK tarafından hazırlanacak insan hakları raporları, baskıcı Doğu Türkistan politikasının yumuşatılmasını hedefleyen resmi çalışmaların üretilmesinde kilit rol oynayacaktır. Söz konusu raporlar, Türk dış politika yapımcıları tarafından azınlık Türk toplulukların hak ve hürriyetlerinin savunulabileceği uluslararası platformlarda dile getirilebilir. Çin ile yürütülen ikili görüşmeler esnasında da gündeme taşınabilecek bu raporlar, Doğu Türkistan politikasının yumuşatılması ve eğer mümkünse bütünüyle ortadan kaldırılması için Çin üzerinde gerekli baskıyı tesis edebilir.

Kurumsal insan hakları raporlarına dayalı olarak baskıcı Doğu Türkistan politikasına yöneltilen tenkitlerin komünist Çin rejimi tarafından dikkate alınması ihtimal dahilindedir. Dünya siyasetine geniş bir perspektifle bakıldığında söylenebilir ki; artık tümünden içine kapalı bir Çin bulunmamakta, küresel çapta projelere girişen ve ekonomik gücünün önemli bir kısmını dış ticaretten kazanan, sosyalist piyasa ekonomisine sahip bir Çin bulunmaktadır. Komünist rejim, büyük projelerini gerçekleştirmenin yanı sıra Orta Asya'dan Güney Amerika'ya ve Afrika'ya kadar etki alanını genişletmek için yumuşak güç kullanmak ve uluslararası imajını korumak zorundadır. Altı çizilmesi gerekir ki; sadece Kuşak ve Yol Projesi üzerinde yaklaşık 70 ülke bulunmakta ve bahsi geçen projenin gerçekleşmesi için Çin'in bu ülkeler ile iyi ilişkilere sahip olması gerekmektedir. Söz konusu durum, diplomatik araçlar marifetiyle Doğu Türkistan politikasına yöneltilmiş olan eleştiri ve önerilerin komünist rejim tarafından dikkate alınmasını teşvik edici niteliktedir.

Kaynaklar

AI: *China: Where are They? / Time for Answers about Mass Detentions in the Xinjiang Uighur Autonomous Region*, AI Publication Office, London 2018.

AI: *Nowhere Feels Safe*, AI Publication Office, London 2020.

ALBERT, Eleanor - MAIZLAND, Lindsay: "Democracy in Hong Kong", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounder/democracy-hong-kong>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

ALEX, Robert: *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002.

ALGAN, Bülent: *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2007.

ANAYURT, Ömer: *Türk Anayasa Hukukunda Toplanma Hürriyeti*, Kazancı Yayınları, İstanbul 1998.

BAĞ, Mustafa: "Çin'den Türkiye'nin Doğu Türkistan Açıklamasına Tepki: Umarız Yanlış ile Doğruyu Ayrabilirler", *Euronews*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://tr.euronews.com/2019/02/11/cin-den-turkiye-nin-uygur-ile-iltisli-aciklamasina-tepki-geldi>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BAJPAI, Prableen: "Hong Kong vs. China: What's the Difference?", *Investopedia*, 2 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.investopedia.com/articles/investing/121814/hong-kong-vs-china-understand-differences.asp>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BAKIR, Abdullah: "Doğu Türkistan Tarihinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, Sayı: 1, İzmir 2008.

BAŞKAYA, Muzaffer: "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye İle Kültürel Münasebetler", *Bilgi*, Cilt: 89, İlkbahar 2019.

BENSON, Linda: *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944-1949*, M. E. Sharpe, New York 1990.

BEQUELIN, Nicholas: "Mesut Ozil's Free Speech on China must be Preserved, Even if Arsenal Stay Silent", *Inews*, 17 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://inews.co.uk/opinion/mesut-ozils-free-speech-on-china-must-be-preserved-even-if-arsenal-stay-silent-376087>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Mesut Ozil's Uyghur Post: 10 Things You Need to Know about China's Xinjiang Crisis", *AI*, 18 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/12/ozils-uyghur-post-10-things-you-need-to-know-about-chinas-xinjiang-crisis/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BOLIEK, Brooks: "Chinese Government Sends Religious Monitors to Xinjiang's Hotan", *Radio Free Asia*, 24 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/the-chinese-government-sends-10242016142604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BUCKLEY, Chris: "China is Detaining Muslims in Vast Numbers. The Goal: Transformation.", *The New York Times*, 8 Eylül 2018, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/09/08/world/asia/china-uyghur-muslim-detention-camp.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

BULUT, Nihat: *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2009.

BÜRGE, Clément - CHIN, Josh: "After Mass Detentions, China Razes Muslim Communities to Build a Loyal City", *The Wall Street Journal*, 21 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/after-mass-detentions-china-razes-muslim-communities-to-build-a-loyal-city-11553133870>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

CHARBONNEAU, Louis: "China Again in UN Hotseat Over Xinjiang Abuses", *HRW*, 6 Mart 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/03/06/china-again-un-hotseat-over-xinjiang-abuses>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

CLARKE, Michael: "China and Shanghai Cooperation Organization: The Dynamics of 'New Regionalism', 'Vassalization', and Geopolitics in Central Asia", *The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors*, Ed. Emilian Kavalski, World Scientific Publishing, Singapore 2010.

_____ : *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, London 2011.

CONRAD, Naomi: "German Report Spells out China Human Rights Abuses against Uighur Muslims", *Deutsche Welle*, 31 Ocak 2020, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/en/german-report-spells-out-china-human-rights-abuses-against-uyghur-muslims/a-5221664-4>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DENYER, Simon: "Former Inmates of China's Muslim 'Reeducation' Camps Tell of Brainwashing, Torture", *The Washington Post*, 17 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/world/asia-pacific/former-inmates-of-chinas-muslim-re-education-camps-tell-of-brainwashing-torture/2018/05/16/32b330e8-5850-11e8-8b92-45fd7aaef3c_story.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DILLON, Michael: *Xinjiang - China's Muslim Far East*, Routledge Curzon, London 2009.

_____ : *Contemporary China - An Introduction*, Routledge, Abingdon 2009.

DOOLEY, Ben: "Eradicate the Tumors": Chinese Civilians Drive Xinjiang Crackdown on Separatism", *Japan Times Online*, 26 Nisan 2018, (Çevrimiçi) <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/04/26/asia-pacific/eradicate-tumors-chinese-civilians-drive-xinjiang-crack-down-separatism>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DOU, Eva: "China's Muslim Crackdown Extends to Those Living Abroad", *The Wall Street Journal*, 31 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-muslim-crackdown-extends-to-those-living-abroad-1535718957>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

DOU, Eva - PAGE, Jeremy - CHIN, Josh: "China's Uighur Camps Swell as Beijing Widens the Dragnet", *The Wall Street Journal*, 17 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-uyghur-camps-swell-as-beijing-widens-the-drag-net-1534534894>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

EIU: *Democracy Index 2019*, Economist Publication Office, London 2019.

ERGAN, Uğur: "Çin'e Ozan Heyit Tepkisi", *Hürriyet*, 12 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/cine-ozan-heyit-tepkisi-41113794>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

EVANS, Eliot: "Where does Chinese Islamophobia Come from?", *Sup China*, 16 Haziran 2017, (Çevrimiçi) <https://supchina.com/-2017/06/16/where-does-chinese-islamophobia-come-from/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FAROOQ, Umar: "Chinese Uighurs Defy Ramadan Ban", *Al Jazeera*, 5 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/07/chinese-uyghurs-defy-ramadan-ban-20147471125107552.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FENG, Emily: "Uighur Children Fall Victim to China Anti-Terror Drive", *Financial Times*, 10 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/f0d3223a-7f4d-11e8-bc55-50daf11b720d>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FERNANDEZ, Javier: "China Bans 'Muhammad' and 'Jihad' as Baby Names in Heavily Muslim Region", *The New York Times*, 25 Nisan 2017, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2017/04/25/world/asia/china-xinjiang-ban-muslim-names-muhammad-jihad.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

FREEDOM HOUSE: *Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy*, Freedom House Publication Office, Washington 2020.

GEMALMAZ, Semih: *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2007.

GOLDEN, Peter: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.

GÖREN, Zafer: "Seyahat ve Yerleşme Özgürlüğü", *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 2016.

GÖZLER, Kemal: *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Yayınları, Bursa 2017.

- _____ : *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018.
- _____ : *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 24. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2019.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref: *Anayasa Hukuku*, 6. bs., Turhan Yayınları, Ankara 1998.
- GREER, Tanner: "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", *Foreign Policy*, 13 Eylül 2018, (Çevrimiçi), <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-a-chinese-concentration-camp/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- GRIFFITHS, James: "Report: China Still Harvesting Organs from Prisoners on a Massive Scale", *CNN*, 25 Haziran 2016, (Çevrimiçi) <https://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/index.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- GUPTA, Sonika - RAMACHANDRAN, Veena: "Bilingual Education in Xinjiang in the Post-2009 Period", *China Report*, Vol: 52, No: 4, London 2016.
- GÜNGÖREN-BULGAN, Birden: *Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017.
- HEFFRON, Claire: "Hotel in China is Fined £1,700 for Accepting Muslim Guests after Authorities Banned the Ethnic Minority from Staying in the Area ahead of Communist Party Congress", *Daily Mail*, 10 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.dailymail.co.uk/news/china/article-4965488/Chinese-hotel-fined-1-700-accepting-Muslim-guests.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HIATT, Fred: "In China, Every Day is Kristallnacht", *The Washington Post*, 3 Kasım 2019, (Çevrimiçi) <https://www.washington-post.com/opinions/2019/11/03/china-every-day-is-kristallnacht/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOJA, Gulchehra: "Chinese Authorities Question Students in Xinjiang about Religious Habits", *Radio Free Asia*, 15 Ağustos 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/chinese-authorities-question-students-08152016161405.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Restaurants Ordered to Remain Open in Xinjiang Amid Ramadan Fast", *Radio Free Asia*, 26 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/ramadan-05262017080553.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOSHUR, Shohret: "'At Least 2,000 Uyghurs Killed' in Yarkand Violence: Exile Leader", *Radio Free Asia*, 5 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/yarkand-08052014150547.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Innocent Bystander Shot by Police in Xinjiang's Bugur Violence", *Radio Free Asia*, 3 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/civilian-10032014170450.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Imam, Farmers Sentenced for Illegally Practicing Religion in China's Xinjiang", *Radio Free Asia*, 16 Mart 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/uyghur-imam-farmers-sentenced-for-illegally-practicing-religion-in-chinas-xinjiang-03162016112010.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Given 7-Year Prison Term for Viewing Muslim Film", *Radio Free Asia*, 9 Mayıs 2016, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/film-05092016151441.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Under the Guise of Public Safety, China Demolishes Thousands of Mosques", *Radio Free Asia*, 19 Aralık 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/under-the-guise-of-public-safety-12192016140127.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Veterinarian Jailed for Treating Suspect Wounded in Xinjiang Violence", *Radio Free Asia*, 17 Ağustos 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/veterinarian-08172017140951.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Woman Handed 10-Year Prison Term over Headscarf Claim", *Radio Free Asia*, 19 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/headscarf-09192017174307.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Two Uyghur Students Die in China's Custody Following Voluntary Return from Egypt", *Radio Free Asia*, 21 Aralık 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/students-12212017141002>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Muslim Scholar Dies in Chinese Police Custody", *Radio Free Asia*, 1 Ocak 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholar-death-012920181804-27.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "More than Two Dozen Uyghurs from One Xinjiang County Perished in Re-Education Camps", *Radio Free Asia*, 27 Haziran 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/deaths-06272018141605.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- _____ : "Uyghur Exile Group Leader's Mother Died in Xinjiang Detention Center", *Radio Free Asia*, 2 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/mother-07022018164214.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- HOWELL, Anthony - FAN, Cindy: "Migration and Inequality in Xinjiang: A Survey of Han and Uyghur Migrants in Urumqi", *Eurasian Geography and Economics*, Vol: 52, Issue: 1, London 2011.
- HRW: *Eradicating Ideological Viruses: China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims*, HRW Publication Office, London 2018.
- HUANG, Keira: "Detained Uighur Economist Ilham Tohti Denied Food for Ten Days, Lawyer Says", *South China Morning Post*, 27 Haziran 2014, (Çevrimiçi) <https://www.scmp.com/news/china/article/15-41335/detained-uyghur-economist-ilham-tohti-denied-food-10-days-custody-lawyer>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].
- IDEA: *The Global State of Democracy 2019: Addressing the Ills, Reviving the Promise*, IDEA Publication Office, Stockholm 2019.

JOHNSON, Ian: "China Seeks Tighter Grip in Wake of a Religious Revival", *The New York Times*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/12/21/opinion/sunday/chinas-religion-xi.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "How the State Coopting Religion in China", *Foreign Affairs*, 7 Ekim 2016, (Çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2019-01-07/how-state-co-opting-religion-china>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

KALANTRY, Sital - GETGEN, Jocelyn - KOH, Steven: "Enhancing Enforcement of Economic, Social, and Cultural Rights Using Indicators: A Focus on the Right to Education in the ICESCR", *Human Rights Quarterly*, Vol: 32, No: 2, Baltimore 2010.

KAPANİ, Münci: *Kamu Hürriyetleri*, 5. bs., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

KARAN, Ulaş: *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*, MRK Baskı ve Tanıtım, Ankara 2018.

KOLÇAK, Hakan: "Consecrationism under Examination: Is Consecrationism the Optimal Multiculturalist Approach for Turkey?", *Digest of Middle East Studies*, C. 29, No: 1, Washington 2020.

_____ : "Multiculturalism for True Equality: A Normative Argument for Multicultural Turkey", *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, C. 7, No: 2, Geneva 2020.

KUL, Ömer: *100 Soruda Doğu Türkistan*, Rumuz Yayınevi, İstanbul 2017.

_____ : "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", *Çağdaş Araştırmalar Türk Yılı*, Yıl: 16, Sayı: 24, Bahar 2018.

KUO, Lily - YU, Verna: "China Passes Controversial Hong Kong National Security Law", *The Guardian*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/30/china-passes-controversial-hong-kong-national-security-law>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

KUZU, Burhan: "Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Konya 1998.

KÜBRA, Hatice: "Uygur Türkleri Yalnız Değil Mi?", *İnternet Haber*, 13 Şubat 2019, (Çevrimiçi) <https://www.internethaber.com/uygur-turkleri-yalniz-degil-mi-2000605y.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

LEE, Jootaek: "The Human Rights Education: Definition, Research and Annotated Bibliography", *Emory International Law Review*, C. 34, No: 1, Atlanta 2020.

LONG, Qiao: "China Clamps Down on 'Underage Religion' among Muslim Uyghurs", *Radio Free Asia*, 30 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/underage-10302014120731.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Tibetans, Uyghurs 'Blacklisted' at Hotels in Chinese Cities", *Radio Free Asia*, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/china/china-minorities-05142015143907.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "China Shuttters Uyghur Websites for 'Harming Ethnic Unity'", *Radio Free Asia*, 27 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/china/china-uyghur-01272016122318.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

LUQIU, Rose - YANG, Fan: "Anti-Muslim Sentiment is on the Rise in China. We Found that the Internet Fuels - and Fights - this", *The Washington Post*, 12 Mayıs 2017, (Çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/05/12/antimuslim-sentiment-is-on-the-rise-in-china-we-found-that-the-internet-fuels-and-fights-this/?utm_term=.a0fa4d2dce85, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

MAIZLAND, Lindsay: "China's Repression of Uighurs in Xinjiang", *Council on Foreign Relations*, 30 Haziran 2020, (Çevrimiçi), <https://www.cfr.org/background/chinas-repression-uyghurs-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

MARSHALL, Tim: *Prisoners of Geography: Ten Maps that Tells You Everything about the World*, Simon and Schuster, New York 2015.

MCCOWAN, Tristan: "Reframing the Universal Right to Education", *Comparative Education*, C. 46, No: 4, London 2010.

MCGARRY, John - O'LEARY, Brendan: "The Political Regulation of National and Ethnic Minorities", *Parliamentary Affairs*, C. 47, No: 1, Oxford 1994.

MILLWARD, James: *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York 2007.

O'LEARY, Brendan: "The Elements of Right-sizing and Right-peopling the State", *Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders*, Ed. Brendan O'Leary - Ian Lustick - Thomas Callaghy, Oxford University Press, Oxford 2001.

ÖZBUDUN, Ergun: *Türk Anayasa Hukuku*, 15. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 2014.

POPE, Hugh: *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, Overlook Duckworth, New York 2005.

RAJAGOPALAN, Megha: "This is What a 21st-Century Police State Really Looks Like", *BuzzFeed*, 17 Ekim 2017, (Çevrimiçi) <https://www.buzzfeednews.com/article/meghara/the-police-state-of-the-future-is-already-here>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

RYONO, Angel - GALWAY, Matthew: "Xinjiang under China: Reflections on the Multiple Dimensions of the 2009 Urumqi Uprising", *Asian Ethnicity*, Vol: 16, Issue: 2, London 2015.

SAĞLAM, Fazıl: *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

SAINSBURY, Michael: "Uighur Tension Persist as Old City Demolished", *The Australian*, 6 Ocak 2010, (Çevrimiçi) <https://www.theaustralian.com.au/news/world/uyghur-tensions-persist-as-kashgars-old-city-demolished/news-story/724e1652965d0f8ecd0e57515d59e6d2>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SARAY, Mehmet Ozan - GÖKDEMİR, Levent: "Çin Ekonomisinin Büyüme Aşamaları", *Journal of Yaşar University*, Cilt: 2, Sayı: 7, İzmir 2007.

SAUTMAN, Barry: "Self-representation and Ethnic Minority Rights in China", *Asian Ethnicity*, Vol: 15, Issue: 2, London 2014.

SEZER, Murad: "Without Papers, Uighurs Fear for Their Future in Turkey", *Reuters*, 27 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang-turkey-wider-image/without-papers-uighurs-fear-for-their-future-in-turkey-idUSKCN1R81ED>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SHARE, Michael: "The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)", *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, Issue: 7, London 2015.

SHEPHERD, Christian: "China Tightens Regulation of Religion to 'Block Extremism'", *Reuters*, 7 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-religion/china-tightens-regulation-of-religion-to-block-extremism-idUSKCN1B11IH>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Fear and Oppression in Xinjiang: China's War on Uighur Culture", *Financial Times*, 12 Eylül 2019, (Çevrimiçi) <https://www.ft.com/content/48508182-d426-11e9-8367-807ebd53ab77>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SHIH, Gerry: "China's Mass Indoctrination Camps Evoke Cultural Revolution", *AP News*, 18 Mayıs 2018, (Çevrimiçi) <https://apnews.com/6e151296fb194f85ba69a8babd972e4b/China%E2%80%99s-mass-indoctrination-camps-echo-cultural-revolution>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

SINTASH, Bahram: *Demolishing Faith: The Destruction and Desecration of Uyghur Mosques and Shrines*, UHRP Publication Office, Washington 2019.

SULAIMAN, Eset: "Xinjiang Police Open Fire at Protest Against Clampdown on Islamic Dress", *Radio Free Asia*, 20 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/dress-05202014202002.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "Controls on Uyghur Villages, Mosques Continue into New Year", *Radio Free Asia*, 6 Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/control-01062016160604.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

_____ : "China Bans Uyghur Language in Schools in Key Xinjiang Prefecture", *Radio Free Asia*, 28 Temmuz 2017, (Çevrimiçi) <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/language-07282017143037.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

TANÖR, Bülent: *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul 1978.

TASAĞIL, Ahmet: *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

THUM, Rian: "What Really Happens in China's 'Re-Education' Camps", *The New York Times*, 7 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) www.nytimes.com/2018/05/15/opinion/china-re-education-camps.html, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

UHRP: *Uyghur Voices on Education: Chinese Assimilative 'Bilingual Education' Policy in East Turkistan*, UHRP Publication Office, Washington 2015.

_____ : *End of the Road: One Belt, One Road and the Cumulative Economic Marginalization of the Uyghurs*, UHRP Publication Office, Washington 2016.

_____ : *Discrimination, Mistreatment and Coercion: Severe Labor Rights Abuses Faced by Uyghurs in China and East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2017.

_____ : *The Bingtuan: China's Paramilitary Colonizing Force in East Turkestan*, UHRP Publication Office, Washington 2018.

_____ : *Ideological Transformation: Records of Mass Detention from Qaraqash, Hotan*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

_____ : *Kashgar Coerced Forced Reconstruction, Exploitation, and Surveillance in the Cradle of Uyghur Culture*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

_____ : *Weaponized Passports: The Crisis of Uyghur Statelessness*, UHRP Publication Office, Washington 2020.

UYGUN, Oktay: "İnsan Hakları Açısından Yeni Anayasa Çalışmaları", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2008.

_____ : *Devlet Teorisi*, 6. bs., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2019.

UYGUR, Feyzullah: "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasası", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul 2016.

VÄLISLUUREAMET: *International Security and Estonia*, Välisluureamet Publication Office, Tallinn 2020.

VÄMBÉRY, Ármin: *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarkand Performed in the Year 1863*, John Murray, London 1864.

VINCENT, Andrew: *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2010.

WANG, Maya: "More Evidence of China's Horrific Abuses in Xinjiang", *HRW*, 20 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/02/20/more-evidence-chinas-horrific-abuses-xinjiang>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WEE, Sui-Lee: "Chinese Police Shoot Man Dead at Checkpoint in Xinjiang", *Reuters*, 17 Nisan 2014, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/chinese-police-shoot-man-dead-at-checkpoint-in-xinjiang-idUSBREA3G0BC20140417>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WELLMAN, Christopher: "Freedom of Movement and the Rights to Enter and Exit", *Migration in Political Theory: The Ethics of Movement and Membership*, Ed. Sarah Fine - Lea Ypi, Oxford University Press, Oxford 2016.

WEN, Philip - AUYEZOV, Olzhas: "Tracking China's Muslim Gulag", *Reuters*, 29 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/investigates/special-report/muslims-camps-china/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WILLIAMS, Sophie: "Macau: China's Other 'One Country, Two Systems' Region", *BBC*, 20 Aralık 2019, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-50832919>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WINES, Michael: "To Protect an Ancient City, China Moves to Raze It", *The New York Times*, 28 Mayıs 2009, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2009/05/28/world/asia/28kashgar.html>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WONG, Chun: "China's Hard Edge: The Leader of Beijing's Muslim Crackdown Gains Influence", *The Wall Street Journal*, 7 Nisan 2019, (Çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/chinas-hard-edge-the-leader-of-beijings-muslim-crackdown-gains-influence-11554655886>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

WUC: 2016 *Report on Human Rights Violations in East Turkestan*, WUC Publication Office, Munich 2016.
_____ : *Forced Labour in East Turkestan: State-sanctioned Hashar System*, WUC Publication Office, Munich 2016.

_____ : 2016 *Human Rights Situation in East Turkestan: Annual Report*, WUC Publication Office, Munich 2017.

_____ : *Seeking a Place to Breathe Freely: Current Challenges Faced by Uyghur Refugees & Asylum Seekers*, WUC Publication Office, Munich 2017.

_____ : *Parallel Submission to the Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) for the People's Republic of China (PRC)*, WUC Publication Office, Munich 2018.

_____ : *Internment Camps*, WUC Publication Office, Munich 2020.

XU, Vicky et. al.: *Uyghur for Sale: Re-education, Forced Labour and Surveillance beyond Xinjiang*, ASPI Publication Office, Barton 2020.

YAYLA, Atilla: "İfade Hürriyeti Nedir, Ne Değildir", *Liberal Düşünce*, Yıl: 19, Sayı: 73-74, Bahar-Yaz 2014.

YÜKSEL, Metin: *Ölçülülük İlkesi: Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

ZENZ, Adrian: "Xinjiang's Re-education and Securitization Campaign: Evidence from Domestic Security Budgets", *The James Town Foundation*, 5 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://jamestown.org/program/xinjiangs-re-education-and-securitization-campaign-evidence-from-domestic-security-budgets/>, [01.08.2020 tarihinde erişildi].

Uluslararası, Bölgesel ve Yerel Mevzuat

AB Temel Haklar Sözleşmesi, 18 Aralık 2000, C 364/01 (yürürlük tarihi: 1 Aralık 2009).

Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Sözleşmesi, 27 Haziran 1981, 21 ILM 58 (yürürlük tarihi: 21 Ekim 1986).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 4 Kasım 1950, ETS 5 (yürürlük tarihi: 3 Eylül 1953).

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 13 Nolu Genel Yorumu, 8 Aralık 1999, E/C.12/1999/10.

BM İnsan Hakları Komitesi 10 Nolu Genel Yorumu, 29 Haziran 1983, CCPR/C/GC/10.

BM İnsan Hakları Komitesi 22 Nolu Genel Yorumu, 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

BM İnsan Hakları Komitesi 25 Nolu Genel Yorumu, 12 Temmuz 1996, CCPR/C/21/Rev.1/Add.7.

BM İnsan Hakları Komitesi 27 Nolu Genel Yorumu, 2 Kasım 1999, CCPR/C/21/Rev.1/Add.9.

Bölgesel Yahut Azınlık Dilleri İçin Avrupa Sözleşmesi, 5 Kasım 1992, ETS 148 (yürürlük tarihi: 1 Mart 1998).

Çin Ceza Kanunu, 14 Mart 1997 (yürürlük tarihi: 1 Ekim 1997).

Çin Ceza Muhakemeleri ve Usulü Kanunu, 1 Temmuz 1979 (yürürlük tarihi: 1 Ocak 1980).

Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası (Xianfa), 4 Aralık 1982 (yürürlük tarihi: 4 Aralık 1982).

Çin Terörle Mücadele Kanunu, 27 Aralık 2015 (yürürlük tarihi: 1 Ocak 2016).

Engelli Hakları Sözleşmesi, 13 Aralık 2006, 2515 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 3 Mayıs 2008).

Göçmen İşçiler ve Aile Bireylerinin Haklarını Korumaya Yönelik Uluslararası Sözleşme, 18 Aralık 1990, 2220 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 1 Temmuz 2003).

Güneydoğu Asya Ülkeleri İnsan Hakları Beyannamesi, 18 Kasım 2012, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği.

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme, 21 Aralık 1965, 660 UNTS 195 (yürürlük tarihi: 4 Ocak 1969).

İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi, 22 Ocak 1969, B-32 (yürürlük tarihi: 18 Temmuz 1978).

İnsan Hakları Eürenselle Beyannamesi, 10 Aralık 1948, BM Genel Kurul Kararı 217 A (III).

İşkenceye ve Diğer Zalımanca, Gayriinsani Yahut Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme, 10 Aralık 1984, 1465 UNTS 85 (yürürlük tarihi: 26 Haziran 1987).

Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme, 18 Aralık 1979, 1249 UNTS 13 (yürürlük tarihi: 3 Eylül 1981).

Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çatı Sözleşme, 10 Kasım 1994, ETS 157 (yürürlük tarihi: 1 Şubat 1998).

Ulusal Yahut Etnik, Dini ve Dösel Azınlık Üyelerinin Hakları Üzerine Beyanname, 20 Aralık 1993, BM Genel Kurul Kararı A/RES/48/138.

Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi, 20 Kasım 1989, 1577 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 2 Eylül 1990).

Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, 16 Aralık 1966, 993 UNTS 3 (yürürlük tarihi: 3 Ocak 1976).

Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, 19 Aralık 1966, 999 UNTS 171 (yürürlük tarihi: 23 Mart 1976).

Yerli Halkların Hakları Üzerine BM Beyannamesi, 2 Ekim 2007, BM Genel Kurul Kararı A/RES/61/295.

ALTIN ORDA TARİHİNE DAİR ÇİN KAYNAKLARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Bilindiği gibi Altın Orda tarihi hakkında bilgi edinebileceğimiz bazı Çin kaynakları vardır. Bununla birlikte ayrıntılı, düzenli ve hatta bazen anlaşılır olmayan bu kayıtların mahiyetini iyi anlamak, tutulma gayelerine vakıf olmak lazımdır. Elimizdeki az ve dağınık yazılar tarihiye başka bir tercih bırakmaktadır. Sadece Yuan Shi gibi hanedan tarihleri veya elçi raporları gibi Çin kaynaklarına dayanarak genel hatlarıyla da olsa bir Altın Orda tarihi yazmak ise imkânsızdır. Yuan İmparatorluğu'nda görev yapmış memurların mezar taşlarından da küçük ayrıntıları öğrenmemiz mümkündür. Makalemizde bu konuda bazı değerlendirmeler yapacağız.

Anahtar kelimeler: Altın Orda, Çin Kaynakları, Kayıtlar, Tarih Yazımı.

Some Evaluations On Chinese Sources On The History Of Golden Horde

Abstract

As is known, there are some Chinese sources that we can learn about the history of the Golden Horde. However, it is necessary to understand the nature of these detailed, regular and sometimes even incomprehensible records, and to be familiar with the purposes of keeping them. There are the few and scattered writings and historians don't have many choices to write a history. It is impossible to write a history of the Golden Horde based on Chinese sources only, albeit in general terms. We will make some evaluations on this issue in our article.

Keywords: Golden Horde, Chinese Sources, Records, Historiography.

Altın Orda tarihinin kaynaklarından bazılarının Çince olduğu bilinmektedir. Buna karşılık şu ana kadar ulaşılan çok az, dağınık ve hatta bazen ilgisiz olan bu kaynaklar, bir tarihçi için yetersizdir. Bu bakımdan Altın Orda tarihi ile ilişkilendirilebilecek kaynakların mahiyetini doğru anlamak lazım-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8418-6871.

dır. Çin'deki Moğol İmparatorluğu olan Yuan dönemi kaynakları, Altın Orda ve coğrafyasına dair elimizdeki esas kayıtlardır. 1368'de etnik Çinli hanedan tarafından kurulan Ming İmparatorluğu kaynakları Çin'in uzak bölgeleri ve Altın Orda'nın hâkimiyet sahaları ile ilgili susmaktadır. Moğol İmparatorluğu'nun belli bir dönemine kadar görülen kayıtlar ise doğu ve batı olmak üzere iki uçtaki iki "ulus" arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Yuan kayıtları, imparatorluğun Kubilay'ın eline geçişine kadarki dönemde merkez ulus ile Cuci ulusu arasındaki ilişkilerden ise pek bahsetmemektedir. Yine Altın Orda Devleti'nin yapısı, coğrafyası, hükmettiği halklar gibi hususlarda çok az bilgi bulunmaktadır.

En küçük ayrıntıları dahi kaydetme geleneğine sahip olan Çinlilerin bu kadar büyük bir siyasi hâkimiyet hakkında sessiz kalmalarının elbette makul sebepleri vardır: i) Öncelikle coğrafya çok uzaktır. Çin kaynakları genelde Çin'e hükmeden gücün sınırlarından, etrafta olup bitenlerden haber vermiştir, tarih boyunca uzak coğrafyalara dair kayıtlar daima çok sınırlı ve muğlak kalmıştır. Mesela Çin'de tarih yazarlar, Osmanlı Devleti'nin bir cihan devleti olduğu zamanlarda dahi kalem oynatmazlar. ii) Yuan İmparatorluğu'ndaki Çinli tarihçilerin, uzaklardaki Çinli olmayanlarla ilgili kayıtlarında karışıklıklar, noksanlıklar ve hatalar vardır. Bu ise olaylar ve kişiler arasında bağlantıları, devamlılığı kurmayı zorlaştırmakta, bilhassa hanedan tarihlerindeki gibi düzenli, önceki kaydın üstüne ekleyerek yapılan bir tarih yazımının önüne geçmiş, işte bu yüzden kayıtlar oldukça dağınık, birbiriyle ilgisiz kalmıştır. iii) Bir diğer sebep ise tamamen siyasidir. Batu'nun 1255'te ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu merkezi ile Altın Orda arasındaki ilişkiler geriledi. Büyük Han Möngke'nin derhal Batu'nun yerine atadığı iki han ardı ardına öldü. Merkez ulus, anası Harezmsah prensesi olması sebebiyle Berke'ye olumlu bakmıyordu. Berke Möngke'ye rağmen 1257'de tahta çıktı. Büyük Moğol Hanı Möngke'nin 1259'da ölümünden sonra Kubilay ile Arık Böke arasında taht mücadelesi başladı. Altın Orda Hanı Berke bu süreçte Arık Böke'yi destekledi. Daha sonra mücadeleden galip çıkarak han olan Kubilay, Altın Orda ile bağlarını kopardı. Kubilay'dan sonra Cuci ulusu hakkındaki kayıt ve bilgiler tırpanlandı, hatta Kubilay'ın Berke'ye olan kızgınlığından olsa gerek hanedan tarihindeki imparatorluk şeceresinde ve Cuci ulusu hanlarının biyografilerinde Berke'nin adı dahi yer almadı. Yine Kubilay'ın han olmasıyla 1260 yılında dağıtılan ödüllerden bahseden Yuan Shi'daki kayıta ise Cuci ulusundan kimsenin adı zikredilmemektedir.¹ Siyaseten meydana gelen kopukluğun bir başka önemli sebebi ise Berke'nin Müslüman olması, Moğolistan'daki büyük kağanlıktan bağımsız hareket etmeye başlaması, kendi adına sikke bastırmasıdır. İslam kaynaklarındaki bazı ifadelerle göre Kubilay'ın Çin'de Müslümanların sünnet olmalarını ve kurban kesmelerini yasaklayarak baskı uygulaması² da hanı ve ahalisi Müslüman olan Altın Orda ile Yuan arasındaki ilişkilerin

¹ Yuan Shi, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 68-69.

² Christopher P. Atwood, "Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century", *The International History Review*,

gitgide kötüleşmesine sebep olmuş olmalıdır. Bununla beraber bu dinî sebebe çok büyük bir pay vermemek gerekir kanaatindeyim.

Altın Orda tarihine dair Çin kaynakları az olsa da elbette ki bazı dikkate değer kayıtlar mevcuttur. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Çin'deki Moğol Yuan Sülalesi'nin tarihi olan Yuan Shi (元史)'dir. Bu kaynakta Cuci ulusuna dair dağınık bilgiler, artık Cuci ulusuna düşman olan Kubilay'a kadarki Moğol İmparatorları Cengiz, Ögedey, Güyük ve Möngke hakkında imparator kayıtlarının (benji 本紀) yer aldığı ilk üç ciltte bulunabilir. Kaynağın "coğrafya" (地理) gibi kısımlarında küçük birkaç kayıt bulunur. Mesela 63. ciltte, Kıpçak, Harezmi, Alan, Cend, Bulgar, Rus topraklarıyla ilgili çok az, esasen yer adı olmak üzere bilgilere rastlanır. Bu kaynakta Cuci, Sübedey ve Moğol hanedanına ve devletine mensup önde gelen kişilerin biyografilerinin (liechuan 列傳) kaydedildiği kısımlar önemlidir. Bir sonraki kaynak Xin Yuan Shi (新元史) yani, "Yeni Yuan Tarihi"dir. Yuan Shi'daki ilgili bilgiler burada tekrarlanmakla birlikte imparator kayıtları ve biyografiler daha ayrıntılıdır. Yeni Yuan Tarihi, Yuan Tarihi'ndeki noksanlıkları gidermek ve yanlışlıkları düzeltmek üzere 1921 yılında ana kaynaklara, belgelere dayanarak tamamlanmış olsa da çoğu kez bir ana kaynak olarak kabul edilmemektedir. Nihayetinde bu hanedan tarihindeki kayıtlar, bir Altın Orda tarihi yazmaya kifayet edecek kadar değildir. Söz konusu olan, metinlerdeki kısa kayıtlar, bazı ayrıntılardır. Mesela Batu'nun biyografisi dahi yoktur. Hanedan tarihlerinden sonra Kubilay'a kadarki dönemden bahseden Zhili Huozhou Zhi (直隸霍州志), Zhongxiu Miao Xuebei (重修廟學碑), Haowen Zhonggong Linchuan Wenji (郝文忠公陵川文集), Ju An Ji (架菴集) gibi yerel tarih kayıtları, yazıt külliyatları, coğrafya kitapları ve özel tarihler diğer ana kaynaklarımızdandır. Bunların her biri ayrı bir makale konusudur.

Çin kaynaklarında Cuci ve evladının imparatorluktaki konumlarıyla ilgili bazı bilgiler vardır. Yuan Shi'da batıda ilerleyen Cuci nesli prensler, xidao zhuwang (西道諸王; "batı kanadı beyleri") olarak kaydedilmektedir.³ Bazen ise xibei zhuwang (西北諸王; "kuzeybatı beyleri") ifadesi geçmektedir. Zhongxiu Miao Xuebei (重修廟學碑) adlı kaynakta yer alan 1254 yılına ait bir yazıtta Cuci, zhengong (震宮) olarak adlandırılmaktadır⁴ ki Türkçeye "veliaht prens" olarak tercüme edilebilir. Nihayetinde Cuci'nin kardeşleri arasında üstün bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.

Çin kaynaklarında Cuci ulusuyla ilgili kayıtlar, genel olarak Kıpçak bozkırlarıyla ilgilidir. Altın Orda'ya, devlet ve siyaset tarihine dair ayrıntılı bilgiler yoktur. Bununla birlikte Cuci ulusunun Çin'de yeni ele geçirilen topraklardaki payları ile bunların idaresi üzerine kayıtlar, belki de Çin kaynaklarında Altın Orda ile ilgili en ayrıntılı bilgilerdir. Çin'deki Moğol İmparatorluğu'nun hanedan tarihi olan Yuan Shi'daki ilk kayıtlara göre Büyük Han, Çin'de Shanxi'de-

Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2004, s. 251; Qiu Yihao, "Independent Ruler, Indefinable Role Understanding the History of the Golden Horde from the Perspectives of the Yuan Dynasty", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı: 143, 2018, s. 39.

³ Yuan Shi, s. 36: "Azhiji (阿只吉), xidao zhuwang (西道諸王)ları topladı".

⁴ Ma Ge, "Zhongxiu Miao Xuebei", *Quan Yuan Wen*, C. II, 1998, s. 236'dan aktaran Qiu, a.g.e., s. 31.

ki Cuci ulusu mülkü olan Pingyang'a 1229 yılında Saidianchi Zhangsiding'i (賽典赤瞻思丁; Seyyid Ajall Şams el-Din) darüyaçı olarak atadı.⁵ 1238 yılında ise Ögedey, Gucheng (鼓城) şehrini Zhending (真定)'den ayırıp Cuci ulusuna verdi. Batu, Zhending'de 10.000 hane aldı ve oradaki mülkünün idaresi için junmin wanhu fu (軍民萬戶府; "Askerlerin ve Tümen Hanenin İdaresi") adlı bir idare kurdu.⁶ 1236'da Jin İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Ögedey bu devletin topraklarını ailesine pay etmiş ve Cuci ulusunun başı olarak Batu, Pingyang Lu (平陽路)'da 41.302 hane almıştı.⁷ Yine Yuan Shi'daki açık kayda göre Cuci ulusu Çin'de bizatihi işgal edip edindiği paylara da sahipti. Batu 1227'de Shazhou (沙州)'yu ele geçirerek mülk edindi.⁸ 1251 yılına ait bir kayda göre ise Batu, Çin'deki bazı haklarından feragat etti ve buna göre oradan Cuci ulusuna giden yıllık gelir azaldı.⁹

Çinli bilim adamı Qiu Yihao, Moğol İmparatorluğu'nda üst mevkilere gelen bazı kişilerin mezar kitabelerini inceleyerek, Çin'deki Cuci mülkleri üzerine bazı kayıtları çıkarmıştır. Buna göre Yuan İmparatorluğu'nda görev yapmış Tong Shu'nun (同恕; 1254-1331) Ju An Ji (槩菴集) adlı eserinde yer alan Zhongshu Zuoyou Silangzhong Li Gong Xin Qianbiao (中書左右司郎中李公新阡表; "Merkez Sekreterliği Sağ ve Sol Silangzhong'u General Li'nin Yeni Yazıtı") adlı yazıtta göre Ögedey'in eski "bitikçi"si Hu Tianlu, 1231 yılında Cuci'nin Çin'deki mülklerinin idaresi için görevlendirilmişti. Zhili Huozhou Zhi (直隸霍州志) adlı Çin kaynağının XXV. cildinde yer alan Batu'ya ait bir buyruğa göre ise onun temsilcileri emirleri uygulamadan önce 1237 yılında Büyük Han'ın temsilcileri Taraqudai ve Hu Tianlu ile bir araya gelip danışmışlardı. "Su Efendi'nin Mezar Kitabesi"nde kaydedilenlere göre Batu'ya hizmet eden Bay Su, Cuci mülkü Pingyang'daki çeşitli zanaatkârların başına darüyaçı olarak atandı. Gelirleri Batu'nun merkezine göndermekle görevliydi. Haowen Zhonggong Linchuan Wenji'de Büyük Han Mönge'ye 1255 yılında gönderilen bir şikâyet tezkeresi yer almaktadır. Şikâyete göre Batu, Pingyang'daki mülkü Cuci prensleri arasında tekrar pay etmiş, tüm akrabalarına doğrudan vergi alma izni vermiş, Çinli tebaaya yıllık vergiyi özellikle altın olarak vermelerini emrederek onları zor duruma düşürmüştü. Yine aynı kaynakta kaydedildiğine göre Kubilay'ın danışmanları Çin ile İran arasındaki bağın "Batı Toprakları'ndaki Yabancılar" (xiyu zhu hu 西域諸胡) tarafından, yani aslında Berke ve taraftarları tarafından kesilmesinden endişe ediyorlardı.¹⁰ İki taraf arasındaki düşmanlık neticesini vermişti ve böylece Kubilay batıdaki ulus ile bağlarını büyük ölçüde koparmıştı. Kubilay 1288'de, Pingyang'daki Altın Orda payını idare eden kurumun statüsünü değiştirip, ödeme yapmayı tamamen kesti.¹¹ Böylece yeni

⁵ Yuan Shi, s. 3063.

⁶ Yuan Shi, s. 1358, 2414.

⁷ Yuan Shi, s. 2414.

⁸ Yuan Shi, s. 1450.

⁹ Yuan Shi, s. 47.

¹⁰ Yihao, a.g.e., s. 35-36, 38-39.

¹¹ Yuan Shi, s. 311.

bir kaynak keşfedilmedikçe bu tarihlerden sonra, birkaç küçük kayıt dışında, Altın Orda tarihi için önem arz eden bir belgeden söz etmek zordur.

Son olarak Altın Orda'ya dair kaynakların, “devlet tarihi” bakımından pek kullanılabilir olmadığını söylemek lazımdır. Birkaç kayıt dışında verilen bilgiler genelde Kıpçak bozkırlarıyla alakalıdır. Üstelik Altın Orda siyasi hâkimiyeti şekillenmeden önceki doğudaki boylarla ilgili Yuan Shi'daki ve hatta Cengiz devri boylarıyla ilgili Song, Liao, Jin hanedanlıklarının çeşitli kayıtlarını da Altın Orda'nın tarih kaynaklarına dahil etme eğilimi vardır. Güney Song elçileri tarafından yazılan ve kimilerince “*Altın Orda tarihi materyalleri*” arasında sayılıp çeşitli dillere çevrilen ve Cengiz Moğolları dönemine dair Heida Shilue,¹² Yelü Chucai'nın Xi You Lu¹³ gibi kaynakların aslında Altın Orda ile bir ilgisi yoktur. Timurlular devrine ait Chen Cheng'in elçilik raporu gibi metinlerin Altın Orda'dan Semerkand gibi büyük ticaret merkezlerine gelen mallar hakkında fikir verebileceği düşüncesi,¹⁴ bu tür çok kısa kayıtları Altın Orda tarihinin ana kaynakları yapmaya yetmemektedir. Eğer Altın Orda tarihine dair yeni ayrıntılar ortaya çıkarılmak ve mümkünse yeni yorumlar yapılmak isteniyorsa Altın Orda'nın Yuan İmparatorluğu'ndaki mülkleriyle ilgili görevlendirilen memurların biyografilerine, mezar kitabelerine de bakılmalıdır.

Kaynaklar

ATİK, Kubilay: “Çin Kaynaklarında Altınordu Hanlığı ve Cuçi Ulusu”, *Cri-mean Historical Review*, No: 1, Kazan-Bahçesaray 2016.

ATWOOD, Christopher P.: “Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century”, *The International History Review*, Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2004.

BRETSCHIEDER, E.: “Moğol İmparatorluğu Devri”, çev. K. Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013.

MA GE: “Zhongxiu Miao Xuebei”, *Quan Yuan Wen*, C. II, 1998.

Meng Da Bei Lu Jiaozhu, 1901 Yılı Shanghai Kütüphanesi Nüshası.

YIHAO, Qiu: “Independent Ruler, Indefinable Role Understanding the History of the Golden Horde from the Perspectives of the Yuan Dynasty”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı: 143, 2018.

Yuan Shi, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Zolotaya Orda v Istorçnikah, III, Kitayskiye i Mongolskiye Istoçniki, çev. ve notlandıran R.P. Hrapaçevskiy, Moskva 2009.

¹² Mesela bkz. *Zolotaya Orda v Istorçnikah, III, Kitayskiye i Mongolskiye Istoçniki*, çev. ve notlandıran R.P. Hrapaçevskiy, Moskva 2009, s. 27-120. Altın Orda tarihine dair olduğu gerekçesiyle çevrilen ve notlandırılan yaklaşık 100 sayfada Altın Orda'ya dair bir bilgi bulmak pek mümkün değildir.

¹³ Bkz. E. Bretschieder, “Moğol İmparatorluğu Devri”, çev. K. Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013, s. 198-208.

¹⁴ Kubilay Atik, “Çin Kaynaklarında Altınordu Hanlığı ve Cuçi Ulusu”, *Crimean Historical Review*, No: 1, Kazan-Bahçesaray 2016, s. 11-12.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 21.08.2020

Kabul Tarihi: 01.10.2020

YEDİSU ŞEHİR KÜLTÜRÜNDE TÜRK-SOĞD ORTAK MİRASI

Sümeýra TÜRK YILDIZ*

Öz

VI. yüzyılın II. yarısında iktisadi, siyasi ve ticari sahada söz sahibi olmaya başlayarak, dönemin Bizans, Sâsâni ve Çin gibi büyük devletleri ile başarılı diplomatik ilişkiler geliştiren Batı Göktürk Kağanlığı, Türkistan bozkırlarında kendi idari sistemini kurarak İpek Yolu ticaretini ve mahir Sogd tüccarlarını kontrolü ve nüfuzu altına almayı başarmıştır. Bu gelişme ile birlikte tarımla, zanaatle ve ticaretle uğraşan yerli halkın refah seviyesi, Batı Göktürk kağanlarının kucaklayıcı ve yenilikçi siyaseti neticesinde zirve dönemini yaşamıştır. Ticaretin gelişmesi yeni şehirlerin kuruluşunu teşvik etmiş, Batı Göktürk topraklarında meskûn olan Türk boylarının varlığı ise hızlı bir Türkleşme sürecini beraberinde getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Yedisu, Sogdlular, Batı Göktürk Kağanlığı, Türgeşler, Şehir Kültürü.

Turkish-Sogdian Common Heritage In Zhetysu Urban Culture Abstract

In the second half of the 6th century starting to have a voice in the economic, political and commercial fields, Western Turkic Khaganate, which developed successful diplomatic relations with the great states such as Byzantine, Sasanian and China, managed to control the Silk Road trade and the sovereign Sogdian merchants by establishing its own administrative system in the Turkistan steppes. With this development, the welfare level of the native population engaged in agriculture, craft and trade has experienced the peak period as a result of the embracing and innovative policy of the Western Turkic khagans. The development of trade encouraged the establishment of new cities, and the presence of Turkic tribes settled in the Western Gokturk lands accelerated process of Turkization.

Keywords: Zhetysu, Sogdians, Western Turkic Khaganate, Turgesh, Urban Culture.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, sumeyraturkyildiz@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-7788-7066.

Giriş

VI. yüzyılın ortalarında Batı Göktürk Kağanlığı'na, VIII. yüzyılda ise Türgeş ve Karluklara ev sahipliği yapan Yedisu bölgesi; üzerinde akan İli, Karatau (Karatal), Çu, Aksu, Talas, Lepsi ve Biyen (Bien) ırmaklarından dolayı bu adı almakla birlikte coğrafi taksimata göre bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu, Kırgızistan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın kuzeybatısındaki toprakları içine almaktadır. Saka/İskit yerleşiminden sonra bölgeye Wu-sunlar göç etmiş ve bu coğrafya, Çin kaynaklarına, Han İmparatorluğu'nun (M.Ö. 206 - M.S. 220) düşmanları olan Hunları yok etmek için Wu-sunlar ile akdedilen ittifak sebebiyle yansımıştır.¹

Göçebe ve yerleşik medeniyetlerin kaynaşarak karşılıklı etki dairesinde kaldığı, Türkistan'ın bozkır ve yerleşik-tarım bölgeleri arasında yer alan Güney Kazakistan ve Yedisu, Türkistan'ın diğer vilayetlerinde olduğu gibi şehir kültürünün geliştiği önemli bölgelerdendir.² Bölgede ilk yerleşim, M.Ö. 2000'li yıllara tarihlendirilmektedir.³

Söz konusu coğrafyanın genişliği ve üzerinde barındırdığı insanlara sunduğu iklim, yer şekilleri gibi etkenlerin farklılığının rol oynadığı değişken hayat tarzına dikkat edilirse, Türklerin mevcut şartların belirlediği ölçüde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzlarını benimsedikleri görülecektir. Dolayısıyla Türklerin batıya yönelindiklerinde, burada yerleşik hayatı benimseyerek köklü bir şehir kültürünün mirasçıları olan Sogdlular ile tanışmaları, karşılıklı tesir dairesine düşerek bölgedeki şehir hayatını mükemmelleştirmekle birlikte benimsemelerinde de önemli rol oynamıştır. Göktürkler döneminde gerçekleşmeye başlayan bu vaziyet hiç şüphesiz, halefleri Türgeşlerin bölgede hâkimiyetini tesis etmesiyle birlikte daha da gelişerek sonraki Türk devletleri için örnek teşkil etmiştir. Yapılan bu araştırma, arkeolojik çalışmalardan yola çıkılarak elde edilen verilerin değerlendirilmesi neticesinde, Yedisu sahasında erken Türk yerleşimi ve kurdukları şehirler, Sogdiana'dan bölgeye gelen göçler, Sogd kolonileri ile karşılıklı temaslar ve şehirleşme konularına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Kolonileşme

VI. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan Göktürkler, Juan-juan gücünü yıldıktan sonra Sâsânîlerle işbirliği yaparak Eftalitlerin varlığına son vermişlerdir. Böylece Göktürkler, Sogdiana'da hâkim güç durumuna gelmişlerdir.

VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başında, yaklaşık 60 yıllık bir süreçte Batı Göktürk Kağanlığı'nın Sogdiana'da sosyal barışı sağlamasıyla birlikte, Sogd

¹ Vahap Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 8-10 Mayıs 2002*, Ankara 2004, s. 203-204; N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, T.II., İz. Akademii Nauk SSSR, Moskova 1950, s. 156.

² K.M. Baypakov, "VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 161.

³ V.E. Nusov, *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Frunze 1971, s. 7.

şehir devletleri önlerinde hiçbir engel olmadan tercih ettikleri istikamete yönelmişlerdir. Kağanlığın kolonileşmeyi teşvik etmesi, nüfusun aşırı yoğunlaşmasını ve sosyal çatışmaların artmasını engelleme düşüncesinden ileri gelmektedir.⁴ Diğer yandan dihkânlara bağlı olmak istemeyen yerli nüfus ülkenin doğusuna; Yedisu bölgesine doğru hareket ederek bozkır bölgelerine yerleşmiş, burada kendi sanatlarını icra ederek göçebelerle ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Yedisu arazisindeki Sogd kolonilerinin yaygınlaşması neticesinde yüksek tarım medeniyeti bütün Talas Vadisi'ne ve Çu Nehri'nin sol sahiline yayılmıştır.⁵

Yedisu'daki Sogd kolonileri meselesi ilk olarak 1927 yılında V.V. Barthold tarafından ele alınmıştır. Fakat onun döneminde arkeolojik materyallerin birçoğunun bulunmamış olması, yapılan araştırmanın yalnızca yazılı kaynaklarla sınırlandırılmasına sebebiyet vermiştir. Bu kaynaklar doğrultusunda V.V. Barthold, bölgede VII. yüzyılda yerleşik bir kültürün varlığından ve bu tarım kültürünün Sogdiana'dan getirildiğinden bahsetmektedir. A.I. Terenojkin, 1929 yılında yapılan arkeolojik araştırmaların sonucunda “*Sogd Kolonizasyonu*” terimini tanıtmış, bölgedeki en erken yerleşik yaşamın ortaya çıkışını da Wu-sun dönemiyle ilişkilendirmiştir.⁶

Çu ve Talas Vadileri'ndeki Sogd kolonileri hakkında ilk bilgiler, Menandros'un sefir Zemerkos'un İstemi Kağan'ı ziyaret etmesiyle alakalı kayıtlarında yer almaktadır.⁷ Narşahi, Ebrûy'un zulmünden kurtulmak için Buhara'dan kaçan bir grup Sogdlu dihkân ve tüccarın Talas Vadisi'ne taşınarak Hamûket (Camuket) şehrini kurduklarını kaydetmektedir.⁸ VII. yüzyılda ise Taraz, Suyab, Nevaket şehirlerinde Sogd nüfusu daha da artmıştır.⁹ Bu gelişme hiç şüphesiz Göktürk hâkimiyet sahasının genişlemesi ile alakalıdır. Ülkenin refah seviyesi yükselmiş, tüccarlara serbest dolaşım imkânı verilmiştir. Bu imkânlar Sogdlu tüccarlar tarafından layıkıyla değerlendirilerek ülkenin çeşitli şehirlerinde koloni kurma ayrıcalığına sahip olmuşlardır.

Yedisu'nun “*Sogd Kolonizasyonu*” hipotezinin gelişmesine ve yaygınlaşmasına büyük katkı sağlayan mütehassıslardan biri de A.N. Bernştam'dır. Arkeolojik buluntuların ve yazılı kaynakların paralel bir şekilde değerlendirilmesi, bölgedeki kolonileşmenin varlığı, önemi gibi meselelerle birlikte kolonilerin en erken kurulma tarihleri hususunda bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır. A.N. Bernştam, Sogd yerleşimlerinin tarihsel gelişimini iki dönemde incelemektedir. Birinci dönem, III. - VI. yüzyıllar arasında kurulan koloniler;

⁴ Boris I. Marşak, “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 172.

⁵ A.M. Mandelştam, “Srednyaya Aziya v VI. - VII. vv.”, *Oçerki İstorii SSSR, Krizis Rabovladelçeskoj Sistemi i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III. - IX. vv.*, Moskova 1958, s. 370.

⁶ V.A. Kolçenko, “K voprosu o ‘sogdiysah’ v Çuyskoj Doline”, *Dialog Tsivilizatsiy*, Vıp: III, Bişkek 2003, s. 48.

⁷ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 48.

⁸ Narşahi, *Târîh-i Buharâ*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 10-11.

⁹ K.M. Baypakov - V.D. Goryaçeva, “Semireçe”, *Srednyaya Aziya i Dalnij Vostok v Epohu Srednevekovya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye*, Moskova 1999, s. 151.

bu dönemde her ne kadar bölgeye yerleşmiş olsalar da Sogdlular, hâlâ ayrı bir kültür ve sosyo-ekonomik fenomeni temsil etmektedir. Yerli göçebelerle herhangi bir entegrasyon sürecine girmemişlerdir. VI. yüzyılın sonu ile ilişkilendirilen ikinci dönem ise, Buhara göçü ile alakalıdır ve aynı zamanda göçebe Türkler tarafından kademeli olarak asimilasyon sürecinin başladığı dönemdir. Bu da Sogd kültürünün Türkler arasında tamamen yayılmasına yol açmıştır. Bernştam'ın ifade ettiği bu süreç, IX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.¹⁰ VI. - IX. yüzyıllar olarak ele alabileceğimiz ikinci dönem yaşanan Sogd göçlerinin yoğunluğunda hiç şüphesiz Türkistan'ın Araplar tarafından fethi ve Sâmânî seferleri de etkili olmuştur.¹¹

Sogd kolonilerinin Talas, Çu ve İli vadilerine yayılması, beraberinde çok sayıda şehrin ve muhkem yerleşim birimlerinin kurulmasına sebebiyet vermiştir.¹² Sogdlular, Hamuket, Nevaket, Kırmirau, Bunciket, Semeknu gibi şehirler kurmuşlardır. Fakat bu arazilerdeki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Şehir adlarının büyük kısmının Türkçe olması da bunu ispat etmektedir. Dolayısıyla Yedisu bölgesinde şehir kültürünün oluşumunda sadece Sogdlular değil Türkler de önemli rol oynamışlardır.¹³

Yedisu şehirlerinin oluşum sürecinde Sogdluların tesir derecesi, araştırmacıların üzerinde dikkatle durduğu ve hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulamayan bir mesele olarak kalmaktadır. Yedisu'da şehir kültürünün Sogd kolonileri sayesinde oluştuğunu ve geliştiğini ileri süren V.V. Barthold'a, S.G. Klyaştorıny da katılmaktadır. A.N. Bernştam ve P.N. Kojemyako ise Yedisu'daki yerleşik kültür numunelerinin Sogdlulara, göçebe kültür buluntularının ise Türklerle ait olduğunu ileri sürmektedirler. T.N. Senigov'un fikrine göre, Taraz ve çevre bölgelerin ahalisi yerli Karluk Türklerinden ibarettir. Son dönemlerde Sogdiana ve Yedisu'da yapılan yoğun araştırmalar neticesinde söz konusu bölgeye gelen Sogdlular ve Sogd medeniyetinin, bölgenin diğer unsurlarıyla birlikte bütünleştirici rol oynadığı tespit edilmiştir. Çünkü aynı dönemde burada Türk medeni kompleksleri de oluşmaya başlamıştır. Bunu yalnızca Yedisu'da değil, Fergana, Usruşana, Toharistan ve Sogdiana'da ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular da tasdik etmektedir.¹⁴

2. Türk-Sogd Etkileşimi

Türk-Sogd etkileşimi, VI. yüzyılda daha da belirginlik kazanarak, Sogd silahlarının Türk silahları etkisinde gelişme göstermesi, çanak süslemelerindeki Türk kültür unsurlarının (ok resimleri, kertikler, çanak saplarındaki hayvan figürlü ögeler) genişlemesi, Sogd koroplastiğinde Türk süvari tasvirlerinin yer alması bu etkileşimin varlığı için somut kanıt teşkil etmektedir. Daha canlı

¹⁰ A.N. Bernştam, "Sogdiyskaya Kolonizatsiya Semireçya", *Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevñ İsledovaniyah İstituta İstorii Materialnoy Kultur, AN SSSR*, Vıp: VI, Moskova-Leningrad 1940, s. 42.

¹¹ Kolçenko, *a.g.e.*, s. 48.

¹² S.G. Klyaştorıny - T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 105.

¹³ K.M. Baypakov, "VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", s. 162.

¹⁴ Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 151-152.

bir örnek ise, Afrasiyab duvar resimleridir. L.I. Albaum'a göre, Afrasiyab'ın batı duvarındaki şekillerin çoğu Türklerin tasvirini göstermekte olup, resimler Türk taş heykelleri ile mukayese edildiğinde birçok ortak özelliği yansıtmaktadır. Yine Pencikent duvar resimlerinde var olan silah tasvirlerinin Türklerin silah teçhizatları ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.¹⁵ Türklerin Ceyhun ve Seyhun merkezlerinde yerleşik hayata geçmesi, maddi medeniyet kaynaklarının takip edilmesini de kolaylaştırmıştır. Sogd ve Tohar kaynaklarında geçen kadın giysilerine bakıldığında, Türk giysilerinin VIII. yüzyılda Türkistan kadınlarının milli giysisi konumuna geldiği görülmektedir.¹⁶

Bölgedeki Türk-Sogd yakınlaşmasının en bariz örneği iki millet arasında yapılan evliliklerdir. “*Mug Dağı Belgeleri*” arasında, deri üzerine yazılmış ve Sogd hükümdarı tarafından verilmiş bir nikâh sözleşmesi bulunmuştur. Belge, Nevaket şehrinden soylu bir Türk olan Ut-tegin ile Sogdianalı bir kız olan Çer'in (Dugdgonçin) evliliklerini tanımlamaktadır.¹⁷

Diğer yandan söz konusu dönemde Sogdlular, ticaret yollarının güvenliğini sağlayabilecek bir devlete bağımlı olmaya meyilliydiler. Aynı zamanda şehir kültürü, tarım, zanaat ve ticari ilişkiler alanında büyük bir deneyime sahip olmaları sebebiyle bozkırlarda yaşayanlar için de faydalıydılar. Çünkü Sogdlular, Çinlilerden ve Farslardan farklı olarak bozkır halklarıyla düşman olan büyük bir devletin tebaası değildiler.¹⁸ Sogd bölgesinin kağanlığın terkibine dâhil olması ile birlikte, söz konusu dönemin maddi kültürü, yerel yerleşik ve göçebe Türklerin ortaklıklarını yansıtır. Maddi kültürdeki bu ortaklık her şeyden önce, Sogd şehirlerinin ve kağanların kazançlarındaki ortaklığa bağlıdır. Diğer bir nokta-i nazar da, kağanlığın güçlü askerî yapısı, Çin ve İran'ın Türkistan'a karşı saldırgan tutumlarının karşısında durarak, bölgenin refah seviyesini koruması, el sanatları, ticaret gibi alanların inkişafı için gerekli şartların oluşmasını sağlamıştır. Her türlü baskıdan uzak, özgür bir toplum yapısının varlığı, Sogd kolonilerinin daha geniş mesafelere yayılmasını teşvik etmiş, bozkırların uzak bölgelerine kadar ekonomik hayatın canlanması için bir sebep teşkil etmiştir.¹⁹

Sogdiana vahalarında, özellikle birbirine komşu olan beyliklerde; Fergana, Yedisu ve Çaç'ta şehir ve köy birimlerinin oluşturulmasıyla, hızlı bir şekilde meskünleşme süreci yaşanmıştır. Mevcut şehirler, yolun ana hattıyla ve onun ticari yan kollarıyla birbirine bağlanmaktaydı. Bu arazilerde meskünleşmiş Türkler sadece yolların muhafazasıyla ilgilenmiyor aynı zamanda kervanlara at, deve ve gıda maddeleri satıyorlardı. Uluslararası ticaret ağına dâhil olarak, sanatkârlığın ve ticaretin gelişmesinde önemli rol oynuyorlardı.²⁰ Batı

¹⁵ A.M. Malikov, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 146.

¹⁶ Yu. F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 241.

¹⁷ K.M. Baypakov - L.B. Erzakoviç, *Drevnie Goroda Kazahstana*, Alma-Ata 1971, s. 51.

¹⁸ Marşak, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁹ L.S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 95.

²⁰ Buryakov, *a.g.e.*, s. 239.

Göktürk Kağanlığı döneminde Sogdiana'nın doğu ve batı bölgeleri, büyük ve küçük yerleşim merkezleri ile birlikte, büyük ticaret yolları üzerinde sadece transit noktaları olarak kalmamış, bu kentler aynı zamanda kıymetli mallar, metalürji ürünleri, ipekten yüne kadar muhtelif kumaş türleri, halı ve kilimler, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler idi.²¹

3. Şehirleşme

VII. ve VIII. yüzyıllar arasında oluşmaya başlayan Güney Kazakistan ve Yedisu şehir kültürünün kendi içinde, antik geleneklerle birlikte Ortaçağ şehir kültürünün bir parçası olan Sogd şehir kültürünün yeni unsurlarını da birleştirdiğini ifade eden K.M. Baypakov, bölgedeki şehirlerin karakteristik yapısını şöyle ifade etmektedir:

"Genellikle Güney Kazakistan'a özgü daire şeklindeki şehir planlarında, antik yerleşimlerden orta çağ şehirlerine geçen geleneksel planlamaların etkisi olmuştur. Konutların planlamasında tambur şekilli girişler, dar kenarlı ve ölü açık dikdörtgen yer şömineleri, ikili değirmen taşları için dikilen kazıklar ve pişirilmemiş kil tuğlalardan yapılmış daire şeklindeki ya da oval istinat duvarlar gibi geleneksel özellikler görülmektedir. Bunların yanı sıra, sofaların üzerindeki tümsekler-çıkıntılar ve dört kolonlu tavanlar gibi yeni unsurlar da sunulmuştur."²²

Şehir kültürünün güneybatı Yedisu'da, Güney Kazakistan'dan farklı olarak gelişmiş yerleşik ve tarımsal geleneklerin mevcut olmadığını ifade eden mütehassıs, söz konusu yüzyıllarda Yedisu şehirlerinin İpek Yolu güzergâhında bulunması sebebiyle, geçiş ticaretinin şehir ve yerleşik-tarım kültürünün gelişiminde önemli rol oynadığı üzerinde durmaktadır.²³

Erken dönemlerden itibaren bölgede Türk yerleşimine dair ilk buluntular, 1938-39 yıllarında Talas Vadisi boylarında arkeolojik kazı çalışmaları yürüten A.N. Bernştam'ın, Hun dönemine ait Berkkarın ve Kenkol Kurganları'nın (M.Ö. III. - M.S. II.) tespiti ile mümkün olmuştur. Bölgede, orta ve küçük ölçekte 31 kurgan açan A.N. Bernştam, kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan toprak, demir ve altından yapılmış çok sayıda buluntuyu göçebe yaşam biçimi dolayısıyla Hunlar ile ilişkilendirmektedir.²⁴ A.N. Bernştam'ın görüşlerine katılmayan S.S. Sorokin ve A.K. Kibirov gibi araştırmacılar, söz konusu kurgan buluntularını M.S. II. - III. yüzyıllar ile ilişkilendirmekle birlikte, Hunlar ile alaka kurulamayacağını ifade etmektedirler.²⁵

Bölgenin erken dönemlere ait diğer bir kültür merkezi, Çu Vadisi'nde 1964 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında tespit edilen Wu-sun dönemine (M.Ö. III. - M.S. I.) ait Kara-Baltı yerleşim merkezidir. Bu buluntudan yola

²¹ Buryakov, *a.g.e.*, s. 241.

²² Baypakov, *a.g.e.*, s. 161-162.

²³ Baypakov, *a.g.e.*, s. 162.

²⁴ A.N. Bernştam, *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II., Fond "Soros Kirgızstan", Bişkek 1998, s. 35-39.

²⁵ G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Köln 1970, s. 37.

çıkarak bölgedeki en erken yerleşimi Wu-sun dönemi ile ilişkilendiren V.E. Nusov, Talas Vadisi'ni de M.Ö. III. yüzyıldan itibaren göçebelerin daimi olarak kaldığı bir bölge olarak tanımlamaktadır. Ayrıca göçebelerin burada sığır yetiştiriciliği ile meşgul olduklarından, kısmen yerleşik hayat sürdürüklerinden de bahsetmektedir.²⁶

Sogd kolonilerinin bölgeye M.S. I. yüzyılda dâhil olmaya başladıkları fikrini savunan A.N. Bernştam, yeni arkeolojik buluntuların ve yazılı kaynakların analizi neticesinde söz konusu tarihi M.S. V. yüzyıla kadar götürmektedir. Mühassıs, özellikle Frunze şehrinin 32 km. doğusunda bulunan Krasnaya Reçka'yı Sogd kolonilerinin ilk yerleşim yeri olarak nitelendirmektedir. Bölgede üst sınıfın yaşadığı, çığ kerpiç ve kil bazlı malzemelerden inşa edilmiş, iki ve üç katlı evler tespit edilmiştir. Altı oda ve müstemilattan müteşekkil evlerden birine, bir kısmında aile mezarlığı bulunan avlu birleşmektedir. Buluntular, burada yaşayan ahalinin, başlarına bir felaket gelmesi sonucu evlerinden ayrılarak başka bir bölgeye taşındıklarını göstermektedir.²⁷

Yedisu sahasındaki diğer bölgelere nispeten erken yerleşim merkezleri olarak addedilen Çu ve Talas vadilerinde, ahalinin çok erken dönemlerden itibaren sulama sistemi ile tanıştığı ve meşguliyet olarak çeşitli sahalarda gelişen sanatkârlıkla, Çin'den İran'a Çu Vadisi yoluyla hayata geçirilen ticaret ile ve sıcak iklimi, bereketli toprakları, kolay sulama sistemi vasıtasıyla da tarım ile uğraştığı gözlemlenmektedir. VIII. yüzyılın başlarında Türgeş kabileleri bu arazilere geldiklerinde, muhkem kale duvarları ile ihata edilmiş birkaç küçük yerleşim yeri ve şehirler vardı. Söz konusu şehirlerin ahali olan Türkler ve Sogdlular, tarım, ticaret ve zanaatle uğraşıyorlar, şehir sınırlarına yakın bölgelerde ikamet eden göçebe kabileler ile iktisadi ilişkiler devam ediyordu. Fakat bu dönemde zanaatın tarımdan, şehirlerin köylerden net bir ayrımı henüz söz konusu değildi. 15 km² veya daha fazla mesahaya sahip olan şehirlerin birçoğu iki veya üç muhkem surla çevrilmiş olup, dış surun uzunluğu bazen 28 km'ye kadar ulaşabilmekteydi. Duvar ve surların başlıca yapı malzemesi ise kil çözültüsü ve çakıl taşı idi.²⁸

Çu Vadisi'ndeki yerleşim merkezleri hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri 630'lu yıllarda bu bölgede seyahat eden Hsüan-Tsang'ın notlarıdır. Hsüan-Tsang yerleşim yerlerinin isimleri ve konumları hakkında bilgi vermez, aynı zamanda bahsettiği şehirlerin herhangi bir ayrıntısından bahsetmez (görünümü, iç ve dış yapısı gibi). Detaylandırmadan kaydetmiş olmasına rağmen, her birinin başında birbirinden bağımsız Türk beyleri bulunan çok sayıda önemli yerleşim merkezinden bahsetmektedir.²⁹ Talas Vadisi hakkındaki ilk tasavvurlarımızı ise VI. yüzyılın II. yarısında Bizans elçisi Zemerkos'un

²⁶ Nusov, *a.g.e.*, s. 7-8.

²⁷ A.N. Bernştam, *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Komiteta Nauk pri SNK Kirgizskoy SSR, Frunze 1941, s. 55.

²⁸ Nusov, *a.g.e.*, s. 7.

²⁹ N. Togan, "Peygamber'in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964, s. 21-55.

İstemi Yabgu'yu ziyarete gelmesini tasvir eden Menandros'un kayıtlarına borçluyuz. İslam kaynaklarında Taraz olarak ifade edilen Talas, Moğol döneminden sonra kaynaklarda Talas, Yanı-Talas ve Yanı gibi isimlerle adlandırılmıştır. Arkeolojik malumatların kesinleştirdiği üzere, Talas; Cambul şehri ile ilişkilendirilmektedir. Talas, hem zengin medeni katmanları ve mesahasının büyüklüğüne göre hem de doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı diğer Talas Vadisi şehirlerinden ayrılmaktadır.³⁰

Yakın döneme kadar Yedisu şehirlerinin kesin konumunu belirlemek oldukça güç bir mesele olarak kalmaktaydı. V.V. Barthold, Suyab'ı Isıkgöl'ün batısında ararken, Balasagun'u önce Burana şehri ile daha sonra ise Akbeşim ile tanımlamaktadır. A.N. Bernştam ise Suyab'ı Çong-Kemin Vadisi'ndeki Novoriyskoy'da Balasagun'u ise Akbeşim yerleşim merkezinde göstermektedir. G. Clauson ise Suyab'ı Akbeşim ile ilişkilendirmektedir. Söz konusu tahminlere göre şehirlerin muhtemel konumları; Suyab, Akbeşim arazisinde, Balasagun ise Burana arazisinde olmalıdır. Kaşgarlı Mahmud ise Balasagun şehrini Kuz Ordu olarak adlandırmaktadır. Arkeolojik çalışmalar neticesinde yeterince iyi öğrenilmiş, büyük mesahaya sahip, uzun kale duvarları ile ihata edilmiş şehir kompleksleri, yazılı kaynaklarda bahsedilen büyük şehirler ve başkentler ile karşılaştırıldığında; Cambul'u Taraz ile Akbeşim'i Suyab ile Burana'yı Balasagun ile Krasnaya Reçka'yı Nevaket ile Şiştobe'yi ise Nuzket ile ilişkilendirmek mümkündür.³¹

Çu ve Talas Vadisi arazilerinin sistematik kazı çalışmaları esasında VII. - VIII. yüzyıllara ait 36 şehir kaydedilmiştir. Söz konusu şehirlerin tipolojik hususiyetleri üzerinde durarak, bu şehirleri mesahalarına göre bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda üç şehir tipi sunmak mümkündür. I. tip şehir grubuna, en az 30 hektar araziye sahip, etrafı duvarlarla çevrilmiş Taraz, Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Şiştobe gibi nispeten büyük şehirler dâhildir. II. tip şehir grubuna ise, arazileri 10 ile 30 hektar arasında değişen; Aktobe, Çaldovar, Merke, Aspara, Sokuluk, Sarıg, Bunciket gibi orta mesahaya sahip şehirler dâhildir. 10 hektardan az olan şehirlerin dâhil olduğu III. grup ise, Cuvantobe (Atlah), Tortkoltobe (Aşağı Barsgan), Toymakent (Adahket), Lugov (Kulan) gibi küçük mesahaya sahip olan şehir grubudur.³²

Sıraladığımız şehirler içerisinde en önemli yerleşim merkezleri olarak Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Burana ve Şiştobe'yi örnek verebiliriz. Mükemmel bir şehristana sahip söz konusu şehirler kendi dönemleri için büyük ticaret, sanatkârlık ve idari merkezler olarak kabul görmekteydi. Uzun surlarla çevrilmiş bu şehirlerdeki yerleşim yapıları lős ve lős ile birlikte çakıl, saman ve ot ile karıştırılmış çığ kerpiçten inşa edilmekteydi. Bölgede, pişmiş kerpiç, ahşap ve metal gibi kıymetli yapı malzemelerinin kullanımı ise oldukça sınırlıydı.³³

³⁰ A.N. Bernştam, *İzbrannye Trudi po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. I., Fond "Soros Kirgızstan", Bişkek 1997, s. 102.

³¹ K.M. Baypakov, *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana; Semireçya (VI-naçalo XIII v.)*, Nauka, Alma-Ata 1986, s. 33-66.

³² Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 153.

³³ Nusov, *a.g.e.*, s. 7.

Daha önce de ifade edildiği gibi Yedisu ve İpek Yolu boyunca yerleşmiş olan Sogdlular, Yedisu bölgesinde şehir kültürünün gelişmesinde aktif rol oynamışlar, bu gelişimin bir ürünü olarak da Cemukat, Nevaket, Kırmirau, Bunciket, Semeknu şehirlerini kurmuşlardır. “*Türk-Sogd Etkileşimi*” ile ifade edebileceğimiz ortak kültürel unsurların gelişimi, sadece şehirlerde değil, şehir gelişimini teşvik eden ticaret ve zanaat gibi meşguliyetlerde de gözlemlenmektedir. Şehirlerde sadece üretim değil, aynı zamanda satış da yapılmaktaydı; ülkeler arasında, şehirler ve çevreleri arasında, şehirler ile bozkırlar arasında olmak üzere mal alışverişlerinde üç ana yönelim söz konusuydu.³⁴

Ticari ürünler arasında Çin’den ipek, lake eşyalar, kâğıt ve ayna gibi ürünler getirilirken, Bizans ve Orta Doğu şehirlerinden Babil halıları, değerli taşlar, mercan, inci, cam ve çeşitli kumaşlar taşınıyordu. Sogdlular, gümüşten çeşitli eşyalar, renkli şişeler, ilaçlar, boya maddeleri ve kilim gibi ürünlerin imali ile meşgul idi. Gümüş eşyaların üretim merkezi ise Yedisu şehirleri idi. Göçebelerle yapılan takas ticareti ise Taraz, Suyab, Nevaket, Kulan gibi büyük sınır şehirlerinde kurulan ticaret fuarlarında gerçekleştiriliyordu. En önemli ticaret merkezi ise yazılı kaynaklarda “*tüccarlar şehri*” olarak kaydedilen Taraz idi. Çu Vadisi’nde yer alan, şehir ahalisinin neredeyse yarısının ticaretle meşgul olduğu Suyab’tan ise, “*çeşitli ülkelerden gelen tüccarların yaşadığı yer*” şeklinde bahsedilmektedir. Sınır şehirlerinde göçebelerle yapılan takas usulü alışverişten farklı olarak şehir merkezlerinde ticaret, parayla yapılmaktaydı. Şehir kazılarında ortaya çıkarılan Türgeş ve Tuhus sikke buluntuları ise söz konusu durumu kanıtlar niteliktedir.³⁵

Türgeş hâkimiyetine kadar Eftalit ve Göktürk gibi Türk devletlerinin iktisadi hayatında sikke kullanımının mevcutluğu bilinmektedir. Eftalit sikkeleri, Grek (Bactria) ve Sâsânî³⁶ etkisinde, Göktürk sikkeleri ise Çin etkisinde gelişerek özgün ve müstakil bir örnek teşkil etmemektedir. Her ne kadar Türgeş sikkeleri de biçimsel açıdan Çin sikke modelinde gelişmiş olsa da, herhangi darbedilmiş bir sikkenin üzerinde değişiklikler yapılarak oluşturulmasından ziyade, devletin kendi eliyle darbettiği sikkeler olması sebebiyle Türk kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

Türkistan Türkleri içerisinde para dolaşımının temelini oluşturan ve Türgeşler tarafından temsil edilen söz konusu sikkelerin büyük çoğunluğu, hem buluntu yerleri hem de darp merkezleri olarak Talas, Akbeşim, Krasnaya-Reçka ve Sarıg şehirleri ile ilişkilidir. Çin sikke modelinde, bronzdan imal edilmiş, ortasında kare bir delik bulunan Türgeş sikkeleri, üzerinde “*kirişsiz yay*” veya “*bumerang*” şeklinde bir tamga ve Sogd dilinde yazılar ile karakterize edilmektedir.³⁷

³⁴ Baypakov, “VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, s. 162.

³⁵ Baypakov - Goryačeva, *a.g.e.*, s. 162.

³⁶ B.A. Litvinsky, “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. III, Unesco Publishing, France 1996, s. 139-143.

³⁷ O.İ. Smirnova, *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*, İzdatelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostočnoy Literaturi, Moskova 1981, s. 60.

O.İ. Smirnova'nın da tasdik ettiği gibi VIII. yüzyılda Sogd dili ve yazısı Yedisu bölgesindeki Türk hâkimiyetinde resmi bir hüviyet kazanmıştır. VIII. yüzyıl Türgeş sikkeleri üzerinde bulunan Sogdca yazılar, Türklerin bu dile adaptasyonu için hazırlık aşamalarından biri olduğunu göstermektedir.³⁸

Sikkeler farklı kağanların hâkimiyet dönemlerinde, 704-766 yılları arasında tarihlendirilmektedir. Sikkelerin darp edildiği merkez olan Talas'ın, Kara Türgeş Devleti'nin merkezi olması ve 711 yılında Sarı Türgeşler'in Kara Türgeş tâbiyetine girmelerinden dolayı sikkeler Kara Türgeş Devleti'ne atfedilmektedir.³⁹ Taraz kazılarında ortaya çıkarılan söz konusu sikkelerin stratigrafik konumu, VIII. - IX. yüzyıllara tarihlendirilen dördüncü katman olarak belirlenmiştir.⁴⁰

Şehirlerin ve yerleşik ahalinin hayatında ticaretle birlikte hiç şüphesiz tarım ve hayvancılık da büyük rol oynamaktaydı. Zirai ürünler arasında tahıl bitkileri, üzüm, meyve ve sebze gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Şarap üretimi ile ilgili buluntulara Lugov şehrinde bir çiftlik evinin hususi odasında rastlanılmış olup, burada tesis edilmiş küçük bir atölyenin buluntularından yola çıkılarak birkaç birleştirilmiş boru aracılığıyla iletilen üzüm suyunun dinlendirildikten sonra çeşitli kaplara koyulduğu tahmin edilmektedir. Şarapçılık kalıntılarına aynı zamanda Talas Vadisi'nde bulunan Tortkul şehrinde de tesadüf edilmiştir. Ahalinin üzüm şarabı ile birlikte kenevirde elde ettikleri bir tür şarapla birlikte ayran tükettikleri de bilinmektedir. Meyve ve sebze türlerinin birçoğunu yetiştirerek kazanç sağlayan bölge halkının buğday, arpa, pirinç, bezelye, fasulye gibi bitkilerle birlikte kavun, karpuz, kayısı gibi meyveleri de yetiştirdikleri Taraz ve Krasnaya Reçka şehirlerinin kazılarında tespit edilen söz konusu bitkilerin tohum buluntularından anlaşılmaktadır.⁴¹

2014 yılında Taraz'da arkeobotanik çalışmalar yürüten S.V. Baştannik, D.A. Voyakin, R.N. Buranbayev gibi araştırmacılar, bölgede Türgeş dönemine ait birçok farklı tohum buluntusu ile karşılaşmışlardır. Buluntular arasında, buğday (*triticum aestivum*), çift sıralı arpa (*hordeum vulgare distichum*, *hordeum vulgare nudum*), darı (*panicum milliaceum*), mercimek (*lensculinaris*), fasulye (*faseolus*) gibi bitkiler yer almaktadır.⁴² Söz konusu tohum buluntuları bölge halkının gündelik yaşantısını aydınlatmakla birlikte, yerleşim bölgelerinin zenginliğini de ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bahsettiğimiz dönemde Türkistan'ın pek çok vilayetinde olduğu gibi Yedisu'da Türk kağanlar tarafından idare edilen Sogd kolonileri, bölge ticaretinde

³⁸ V.A. Livşits, *Sogdiyskie Dokumenti s Gor Mug/Yuridiçeskie Dokumenti i Pisma Çteni, Pereved i Kommentarii*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1962, s. 80-81.

³⁹ Bernştam, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁰ Bernştam, *a.g.e.*, s. 73.

⁴¹ Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 162.

⁴² S.V. Baştannik - D.A. Voyakin - R.N. Buranbaev, "Arheobotaniçeskie İssledovaniya Tsidateli Srednevekovogo Gorodişa Taraz v 2014", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii (Elektronnyy Jurnal)*, No: 2/29, Tyumen 2015.

en önemli etkiye sahiplerdi. Uluslararası ticaret kervanlarını yönetmekle birlikte bozkırın en ücra köşelerine giderek ekonomik ve kültürel hayatın canlanmasında katkıda bulunmuşlardır. Netice itibarıyla bölgeye yerleşen Türkler ile Sogdlular arasında yoğun bir ilişkinin var olduğunu ve bunun sonucu olarak başta ekonomik olmak üzere idari, medeni, kültürel ve sosyal sahalarda da karşılıklı etkileşimin izlerini görmek mümkündür. Arkeolojik buluntularla birlikte yazılı kaynakların da tasdik ettiği gibi, yüzyıllar boyunca aynı coğrafyayı paylaşan Türkler ve Sogdlular, burada, yaşam tarzı, meşguliyet, din, dil gibi unsurların birlik teşkil ettiği kendine has, ortak bir kültür vücuda getirmişlerdir.

Kaynaklar

ABDURRAHMAN, V.: “Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 8-10 Mayıs 2002*, Ankara 2004.

BARATOVA, L.S.: “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BAŞTANNIK, S.V. - VOYAKIN, D.A. - BURANBAEV, R.N.: “Arheobotanicheskie İssledovaniya Tsidateli Srednevekovoego Gorodişa Taraz v 2014”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii (Elektronnyy Jurnal)*, No: 2/29, Tyumen 2015.

BAYPAKOV, K.M. - ERZAKOVIÇ, L.B.: *Drevnie Goroda Kazahstana*, Alma-Ata 1971.

BAYPAKOV, K.M.: *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana; Semireçya (VI-naçalo XIII v.)*, Nauka, Alma-Ata 1986.

BAYPAKOV, K.M. - GORYAÇEVA, V.D.: “Semireçe”, *Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekoviya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekove*, Nauka, Moskova 1999.

BAYPAKOV, K.M.: “VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BERNŞTAM, A.N.: “Sogdiyskaya Kolonizatsiya Semireçya”, *Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevih İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kultur*, AN SSSR, Vıp: VI, Moskova - Leningrad 1940.

_____ : *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Komiteta Nauk pri SNK Kirgizskoy SSR, Frunze 1941.

_____ : *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. I., Fond “Soros Kirgızstan”, Bişkek 1997.

_____ : *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II., Fond “Soros Kirgızstan”, Bişkek 1998.

BIÇURIN, N. Ya.: *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, T. II., İz. Akademii Nauk SSSR, Moskova 1950.

BURYAKOV, Yu. F.: “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- FRUMKIN, G.: *Archaeology in Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Köln 1970.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- KOLÇENKO, V.A.: “K Voprosu o ‘sogdiytsah’ v Çuyskoy Doline”, *Dialog Tsvivilizatsiy*, Vıp: III, Bişkek 2003.
- LITVINSKY, B.A.: “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. III, Unesco Publishing, France 1996.
- LIVŞITS, V.A.: *Sogdiyskie Dokumenti s Gorı Mug/Yuridiçeskie Dokumenti i Pisma Çteni, Pereved i Kommentarii*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962.
- MALIKOV, A.M.: “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri (M.S. VI. - VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- MANDELŞTAM, A.M.: “Srednyaya Aziya v VI. - VII. vv.”, *Oçerki İstorii SSSR. Krizis Rabovladelçesкой Sistemi i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III-IX. vv.*, Moskova 1958.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
- MARŞAK, Boris I.: “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- NARŞAHİ: *Târih-i Buharâ*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- NUSOV, V.E.: *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Frunze 1971.
- SMIRNOVA, O.I.: *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza, İzdatelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1981.*
- TOGAN, N.: “Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sa: IV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964.

HAYBER GEÇİDİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Ferhat ÇİFTÇİ*

Öz

Türkistan ve Hint Alt Kıtası'nı birbirine bağlayan ve Sefid Kûh (Sepin Gar) sıradağlarında yer alan Hayber Geçidi; askerî, ticarî ve kültürel açılardan stratejik bir öneme sahiptir. Türk tarihi açısından da aynı bir ehemmiyete sahip olan Hayber Geçidi, XIX. yüzyılda İngiliz Hindistan'ı ile Afganlar arasında sınır olmuş ve bu sebeple İngilizler, bölgeye dair yaptığı araştırmalarda zengin bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada Türkistan'ın güneye açılan boğazlarından biri olan Hayber Geçidi'nin kısa tarihi, içinde Sefid Kuh'un da bulunduğu fiziki coğrafyası ve önemli yerleri, tarihî coğrafya metoduyla verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hayber Geçidi, Sefid Kûh (Sepin Gar), Hindistan, Afganistan, Türkistan, Pakistan, Tarihi Coğrafya, XIX. Yüzyıl.

Some Notes On Historical Geography Of The Khyber Pass

Abstract

The Khyber Pass, which connects Turkistan and the Indian Subcontinent and is located in the Sefid Kûh (Sepin Gar) mountain range; has a strategic importance in terms of military, commercial and cultural aspects. The Khyber Pass, which has a special significance in terms of Turkish History, became a border between British India and Afghans in the 19th century. For this reason, the British have provided rich information by researching the region. In this study, the short history, physical geography and important places of the Khyber Pass, which is one of the southern straits of Turkistan, has been tried to be given by historical geography method based on the 19th century resources. In this study, the short history of the Khyber Pass, which is one of the straits of Turkistan opening to the south, its physical geography and important places, including Safed Koh, are tried to be given by the method of historical geography.

Keywords: The Khyber Pass, Safed Koh (Spin Ghar), India, Afghanistan, Turkestan, Pakistan, Historical Geography, 19th Century.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, infoferhatciftci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3922-0241.

Giriş

Hayber Geçidi, dünyanın en önemli ve en ünlü geçitlerinden biridir. Tarihsel süreçte İç Asya (Türkistan) ve Hint Alt Kıtası'nı birbirine bağlayan bir koridor görevi görmüştür. Bu geçit, âdeta Hint Alt Kıtası ve İç Asya arasına bir set çeken yüksek Hindukuş Dağları'nı kesen; Bolan, Gomal, Kurram ve Toçi gibi geçitlerin en önemli ve en düzgün güzergâha sahip olanıdır. Bu stratejik öneminden dolayı Hayber, askerî açıdan kilit konumunda olmuştur. Tarih boyunca kuzeyden Hindistan'a ulaşmak isteyen Pers, Grek, Türk, Moğol ve Afgan kavimleri bu geçidi kullanmışlardır. Diğer taraftan çok sık olmamakla birlikte Maurya, Gürkanlı, Sih ve İngiliz İmparatorlukları da bu geçidi güneyden kuzeye aşmaya çalışmışlardır.

Hayber Geçidi aynı zamanda Hint Alt Kıtası'yla kuzeydeki kültür ve medeniyetlerin birbirleriyle etkileşimini sağlayan en önemli köprülerden biri olmuştur. Budizm bu bölgede ortaya çıkmış; Kuşan İmparatorluğu, Akhunlar ve Kabilşahiler sayesinde bölgede tutunup tüm dünyaya yayılmıştır. Bununla birlikte bu tarihi geçit, yüzyıllar boyunca İpek Yolu'nun önemli bir kolu olarak kullanılmıştır.

1. Hayber (خیبر) Adı

Hayber Geçidi, dünyanın en önemli ve en çok bilinen geçitlerinden biri olmasına rağmen Hayber adının kökeni hakkındaki bilgiler yeterli değildir. Arapça “خیبر” ve İbranice “חייבר” olarak geçen bu ismin kökenine dair en eski teori, günümüzde Medine yakınlarında bulunan ve ismi İbranice “kale” anlamına gelen Hayber ile aynı olduğudur.

İslâm tarihinde Hayber, VII. yüzyılda (628) Hz. Peygamber'in yönettiği savaştan dolayı meşhur olmuştur.² Rivayete göre Hz. Ali (RA) bu savaşta üstün cesaret göstermiştir. VIII. yüzyılda bu kahramanlığın hatırasını yaşatmak isteyen geçit çevresindeki Peştunlar, buraya Hayber adını vermişlerdir. Benzer şekilde bu geçitteki Ali Mescid de Hz. Ali'yi anmak için inşa edilmiştir.³ Buna rağmen klasik Orta Çağ eserlerinde⁴ ya da bölgeye dair klasik orijinal kaynaklarda Hayber Geçidi'nin adına rastlanmamaktadır.⁵ Moğol dönemine gelin-

¹ Yakut ve Ebu'l Fida Arap Yarımadası'ndaki Hayber (خیبر) adının Yahudi dilinde kale (חייבר) anlamına geldiğini ifade eder. Hayber aslında, Medine'nin yaklaşık 180 km kadar kuzeyinden başlayan ve denizden 850-1000 m. yükseklikte yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili geniş bir vadinin adıdır. Yakut'un *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde de Hayber adının anlamı kale (الحصن) olarak geçer. Ebu'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 94; Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. II, Beyrut 1410/1990, s. 409; Muhammed Hamidullah, “Hayber”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 20-22.

² Hamidullah, *a.g.e.*, s. 20-22.

³ Ahmed Hasan Dani, *Peshawar*, Khyber Mail Press, Peshawar 1969, s. 192; “Khyber Agency”, <http://www.khyber.org/pashtoplaces/khyber.shtml>, (04.04.2020).

⁴ Belazuri (*Fütühat'ül Buldan*), Biruni (*Kitâb'üt-Tahkik Mâ li'l-Hind*), Hsüen-Tsang (*Hsüen-Tsang Seyahatnamesi*), (*Hudud'ül Alem*), Hurdazbih (*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*), İbni Batuta (*Rihletü İbn Battûta*), İbni Haldun (*Kitâbu'l-İber*), İbn Havkal (*Sûrat el-Arz*), İstahri (*Mesâ-liku'l-Memâlik*), Mesudi (*Muruc ez-Zeheb*), Mukaddesi (*Ahsenü't-Takasim*), Taberi (*Tarih-i Kebir*).

⁵ Abdur Rahman, *The Last Two Dynasties Of The Sahis*, PhD Thesis, Australian National University, 1976, s. 1 vd.; Javed Iqbal, “Etymology Of The Word Khyber: Tracing The Origin Of The Name Of The Khaiber”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, Vol. LIX, Issue 3, 2011, s. 66.

diğinde ise özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda Babür'ün Afganistan'ı fethetmesiyle birlikte "Hayber" adı kaynaklarda görülmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılan Babürname'de Hayber adı şöyle geçmektedir: "Hindistan tarafından dört yol çıkar. Biri, Lemğanat (Peşaver) üzerinden gelir. Bu yolda, Hayber dağlarında (Sefid-Küh), biraz geçit vardır."⁶

Hayber adının etimolojik kökenine dair nispeten yeni teoriler de ortaya atılmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Amerikalı araştırmacı Gene D. Matlock tarafından ileri sürülen görüşe göre Hayber ismi etimolojik olarak çok eski tarihlere uzanmaktadır. Bu teoriye göre "Antik dönem Hindu mitlerinde aile adları Kheebri (Khebrews) ya da Kheeber (Heber) bağlanmış, katılmış; Fenike ve İbrani (Hebrew) olarak anılan ve dünyanın birçok yerinde koloni kuran iki kardeş vardı. Kheeber, Khyberia, Heyber, Cybera, Caibeiri, Quivira" gibi varyasyonları olan Hayber isminin kökeni de temel olarak buraya dayandırılmıştır.⁷ Diğer bir araştırmacı Edward Pococke bu görüşü destekleyerek "Caibeiri ya da Khyberi (Khebrew-i ya da Hebrews) ifadesini Khyber halkı olarak belirtmiş ve Fenikelilerin kökeninin Afganistan'a" dayandığını ifade etmiştir. Tüm bu görüşler ışığında Javed Iqbal'ın de makalesinde belirttiği üzere Hayber isminin kökenine dair bilgiler yetersiz kalmaktadır. Hayber isminin klasik Orta Çağ kaynaklarında geçmemesi buranın isminin o dönemde başka isimlerle anıldığı ya da XV. - XVI. yüzyıllarda konulduğu sonucunu ortaya koymaktadır.⁸

2. Tarihte Hayber Geçidi

Türkistan'ın güney kısmı sayılan Afganistan'ın Hindistan'a açılan en önemli kapısı konumundaki Hayber Geçidi'nde Türklerden önce; Persler, Makedonya İmparatorluğu, Maurya İmparatorluğu, Greko-Baktria Devleti ve Partlar hakimiyet kurmuştur. Ceyhun'un güneyine indiği bilinen ilk Türk topluluğu Yüe-chihlerin baskısından kaçan Sakalardır. Daha sonra Hunlara mağlup olan Yüe-chihler, Hindistan'a ilerleyerek M.Ö. I. veya M.S. I. yüzyılda Hindistan'ın ilk bağımsız devleti olan Kabil merkezli Kuşan İmparatorluğu'nu kurarak İpek Yolu'nda Hindistan ve Roma dünyası arasında ipek taşımışlardır.⁹

M.S. IV. yüzyılın ortalarından 557 yılında yıkılana kadar Hayber bölgesine Akhunlar hâkim olmuş; Türk Kağanlığı-Sasani ittifakıyla bu devlet yıkıldıktan sonra Hayber bölgesi, Türk Kağanlığı'na bağlı Türkşahiler ve Hinduşahi

⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Babürname: Babür'ün Hâtrati*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970, s. 202; Iqbal, "a.g.m.", s. 67.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Gene D. Matlock, *From Khyber (Kheeber) Pass to Gran Quivira (Kheevira)*, NM and Baboquivari, AZ, Author Choise Press, Lincoln 2002, s. 29-30 vd.; Matlock, *India Once Ruled The Americas!*, IUniverse, Lincoln 2000, s. 7; Matlock, "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05.04.2020); Iqbal, "a.g.m.", s. 68.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Matlock, "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05.04.2020); Iqbal, "a.g.m.", s. 68.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 128-130, 253, 326-327; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 36; Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 48.

Prenslikleri (Kabilşahiler) tarafından idare edilmiştir. Sonraki süreçte müs-takil hale gelen bu prenslikler Araplarla Hayber Geçidi üzerinde birçok defa savaşmışlardır. Kabilşahiler, Araplara karşı Afganlar ile ittifak yapmış; bunun karşılığında Afganlara Hayber Geçidi'nde bir kale inşa etme izni vermiştir.¹⁰ Böylece büyük bir kısmı dağlarda yaşayan Afgan kabileleri, Hayber'i de içine alan Güney Türkistan topraklarında yayılmış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölge artık Afganistan adıyla anılmaya başlamıştır.

663 yılında Araplar Hayber'e inmiştir. Ancak burada tutunamayarak yerini Tahiriler ve Saffari Hanedanlıklarına bırakmışlardır.¹¹ Bu hanedanlıkların ardından Samani Devleti kurularak Afganistan'a hâkim olmuş; X. yüzyıla doğru yerini Hayber'e birçok akın düzenleyen Gaznelilere bırakmıştır.¹² Gazneli Mahmud, Afganistan üzerinden Hindistan'a geçmek için başta Hayber olmak üzere; Bolan, Gomel ve Toçi geçitlerinden toplamda 17 sefer düzenlemiştir.¹³ Gazneli-Selçuklu mücadelesinden sonra ortaya çıkan siyasi boşluğu değerlendiren Gurlular, 1178-1180 arasında Hayber Geçidi'ni zapt etmiş ve ardından Lahor'a ilerleyerek 1186 yılında Gazneli Devleti'ne son vermişlerdir. Gaznelilerin mirasını 1206 yılında Delhi Sultanlığı devralmıştır.¹⁴

Gurlulardan sonra Harzemşahlar, Hayber bölgesinden Sind'e kadar olan bölgeye (Pakistan'ın kuzeybatısı) ve tüm Afganistan'a hâkim olmuşlardır. 1220 yılında Cengiz Han, tüm Harzemşah ülkesini ele geçirerek Hayber yoluyla Sind'e kaçan Sultan Celalüddin'i aynı güzergâh üzerinden takip etmiş ve Moğollar Sind'e geçerken genelde Hayber'i kullanmışlardır.¹⁵ Moğollardan

¹⁰ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 257; Abdur Rehman, *a.g.t.*, s. 45-46, 63, 88; Erkin Ekrem, *Hsiün-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 161; Töre Sivrioğlu, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s. 66-67; Door James Wynbrandt, *A Brief History of Pakistan*, Facts On File, New York 2009, s. 45; Buddha Prakash, "Gilgit in Ancient Times", *Bulletin of Tibetology*, Vol. VII, Nu. 3, Gangtok November 1970, s. 19; Kürşat Yıldırım, "Wu Gong Seyahatnamesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 217, Ağustos 2015, s. 35.

¹¹ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 133-134; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 41-43; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 81-84.

¹² Yakut El Hamevi, *Mucemu'l-Buldan*, C. III, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, s. 172; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 348-349; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, 4. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 230-233; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 590; Enver Konukçu, "Hinduşahiler", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 117-118; Aydın Usta, "Sâmâniler", *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 67.

¹³ Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 179-266; Paddy Docherty, *The Khyber Pass: A History Of Empire And Invasion*, Faber & Faber Limited, London 2014, s. 129-135; Mirhand, *Gazneliler & Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2009, s. 52; Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiram Monoharlal Publishers, New Delhi 1992, s. 52.

¹⁴ Esir, *a.g.e.*, IX, s. 363, 368-369; Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't - Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 91; Barthold, *Türkistan*, s. 318; Esir, *a.g.e.*, XI, s. 147-149; Mirhand, *a.g.e.*, s. 169; C.E. Bosworth, *The Later Ghaznavids*, Edinburg University Press, New York 1977, s. 125; Docherty, *a.g.e.*, s. 136-137; İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *TDVİA*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 208.

¹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, İstanbul 2013, s. 117-118, 119, 157, 290-291; *Moğollann Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları,

sonra Emir Timur, Hayber üzerinden Hindistan'a 1398-1399 yıllarında sefer düzenlemiştir.¹⁶

XV. yüzyıl sonlarında Timur'un varisi olarak ortaya çıkan Zahirüddin Muhammed Babür Şah'ın Hayber tarihinde ayrı bir önemi vardır. Hayber ismi, ilk defa Babür tarafından kullanılmıştır ve bu tarihten sonra geçit, bu isimle kaynaklarda yer almıştır. Babür, Hindistan'a toplamda beş sefer düzenlemiş ve 1526'da Babürlü Devleti'ni kurmuştur.¹⁷ 1556 yılında tahta çıkan Babür Sultanı Ekber Şah, Hayber'de imar faaliyetlerinde bulunmuş ve buradaki kabilelere 1585 yılında seferler düzenlemiştir. Özbek-Babürlü mücadelesi neticesinde Babürlü Devleti, Hindukuş'un güneyine çekilmiştir. Bu boşluktan faydalanan Sihler, Pencap bölgesini ele geçirerek Hayber'e hâkim olmuştur.¹⁸

Babürlülerden sonra Afganistan'daki son Türk hakimiyeti 1736 yılında Nadir Şah tarafından kurulmuştur. 1738 yılında Hayber civarında Babürlü ordusunu mağlup ederek Hindistan yolunu açmıştır.¹⁹ Nadir Şah, 1747 yılında öldürülünce, Batı Afganistan komutanlarından Ahmed Şah Abdali, Afgan Emirliği'ni kurmuştur.²⁰ Böylece Ceyhun ile Hindukuş Dağları arasında yaklaşık bin sekiz yüz yıl süren Türk hakimiyeti son bulmuş ve bu coğrafya adından da anlaşılacağı üzere Afganların yurdu haline gelmiştir.

Ahmed Şah Dürrani; Marata, Sih ve Babürlü Devleti ile mücadele etmek için çoğunluğu Hayber üzerinden olmakla birlikte Hindistan'a yediden fazla sefer düzenlemiştir. Ancak Afganlar, Kuzey Hindistan'da gittikçe güçlenen Sihler ve Maratalar sebebiyle stratejik Hayber Geçidi'ni doğal bir sınır olarak kabul etmişlerdir.²¹

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarındaki savaşlarla Hayber Geçidi çok büyük önem kazanmıştır. Anglo-Afgan Savaşı'nda (1839-1842), İngiliz ordusu Hayber'de Afganlar tarafından pusuya düşürülerek imha edilmiştir.²² İkinci Anglo-Afgan Savaşı'nda (1878-1880) İngilizler Hayber'i de kullanarak Afgan topraklarını işgal etmişlerdir.²³ Üçüncü ve son Anglo-Afgan Savaşı (1919), Hayber Geçidi'nin çevresinde gerçekleşmiş ve 8 Ağustos 1919'da Rawalpindi Anlaşması imzalanmıştır. Böylece Afganistan'ın bağımsızlığı İngilizler ta-

Ankara 2010, s. 182, 185-186; Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 117-121; Docherty, *a.g.e.*, s. 146-148.

¹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 156-160; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 22; Docherty, *a.g.e.*, s. 152-154.

¹⁷ Arat, *a.g.e.*, II, s. 226, 359, 390; Docherty, *a.g.e.*, s. 160-162; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 6.

¹⁸ Bayur, *a.g.e.*, II, s. 143, 211, 305; Docherty, *a.g.e.*, s. 167-168; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 166, 184-185.

¹⁹ W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, Oxford University Press, London 1950, s. 41-42; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 8, 32.

²⁰ Feyz Muhammed Katib Hazara, *Kitab-ı Mustasab-ı Sirac-ül Tevarih*, C. I-III, Dar'ül Saltanah, Kabul 1912, s. 10.

²¹ Feyz, *a.g.e.*, s. 10-27; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 241, 244; Docherty, *a.g.e.*, s. 174-178.

²² John William Kaye, *History of War In Afghanistan*, Vol. II, WM. H. Allen & Co., London 1874, s. 360 vd.; Bayur, III, s. 242-244; Wheeler, James Talboys, *A Short History Of India and The Frontier States of Afghanistan*, Nipal and Burma, Macmillan and Co., London 1884, s. 557-559.

²³ Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey 1980, s. 408; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 451-456.

rafından kabul edilmiştir. Bu anlaşmayla Hayber Geçidi, Afganların elinden çıkmıştır. Geçit, günümüzde Pakistan sınırları içerisinde yer almaktadır.²⁴

Resim-1: Hayber Geçidi'nin Güneydoğu Girişinin Havadan Görünüşü²⁵

3. Hayber Geçidi'nin Coğrafi Yapısı Hakkında Bazı Tasvirler

Günümüzde bütünüyle Pakistan'ın kuzeybatı sınırları içerisinde kalan Hayber Geçidi, sadece bu ülkenin kuzeybatı sınırı değil aynı zamanda yüzyıllar boyunca Afganistan ve ötesindeki tehditler için tüm Hindistan Alt Kıtası'nın en ön savunma hattı olmuştur. Hayber ismi aynı zamanda Spin Ghar (Sefid Kûh) dağ serisinin son uzantılarını oluşturan, kırık ve kurak tepelerdeki aralığa verilen addır. Geçidin etrafındaki iki sırttan doğan akarsular, Hayber vadisini ve geçidini şekillendirir. Yüksekliği 180 ilâ 300 metre arasında değişen killi yaprak taşı ve kireç taşından oluşan tepeler arasından geçen kıvrımlı yollar, Jamrud'un birkaç km ilerisindeki Shadi Bagiar açıklığından Hayber tepelerine girer ve kuzeybatıya doğru 53 km kadar devam ederek Kabil Nehri'ne kadar uzanan Lowyah Dakkah Ovası'na ulaşır.²⁶

Hayber Geçidi, Türkistan üzerinden Hindistan'a açılan en büyük geçit olsa da günümüzdeki ismiyle ilk defa XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılan Babürname'de geçmiştir.²⁷ Ancak Hayber Geçidi'ne dair geniş ve detaylı bilgiler, İngilizlerin buraya yöneldiği XIX. yüzyılda verilmeye başlanmıştır.

²⁴ Bayur, *a.g.e.*, III, s. 531-532, 654; Fraser, *a.g.e.*, s. 195-198; Dupree, *a.g.e.*, s. 441-443.

²⁵ "The Khyber Pass", <https://www.nationalgeographic.org/media/khyber-pass/#the-khyber-pass>, (22.06.2020).

²⁶ Paddy Docherty, *The Khyber Pass*, Faber & Faber Limited, London 2014, s. 15; "Khyber Pass", *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pass>, (02.03.2020).

²⁷ Arat, *a.g.e.*, II, s. 202, 226, 359, 390; Babür Hindistan'ın şehir ve vilayetlerindeki hayvanlardan bahsederken farklı bir tür maymunun Sefid-Kûh'daki Hayber bölgesinde yaşadığını kaydeder. Arat, *a.g.e.*, III, s. 451.

XIX. yüzyıldaki tarihsel kayıtlar Hayber Geçidi'ne dair detaylı ve önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Afganistan ve Hindistan arasındaki başlıca geçit olan Hayber, genel anlamda Peşaver ve Celalabad arasındaki Sefid Kûh'un (Ak Dağ) bulunduğu bölgede yer alır. Hayber Geçidi, Jamrud'un yaklaşık 5 km batısındaki Kadam'dan başlar, kıvrımlı yollar üzerinden kuzeybatı yönünde 48 km ilerledikten sonra Celalabad Ovası'nın girişindeki Dakka'da son bulur. Hayber bölgesi coğrafi çeşitliliğe sahiptir. Geçitte verimli topraklardan oluşan dar vadiler vardır ve vadileri çevreleyen çorak tepeler engebeldir. Dik sırtlar ve dar boğazlardan akarsu yatakları boyunca ilerleyen geçidin yolu, at arabası trafiği için yeterli genişliktedir ve en yüksek tepesi olan Landi Kotal (Kotal, geçidin doruğu ya da sırtı demektir) deniz seviyesinden 1100 metre yüksekte olup çok eğimlidir. Peşaver Ovası deniz seviyesinden 366 metre yüksekliktedir ki sadece Jamrud'dan Landi Kotal'a yükseliş 731 metredir. Bu da 27 km'lik bir mesafede 1,5 km'de yaklaşık 43 metre eğim yapmaktadır. Geçidin yukarı ucu da alçalış halindedir. Dakka deniz seviyesinden 400 metre yüksekliktedir. Buradaki yol 20 km'de 700 metre düşer ki bu da 1,5 km'de yaklaşık 60 metre yapar. Bu eğim dik değil kademelidir.²⁸

Hayber Geçidi'nin bulunduğu dağ silsilesinde iklim yüksekliğe göre değişkenlik gösterir. Kışlar soğuk, yazlar serin geçer. Sıcaklıklar güneye doğru belirgin şekilde yükselir. Bölge üzerinde yağışlar değişkenlik gösterir. Ancak Ocak-Nisan döneminde yoğun olmak üzere yıllık ortalama 400 mm (16 inç) civarında yağış alır.²⁹ Elphinstone'a göre,

"Hayber'in iklimi aşırı soğuk ya da aşırı sıcak olmak üzere değişkenlik gösterir. Genel olarak serindir, ancak aşağı kısımlardaki vadiler, onları çevreleyen dağların neden olduğu havanın durgunluğundan dolayı sıcaktır ve alçak çorak tepeler her yerde olduğu gibi yaz aylarında dayanılmaz derecede sıcak olur."³⁰

²⁸ William Moorcroft and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces Of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, London, John Murray, Albemarle Street, 1841, s. 352-353; Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 42-43; Henry Havelock, *Narrative Of War In Afghanistan 1838-39*, Vol. II, Henry Colburn Publisher, London 1840, s. 187-194; Edward Thornton, *A Gazetteer Of The Countries Adjacent To India On The North-West; Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Punjab, And The Neighbouring States*, Vol. I, Wm. H. Allen And CO., London 1844, s. 386-388; Major William Hough, *A Narrative Of March And Operations Of The Army Of The Indus In The Expedition Into Affganistan In The Years 1838-1839*, Under The Command Of H.E. Lieut. General Sir John Keane, W. Thacker And Co. St. Andrew's Library, Calcutta 1840, s. 313; Phil Robinson, *Cabul Or Afghanistan*, Sampson Low, Martson, Searle & Rivington, London 1878, s. 64-65; George Lawrence, *Reminiscences Of Forty-three Years In India*, John Murray, London 1874, s. 33-34; William Nott, *Memoirs and Correspondence Of Major-General Sir William Nott*, Vol. II, Ed. Joachim Hayward Stocqueler, Hurst And Blackett, London 1854, s. 421; C.R. Markham, *The Mountain Passes on the Afghan Frontier of British India*, The Royal Geographical Society, Vol. 1, No. 1, (Jan., 1879), ss. 38-62; J. Gelson Gregson, *Through The Khyber Pass*, Elliot Stock, London 1883, s. 10; Boris Rustam-Bek-Tageev, *Po Afganistanu. Priklyucheniya Russkago Puteshestvennika (Journey Through Afghanistan. Adventures of a Russian Traveler)*, D.P. Efimova, Mockba 1904, s. 156-157; S. Edward A. Morphy, *The Khyber*, Thacker, Spink & Co., Bombay 1899, s. 2-3.

²⁹ "Khyber Pakhtunkhwa", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pakhtunkhwa>, (20.06.2020).

³⁰ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 42-43.

Buna göre Hayber coğrafyasının karasal iklim şartlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hayber güzergâhı, yaklaşık 40 km uzunluğunda olup dik sırtlara ve çok dar boğazlara sahiptir. Yol genelde sel yatakları boyunca ilerler ve aniden yağmur yağması halinde tehlikeli bir hal alır. Durgun zamanlarda Hayberiler geçidin belli noktalarında belirlenmiş miktarlarda geçiş vergisi alırlar ancak sıkıntılı dönemlerde yağma faaliyetlerine girerler.³¹ İngilizlerden önce Hayber'deki büyük çaplı imar faaliyetleri 1556 yılında Babürlü tahtına çıkan Ekber Şah tarafından yaptırılmıştır. Ekber Şah, Hayber'e arabaların geçebileceği taş yollar, hanlar ve posta istasyonları inşa ettirmiştir.³² 1883 yılında Hayber Geçidi'nin coğrafi yapısı kendine has beşeri şartları da belirlemiştir. Bununla birlikte Hayber Geçidi'ndeki imar faaliyetleri, geçidin Hindistan imparatorlukları için de önemini ortaya koymaktadır.

Gregson'un verdiği Hayber mesafeleri:³³

Başlangıç	Bitiş	Mesafe	Yol Durumu
Dakka	Landi Kotal	22,5 km	İyi Yol
Landi Kotal	Ali Mescid	14,5 km	İyi Yol
Ali Mescid	Jamrud	17,7 km	İyi Yol

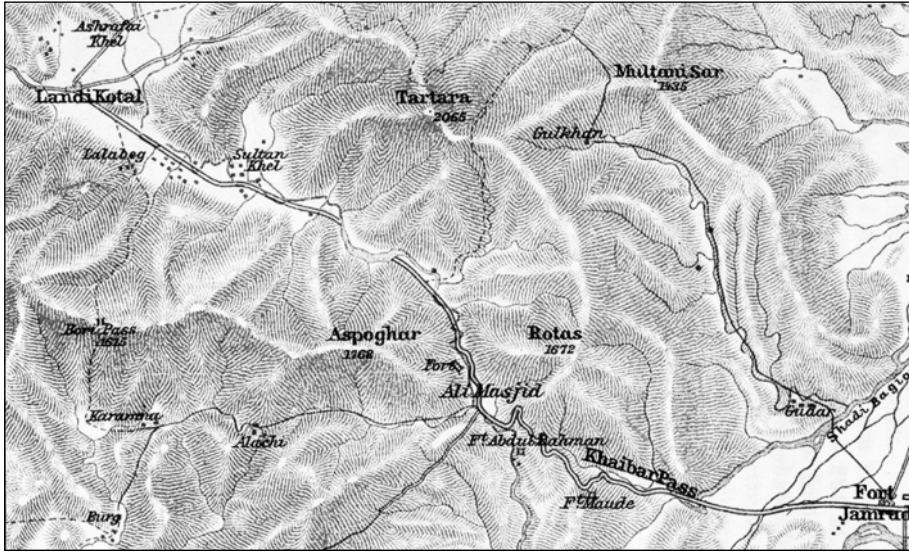
Geçidin kuzeyinde yer alan Kabil Nehri'nin kıyısındaki Dakka, Hayber Geçidi'ne girmeden önceki son yerleşimdir. Buradan itibaren güneydoğudaki Landi Hana'ya doğru gevşek taş yataklarının üzerinden kademeli bir yükselişe geçen yol, genel olarak iyi ve düzdür. Kuzey ve güneydeki yükseltilerin geçişi kademeli olarak daraltması geçidin bazı noktalarında şiddetli akıntıların olmasına sebep olur. Geçidin ortalarına doğru yol düzelir ve daha az taşlı olan bir kısımda ilerler. Geçidin genişliği bazı kısımlarda 100 ilâ 200 metre arasında değişir ve son yarıda düzenli bir yükseliş gösterir. Geçidin ikinci bölümü gittikçe dar bir hal alır. Tepeler genellikle bodur çalılarla kaplı uçurumlardan oluşur ve askeri açıdan stratejik öneme sahiptir. Bu kısımdan sonra Landi Hana'ya gelmeden önceki yol doğuya doğru ilerler ve İskender Kalesi'ne ulaşır. Çevresinde tarım arazileri olan Landi Hana köyü, yolun güneydoğu yönünde ve 1,5 km kadar uzağında olup dağların yamacında yer alır. Buradaki yükseklik yaklaşık 800 metre olup geçidin genişliği yaklaşık 200 metredir.³⁴

³¹ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 43.

³² Ekber Şah, merkezi otoriteyi ve Orta Asya ile ticareti güçlendirmek için Agra'dan Kabil'e üzerinde her 27 km'de bir han ve 50 km'de bir posta (yam) istasyonunun olduğu Hayber üzerinden geçen bir taş yol inşa ettirmiştir. Bayur, *a.g.e.*, II, s. 143, 211, 305; Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 72; Docherty, *a.g.e.*, s. 167-168; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 166, 184-185.

³³ Gregson, *a.g.e.*, s. 109.

³⁴ Hough, *a.g.e.*, s. 309; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 188; Isaac Nicholson Allen, *Diary Of A March Through Sindh And Afghanistan*, J. Harchard And Son, London 1843, s. 349-350.

Harita-1: Hayber Geçidi'nin Kroki³⁵

3.1. Sefid Kûh (سفید کوه) - Sepin Gar (سپین غر)

Hayber Geçidi ile kesilen Sefid Kûh (Ak Dağ), Pakistan ve Afganistan arasında doğal bir sınır oluşturan, batı yönünde Peşaver Vadisi'nden (Pakistan) Loreh Vadisi'ne (Afganistan) kadar 160 km'den fazla uzunluğa sahip olan bir dağ silsilesidir. Dağın zirve noktası olan Sikaram ile birlikte deniz seviyesinden 4760 metre yükseklikte olan ve kesintisiz bir şekilde devam eden bu sıradağların ortalama yüksekliği 4300 metredir. Kabil Nehri'nin havzasını Kurram ve Afridi Tire bölgelerinden (Pakistan) ayırır. İndus Nehri'ne ulaşan Kabil Nehri tarafından kesilmesi dışında, Sefid Kûh Hindukuş dağ sistemindeki Şandur uzantısıyla doğrudan bağlantılıdır. Hayber Geçidi'nin yer aldığı Sefid Kûh'un doğu bölgesine Hayber Dağları da denilmektedir. Sefid Kûh'un batısında ise Peyvar Geçidi yer almaktadır.³⁶ Sefid Kûh, bu önemli pozisyonları dışında coğrafi açıdan birçok önemli noktanın bulunduğu kollara ayrılmaktadır.³⁷

³⁵ "Khyber Pass", http://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pcl-maps-khyber_pass_1914.jpg, (22.06.2020).

³⁶ Muhammed Hekim Nahiz, *Afganistan Coğrafya Ansiklopedisi*, C. I, haz. Ali Ergun Çınar, Seyed Ali Moujani, Tika, İstanbul 2015, s. 534; Mountstuart Elphinstone, *An Account Of The Kingdom Of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, And India*, Vol. I, Richard Bentley, London 1842, s. 134-135; Nott, a.g.e., s. 421; Thornton, a.g.e., I, s. 385-386; "Spin Ghar Range", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spin-Ghar-Range>, (19.06.2020).

³⁷ Sefid Kûh'un güneye uzanan boynuz şeklindeki kolu, Kurram Vadisi'ni Logar Vadisi'nden ayırır, ancak Azro pozisyonundan geçince ünlü Huşi ve Hacı Gar deve boynunu oluşturur, daha sonra Tire Geçidi'nden Gardez'in kuzeyindeki vadiye doğru uzanır. Onun kollarından biri Çarh'ın batısındaki Berki Racan ve Sacavend'i içine alır. Diğer kol ise Tikeh'in doğu bölümlerini, Heft Asya, Loreh, Şeş Gav, Sultan Mahmud Zabolî'nin (Gazneli Mahmud) türbesini de içine alarak ikiye ayrılır. Onun bir kolu, Zenehan, Tasan, Ramek'ten Devlet Han, Zurmat, Band Sardeh ve Gazne'ye kadar kuzey ve doğudan çevrelemektedir. Diğer kol ise Behlül sırtı ve Beybeyi nehrinin çevresinde yer almaktadır. Mapin Ghar'ın bazı kolları Kabil'den birkaç mil uzaktadır ki bu uzun ve kısa dağ silsileleri arasında Kabil ve Loger, Meydan ve Tangi Wardak yer almaktadır. Nahiz, a.g.e., s. 534.

Sefid Kûh (Sepin Gar), Sanskritçe metinlerde “*Beyaz Renkli Dağ*” şeklinde geçmektedir.³⁸ Sefid Kûh’a dair kayıtlar, Çinli Budist rahiplerçe çok erken tarihlerden itibaren tutulmaya başlanmıştır. V. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan üzerinden Pamir Dağları yoluyla Hindistan’a giden Fa Hsien, “*Küçük Karlı Dağlar*” denilen ve muhtemelen Sefid Kûh olan dağlık bölgeden geçerken donma tehlikesi geçirmiştir.³⁹

VII. yüzyılın ilk yarısında Nagarahâra’ya (Celalabad) gelen Hsüan-Tsang, bölgeyi şöyle tarif etmiştir: “*Dört bir yanı uçurumlar ve doğal bariyerlerle çevrilidir.*”⁴⁰ Buna göre Hsüan-Tsang’ın doğal bariyer olarak bahsettiği kısımlardan biri Celalabad Ovası’nın güneydoğu sınırı olan Sefid Kûh olmalıdır.

VIII. yüzyılın ortalarında, bölgedeki Türkler hakkında önemli bilgiler veren Çinli keşiş Wu Gong ve Koreli keşiş Hye Ch’o Gandara’ya (Kuzeybatı Pakistan) gelmiş; dönüşte ise günümüz Afganistan topraklarını kullanmışlardır. Wu-Gong Gandara-Toharistan arasındaki bölgeye dair bilgi vermezken; Hye Ch’o Himalaya eteklerindeki vadilere paralel olarak Budizmin önemli bir merkezi olan Çitral (Lovari Geçidi)-Lahman-Kabil’in kuzeydoğusundaki Kapisa hattından ilerleyerek farklı bir güzergâh tercih etmiştir.⁴¹ Wu-Gong’un Hindistan’dan hangi geçit yoluyla geçtiği tam olarak bilinmese de Hye Ch’o’nun güzergahı dikkat çekicidir. Muhtemelen Hye Ch’o, Sefid Kûh bölgesinde donma tehlikesi geçiren Fa Hsien’in aksine, Himalaya eteklerindeki güzergahı takip ederek bir başka alternatif rota olan Çitral-Lahman arasındaki Kunar Vadisi’nden geçmiştir. Hye Ch’o’nun daha zorlu ve uzun olan bu güzergahı kullanması onun dini motivasyonlar ile bu bölgeye gittiğini göstermektedir. Diğer yandan bu güzergahın Kasım-Mayıs ayları arasında kapalı olduğu⁴² bilindiğine göre seyyahın Türkistan’a geçmek için yaz ya da sonbahar aylarını tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Babür, Sefid Kûh Dağları ile ilgili şunları söylemektedir:

“Kûh-i Sefid, Nigenhar’ın (Nuristan) cenubundadır. Bengiş (Kurram) ile Nigenhar’ı ayıran bu dağdır. Atlı adam geçemez. Bu dağdan dokuz çay

³⁸ İlk kelime Farsça’nın bir lehçesi olan Derice’de beyaz (sefid); Peştuca’da “*sepin*” olarak geçerken, ikinci kelime Derice’de “*renk*” (gon) anlamına gelmektedir. Üçüncü kelime olan dağ ise Farsça’da “*kuh*”, Derice’de “*gar*” ve Peştuca’da “*ghar*” olarak geçer. Nahiz, *a.g.e.*, s. 534.

³⁹ Herbert A. Giles, *Record Of The Buddhistic Kingdoms*, Trübner & Co., London 1877, s. 25-26; James Legge, *A Record Of Buddhistic Kingdoms Being An Account By The Chinese Monk Fâ-Hiens Of His Travels In India And Ceylon (A.D. 399-414)*, Clarendon Press, Oxford 1886, s. 40; Kürşat Yıldırım, “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Yaz 2015, s. 51-52.

⁴⁰ Si-Yu-Ku, *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner & Co., London 1884, s. 91.

⁴¹ Hye Ch’o, *The Hye Ch’o Diary Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, trans. Y. Han-Sung, J. Yün-Hua, I Shotaro and L.W. Preston, Asian Humanities Press-Po Chin Chai Ltd., California-Seoul 1984, 48-51; Yong-Seong Cho, *Wu-Ko’ng Seyahatnamesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 26, 30; Yıldırım, “a.g.m.”, s. 8-9; İhsan Ali vd., “New Exploration In The Chitral Valley, Pakistan: An Extension Of The Gandharan Grave Culture”, *Antiquity*, Vol: 76, Issue: 293, September 2002, s. 648.

⁴² Marcus Nüsser and Wolf Bernhard Dickore, “A Tangle In The Triangle: Vegetation Map Of The Eastern Hindukush (Chitral, Northern Pakistan)”, *Erdkunde*, Vol: 56, Issue: 1, Jan. - Mar. 2002, s. 41-42.

*çıkır. Bu dağda kar hiçbir zaman eksik olmaz; belki de bu yüzden Kûh-i Sefid demişlerdir. Aşağı derede hiçbir zaman kar yağmaz. İkisinin arası yarım günlük yoldur. Bu dağın eteğinde havadar yerler vardır. Suları soğuktur ve buza ihtiyaç yoktur.*⁴³

Sefid Kûh'a dair güncel kaynaklar Babür'ün verdiği bilgilerin bir kısmını doğrulamaktadır. Buna göre Peşaver'in yaklaşık 30 km batısından başlayan Sefid Kuh, Celalabad'ı Kurram Vadisi'nden ayırır. Daima karın olduğu bu dağda, birçok akarsu ve vadi yer alır.⁴⁴ Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Babür, Sefid Kûh'a dair detaylı ve güvenilir bilgiler vermiştir. Bununla birlikte müellifin bu dağlardaki akarsulara dair verdiği bilgiler, Sefid Kûh coğrafyasının tamamına değil, belli bir kısmına dair bilgi sahibini göstermektedir. Babür'ün başşehrinin Kabil olması ve Hindistan seferleri için Hayber Geçidi'ni kullanması, bilgi sahibi olduğu bölgenin Hayber dolayları olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

XIX. yüzyıl kaynakları, Sefid Kûh'a dair günümüzdekine yakın bilgiler vermektedirler. Vigne, Sefid Kûh'u şu şekilde tarif etmektedir: "Yüksekliği tahminen 5100 metredir ve Hindukuş'tan Nepal'e kadar olan Himalayaların güney tarafındaki muazzam sıradağlardan ayrı olan tek dağdır."⁴⁵ Wood'a göre, "Sefid Kûh büyük ölçüde çorak bir yüzeye sahiptir. Ancak düzensiz taşlık ve kum renkli yüzeyi arasındaki güzel vadiler çöldeki vahalar gibidir."⁴⁶ Campbell, Kabil Nehri'nin güneyinde yer alan Sefid Kûh Dağları'nın yüksekliğinin 4500 metreyi aştığını ifade etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Thornton tarafından ana kaynaklara dayanarak kaleme alınan araştırma eserde şu şekilde kaydedilmiştir: "Bu dağlarda genelde arduaz, kireç taşı ve az miktarda kum taşı bulunmasına rağmen bölgenin yerlileri bu minerallerin tespit edilmesini ve elde edilmesini engeller. Dağlardan çıkan mineraller, Ali Mescid'deki suya karışarak sağlığa zararlı hale gelir."⁴⁸ İki büyük tektonik alanın birleştiği Hayber Bölgesi, kireç taşı ve kumtaşı gibi morfolojik kayaçların bulunduğu bir yapıya sahiptir.⁴⁹ Diğer yandan Sefid Kuh Dağları'nın başlangıç noktasından Şınvar'a kadar olan bölgede granit, gnays, fosfat, selit, kuartz vb. önemli madenler çıkmaktadır.⁵⁰

⁴³ Arat, *a.g.e.*, II, s. 205.

⁴⁴ Sefid Kûh Dağları'ndaki akarsu ve vadiler şu şekildedir: kuzeyde Hayber, Naziyan, Şınvar, Eçin, Deh Bala, Peçir Agam, Veziri, Hugiyanı, Keçe, Mamahil, Merkihil (gil), Nigerhil, Tatu, Eşpan, Hisarek Galzai, Tizin, Serubi, Bethak, Şiyuki, Çehar Asyab, Museni, Sorhab, ElTemur, Tengi Verdek, Şenz, Navegi, Celgeyi Gazni, Şolger, Ab Bend, Dile Vazehah. Güneyde ise Tira, Kurram, Caci, Rokiyani, Hasan Hil, Meçlegu, Rud Ahmadzai, Zermet, Tutahil, Meydan Hule, Der Meylen, Neke, Giyan, Mest Toy, Bir Gutı. Nahiz, *a.g.e.*, s. 534.

⁴⁵ Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative Of A Visit To Ghuzni, Kabul And Afghanistan, And Of A Residence At The Court Of Dost Mohamed, With Notices Of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co., London 1840, s. 232-233.

⁴⁶ John Wood, *A Journey To The Source Of The River Oxus*, John Murray, London 1872, s. 105.

⁴⁷ John Campbell, *The Afghan Frontier*, Edward Stanford, London 1879, s. 15.

⁴⁸ Thornton, *a.g.e.*, I, s. 385-386.

⁴⁹ Muhammed Naveed Anjum, "Rock Aggregate Potential of the Limestone Units in the Khyber Formation, Khyber Ranges, Pakistan", *International Journal of Economic and Environmental Geology*, Vol: 9, Issue: 4, January 2018, s. 15-16.

⁵⁰ Nahiz, *a.g.e.*, s. 534; Muhammad Sadiq Malkani vd., "Mineral Deposits Of Khyber Pakhtunkhwa and Fata (Pakistan)", *U.J.Sci Techl*, Vol: 6, November 2017, s. 23.

Buna göre XIX. yüzyılda Sefid Kûh'un coğrafi yapısına dair bilgiler, bilimsel ölçü metotlarının kullanıldığı göstermektedir. Diğer yandan Hayber bölgesinin kayaç yapısı ve yeraltı zenginlikleri güncel araştırmalar tarafından da doğrulanmaktadır.

Harita-2: Sefid Sıradağları ve Çevresi⁵¹

3.2. Landi Hana (النډي خانانا) / Landi Kotal (النډي کوتل)

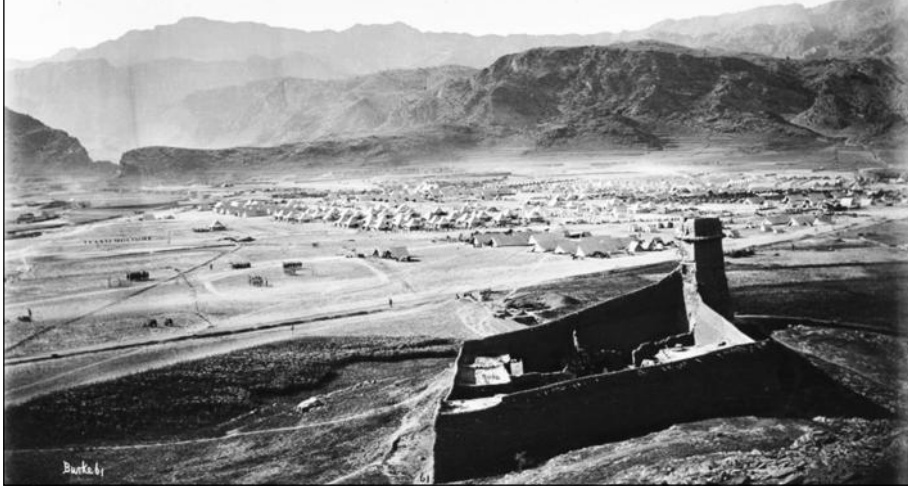
Landi Hana, Hayber Geçidi'nin batı girişindeki ilk yerleşim yeridir. Lwārgai (لوارگی) Ovası'nda yer alan Landi Hana, Hayber Geçidi'nin en zorlu kısmıdır. Geçidin doğu girişi olan Kadam'dan 37 km, batı girişinden (Landi Hana'nın batı ucu) 11 km uzaklıktadır. Tekerlekli arabalar için zorlu olan dar ve kayalık geçit, buradan batıya doğru dik bir şekilde alçalır. Landi Hana 3,5 km genişliğinde bir koridordur. Kuzeyinde büyük bir kayalık yükselirken; güneyinde derin bir uçurum yer alır. Landi Hana'nın yer aldığı ovanın merkezinde ise Landi Kotal Kalesi bulunur. Müstakem bir konumda olan kalenin yakınlarında bir mezarlık yer alır. Birçok yerlinin ve Avrupalı askerin gömülü olduğu bu mezarın yakınlarında ise su tankları ve kervansaray vardır.⁵²

Landi Hana'dan Lalbağ'a giden yol kısa bir yükselişten sonra alçalışa geçer. Tam bu kısımda birleşen iki yol vardır. Bu yolların alt kısmı nehir yatağındadır ve daha hızlı ilerlenir. İkinci yol Landi Hana'dan itibaren dik bir şekilde yükselir ve daha sonra bu yükseliş iki noktada karşılaşılan yokuş hariç, kademeli bir hal alır ancak bu yolda yürümek zordur. Lalbağ'a doğru yolun ilerleyen kısımları yaklaşık 4 metre genişliğindedir. Dar bir şekilde ilerleyen yolu genişletmek ve güçlendirmek için bazı çalışmalar yapılsa da genelde tek seferde bir devenin geçişine izin verir. Yolun vadiye bakan sağ tarafında bir uçurum yer alır. 3 km'lik bir yükselişten sonra 1000 metre yükseklikte bulunan geçidin zirve noktasına ulaşılır. Bu yükseliş doğuya doğru ilerler ve bir

⁵¹ Safed Kuh, Nangarhâr, AFG, <https://landlook.usgs.gov/landlook/viewer.html>, (31.08.2020).

⁵² Hough, *a.g.e.*, s. 309; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 189; Nott, *a.g.e.*, s. 421; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 387; C.M. MacGregor, *Central Asia Part II, Office Of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871*, s. 767; Morphy, *a.g.e.*, s. 16-17; Markham, "a.g.m.", ss. 38-62.

kontrol noktasının olduğu güneydoğuya doğru kıvrılır. Bu hâkim noktada nispeten düzleşen yol, Lalbağ Vadisi'ne doğru alçalışa geçer. Yolun etrafında yer alan taş evler geçilerek Lalbağ Vadisi'ne ulaşılır. Bu kısımdaki taşlı yol, 1825-1853 yılları arasında Peşaver'de görev yapan İngiliz komutanı Albay Frederick Mackeson tarafından tamir ettirilmiştir.⁵³

Resim-2: Landi Hane'nin 1878-80 yılları arasında Burke tarafından çekilen fotoğrafı⁵⁴

3.3. Lalbağ (لعل باغ)

Lalbağ Vadisi, Hayber Geçidi'nin orta kısımlarında yer alan 10 km uzunluğunda ve 400 metre genişliğinde büyük bir kısmı ekili arazilerden oluşan bir vadidir. Kuzeybatı-güneybatı yönünde ilerlerken çalılık ve ağaçlık araziye sahip vadi, sol tarafta kalan Lalbağ yerleşkesine doğru açılır. Lalbağ Vadisi'nin merkezinden geçen yol taşlıktır. Etrafında kerpiç ve taşlardan yapılmış olan toplamda seksen-yüz civarı evin olduğu ufak köyler yer alır. Vadinin Ali Mescid'e doğru olan kısmının sonunda yolun iki tarafında Evrenzib tarafından inşa ettirildiği söylenen kuleler vardır. Yolun sol tarafında kulelerden biri tarafından deforme edilen bir Budist Sphola Stupası yer alır.⁵⁵

Sphola Stupası'nın M.S. III. veya IV. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu döneminde inşa edildiği sanılmaktadır.⁵⁶ Siyah kayalık bir zemine inşa edilmiş olan stupanın yapımında pişmemiş tuğlalar kullanılmıştır. Yapının zemin kısmı, kare şeklindeyken; üst kısımlara doğru kademeli olarak daralır. Yapının

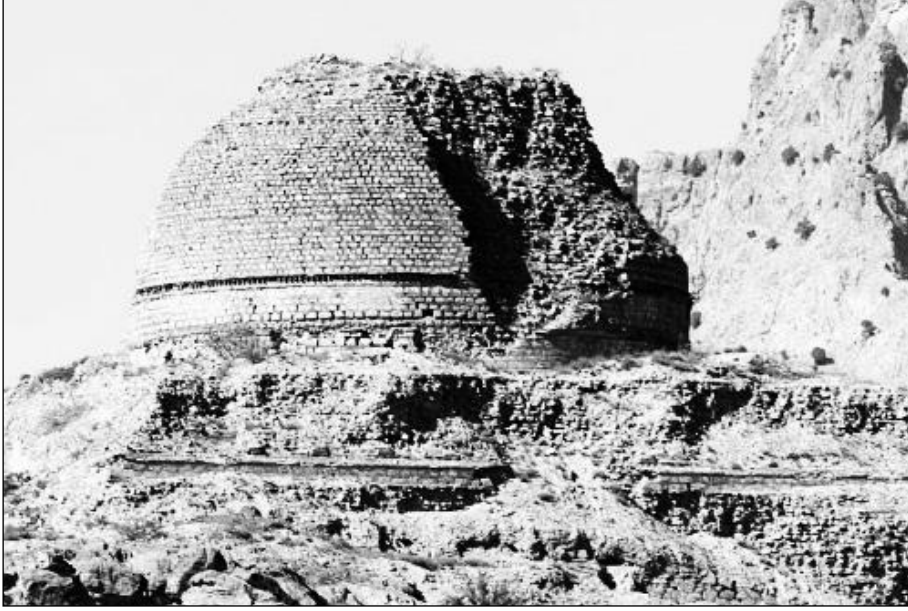
⁵³ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol: I, Richard Bentley, London 1844, s. 158; William Barr, *Journal Of a March From Delhi To Peshâwur and from Thence To Câbul*, James Madden & Co., London 1844, s. 349; Hough, *a.g.e.*, s. 310-311; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 190; Allen, *a.g.e.*, s. 350-351; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

⁵⁴ John Burke, "Landi Kotal", <https://www.wdl.org/en/item/11475/>, (12.07.2020).

⁵⁵ Masson, *a.g.e.*, I, s. 153; Allen, *a.g.e.*, s. 353; Barr, *a.g.e.*, s. 348-349; Hough, *a.g.e.*, s. 310-311; Lawrence, *a.g.e.*, s. 34; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 19; Morphy, *a.g.e.*, s. 14-15; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768; Markham, "a.g.m.", ss. 38-62.

⁵⁶ Javed Iqbal, "Where History Meets Archaeology: Archaeological Sites and Historical Monuments Along The Khyber Pass", *Ancient Pakistan (0066-1600)*, Vol. 25, 2014, s. 48.

en üst kısmında bir kubbe yer alır. Allen'e göre bu stupa Pencap'taki Munekyala Stupası'na benzemektedir.⁵⁷

Resim-3: Lalbağ Stupası (Sphola Stupası ya da Hayber Stupası)⁵⁸

Lalbağ'ın havası temizdir, iklimi elverişli ve sağlıklıdır. Vadide birkaç su kaynağı ve iki su tankı bulunur. 1839 yılında bunlardan biri kuruyken; diğerinde az miktarda su vardır. Ayrıca buradaki köylerde su kuyuları da vardır. Lalbağ ile Ali Mescid arasında akarsuya paralel bir şekilde ilerlenir. Bu güzergâhta kayalardan yoğun bir şekilde çıkıp akıntı oluşturan su kaynakları bulunur.⁵⁹

Lalbağ Vadisi, Evrengzib kulelerinden sonra son bulur. Bu vadiyi geride bıraktıktan sonra Ali Mescid'e kadar en fazla 20 metre genişliğinde olan engebeli tepelerle kaplı bir dere yatağına girilir. Geçit, bu kısımlarda oldukça zorludur ve bir noktada 15 metreye kadar daralarak yolun sağında kalan Ali Mescid'e ulaşana kadar taşlık bir zeminde ilerler.⁶⁰

3.4. Ali Mescid (علی مسجد)

Hayber Geçidi'nin doğu girişine 13 km mesafedeki Ali Mescid, adını Hz. Ali'ye dayandırılan bir efsaneden alır. İnanışa göre Hz. Ali, burada birçok başarı elde etmiştir. Burada namaz kıldığı yere Afganlar tarafından mescid inşa edilmiştir. Geçitteki 600-700 metre yükseklikteki hâkim bir tepeye inşa edilen Ali Mescid Kalesi, Peşaver yönüne doğru ilerlerken yolun sağında kalmakta-

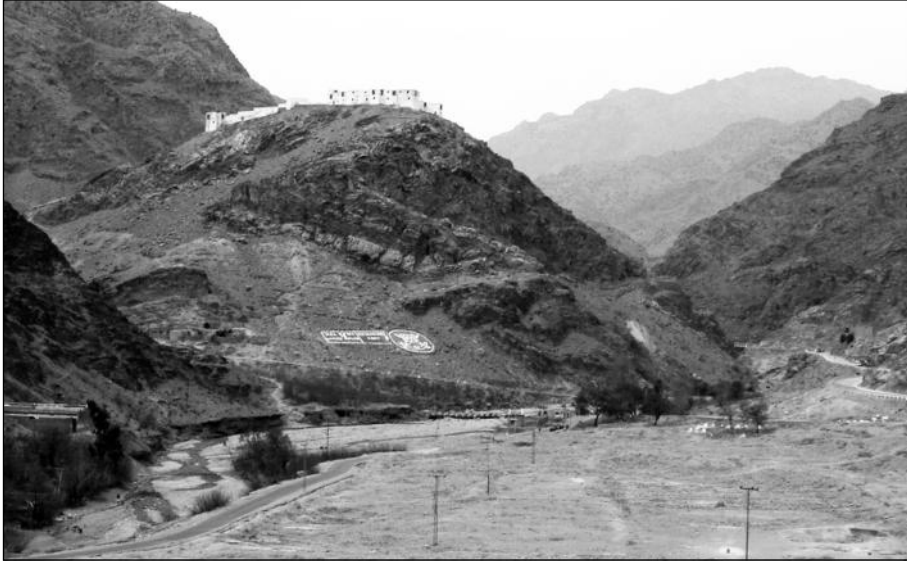
⁵⁷ James Atkinson, *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen & Co., London 1842, s. 377-378; Barr, *a.g.e.*, s. 349; Allen, *a.g.e.*, s. 353; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 18.

⁵⁸ "Sphola Stupa, Pakistan", <http://ttnotes.com/sphola-stupa.html#>, (15.07.2020).

⁵⁹ Hough, *a.g.e.*, s. 311, 315; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

⁶⁰ Masson, *a.g.e.*, I, s. 153; Allen, *a.g.e.*, s. 354-355; Hough, *a.g.e.*, s. 311; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 190-191; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

dır. Birbirine bağlanan iki küçük kaleden oluşan Ali Mescid Kalesi, 45 metre uzunluğunda ve 18 metre genişliğindedir. Ancak 500 kişilik kapasitesi olan kapalı sahasının toplam ölçüsü 91'e 60 metredir. Kaleye 200-300 metre mesafedeki üç tepede karakollar bulunmaktadır. Burada yaklaşık 137 metre genişliğinde olan geçidin karşısında, çok da yüksek olmayan ancak Ali Mescid'i kontrol edebilen tepeler yer alır. Kale 1842 yılında İngilizler tarafından tamamen yıkılmıştır. Ancak 1878 yılında Ali Mescid'de Afganlarla yapılan savaştan sonra İngilizler buradaki kaleyi yeniden inşa etmişlerdir. Kaleye ek olarak geçidin batı yönünü kontrol eden gözetleme binaları inşa edilip bazı tahkimatlar yapmışlardır. Bunların yanı sıra geçidin bulunduğu vadiye karavanların mola vermesi için bir kervansaray inşa edilmiştir.⁶¹

Resim-4: Ali Mescid ve Çevresi⁶²

Ali Mescid'de çok fazla su kaynağı bulunmamaktadır. Buradaki bazı hastalıkların sebebi antimon (rastak taşı) karıştığı söylenen su kaynaklarıdır. Kalenin su tedarik ettiği kaynaklardan biri bu maddenin karıştığı kükürtlü kayaların altından çıkar. Ali Mescid Kalesi'nin içinde su kaynağı bulunmaz. Bu yüzden korunaklı bir geçitten aşağıya inilerek su tedarik edilir. Çevredeki diğer su kaynakları ahalinin temel su kaynağıdır ve zaman zaman askerler tarafından da kullanılır.⁶³

Ali Mescid'den Kadam'a giden taş zeminli yol Curah çayına paralel bir şekilde açılarak dağlık ve dar bir araziden ilerler. Ali Mescid'den itibaren yolun genişliği 5 km boyunca 130 ilâ 180 metre arasında değişir. Sonrasında ise

⁶¹ Masson, *a.g.e.*, I, s. 149; Barr, *a.g.e.*, s. 325, 336; Allen, *a.g.e.*, s. 355; Hough, *a.g.e.*, s. 312; Nott, *a.g.e.*, s. 422; MacGregor, *a.g.e.*, s. 170-171; Tageev, *a.g.e.*, s. 157; Morphy, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁶² "Ali Masjid, Khyber Agency", <https://muslimmosques1.wordpress.com/2014/09/21/ali-masjid-khyber-agency/>, (15.07.2020).

⁶³ Hough, *a.g.e.*, s. 312-313, 315; MacGregor, *a.g.e.*, s. 171.

45-65 metreye kadar daralır ve bir boğazdan geçtikten sonra genişler. İçerisinde üç gözetleme kulesinin yer aldığı bu ilk 5 km'de yüksek olan tepeler sonrasında alçalarak sarp kayalıklar halini alır ve Kadam'la birlikte Peşaver Vadisi'ne ulaşılır.⁶⁴ Ali Mescid'den Kadam'a kadar olan yol, askeri amaçlarla kullanılmak üzere Albay Mackeson tarafından yaptırılmıştır. Yapılan bu yol ilerleyişi kolaylaştırmasının yanı sıra drenaj kanalları ve kışın taşan dereye karşı bir barikat görevi görür.⁶⁵

Sonuç

Yüksek Hindukuş Dağları'nın bir uzantısı olan sarp ve dik Sefid Kûh sıradağları, Hindistan ve Türkistan arasına set çeker. Ancak stratejik açıdan ve Türk tarihi için büyük öneme sahip olan Hindistan geçitlerine ev sahipliği yapan Sefid Kûh'a dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada ise Hayber Geçidi'nin yanı sıra tarihsel kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında ulaşılan sonuçlara göre Sefid Kûh'un tarihi ve coğrafi önemi gözler önüne serilmiştir.

Sefid Kûh sıradağlarında yer alan Hayber Geçidi, Hindistan geçitleri arasında coğrafi olarak en elverişli güzergaha sahip olanıdır. Elde edilen bilgilere göre etimolojik verilerin yetersiz olduğu Hayber adı, XVI. yüzyılda Babürnameyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Geçit, sel ve çay yatakları boyunca kıvrımlı yollarla ilerlemektedir. Bu yüzden güzergâh üzerindeki Landi Hana, Lalbağ ve Ali Mescid vadileriyle geçitteki boğazlar hem temiz su kaynakları hem de askeri açıdan önemlidir. Sakalardan Nadir Şah'a kadar olan Hayber'deki Türk varlığı yaklaşık 1800 yıllık bir geçmişe sahiptir. Lalbağ'daki Budist Stupası, çevredeki bölgelerle birlikte buradaki Türk varlığının önemli kanıtlarındandır. Diğer yandan Hindistan'a açılan en önemli geçit olan Hayber, XIX. yüzyılda İngiliz, Afgan ve Sihler arasındaki mücadelede kilit konumda olarak birçok savaşa sahne olmuş ve bu sebeple bölgeye dair tarihi kayıtlarda artış görülmüştür. Sonuç olarak Hayber Geçidi, Türklerden sonra Afgan ve Sihlerin yönetimine geçse de buradaki kadim Türk varlığı sebebiyle Türkistan coğrafyasının önemli ve stratejik bir parçası sayılabilir.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- ALI, Ihsan vd.: "New Exploration In The Chitral Valley, Pakistan: An Extension Of The Gandharan Grave Culture", *Antiquity*, Vol: 76, Issue: 293, September 2002.
- "Ali Masjid, Khyber Agency", <https://muslimmosques1.wordpress.com/2014/09/21/ali-masjid-khyber-agency/>, (15.07.2020).
- ALLEN, Isaac Nicholson: *Diary Of A March Through Sindh And Afghanistan*, J. Harchard And Son, London 1843.
- ANJUM, Muhammed Naveed: "Rock Aggregate Potential of the Limestone Units in the Khyber Formation, Khyber Ranges, Pakistan", *International Journal of Economic and Environmental Geology*, Vol: 9, Issue: 4, January 2018.
- ARAT, Reşit Rahmeti: *Babürnâme: Babür'ün Hâtratu*, C. II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970.
- ATKINSON, James: *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen & Co., London 1842.

⁶⁴ Allen, *a.g.e.*, s. 358; Hough, *a.g.e.*, s. 313; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 192-193; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768-769.

⁶⁵ Robert Warburton, *Eighteen Years In The Khyber (1889-1898)*, John Murray, London 1900, s. 72; Barr, *a.g.e.*, s. 324; Allen, *a.g.e.*, s. 358-359.

- BARR, William: *Journal Of a March From Delhi To Peshâwur and from Thence To Câbul*, James Madden & Co., London 1844.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Hindistan Tarihi*, C. II-III, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- BIYIKTAY, Halis: *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- BOSWORTH, Clifford Edmund: *The Ghaznavids: Their Empire In Afghanistan And Eastern Iran 994-1040*, Munshiram Monoharlar Publishers, New Delhi 1992.
- _____ : *The Later Ghaznavids*, Edinburg University Press, New York 1977.
- BURKE, John: "Landi Kotai", <https://www.wdl.org/en/item/11475/>, (12.07.2020).
- CAMPBELL, John: *The Afghan Frontier*, Edward Stanford, London 1879.
- CHAVANNES, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- CHO, Yong-Seong: *Wu-Ko'ng Seyahatnamesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, İstanbul 1993.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mursel Öztürk, TTK Yayınları, İstanbul 2013.
- CÜZCANI: *Tabakat-ı Nasiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- DANI, Ahmed Hasan: *Peshawar*, Khyber Mail Press, Peshawar 1969.
- DOCHERTY, Paddy: *The Khyber Pass: A History of Empire and Invasion*, Faber & Faber Limited, London 2014.
- DUPREE, Louis: *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey 1980.
- EKREM, Erkin: *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- EL-HAMEVİ, Yâkût b. Abdullah: *Mu'cemül-büldân*, (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1410/1990.
- _____ : *Mu'cemül-büldân*, (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. III, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.
- EL-MUKADDESİ, Ahmed: *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- ELPHINSTONE, Mountstuart: *An Account Of The Kingdom Of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, And India*, Vol. I-II, Richard Bentley, London 1842.
- FIDA, Ebû'l: *Ebû'l Fida Coğrafyası (Takvimül-Büldân)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- FEYZ MUHAMMED, Katib Hazara: *Kitab-ı Mustasab-ı Sirac-ül Tevarih*, C. I-II, Dar'ül Saltanah, Kabul 1912.
- FRASER-TYTLER, W.K.: *Afghanistan*, Oxford University Press, London 1950.
- GILES, Herbert A.: *Record Of The Buddhistic Kingdoms*, Trübner & Co., London 1877.
- GREGSON, J. Gelson: *Through The Khyber Pass*, Elliot Stock, London 1883.
- HAMİDULLAH, Muhammed: "Hayber", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998.
- HAVELOCK, Henry: *Narrative Of War In Afghanistan 1838-39*, Vol. II, Henry Colburn Publisher, London 1840.
- HOUGH, Major William: *A Narrative Of March And Operations Of The Army Of The Indus In The Expedition Into Affganistan In The Years 1838-1839*, Under The Command Of H.E. Lieut. General Sir John Keane, W. Thacker And Co. St. Andrew's Library, Calcutta 1840.
- HYE CH'O, *The Hye Ch'o Diary Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, trans. Y. Han-Sung, J. Yün-Hua, I Shotaro and L.W. Preston, Asian Humanities Press-Po Chin Chai Ltd., California-Seoul 1984.
- IQBAL, Javed: "Etymology Of The Word Khyber: Tracing The Origin Of The Name Of The Khaiber", *Journal of the Pakistan Historical Society*, Vol. LIX, Issue 3, 2011.
- _____ : "Where History Meets Archaeology: Archaeological Sites and Historical Monuments along the Khyber Pass", *Ancient Pakistan (0066-1600)*, Vol. 25, 2014.
- İBNÜL ESİR: *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- _____ : *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İBN HURDAZBİH: *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- KAYE, John William: *History of War In Afghanistan*, Vol. II, WM. H. Allen & Co., London 1874.
- "Khyber Agency", <http://www.khyber.org/pashtoplaces/khyber.shtml>, (04.04.2020).
- "Khyber Pakhtunkhwa", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pakhtunkhwa>, (20.06.2020).
- "Khyber Pass", *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pass>, (02/02/2020).
- "Khyber Pass", http://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pclmaps-khyber_pass_1914.jpg, (22.06.2020).
- KONUKÇU, Enver: "Hinduşahiler", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998.

- LAWRENCE, George: *Reminiscences Of Forty-three Years In India*, John Murray, London 1874.
- LEGGÉ, James: *A Record Of Buddhistic Kingdoms Being An Account By The Chinese Monk Fâ-Hiens Of His Travels In India And Ceylon (A.D. 399-414)*, Clarendon Press, Oxford 1886.
- MACGREGOR, C.M.: *Central Asia Part II*, Office Of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871.
- MALKANI, Muhammad Sadiq vd.: "Mineral Deposits Of Khyber Pakhtunkhwa and Fata (Pakistan)", *U.J.Sci Techl*, Vol: 6, November 2017.
- MARKHAM, C.R.: "The Mountain Passes on the Afghan Frontier of British India", *The Royal Geographical Society*, Vol. 1, No. 1, Jan. 1879.
- MASSON, Charles: *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. I, Richard Bentley, London 1844.
- MATLOCK, Gene D.: *India Once Ruled the Americas!*, IUniverse, Lincoln 2000.
- _____ : *From Khyber (Kheeber) Pass to Gran Quivira (Kheevira)*, NM and Baboquivari, AZ, Author Choise Press, Lincoln 2002.
- _____ : "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05/04/2020).
- MİRHAND: *Gazneliler & Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Gökso, Kronik Kitap, İstanbul 2009.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- MOORCROFT, William - TREBECK, George: *Travels In The Himalayan Provinces Of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, John Murray, London 1841.
- MORPHY, Edward A.: *The Khyber*, Thacker, Spink & Co., Bombay 1899.
- NAHİZ, Muhammed Hekim: *Afganistan Coğrafya Ansiklopedisi*, C. I, haz. Ali Ergun Çınar - Seyed Ali Moujani, Tika, İstanbul 2015.
- NOTT, William: *Memoirs and Correspondence Of Major-General Sir William Nott*, Vol. II, Ed. Joachim Hayward Stocqueler, Hurst And Blackett, London 1854.
- NUSSER, Marcus - DICKORE, Wolf Bernhard: "A Tangle In The Triangle: Vegetation Map Of The Eastern Hindukush (Chitral, Northern Pakistan)", *Erdkunde*, Vol: 56, Issue: 1, Jan. - Mar. 2002.
- ONAT, Ayşe: *Çin Kaynaklarında Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- PRAKASH, Buddha: "Gilgit in Ancient Times", *Bulletin of Tibetology*, Vol. VII, Nu. 3, Sikkim, November 1970.
- RAHMAN, Abdur: *The Last Two Dynasties Of The Sahis*, PhD Thesis, Australian National University, 1976.
- ROBINSON, Phil: *Cabul Or Afghanistan*, Sampson Low, Martson, Searle & Rivington, London 1878.
- Safed Kuh: *Nangarhâr*, AFG, <https://landlook.usgs.gov/landlook/viewer.html>, (31.08.2020).
- SİDDİQUİ, İqtidar Husain: "Gurlular", *TDVİA*, C. XIV., İstanbul 1996.
- SİVRİOĞLU, Töre: *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017.
- SI-YU-KU: *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner & Co., London 1884.
- "Spin Ghar Range", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spin-Ghar-Range>, (19.06.2020).
- "Sphola Stupa, Pakistan", <http://ttnotes.com/sphola-stupa.html#>, (15.07.2020).
- TAGEEV, Boris Rustam-Bek: *Po Afganistanu. Priklyucheniya russkago puteshestvennika (Journey through Afghanistan. Adventures of a Russian Traveler)*, D.P. Efimova, Mockba 1904.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, Yeditepe Yayinevi*, İstanbul 2020.
- "The Khyber Pass", <https://www.nationalgeographic.org/media/khyber-pass/#the-khyber-pass>, (22.06.2020).
- THORNTON, Edward: *A Gazetteer Of The Countries Adjacent To India On The North-West; Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Purjab, And The Neighbouring States*, Vol. I, Wm. H. Allen And CO., London 1844.
- USTA, Aydın: "Sâmâniler", *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009.
- WARBURTON, Robert: *Eighteen Years In The Khyber (1889-1898)*, John Murray, London 1900.
- WHEELER, James Talboys: *A Short History Of India and The Frontier States of Afghanistan, Nipal, and Burma*, Macmillan and Co., London 1884.
- WOOD, John: *A Journey To The Source Of The River Oxus*, John Murray, London 1872.
- WYNBRANDT, Door James: *A Brief History of Pakistan*, Facts On File, New York 2009.
- VIGNE, Godfrey Thomas: *A Personal Narrative Of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And Of A Residence At The Court Of Dost Mohamed, With Notices Of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co., London, 1840.
- YILDIRIM, Kürşat: "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Yaz 2015.
- _____ : "Wu Gong Seyahatnamesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 217, Ağustos 2015.

DEDE KORKUT KİŞİ ADININ KÖKEN VE ANLAMI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri Dede Korkut hikâyeleridir. Hikâyelerde önemli roller üstlenen kişinin ismi olan Dede Korkut (= Korkut Ata) ad öbeğinin ikinci kelimesi şu ana değin bilim insanlarını meşgul etse de anlamı çözülememiştir. Yazımızda Dresden yazmasında korkut sözünün yerine Vatikan yazmasında kurt sözünün konulmasından yola çıkılmış, korkut sözünün “kurt, börü” anlamına geldiği açıklanmıştır. Bunun için dört gerekçe gösterilmiştir:

1. Korkut sözcüğü yerine kurt konulması; her iki sözün eş anlamlı olduğunu gösterir. Tabii ki bu, tek başına yeterli değildir.
2. Korkut ve kurttan “çok sağlam ve sert yay” yapılması; bu, her iki sözün aynı hayvanı gösterdiğini ifade eder.
3. En önemlisi şudur: Kazakça korkav “kurt, börü”dür ve ünlüsü -o’dur.
4. Vardığımız sonuca göre Türkçe kurt “börü” sözünün aslı *gorddur ve gerçek ünlüsü -o’dur; Türkçe kurt “börtü böcek” sözünün aslı *gurdur ve gerçek ünlüsü -u’dur; *gord > *kort “börü” sözüyle bulaşmıştır.

Bu dört gerekçe Dede Korkut’taki korkut sözünün “kurt, börü” anlamında olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Dede Korkut, Dresden Yazması, Vatikan Yazması, Korkut, Kurt, Börü, Korkav.

The Meaning And Origin Of The Dede Korkut Person Name

Abstract

One of the most important work in Turkish literature is Dede Korkut stories. The second unit of Dede Korkut name is not analyzed up to now convincingly, although some scholars tried to explain it. I analyzed in this paper that the name Korkut means that wolf, because of Vatican manuscript of the Dede Korkut stories instead of “Korkut” used “Kurt”. I listed four reasons for this suggestion:

1. Instead of Korkut using Kurt in Vatican manuscript shows that both words had same meanings. Of course, this alone is not enough proof.
2. “Very sturdy and hard bows” are made from both animals; this means that both words represent the same animal.

* Dil Bilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

3. But most important proof is that in Kazakh language word of “korkaw” means “wolf” and the vowel of in the first syllable of the korkaw is -o-.

4. In Turkish, the archaic form for the word of “kurd” was *gord and its vowel is -o-; but the second word of “kurd” has the meaning of creep insect in Turkish, contains -u- vowel and these two word, i.e. *gord and kurd contaminated with each other.

These four proofs show that the meaning of “Korkut” at the Dede Korkut phrase is wolf.

Keywords: Dede Korkut, The Dresden Manuscript, Vatican Manuscript, Korkut, Kurt, Börü, Korkav.

Makalemizde Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut hikâyelerinin bilge kişisi Korkut kişi adının köken ve anlamı üzerinde durulacaktır.

1. Dede Korkut (= Korkut Ata)'un Kişiliği

Dede Korkut (= Korkut Ata), Dede Korkut kitabını oluşturan 12 hikâyenin hepsinde geçen bir kahramandır. Doğal olarak bu sebepsiz değildir. Kişiliği hakkındaki türlü görüşleri bir araya getirirsek ortaya şöyle bir özet çıkar: Dede Korkut (= Korkut Ata) gerçekten yaşamış, kendisine danışılmadan bir şey yapılmayan, öğüt ve tavsiyeleri dinlenen, Oğuz'un bilge kişisi olan (krş. Bilge Kağan, Bilge Tunyukuk), Oğuz'un her müşkülünü halleden, Oğuz'un tam bilicisi olan, gaipen haber veren, veli, idealleştirilmiş, efsaneleştirilmiş, menkıbeleştirilmiş bir kişidir.¹

2. Tarihte Korkut Adları

1. Korkut adları içerisinde en çok bilineni **Dede Korkut** (= Korkut Ata)'tur. Tarihte bunun haricinde birkaç Korkut adına rastlıyoruz. Şöyle ki:

2. **Korkut** (Moravcsik Koupkoút yazar), X. yüzyıl Peçenek başbuğlarından birinin adıdır.²

3. Ceyhun'un öte yakasındaki Kayı boyunda bir **Korkut** adı tespitlenmiştir.³

4. 1160'ta Oğuzların içinde **Korkut** adlı bir bey vardı.⁴ (Bu Oğuzlar 1153'te Sultan Sancar'ı tutsak etmişlerdi).

5. Osmanlılarda **Korkut** adlı iki şehzade vardı. 2. Beyazıt'ın Korkut adını taşıyan oğlu (1467-1513), denizcileri korumasıyla tanınmıştı. Antalya'nın Korkuteli ilçesi 1915'ten itibaren onun adını taşır. Osmanlı şehzadelerinin 2'si Korkut, 6'sı Orhan, 2'si Cengiz, 2'si Savcı, 2'si Ertuğrul, 1'i Oğuzhan, 3'ü Selçuk Sultan, 2'si Beyhan Sultan (kızlar) adındaydı.⁵

¹ Yıldız Kocasavaş, “Korkut Ata'yla İlgili Bazı Kayıtların Düşündürdükleri”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999, s. 139-144.

² Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi, Ankara 1992, s. 28. / Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, s. 168.

³ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 151.

⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 161, 665, 667.

⁵ Abdülkadir İnan, “İslam'dan Sonra Türkçe Adlar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 6 (18), 1 Temmuz 1966, s. 18.

6. Ramazan oğullarından Halil Beyin oğlu **Korkut**'tu.⁶

7. Manas destanında **Korkut** adlı bir kişi vardır.⁷

3. Korkut Adı Hakkında Görüşler

Dede Korkut hikâyelerinin bilgisi Korkut'un adı hakkında şu ana değin genel kabul gören bir açıklama yapılamamıştır. Kaçalın, Louis Bazin'in ve Mirali Seyidov'un adı tartıştıklarını bildirir, ayrıntı vermez.⁸ Ortaya atılan diğer görüşler şöyledir:

1. Eserde bir yerde "*korkut sınırlı*" birleşiminin geçmesi, bilginlere kelimenin bir hayvan adı olabileceğini düşündürmüştür. Nitekim Azerbaycanlı E.M. Cavadov *gorgud* "*dağ kuşu, laçın*" açıklamasını yapar.⁹

2. Azerbaycanlı dilci Feridun Celilov, *gorgud* "*od [ateş] ilahı, hoşbahtlık odudur*" der.¹⁰

3. Orhan Şaik Gökyay, Kırgız ve Kazakların *Korkut* adını **korkutmak** fiilinden getirdiklerini, her iki Türk halkında bu tür isimlerin bulunduğunu belirtir.¹¹

İlk iki görüşün hiçbir inandırıcı gerekçesi yoktur. Üçüncü görüş son yüz yıllar için doğrudur. Oysa Dede Korkut'un kökleri 700-800 yıllarına kadar iner. O çağlarda Türklerde emir kipi kullanılarak kişi adı yapılmazdı.

4. Korkut Hakkında İlk Görüşümüz

Biz de *önceleyn* kelimeyi **korkutmak** fiilinin tekil ikinci şahıs emir hali olarak düşündük. Bu kanaate Anadolu'daki bazı isimlerden vardık. Örneğin Candaroğulları döneminde Kastamonu'da **Ürküt** kişi adı görülür.¹² Buradan yola çıkarak Korkut'un da Ürküt gibi türeyebileceğini farz ettik. Kolayca anlaşılacağı gibi Ürküt, **ürkütme** fiilinin tekil ikinci şahıs emir halidir. Bunun gibi **korkutmak** fiilinden **Korkut** ismi yapılmış olabilirdi. Krş. Tarihteki *Tokta*, yani "*dur*", günümüzdeki *Yüksel*, *Yücel* kişi adlarıyla. Ayrıca **Ürküt**, Afyon-Sandıklı'nın bir köyüdür. Kişi adından yer adı olmuştur.

Ahmed Eflakî'nin *Ariflerin Menkıbeleri*'nde (yazılışı 1353) Sivas'ta bir medrese yaptıran **Ürküdî** isimli birinden söz edilir ki, bu da muhtemelen **Ürküt** kelimesinin nispet eki almış ve aslı anlaşılammış bir şeklidir.

5. Dede Korkut Hikâyelerinde Korkut Adı

Dede Korkut hikâyelerinde Dede Korkut veya Dedem Korkut söz öbeği girişte ve bütün hikâyelerde geçer. *Korkut* cins isim olarak tek bir yerde geçer. O da birinci boy olan "*Dirse Han oğlu Buğaç Han boyunu beyan eder, hanum hey*" boyundadır. Şöyledir:

⁶ Sümer, *a.g.e.*, s. 762.

⁷ F. Tamir, "Dede Korkut Kitabı ve Türk Dünyası", *Türk Kültürü*, Sayı: 306, Ekim 1988, s. 661.

⁸ Mustafa S. Kaçalın, *Dedem Korkutun Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006, s. 111.

⁹ E.M. Cavadov, "Canlı Dede Korkud", *Azerbaycan Onomastikası Problemleri III*, Bakü 1990, s. 89.

¹⁰ Feridun Celilov, "Pra-Azerbaycan Toponimleri", *Azerbaycan Üzre Kaynakların Öğrenilme Problemleri*, Bakü 1988, s. 98.

¹¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB, İstanbul 2004, s. CXIV.

¹² Cevdet Yakuboğlu, "Candar-oğulları Döneminde Kastamonuda İctimai ve İktisadi Hayat", *I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 68.

“Dirse *Han korkut sinirli katı yayın eline aldı, üzengüye kalkup katı çekdi, ...*”¹³
Bu, Dresden yazmasındadır. Vatikan yazmasında *korkut* sözcüğü yerinde *kurt* sözcüğü vardır. Şöyledir:

“Dirse *Han kurt sinirli katı yayın eline aldı, özengüye kalkup katı çekdi, ...*”¹⁴
Gökyay şu açıklamayı yapar:

“Herhalde Vatikan yazması daha doğru olmalıdır. Kelimenin anlamı da, *ki-rişi kurt sinirinden yapılmış olan yay, demektir (...). Çok sağlam ve sert olduğu için yayların en makbul kirişi kurt sinirinden yapılır.*”¹⁵

Korkut kelimesi gitgide unutulduğu için istinsahçı onun yerine eş anlamlısı olan *kurt* sözünü koymuştur. Bu duruma göre Vatikan değil, Dresden yazması daha eski olmak icap eder. Dresden yazmasının daha eski olduğunun bir kanıtı da şudur: Vatikan yazmasında bazı öykülerde (6 öyküde) Dresden yazmasına göre daha fazla satır (söz) vardır. Tabii ki ekleme ancak daha önceki bir metine yapılabilir (Çıkarma yapıldığı da düşünülebilir. Ancak bizim görüşümüz *şimdilik* bu merkezdedir). Vatikan yazmasının 1549, Dresden yazmasının 1585 tarihli olduğu yazılır.¹⁶ Düşüncemize göre Dresden yazması ilk olarak 1549’dan önceki bir tarihte kaleme alınmıştır.

Korkut kelimesinin unutulmasında korkutmak ediminin emir ikinci şahıs biçimi olan *korkut* da **etken** olabilir.

6. Öyküdeki *Korkut* Nedir?

Öyküdeki *korkutun* iki nedenden dolayı bir hayvan adı olduğunu söyleyebiliriz: **Birincisi** Vatikan yazmasında *korkut* yerinde *kurt* kelimesinin bulunmasıdır. **İkincisi** yay kirişlerinin “*çok sağlam ve sert*”inin *kurt* sinirinden yapıldığının bilinmesidir. Buna göre *korkut* adlı hayvandan elde edilen yay da *kurt* sinirinden elde edilen yay gibi “*çok sağlam ve sert*”tir. Özetle “*çok sağlam ve sert yay*” kavramı aynı hayvanı işaret etmelidir (“*Çok sağlam ve sert yay*” elde edilen başka bir hayvanı bilmiyoruz).

7. *Korkut* Hangi Hayvandır?

Demek ki *korkut* ve *kurt* ile aynı hayvan anlatılmaktadır. Çünkü her iki kelime hem eş anlamlı olduğu için birbirlerinin yerine kullanılmışlardır; hem de ikisinden “*çok sağlam ve sert*” yay kirişi elde edilmektedir.

Eğer bir kelimenin yerine başka bir kelime konuluyorsa, doğal olarak aynı veya yakın anlamı veren sözcük düşünülür. Örneğin doğan sözünün yerine başka bir kelime koymak istersek, şahini koyarız, serçeyi değil.

8. *Korkut*’un Anlamı Nedir?

Her iki kelime eş anlamlı olduğuna ve birbirinin yerine kullanıldığına göre **korkut** “*kurt*” demektir. Ayrıca “*çok sağlam ve sert yay*” da *korkut* yahut *kurt-tan* elde edilmektedir.

¹³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı Giriş - Metin - Faksimile*, 3. baskı, cilt: I, satır: 12, TDK, Ankara 1997, s. 22.

¹⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, satır 9-10 (Birinci boy), s. 9.

¹⁵ Gökyay, *a.g.e.*, s. CCXXXV.

¹⁶ Kaçalın, *Dedem Korkutun Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, s. 7.

Korkut kelimesinin “*kurt*” olduğu kararına yalnız bu iki gerekçeden varmıyoruz. Üçüncü ve çok önemli bir verimiz daha vardır. O da Kazak Türkçesindeki **korkav** sözcüğüdür.

Kazakça **korkav** “1. *kurt*”tur.¹⁷ Korkav sözü korkutla ünlü ve anlam bakımından tamamıyla uyuşmaktadır.

Korkav verisini elde edince dördüncü bir kanıtla daha karşı karşıya geliyoruz. Bu da Türkçe *kurt* (< **gord*) “*börü*” sözcüğüdür.

Türk yazı dilinde *kurt* sözcüğü iki anlama gelmektedir: **1. Börü** **2. Börtü böcek**.

1. Börü anlamındaki *kurt* sözcüğünün gerçek ünlüsü -*o*-’dur. Bunu yukarıdaki *korkut* ve *korkav* sözlerinin -*o*- ünlülü olmalarından anlıyoruz.

2. Börtü böcek anlamındaki **kurt** sözünün gerçek ünlüsü ise -*u*-’dur. Bunu Tatarca ve Başkurtça *bal kort* “*bal arısı*” sözünden anlıyoruz. Çünkü Tatarca, Başkurtçada -*u*- > -*o*- ve tersi gelişmeler karakteristiktir.

Özetlersek *korkut* ve *korkav* sözlerinden ötürü Oğuzcada *kurt* “*börü*” anlamında bir sözcüğün olduğu kararına varıyoruz. Böylece Oğuz dilleri öbeğinde *kurt*la ilgili iki kelitemiz olmaktadır: *Korkut* ve *kurt*.

9. Oğuz Öbeği Dillerinde Börü (Canis Lupus)

Oğuz öbeği Türkçelerinde **börü** “*Canis lupus*” kelimesinin aslında “*börtü böcek*” anlamına gelen *kurt* sözüyle örtüldüğü birçok bilginin görüşüdür.¹⁸ Örneğin Abdülkadir İnan,¹⁹ Talat Tekin,²⁰ Şinasi Tekin²¹ kurdun Oğuzlarca kullanılan bir tabu sözcüğü olduğunu söylerler. Jean Paul Roux (ok. Jan Pol Ru) da aynı görüştedir.²²

Aslında bu görüş yanlış değildir. Krş. Günümüz Türkmencesinde **möcek**, yani “*börtü böcek*” sözcüğünün “*ite meñzeş yurtıcı, vağşı hayvan, böri, gurt*” manasına gelmesiyle.²³ Bununla birlikte burada bir karışmayla, bulaşmayla yüz yüzeyiz. Söyleyiş yakınlığından ve örtmededen ötürü Türkçede ***kort** “*börü*” ve **kurt** “*börtü böcek*” sözleri karışmıştır. *Börü* anlamındaki kelitemiz aslında **kort* (< **gord*) biçimindedir, yani gerçek ünlüsü -*o*-’dur. Bunu *korkut* ve *korkav* sözlerinin -*o*- ünlülü olmaları da gösteriyor. “*Börtü böcek*” anlamındaki **kurt** (< **gurd*) sözümüzün ünlüsü ise -*u*-’dur. Bunu da Tatarca, Başkurtça *kort* sözünün bugün -*o*- ünlülü olması gösteriyor. Ünlüsü -*o*- olan **kort* sözcüğü yerine ünlüsü -*u*- olan *kurt* sözcüğünün yerleşmesi örtmededen dolayıdır.

Durumu ocak yasasına göre düzenlersek konuyu daha iyi anlarız:

10. Türkçenin *kurt*la, *börü*yle ilgili **go*+ ocağı : **go*-*rb*, **go*-*rd*, **go*-*rg* (**gorb*, **gord*, **gorg*). Birincil kök ünlüsü -*o*-’dur.

1. **go*-*rb* kökünden gelen herhangi bir sözcüğe rastlayamadık. Ancak ocak yasasına göre bu kökten bir kelime olduğuna ve bir gün raslanacağına inanıyoruz.

¹⁷ Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 321.

¹⁸ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt: 1, TTK, Ankara 1968, s. 625.

¹⁹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1954, s. 46.

²⁰ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 3.

²¹ Şinasi Tekin, *İştikakının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001, s. 20.

²² Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Cilt: 1, Tekin Yayınları, İstanbul 1978, s. 387, 393.

²³ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962, s. 449.

2. *go-rd kökünden gelen Kaşgarlıdaki **kurt** sözü “solucan (bütün Türk lehçelerinde); ancak Oğuzlar **kurt** sözcüğünü ‘kurt’u anlatmak için kullanırlar” biçiminde açıklanır.²⁴

Bu tanımda *kurt* sözcüğüyle iki kavram anlatılmıştır: “Börü” ve “börtü böcek.” Söylediğimiz gibi her ikisi *özge* (ayrı) kavram ve *özge* sözlere. Gerçekte *kurt* “börü” anlamındaki sözün birincil ünlüsü -o-, *kurt* “börtü böcek” anlamındaki sözün birincil ünlüsü -u-’dur. Eski Uygurcada her hangi bir **kurt** sözü yoktur. En azından *şimdilik*.

2.1. Kıpçakçada **kurt II**, **kurut** “*kurt, böri*”dir.²⁵ *Kurut* biçiminde -rd- arasına ünlü girmiştir.

2.2. Yapıtını 1233’te bitiren Kul Ali, *Kıssa-i Yusuf*’unda **kort** “*kurt*” sözünü kullanır.²⁶ (Ancak sözcüğün *kurt* okunmasının mümkün olduğunu da akılda tutmalıyız).

2.3. Türkçe **kurt**, Azerice **gurd**, Türkmence **gürt** “*kurt, böri*”dür.²⁷ Türkmencede hem **gürt** “*börü*”, hem **gürt** “*börtü böcek*” sözlerinin ikisinin de ünlüsünün uzun olması, “*börü*” anlamındaki *gurt (< *gord) ve “*börtü böcek*” anlamındaki *gurt (< *gurd) sözlerinin bulaşmasını kısmen izah eder (Gagavuzlar da **kurt** der).

2.4. Kazakçanın ağızlarında **kurt** “*kaskur, böri, it-kus, ...*”, yani “*kurt, böri, kurt kuş, ...*”tur.²⁸ Sözcüğün Oğuz lehçelerindeki gibi iki anlamı, yani hem “*börü*”yü, hem “*börtü böcek*”i karşıladığı görülüyor. *Kurt*, Doğu Türkistan Kazaklarından derlenmiştir.²⁹ Öbür Türk lehçelerinde “*kurt, böri*” yerine genelde **börü** ve bazılarında **kaskır** (Çuvaş, Kazak, Kırgız) kullanılır.

3. *go-rg kökünden gelen ve Dede Korkut’un Dresden yazmasının birinci boyunda geçen (Boğaç Han boyunda) **korkut siñirli** öbeği, Vatikan yazmasında **kurt siñirli** biçimindedir. *Korkut* sözcüğünün anlamı “*kurt, böri*”dür. İlk biçimi *gorgad.

3.1. Kazakça **korkav** “1. *kurt*”tur.³⁰ İlk biçimi *gorgad.

3.2. Kazakça **korkav** aynı zamanda “*mezarı kazarak ceset yiyen kurt cinsi*”dir.³¹ Bu tanım “*sırtlan*”ı işaret eder. *Korkav* sözünün “*sırtlan*” anlamına gelmesi, her iki hayvanın şekilce birbirlerine benzerlikleri, yırtıcılıklarından dolayıdır.

3.3. Nitekim Gaziantep’te **yallı kurt** “*sırtlan*”dır; kaynakta “*Yallılar ölüyü sinden [mezardan] çıkarır*” cümlesi örneklenmiştir.³² Kerkük’te **bir yanlı kurt** “*sırtlan*”, **bir yannı gurt** “*eğik yürüyen, kurda benzer bir hayvan; sırtlan*”dır.³³

²⁴ *Divanü Lügati Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 76. / *Divanü Lügati’t Türk*, Mahmûd el-Kaşgarî, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. baskı, Kocabalı Yayınları, İstanbul 2007, s. 452.

²⁵ Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003, s. 164-165.

²⁶ F. Urmançev, “Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz / Ak Kurt”, *Kardaş Edebiyatlar*, Çev. Mehmet Tezcan, Sayı: 7, İzmir 1983, s. 6.

²⁷ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 519. / İlhan Çeneli, “Türkmen Türkçesi Sözlüğü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, s. 53.

²⁸ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, Javaptı Redaktori [Sorumlu Redaktörü] Ş.Ş. Sarıbayev, Kazakistan Respublikası Bilim Jäne Gılım Ministrliğı A. Baytursınılı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2005, s. 443.

²⁹ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, s. 443.

³⁰ Koç - Bayniyazov - Başkapan, *a.g.e.*, s. 321.

³¹ Hasan Oraltay - Nuri Yüce - Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV y., İstanbul 1984, s. 173.

³² Hamit Zübeyir [Koşay] - İshak Refet [İşitman], *Anadılden Derlemeler*, Cilt: 1, Cumhuriyet Halk Fırkası Neşriyat, Ankara 1932, s. 413.

³³ *Derleme Sözlüğü*, c. 2, s. 703. / Habib Hürmüzlü, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı y., İstanbul 2003, s. 97.

(Yallı galiba “benekli, lekele” anlamındadır). Kütahya-Alayunt’ta **angıt kurdu**³⁴; Afyon-Anbanaz’da **incik kurdu** “sırtlan”dır.³⁵ Bu verilerle anlatmak istediğimiz sırtlanın da kurt gibi düşünülmesi, her iki kavramın karışması, bulaşmasıdır. Kazakça *korkavda* da aynı durum yaşanmıştır. Söylediğimiz üzere Kazakça *korkav* sözcüğünün gerçek anlamı “kurt”tur. Krş. Kaşgarlı’daki ar böri “sırtlan” ile.³⁶

3.4. Türklerde kurt, arslan, kaplan, pars, tonga (bir tür kaplan), **yağan** (fil) gibi yırtıcı hayvan adlarının çocuklara ad oldukları malumdur.

Konuyu daha iyi anlatmak için “börtü böcek” ilintili sözcükleri de ocak yasasına göre düzenleyelim. Böylece karşılaştırma olanağı buluruz:

11. Türkçenin börtü böcek ile ilgili *gu+ ocağı : *gu-rb, *gu-rd, *gu-rg (*gurb, *gurd, *gurg). Birincil kök ünlüsü -u-’dur.

1. *gu-rb kökünden gelen herhangi bir veriye tesadüf edemedik. Ancak Türk dil, lehçe ve ağızlarında bir gün tesadüf edilmesi mümkündür.

2. *gu-rd kökünden gelen Eski Uygurca **kurt** “1. böcek, kurt”tur.³⁷ İlk biçimi *gurd.

2.1. Yeni Uygurca **kurut** “kurt, böcek”, **jipek kurut** “ipek böceği”dir.³⁸ -rd > -rt olmuş ve araya ünlü girmiştir.

2.2. Tatarca **bal kortı**, Başkurtça **bal korto** “arı”dır.³⁹

3. *gu-rg kökünden gelen Kıpçakça **bal korkutı** “bal arısı”dır.⁴⁰ Harfi çevirisi “bal kurdu”dur. Krş. Hemen üstte, 2.3.’teki verilerle. Dikkat edersek burada da bir *korkut* sözcüğü vardır, lakin bu *korkut* “börtü böcek” anlamındadır; üzerinde durduğumuz *korkut* “börü” sözcüğünden farklıdır. Birincil ünlüsü de -u-’dur. İlk şekli *gurgad.

3.1. Tuvaca **kurğut** “kurd”dur.⁴¹ “Börtü böcek” kastediliyor. İlk biçimi *gurgad.

12. Sonuç

Dede Korkut’un birinci boyunda geçen **korkut sinirli** öbeğinin anlamı “kurt sinirli”dir. *Korkut* sözü unutulduğu için Vatikan nüshasında onun yerine eş anlamlısı olan *kurt* sözü konulmuştur. Kazakça **korkav** “1. kurt” sözü görüşümüzü doğrulamaktadır. *Korkutun* ve *korkavin* ünlüsü -o-’dur. Dolayısıyla Türkçe *kurt* (< *kort < *gord) “kurt, böcü” sözünün de gerçek ünlüsü -o-’dur; Türkçe *kurt* (< *gurd) “börtü böcek” sözünün gerçek ünlüsü ise -u-’dur ve her iki sözcük birbiriyle karışmıştır, bulaşmıştır.

Böylece (Dede) Korkut sorunsalına bir katkı sağladığımıza inanıyoruz.

³⁴ Derleme Sözlüğü, c. 1, s. 259.

³⁵ Derleme Sözlüğü, c. 7, s. 2539.

³⁶ Divanü Lügati’t Türk Dizini, s. 9.

³⁷ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 124.

³⁸ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İktil Kurban, TDK y., Ankara 1995, s. 249.

³⁹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 25-26.

⁴⁰ Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 22.

⁴¹ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, c. 2, DTCF y., Ankara 1977, s. 213. / Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, 4. b., Kapı y., İstanbul 2005, s. 867.

Kaynaklar

- AVCIOĞLU, Doğan: *Türklerin Tarihi*, c. 1, Tekin y., İstanbul 1978.
- BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dili*, 4. b., Kapı y., İstanbul 2005.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.
- CAVADOV, E.M.: "Canlı Dede Gorgud", *Azerbaycan Onomastikası Problemleri III*, Bakü 1990.
- CELİLOV, Feridun: "Pra-Azerbaycan Toponimleri", *Azerbaycan Üzre Kaynakların Öyrenilme Problemleri*, Bakü 1988.
- ÇAĞATAY, Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, c. 2, DTCF y., Ankara 1977.
- ÇENELİ, İlhan: "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, s. 29-84.
- Derleme Sözlüğü*, c. 1; *Derleme Sözlüğü*, c. 2; *Derleme Sözlüğü*, c. 7; *Derleme Sözlüğü*, c. 11.
- ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı Giriş - Metin - Faksimile*, c. I, 3. b., TDK, Ankara 1997.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB, İstanbul 2004.
- HÜR MÜZLÜ, Habib: *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı y, İstanbul 2003.
- İNAN, Abdülkadir: "İslam'dan Sonra Türkçe Adlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 6 (18), 1 Temmuz 1966.
- _____ : *Makaleler ve İncelemeler*, c. 1, TTK, Ankara 1968.
- _____ : *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1954.
- KAÇALIN, Mustafa S.: *Dedem Korkutun Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991.
- Kazak Tili'nin Aymaktık Sözdüğü*, Javaptı Redaktörü [Sorumlu Redaktörü] Ş.Ş. Sarıbayev, Kazakistan Respublikası Bilim Jäne Gılmı Ministrliğı A. Baytursınılı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2005.
- KOCASAVAŞ, Yıldız: "Korkut Ata'yla İlgili Bazı Kayıtların Düşündürdükleri", *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999.
- KOÇ, Kenan - BAYNİYAZOV, Ayabek - BAŞKAPAN, Vehbi: *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Akçağ y., Ankara 2003.
- [KOŞAY], Hamit Zübeyir - [İŞİTMAN], İshak Refet: *Anadilden Derlemeler*, c. 1, Cumhuriyet Halk Fırkası N., Ankara 1932.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. b., Murat k.e., Ankara 1992.
- Mahmüd el-Kâşğari, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler: Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.
- MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvolker Quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958.
- NECİP, Emir Necipoviç: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İktil Kurban, TDK y., Ankara 1995.
- ORALTAY, Hasan - YÜCE, Nuri - PINAR, Saadet: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDV y., İstanbul 1984.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı y., İstanbul 1999.
- TAMİR, F.: "Dede Korkut Kitabı ve Türk Dünyası", *Türk Kültürü*, Sayı: 306, Ekim 1988.
- TEKİN, Şinasi: *İştikakçının Köşesi*, Simurg y., İstanbul 2001.
- TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
- TOPARLI, Recep - VURAL, Hanifi - KARAATLI, Recep: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962.
- URMANÇEYEV, F.: "Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz / Ak Kurt", *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı: 7, Çev. Mehmet Tezcan, İzmir 1983.
- YAKUBOĞLU, Cevdet: "Candar-oğulları Döneminde Kastamonu'da İçtimai ve İktisadi Hayat", *1. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 31.08.2020

Kabul Tarihi: 01.10.2020

NEYRİZ CUMA CAMİSİ MİHRABINDAKİ BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNE AİT ALÇI SÜSLEME VE KİTABELER

Dr. Kamran SOKHANPARDAZ*

Öz

Büyük Selçukluların İran topraklarında ortaya koyduğu mimari anlayış ve biçimler Anadolu ve İslam coğrafyasının vazgeçilemez mimari özellikleri arasına girmiştir. Büyük Selçuklu mimarisinde dekorasyon malzemeleri arasında alçının yoğun bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu makalede, Neyriz Cuma Camisi mihrabındaki Büyük Selçuklu dönemine ait alçı süsleme ve kitabeleri ele alınmıştır. Yapı, Büyük Selçuklulardan önce yapılmış camilerden biri olup, mihrabı farklı dönemlerde müdahaleler görmüştür. Mihraptaki bazı süsleme ve kitabelerin, Büyük Selçuklu dönemine ait olup olmadığına dair farklı görüşler bulunmasına rağmen, burada yazılı olan tarihlerinden 460/1068 tarihini esas alınarak, mihrabın süsleme ve kitabelerinin bir kısmının, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan zamanında onarım görmüş olduğu bu çalışma kapsamında tespit edilmiştir. Mihrabın süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve geometrik bezemeleri içerdiği ve kazıma, ajur ve kabartma tekniğinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Mihrabın alçı süslemeleri ve kitabelerin sanatçısı ile ilgili herhangi bir bilgi bu çalışmada tespit edilememiştir. Mihrapta görülen alçı kitabe ve süslemeler, Nişâbur'da yapılan kazı çalışmalarından çıkan İran'ın ilk İslami devirlerine (X. yüzyıl) ait alçı süslemeler, Karahanlı (840-1212), Gazneli (963-1186), Anadolu Selçuklu (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı dönemi (1256-1353) alçı süslemeleri ile yakın benzerlik arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Büyük Selçuklu, Cami, Mimari, Neyriz Cuma Camisi, Alçı Süsleme.*

The Great Seljuk Stucco Ornaments And Inscriptions Of The Mihrab Of The Neyriz Friday Mosque Abstract

The art forms of the Great Seljuk period an independent category within Islamic art. This architectural forms put forward by the Great Seljuks in Iran

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, artrecher@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5247-1731. Bu makale doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir (Proje No: PYO.ILH.1904.18.001).

became one of the architectural features of Anatolia and Islamic lands. In this article, the stucco ornaments and inscriptions belonging to the Great Seljuk Period in the mihrab of the Neyriz Friday Mosque are discussed. This Mosque is one of the mosques built before the Great Seljuks, and its mihrab belongs to different periods. Some of these ornaments and inscriptions, based on the dates written in the mihrab (460/1068) coincided with the reign of the Great Seljuk king Sultan Alparslan. From the results obtained, it is understood that the ornamental composition of the mentioned mihrab includes inscriptions, vegetal and geometric decorations and that they are made in embossing and engraving techniques. There is no information about the artist of the stucco decoration and inscriptions of this mihrab. Some stucco inscriptions and ornaments are seen on this mihrab are similar to the stucco ornaments belonging to the first Islamic period's era of Iran (around the tenth century AD) obtained from Nishapur excavations, Qarakhanid period architectural decorations (840-1212), Ghaznavid Period architectural decorations (963-1186), Anatolian Seljuk architectural decorations (1075-1308) and stucco decorations of the Ilkhanid Period of Iran (1256-1353).

Keywords: Great Seljuk, Mosque, Architecture, Neyriz Friday Mosque, Stucco Ornament.

Giriş

Neyriz İran'da Fars Eyaleti'nin yönetim merkezi olan Şiraz'ın 230 km. doğusunda yer almaktadır. Neyriz Cuma Camisi, İran Milli Eserler Listesi'nde 192 sayılı numarayla kayıtlıdır. Yapının diğer adı, Neyriz Ulu Camisi'dir. Yapı, Neyriz şehir merkezinde (Gps Koordinatı: 29.191601, 54.318984), Kale Hoca ve İmam Mehdi caddelerinin birleştiği güney doğu köşede bulunmaktadır. Mihrap nişinin iç yüzeyinin sağ ve sol tarafındaki kitâbeler ile kavsaradaki kitâbe, tarih ile ilgili bilgi içermektedir. Ünlü coğrafya âlimi Makdisî, Neyriz Ulu Camisi'nin, şehrin pazarının yanında bulunduğunu kaydeder.¹ Çoğu araştırmacılar Makdisî'den naklen 340 tarihli bir kitâbeden bahsederken,² eserin gerek Arapça metninde, gerek Farsça çevirisinde böyle bir ifadenin bulunmadığı fark edilmektedir. Ayrıca günümüzde yapı üzerinde böyle bir tarih kitâbesi de bulunmamaktadır. Yapı, İran'da Selçuklulardan önce yapılmış camilerden biridir.³ Yapının banisi, mimarı ve mihrabın alçı süslemeleri ile kitâbelerin sanatçısı hakkında herhengi bir bilgi mevcut değildir. Cami, ilk önce tek eyvanlı olarak inşa edilmiş, Kaçarlar döneminde ilave edilen kuzey eyvanla, iki eyvanlı haline getirilmiştir. Güney eyvanın dış yüzünde sırlı tuğla süslemelere yer verilmiştir (Plan-1). Camide yapıya giriş çıkışı sağlayan sivri

¹ Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II. Basıkı, Mekteb-i Medbuli, Kahire 1991, s. 429; Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Çev. Ali Monzevi, Neşr-i Kumeş, Tahran 1361 h.ş., s. 640.

² Bkz.: Guy Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia And Central Asia; From The Moslem Conquest To The Time Of Timur*, Cambridge University Press Warehouse, Cambridge 1905), s. 289-290; Seyid Muhammed Hüseyin Zakeri, *Mescid-i Camii Kebir-i Neyriz*, Gulamhüseyn Mimariyan (çev.), S. XXIV, Hünerayi Ziba, Tahran 1384 h.ş., s. 64; Andre Godard, *Athar-e İran*, Çev. Ebu'l-Hasen Servikad-i Mukeddem, C. III, Kuds-i Rezevi Yayinevi, Meşhed 1368 h.ş., s. 322.

³ Bkz.: Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1977, s. 347.

tonozlu iki kapı bulunmaktadır. Bunlardan birisi kuzey köşesinde (minarenin sol tarafında), diğeri ise doğu köşesinde yer almaktadır. Mihrabın karşısında yer alan eyvan, diğere göre daha küçük ölçülerde yapılmıştır. Caminin kuzey köşesinde yer alan silindirik gövdeli minare, tuğladandır. Yapıda kubbeli mekân bulunmamaktadır. Yapının ortasında dikdörtgen bir avlu bulunmaktadır. Avluda kible tarafından açılan yüksek ve geniş eyvan tonozunun sonunda zengin bezemeli bir alçı mihrap yer almaktadır. Mihrabın etrafında Safevi döneminden kalma alçı ile yapılmış kitâbe ve süslemelere rastlanmaktadır. Kible yönündeki eyvanın iki yanında dikdörtgen planlı birer mekân yer almakta ve eyvandan bu mekânlara bağlantı sonradan açılmış kapılarla sağlanmaktadır. Eyvandan yandaki mekânlara açılan üçer sivri kemerli açıklık gözükmektedir. Her bir mekân sivri tonozlu çatı ile örtülmüştür. Avlunun doğu ve batı tarafında revaklar bulunmaktadır. Revaklar avluya sivri kemerler ile açılmaktadır. Yapı dıştan, güney, batı ve doğu duvarlara bitişen payandalar ile tahkim edilmiştir (Resim-1). Mevcut kitâbelerine⁴ göre, yapı 460/1068 (Büyük Selçuklu dönemi/Sultan Alparslan zamanı),⁵ 560/1165 (Harezmsahlar dönemi/İlarslan zamanı), 946/1540 (Safeviler dönemi/I. Tahmasb zamanı), 1088/1677 (Safeviler dönemi/I. Süleyman zamanı), 1300/1883 (Kaçarlar dönemi/Nasreddin Şah zamanı) yıllarında onarım görmüştür. Yapının mihrabı Büyük Selçuklu döneminde onarım görmüştür. Bununla ilgili mihrapta 460/1068 (سنه ستين و اربع مائه) tarihi bulunmaktadır. Bu tarih Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı *Sultan Alparslan* zamanına denk gelmektedir. Ayrıca aynı kitâbede, mihrabın daha sonra farklı dönemlerde onarım geçirdiğine işaret eden üç ayrı tarih daha yer almaktadır⁶ (Resim-3). Cami günümüzde ibadete açıktır.

Mihrap Düzeni ve Alçı Süslemeler ile Kitabeler

Neyriz Cuma Camisi'nin mihrabı, kible duvarı ortasında yer almıştır. 4.09×4.01 m. boyutunda olan caminin mihrabında, üç çerçeve, beşik kemerli kavsara ve iki sütunçe bulunmaktadır (Resim 2, 4, 5, 6). Mihrapta iç içe iki mihrap nişi kurgusu yer alır. Mihrabın çizimindeki gölgelendirilmiş kısımlar Büyük Selçuklu, kavsarada yer alan kitâbe Şebankâre, mihrap nişinin iç yüzeyinin sağ ve sol tarafındaki kitâbeler Harezmsahlar (veya İlhanlılar),⁷ siyah renkte olan kısımlar ise Safeviler dönemine aittir (Çizim 1-2). Dıştan birin-

⁴ Neyriz Cuma Camisi'nin mihrabındaki Büyük Selçuklular dönemine ait tüm kitâbeler, ilk kez bu çalışmada doğru bir şekilde okunmuştur. Konuyla ilgili tüm araştırmalarda söz konusu kitâbelerin içeriği ile ilgili göze çarpan yanlışlıklar kaydedilmiştir.

⁵ 448-756/1057-1355 tarihleri arasında Fars Eyaleti'nde (Darab ve Neyriz şehirleri başta olmak üzere) kürt sünni-şafii Şebankâre Atabeyleri denen hanedan hüküm sürmüşler. Şebankâreler, İlhanlı Devleti'ne bağlı mahalli bir yönetimdir. Bkz.: İbnü'l-Belhi, *Farsnâme*, Guy Le Strange, R.A. Nicholson (eds.), Dünya Kitap, Tahran 1363 h.ş., s. 164. Bu yüzden Neyriz Cuma Camisi'nin mihrabında Şebankâre hanedanına mensup olan "*Melik Muzaferredîn Muhammed b. Mübariz*"ın (624-658/1227-1260) ismi yazılmıştır. Bu tarih, Moğolların İran'da hüküm sürdükleri süreci kapsamaktadır.

⁶ تاریخ محراب اول فی سنه ثلاث و ستين و ثلث مائه و دوم فی سنه ستين و اربع مائه و سوم فی سنه ستين و خمس مائه مع المنقح و چهارم امر المولى [عاصد] الملك و الدوله و [...] عز نصره فی جمادى الثانی

⁷ Kitâbede yer alan tarihlerden biri Harezmsahlar dönemine denk düşmektedir. Aynı kitâbede önceki dönemlere ait tarihlerin bulunması dolayısıyla söz konusu kısmın Harezmsahlar veya bir sonraki dönem yani İlhanlılara ait olması düşünülmektedir.

ci çerçevedeki Safevi dönemine ait sülüs karakterli kitâbe, Hz. Muhammed'e (sav) ve on iki imama salât-u selâm ibarelerini içermektedir. Birinci ve ikinci çerçevenin arasındaki bordürlerde, kırık çizgiler arasında bir ters bir düz yerleştirilmiş kalp şeklindeki motifin içine birer ucu sivri palmetlerin tekrarlanmasından meydana gelen bitkisel ve hendesî karakterli süsleme işlenmiştir (Resim 13; Çizim 4). Söz konusu süsleme, kazıma tekniğinde yapılmıştır.

Hafif içbükey yüzeye sahip olan ikinci çerçevede, kazıma tekniğiyle yapılmış bitkisel zemin üzerinde sülüs yazı karakterli kitâbe yer almaktadır (Resim 4, 6, 10). Zeminde görülen süsleme kompozisyonu, üzerinde belirli aralıklarda rumi ve palmetler yer alan zıt yönlerden gelen dairesel hatların birleşmesiyle oluşmaktadır. Kitâbenin birinci kısmında Hz. Ebûbekir'den (r.a.) rivâyet edilen bir Hadis-i şerif, ikinci kısmında ise Hz. Âişe'den (r.a.) rivâyet edilen bir Hadis-i şerif⁸ yazılmıştır.⁹⁻¹⁰

[...قال] رسول الله صلى الله عليه و على آله وسلم المساجد روضه من رياض الجنة فأكثرُوا فيها الرتع قيل و ما الرتع يا رسول الله قال سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم عن [عائشه] رضي الله عنها قالت أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم ببناء المساجد في الدور و أن تنظف و تطيب

Farklı genişliklerde yapılan dört silme arasındaki üçüncü geniş çerçevede, kazıma tekniğiyle yapılmış girift bitkisel zemin üzerinde tezyîni ve yapraklı küfi yazı karakterli kitâbeye yer verilmiştir (Resim-11). Zemine işlenen süsleme kompozisyonu, üzerinde belirli aralıklarda rumi ve palmetlerin yer aldığı zıt yönlerden gelen iç içe dairesel hatların birleşmesiyle oluşmaktadır. Kitâbede saplı harflerin uçları tekrarlanan kum saatini anımsatan bir motif ve ona bağlanan simetrik iki rumi motifi ile son bulur. Buradaki kitâbe, tafdîl¹¹ ile ilgili İmam Şafî'nin bir sözünü¹² ihtivâ etmektedir.¹³

[ان افضل الناس بع] رسول الله صلى الله عليه و على آله وسلم أبوبكر الصديق ثم عمر الفاروق ثم عثمان ذى النورين ثم علي بن ابي طالب رضوان الله [...]]

Kavsaranın alınlığında farklı genişliklerdeki iç içe iki silme ile kuşatılmış sülüs kitâbe, bitkisel süslemeli zemin üzerine yazılmıştır (Resim-9). Burada

⁸ Anlamı: Hz. Rasûlullah (sav) ki Allah'ın salatu ve selamı onun üzerine ve aline olsun dedi ki mescidler cennet bahçelerinden bir bahçedir ki içinde bolluk var. [?] sordu ki bolluk nedir ey Rasûlullah? Hz. Rasûlullah (sav) cevap verdi ki [şu zikir]: Allah şerikten ve kusurdan uzaktır. Her türlü hamd ve minnet Allah'a mahsustur. Allah'tan başka ilah yoktur. Güç ve kuvvet ancak yüce ve azamet sahibi olan Allah'a mahsustur. Hz. Âişe'den (r.a.) rivâyet edilir ki dedi Rasûlullah ki Allah'ın salatu ve selamı onun üzerine olsun mescidlerin mahallelerde inşa edilmesini emir etmiştir.

⁹ Bu hadis, camilerin nerede inşa edilmesi gerektiğine dair bir hüküm içermektedir.

¹⁰ Bu çalışmada köşeli ayrıçta olan kelimeler kitabelerde bulunmamaktadır (Kitâbeden zamanla dökülmüş veya harap olmuştur.)

¹¹ Tafdil, insan-melek, peygamberler, sahâbe ve diğer insanlar arasında üstünlük açısından tercih yapmayı ifade eden bir terimdir. Bkz.: Mustafa Öz, "Tafdil", *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 369-371; Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekir el-Beyhaki, *Menâkib-ı Şafî*, C. II, II. Baskı, Dâr-Alturas, Kâhire 1970, s. 433.

¹² Kitâbenin içeriği, daha önce yapılan tüm araştırmalarda Aşere-i Mübeşşere hadisi olduğu kanaatinin yanlış olması tespit edilerek düzeltilmiştir.

¹³ Anlamı: Hz. Rasûlullah'tan sonraki (Allah'ın salatu ve selamı onun üzerine ve aline olsun) [insanların en faziletli] Ebûbekir es-Sıddik sonra Ömer el-Fâruk sonra Osman-ı Zinnüreyn sonra Ali ibn Abi Talibdir ki Allah'ın hoşnutlukları [...].

kazıma tekniğiyle yapılan süslemeler, ikinci çerçevedeki süslemelerle benzerlik arz etmektedir. Sülüs kitabe şudur:¹⁴

لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد رسول الله الصادق [الوعد] الامين.

Kavsarayı kuşatan kemer köşeliklerinde kazıma tekniğinde işlenmiş simetrik rumi ve palmetlerden oluşan girift bitkisel süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Rumi ve palmetlerin yüzeylerine Ajde-kâri işlenmiştir (Resim-7). Kavsara kuşatma kemerinin yüzeyinde, bitkisel zemin üzerinde sülüs hatlı bir kitâbe bulunmaktadır (Resim 5, 8). Burada kazıma tekniğiyle yapılan süslemeler, ikinci çerçevede ve kavsaranın alınlığındaki işlenmiş süslemelere benzerlik göstermektedir. Kitâbede şu ibare yer almaktadır:¹⁶

يقول عن [...] رضي الله عنه قال قال رسول الله من قم¹⁷ مسجدا خرج من ذنوبه كيوم ولدته امه.

Mihrabin ışık-gölge tesiri uyandıran en dikkat çekici kısmı, kavsara kısmıdır. Çizimde belirtildiği üzere, Büyük Selçuklu üslubunu anımsatan alçı süsleme kompozisyonu, kavsaranın üst kısmında yer almaktadır (Resim 5, 12; Çizim-3). Kavsaranın iç kısmını dolanan bordürde yüzeyleri rumi ve Ajde-kâri ile kaplanan dalgalı çizgilerden meydana gelen bir süsleme kompozisyonuna yer verilmiştir (Resim 14; Çizim 5). Kavsaranın iç kısmında ise simetrik rumilerin kıvrıkdallar ile birleşmesinden meydana gelen girift bitkisel süsleme kompozisyonu ile bezenmiş zemin üzerinde kabartma ve ajur tekniğiyle işlenen bir tepelik rumi bulunmaktadır (Çizim-3). Tepelik ruminin yüzeyine simetrik girift palmet-rumi kombinasyonu işlenmiştir.

Karşılaştırma

Bu bölümde, Neyriz Cuma Camisi'nde bulunan alçı süslemeler, form açısından farklı dönemlerdeki benzer örneklerle karşılaştırılacak; söz konusu süslemelerin farklı dönemlere ait alçı süslemeleri ile benzerlikleri tablolar halinde sunulacaktır. Söz konusu dönemler, İran'ın X. asrı, Karahanlı Dönemi (840-1212), Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı (1256-1353) döneminden ibarettir.

Nişâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bazı alçı süslemelerde, Neyriz Cuma Camisi'nde görülen yazı tipi ve rumi ve palmet gibi motifler ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir (Tablo -1).

Neyriz Cuma Camisi'nde bulunan kûfi ve sülüs hatlı yazılar, rumi, palmet, hatayi motifler ve bu motiflerin yüzeylerine uygulanmış ajde-kâri bezemeler,

¹⁴ Anlamı: Melik, Hak ve Mübin olan Allah'tan başka ibadete lâyık hiçbir ilâh yoktur. Emin ve [sözünde] sadık olan Muhammed O'nun Resulü'dür.

¹⁵ Köşeli ayrıçta olan kelime kitâbede yazılmamıştır. Hâlbuki hadisin orjinal metninde "وعد/va'd" kelimesi geçmektedir (Bkz.: İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. XVI, Kahire, Hicr, 1932-39, s. 585; Muhammed Emin b. Fadlullah b. Muhibbillah ed-Dimaşki el-Muhibbi, *Hülasatü'l-eser fi A'yan-i'l-karni'l-hadi Aşer*, C. II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 110.)

¹⁶ Anlamı: ...den ki Allah ondan razı olsun rivâyet edilir ki dedi Resulullah dedi kim [Allah için] cami yaparsa, annesinin onu doğurduğu gündeki mâsum hâli gibi günahlarından çıkar.

¹⁷ Arapça dil kurallarına göre buradaki قم kelimesinde bulunan ق harfinin üstünde âsar işareti konulması suretiyle قام şeklinde okunulması gerekir.

İran İlhanlı yapıları, Bestam Kâşâne Kulesi; İmamzade Rabia Hatun Türbesi Mihrabı ve İlhanlı dönemine ait İsfahan Cuma Camisi'nin bazı alçı bezemeleri ile büyük ölçüde benzerlik sergilemektedir (Tablo 1-2).

Ulaşılan sonuçlara göre, Anadolu Selçuklu eserleri, Tuzhisarı Sultan Hanı köşk mescidi, Sivas Ulu Cami'nin Mihrabı, Divriği Ulu Camisi batı taç kapısı, Ahlat Selçuklu mezar taşlarından bir ve Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'ne ait rumi, palmet, hatayi, kıvrım dallar ve sülüs ve tezyini küfi hatlı yazıların genel görünümü, Neyriz Cuma Camisi'nde bulunan örnekler ile benzerlik göstermektedir (Tablo 3-4).

İlk Türk devletini temsil eden Karahanlılar'ın iki mimari eserlerinde (Öz-kent Türbeleri ve Talhatan Baba Camii) bulunan bazı süslemelerle Neyriz Cuma Camisi'ndeki alçı süslemelerin bazı örnekleri mukayese edilmiştir (Tablo-4). Sonuç itibarıyla Neyriz Cuma Camisi'nde görülen alçı süslemeler, form açısından, daha önce zikredilen dönemlerin süslemeleri ile büyük benzerlik arz etmektedir.¹⁸

Sonuç

Günümüze ulaşan alçı süslemelere bakarak, Büyük Selçuklu alçı süslemelerini yapan sanatçıların mesleklerinde mahir oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca alçı harcının çok çabuk sertleşen ve yapıldıktan sonra da kolayca hasar görebilen bir özelliğe sahip olması, onun ancak tam anlamıyla bir usta işi olmayı gerektirdiği söylenebilir. Büyük Selçuklu alçı süslemelerini içeren Neyriz Cuma Camisi'nin alçı süsleme kompozisyonları, yazı, bitkisel ve hendedi bezemeleri içermekte ve kabartma, kazıma ve ajur tekniğinde yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, bu camide işlenmiş alçı süslemelerde en tercih edilen uygulama tekniği, kabartma tekniğidir. Büyük Selçuklu Dönemi'nde çok seyrek bir biçimde uygulanan teknik, ajur tekniği olup, nadir örneklerinden biri bu camideki alçı süslemelerde kullanılmıştır. Yapıda, yazı ve bitkisel düzenlemelerin hendedi türe göre çoğunluğu teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu yapıdaki bezemelerin ortaya koyduğu derin güzelliklerin dışında, konuları önemli hususlar içeren hadislerden müteşekkil kitâbeler güzellik ve anlamları ile caminin değerine değer katmıştır.

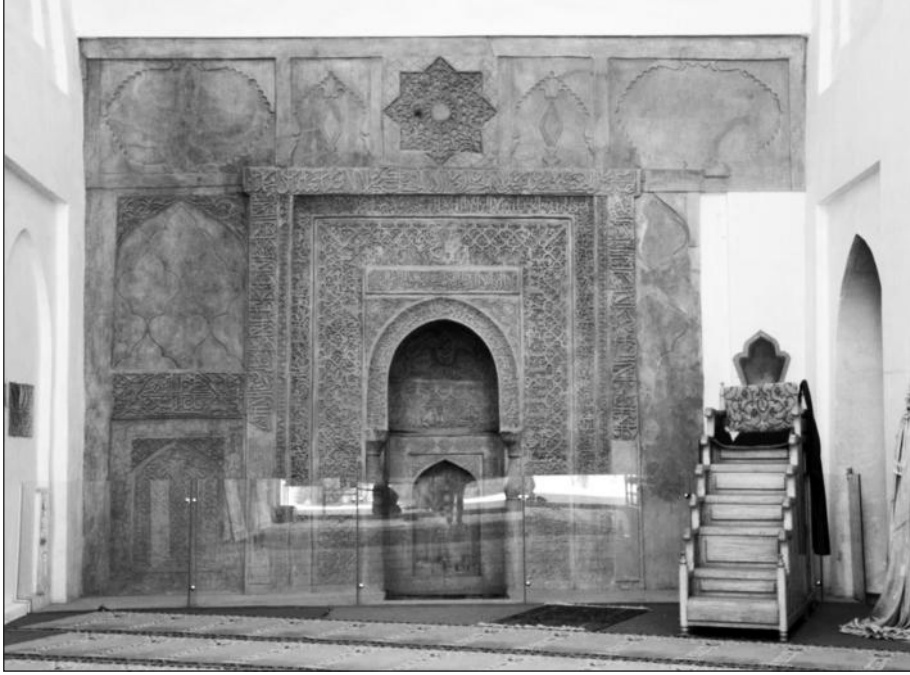
Ulaşılan sonuçlara göre, Büyük Selçuklu cami mimarisinde en yoğun süsleme türünü yazılar oluşturmaktadır. Neyriz Cuma Camisi mihrabında yazılan küfi kitâbenin içeriği, daha önce yapılan tüm araştırmalarda *Aşere-i Mübeşşere* hadisi olduğu kanaatinin yanlış olması tespit edilerek düzeltilmiştir. Buradaki kitâbe, tafdil ile ilgili İmam Şafii'nin bir sözünü ihtivâ etmektedir. Yine mihrabın ikinci çerçevesinde yazılan sülüs kitabenin ikinci kısmında, Hz. Âişe'den (r.a.) rivayet edilen bir hadis-i şerifin yazılması tespit edilmiştir. Bu hadis, camilerin nerede inşa edilmesi gerektiğine dair önemli bir hüküm içermektedir. Bu mihrapta işlenen alçı süslemeler Büyük Selçuklu Dönemi'nden önce ve sonraki dönemlere ait süsleme örnekleri ile yakın benzerlik arz etmektedir.

¹⁸ Kısaltmalar: Bkz.: Bakınız / h.ş.: Hicri Şemsi / H.: Hicri.

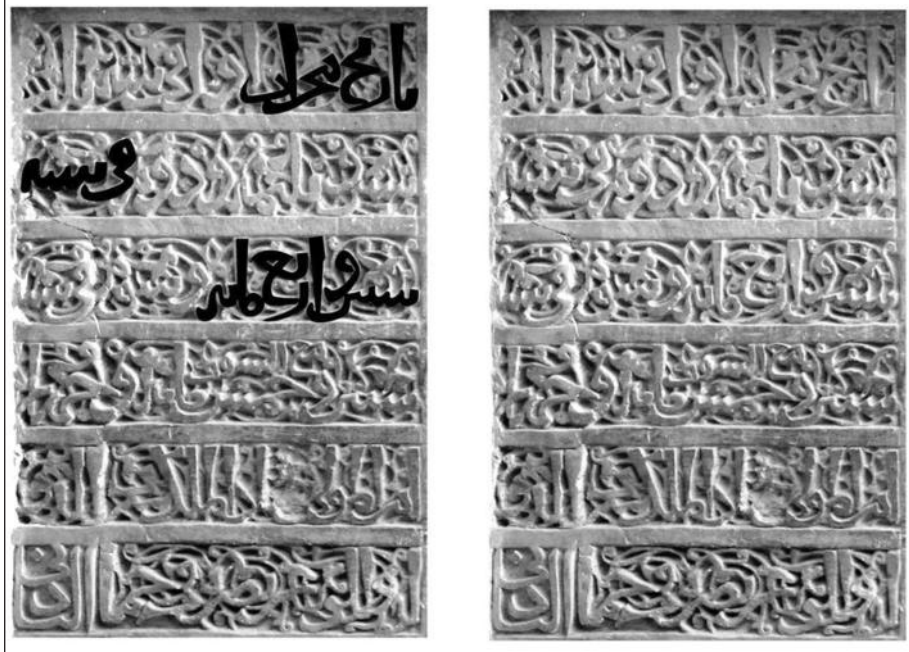
Resim, Çizim ve Tablolar
(Kaynağı belirtilmeyen fotoğraflar yazara aittir.)

Resim-1: Neyriz Cuma Camisi
1: Neyriz Cuma Camisi Arka Cephe Görünüşü,
2: Neyriz Cuma Camisi Giriş Cephe Görünüşü
3: Neyriz Cuma Camisi Güney Eyvanı
4: Neyriz Cuma Camisi Minaresi

Resim-2: Neyriz Cuma Camisi Mihrabı Genel Görünümü (Sophie Hay'dan)

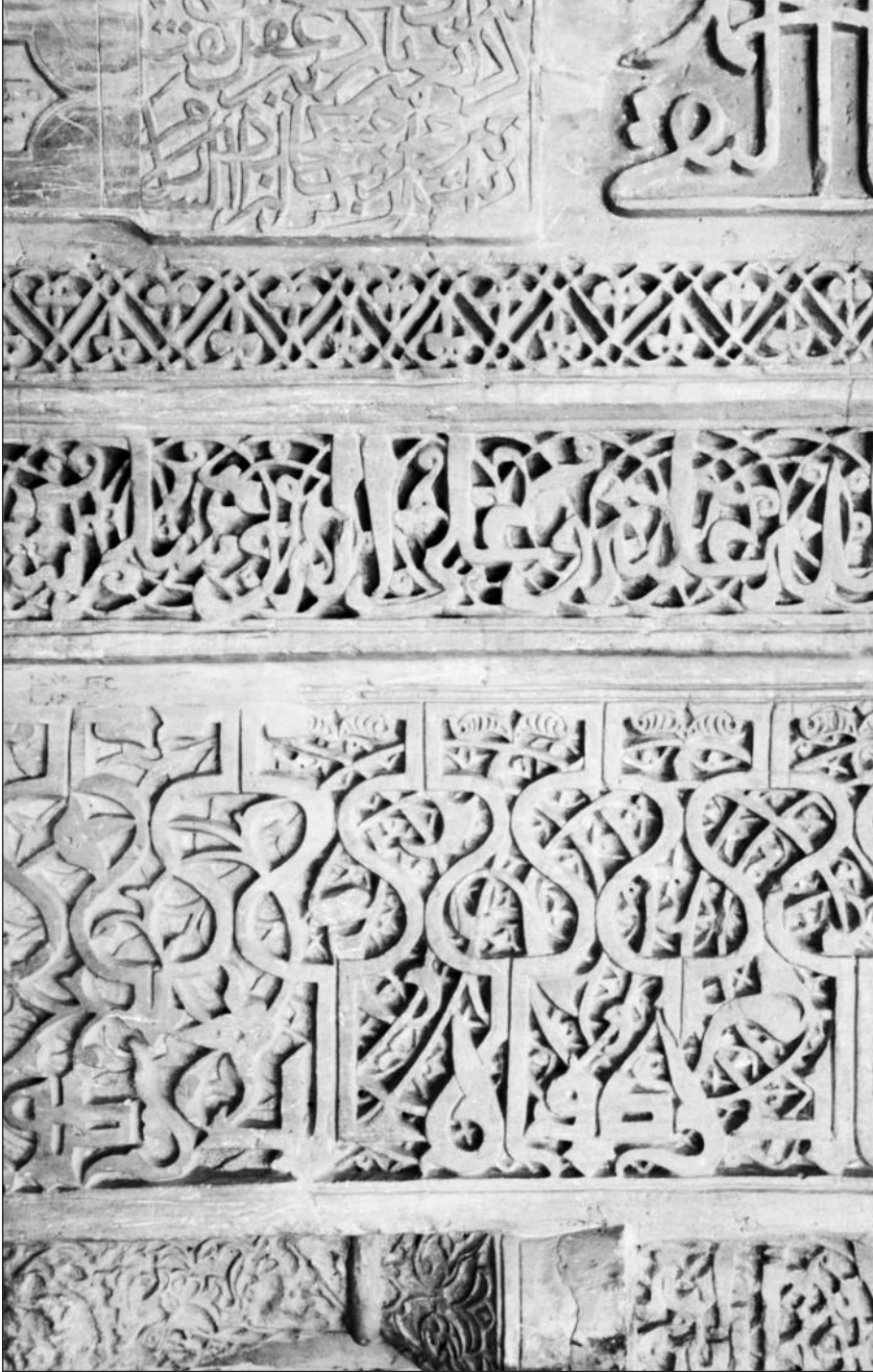
Resim-3: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki
Büyük Selçuklu Dönemine Denk Gelen Tarih Kısmını İçeren Kitabe

Resim-4: Neyriz Cuma Camisi Mihrabından Ayrıntı (Sophie Hay'dan)

Resim-5: Neyriz Cuma Camisi Mihrabından Ayrıntı

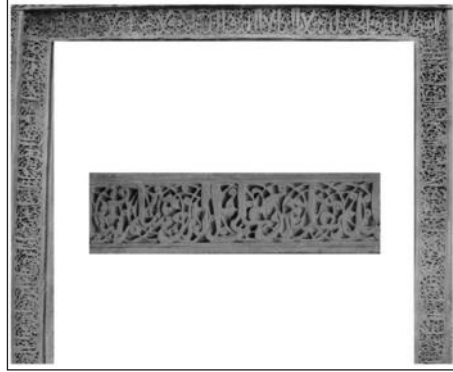

Resim-6: Neyriz Cuma Camisi Mihrabından Ayrıntı

Resim-7:

Neyriz Cuma Camisi Mihrap Kavsara Köşelikleri

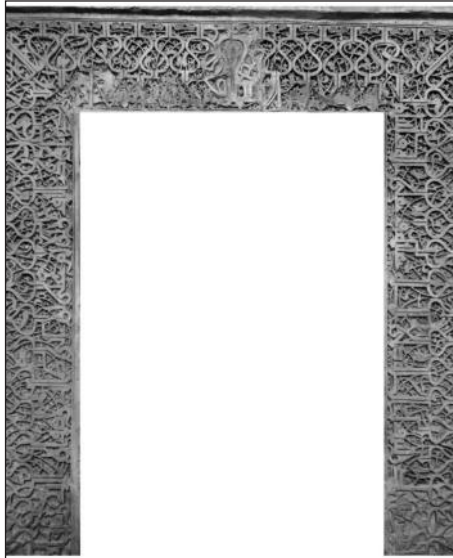
Resim-10:

Neyriz Cuma Camisi
Mihrap Sülüs Kitâbesinden Ayrıntılar

Resim-8:

Neyriz Cuma Camisi
Mihrap Kavsara Kuşatma Kemerini

Resim-11:

Neyriz Cuma Camisi
Kûfi Kitâbesinden Ayrıntılar

Resim-9:

Neyriz Cuma Camisi Mihrap Alınlığı

Resim-12:

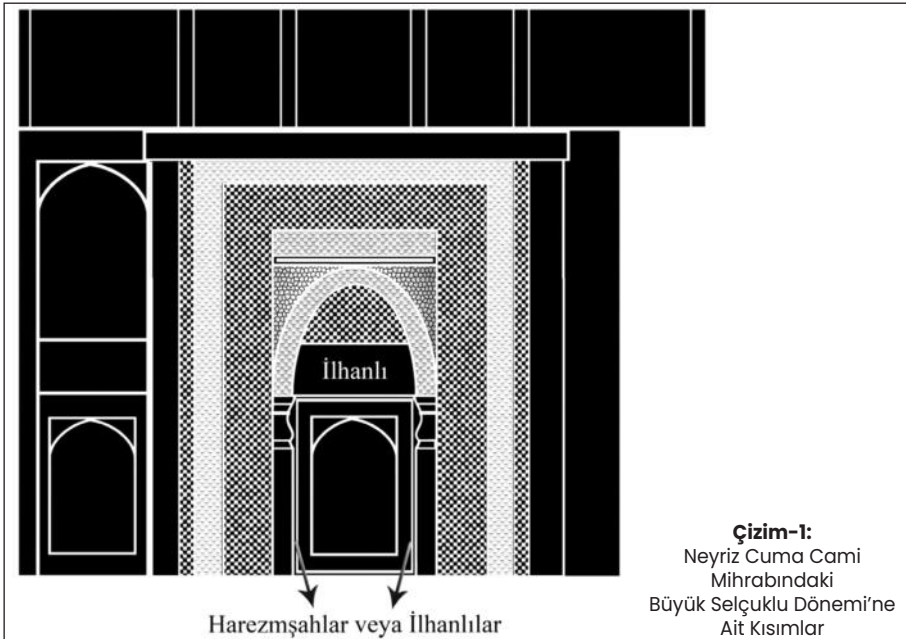
Neyriz Cuma Camisi Mihrap Kavsarası

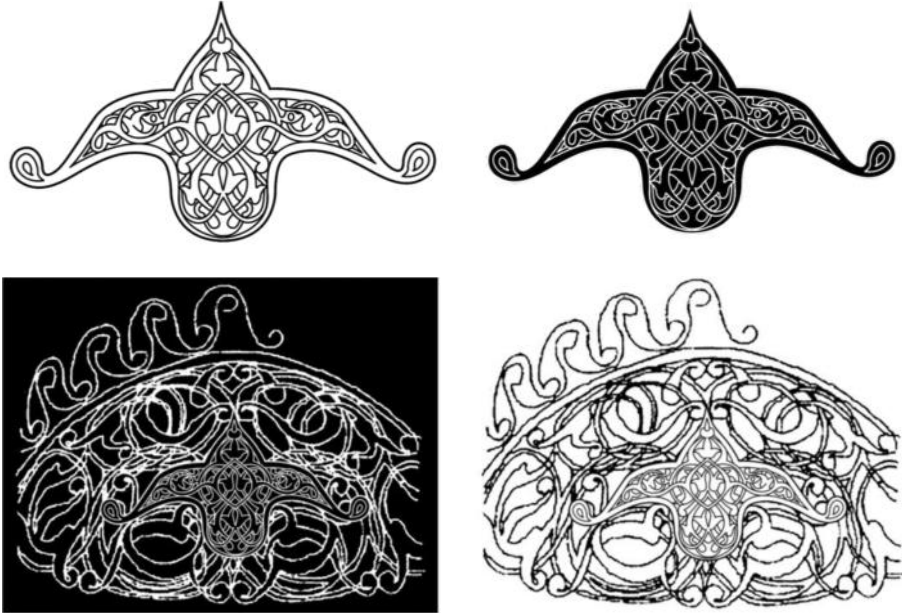
Resim-13: Neyriz Cuma Camisi Mihrabı Birinci Bordüründen Ayrıntılar

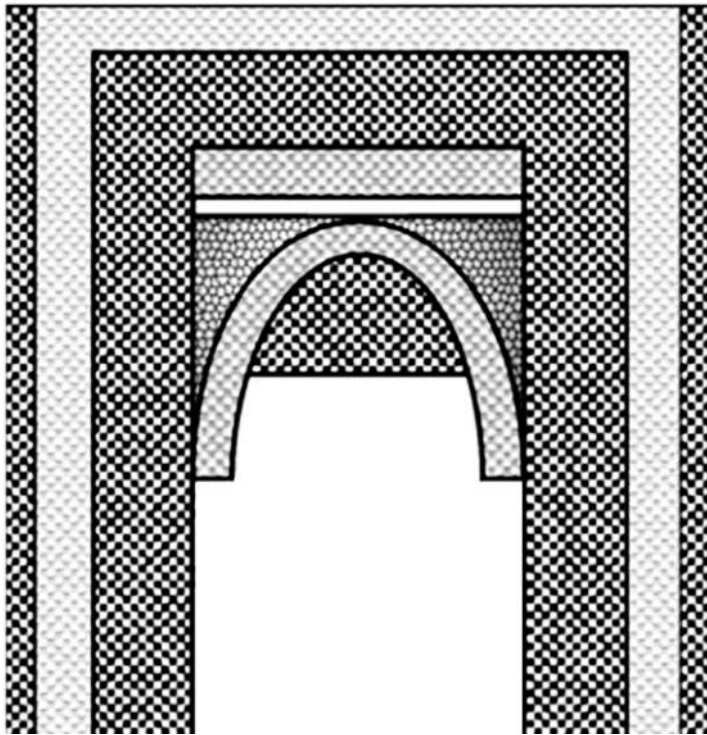
Resim-14: Neyriz Cuma Camisi Mihrap Kavsarası Dış Sınırları

Çizim-1:
Neyriz Cuma Cami
Mihrabındaki
Büyük Selçuklu Dönemi'ne
Ait Kısımlar

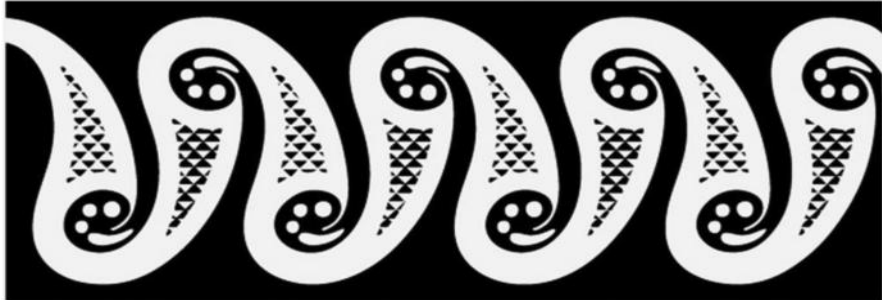
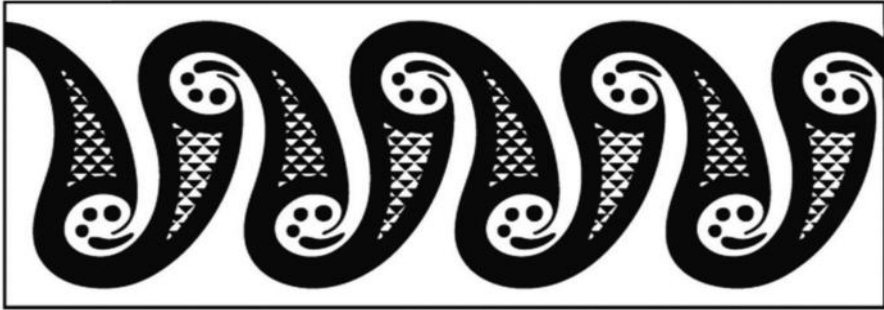
Çizim-3: Neyriz Cuma Camisi Mihrap Kavsarası

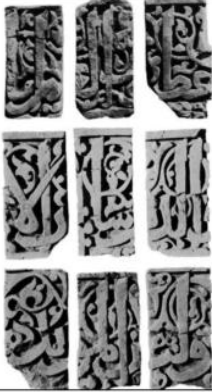

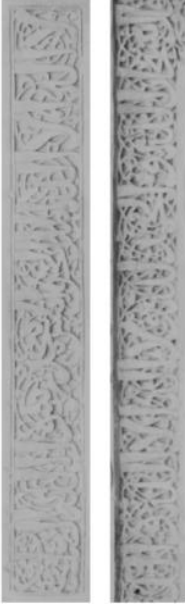
Çizim-2: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki Büyük Selçuklu Dönemi'ne Ait Kısımlar

Çizim-4: Neyriz Cuma Camisi Mihrabi Birinci Bordürü (Azam Münezzeh'den)

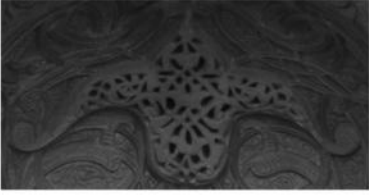
Çizim-5: Neyriz Cuma Camisi Mihrap Kavsarası Dış Sınırları (Azam Münezzeh'den)

<p>İran'ın İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nişâbur Şehri)</p>	<p>Neyriz Cuma Camisi Mihrabı</p>
	
<p>İran'ın İlhanlı Dönemi (1256-1353)</p>	<p>Neyriz Cuma Camisi Mihrabı</p>
 <p>Bestam Kaşane Kulesi, İran, Simnan, Bestam</p>	

Tablo-1: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler İle Karşılaştırılması

İran'ın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Neyriz Cuma Camisi Mihrabı
 <p>İsfahan Cuma Camisi</p>	
 <p>İsfahan Cuma Camisi</p>	
 <p>İsfahan Cuma Camisi</p>	
 <p>İmamzade Rabia Hatun Mihrabı, İran Ulusal Müzesi, Tahran</p>	

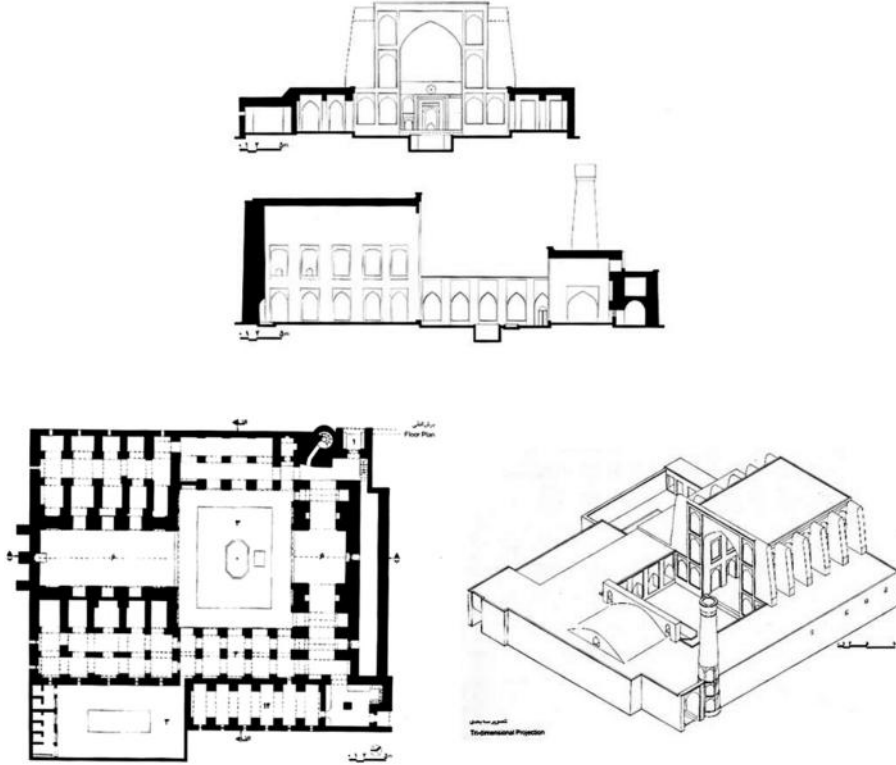
Tablo-2: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler İle Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Neyriz Cuma Camisi Mihrabı
 <p>Tuzhisarı Sultan Hanı, Kayseri-Sivas Güzergâhı</p>	
 <p>Silvan Ulu Camii</p>	
 <p>Divriği Ulu Camii</p>	
 <p>Ahlat Selçuklu Mezar Taşı</p>	

Tablo-3: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler İle Karşılaştırılması

<p>Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)</p>	<p>Neyriz Cuma Camisi Mihrabı</p>
 <p>Niğde Hüdavend Hatun Türbesi</p>	
<p>Karahanlar Dönemi (840-1212)</p>	<p>Neyriz Cuma Camisi Mihrabı</p>
 <p>Özkent Türbeleri - Kırgızistan, Özkent</p>	
 <p>Talhatan Baba Camii, Türkmenistan, Merv</p>	

Tablo-4: Neyriz Cuma Camisi Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler İle Karşılaştırılması

Plan-1: Caminin Kesitleri (üst), Plan (sol) ve Perspektif Görünüşü (sağ)

Kaynak: ANONİM (Kambiz Haji Ghassemi'nin nezâreti ile), *Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture*, Vol: 8, *Congregational Mosques*, Shaid Beheshti University Faculty of Architecture and Urban Planning, Tahran 1999, 58-60.

Kaynaklar

ANONİM (Kambiz Haji Ghassemi'nin nezâreti ile): *Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture*, Vol: 8, *Congregational Mosques*, Shaid Beheshti University Faculty of Architecture and Urban Planning, Tahran 1999.

CEZAR, Mustafa: *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1977.

ED-DİMAŞKI EL-MUHİBBİ, Muhammed Emîn b. Fadlullah b. Muhibbil-lah: *Hülasatü'l-eser fi A'yani'l-karni'l-hadi Aşer*, C. II, Dar'ül-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.

EL-BEYHAKI, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekir: *Menâkıb-ı Şafî*, C. II, II. Baskı, Dâr-Alturas, Kâhire 1970.

GODARD, Andre: *Athar-e İnan*, Çev. Ebu'l-Hasen Servikad-i Mukeddem, C. III, Kuds-i Rezevi Yayınevi, Meşhed 1368 h.ş.

İBNÜ'L-BELHI: *Farsnâme*, Guy Le Strange, R.A. Nicholson, Dünyayı Kitap, Tahran 1363 h.ş.

İBNÜ'L-KESİR: *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. XVI, Kahire, Hicr 1932-39.

MAKDİSÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed: *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II. Baskı, Mekteb-i Medbuli, Kahire 1991.

_____ : *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Çev. Ali Monzevi, Neşr-i Kumeş, Tahran 1361 h.ş.

MÜNEZZEH, Azam: *Mîhrab-ı Mescid-i Camii Neyriz*, İntisarat-i Vasif, Şiraz 1397 h.ş.

ÖZ, Mustafa, "Tafdîl", *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

STRANGE, Guy Le: *The Lands Of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia And Central Asia; From The Moslem Conquest To The Time Of Timur*, Cambridge University Press Warehouse, Cambridge 1905.

ZAKERÎ, Seyid Muhammed Hüseyin: "Mescid-i Camii Kebir-i Neyriz", Gulamhüseyin Mimariyan (çev.), *Hünerayi Ziba* 24 (1384 h.ş), 64.

Makale Türü: Sanat ve Edebiyat

Geliş Tarihi: 30.07.2020

Kabul Tarihi: 31.08.2020

KERKÜK'TEN ANADOLU'YA TÜRKÜLERDE KUŞLAR VE ÇİÇEKLER*

Gülşah ANDIM UÇAR - Prof. Dr. Feyzan GÖHER*****

Öz

Türk dünyasının farklı bölgelerinde sarn, tahpah, toyuk gibi isimlerle anılan halk ezgileri, Anadolu'da Türk'e ait anlamını içeren "türkü" kelimesi ile karşılanır. Türküler binlerce yıldır Türk insanı ile birlikte gelişmiş ve değişmiş; tüm duyguların, durum ve olguların dili olmuşlardır. Düğünlerde, savaşlarda ve hatta ölümden yaşanan duygular, tarih içinde cereyan eden olaylar, türkülerle nesilden nesile aktarılmıştır. Melodik ve ritmik yapıları kadar bilhassa sözleri ile türküler, pek çok bilim dalı için eşsiz veri hazinesi niteliğindedir. Türkülerde kullanılan kelimeler, çoğu kez rastgele olmayan, özel anlamlar barındıran, kimi zamansa yan anlamlara sahip sözcüklerdir. Göstergibilimsel açıdan yan anlama sahip kelimelerin incelenmesi, toplumun değer verdiği hususların keşfi açısından önemlidir. Bu çalışmada türkülerde düz ve yan anlamsal boyutları ile büyük bir yere sahip olan kuş ve çiçek isimleri incelenmiştir. Anadolu türküleri ile büyük yakınlık gösteren ve Misak-ı Milli sınırlarımız içinde yer alan Kerkük türküleri de inceleme kapsamına dahil edilerek toplamda, tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilmiş 3400 türküde yer alan kuş ve çiçek isimleri, kullanılma alanları, varsa taşıdıkları yan anlam, tekrar sıklığı gibi açılardan incelenmiştir. Genel türkü külliyatı hakkında bilgi vermesi amacıyla örnekleme dahil olan türkülerin ses alanı, makam dizisi, ölçü anahtarları da tespit edilerek tabloleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkü Analizi, Çiçek, Kuş, Motif, Kültürel Müzikoloji.

* Bu çalışmanın bir kısmı, Niğde ÖHÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzikoloji ABD'da Gülşah Andım Uçar tarafından hazırlanan, danışmanlığı Prof. Dr. Feyzan Göher Vural tarafından yürütülmüş "Anadolu ve Kerkük Türkülerinde Kuş ve Çiçek Adları" yüksek lisans tezinin verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

** Ertuğrul Gazi Ortaokulu Müzik Öğretmeni, gulsahulkebey@hotmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-7094-9866.

*** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Müzikoloji Anabilim Dalı, feyzan_goher@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-5313-0763.

**From Kerkük To Anatolia
Birds And Flowers In Turkish Folk Music**

Abstract

Folk melodies in different parts of the Turkish world, known by names such as *sarın*, *tahpah*, *toyuk*, are met with the word “türkü” in Anatolia. Turkish folk music works (*türkü*) developed and changed with Turkish people for thousands of years; they have become the language of all emotions, situations and facts. The emotions experienced in weddings, wars and even death, the events that took place in history were transferred from generation to generation with folk songs. In addition to its melodic and rhythmic structures, folk songs are unique data treasures for many disciplines. The words used in folk songs are often not random, with special meanings and sometimes with side meanings. The study of semiotic words is important for the discovery of the issues that society values. In this study, the names of birds and flowers, which have a large place in folk songs with their flat and semantic dimensions, have been investigated. Kerkuk folk songs, which are very close to the Anatolian folk songs and within our *Mısak-ı Milli* borders, have been also included in the scope of the study. In total, the names of birds and flowers in 3400 species selected by random sampling method, their usage areas, their meanings and repetition frequency have been examined. In order to give information about the general Turkish folk music literature, the sound field, the *maqam* sequence and the measure keys of the folk songs included in the sample have been determined and tabled.

Keywords: *Türkü* (Turkish Folk Music Works), Analysis, Flower, Bird, Motif, Cultural Musicology.

Giriş

“Türk”ün müzikli dili olan türkülerde, gelin kızın duvağı, askerin al sancağı, gurbetin kırıklığı, vuslatın imkânsızlığı dile gelir. Türküler sade ama derin sözlerinde, insana has her hissi, sanki o gün yakılmış gibi diri ve duygu dolu şekilde taşır. Kendilerine has makam dizileri ve ritmik yapılarla örülen bu eserler, müzikologlardan halk bilimcilere, sosyologlardan kültür tarihçilerine kadar pek çok bilim insanının çalışmalarına veri sağlamaktadır.¹ Bu çalışmada, Türk kültüründe hem somut hem de soyut özellikleriyle dikkat çeken, mesajlı bir dile dönüşen çiçekler ile aşkın, hasretin, özgürlüğün ve özlemin simgesi kuşların türkü sözlerinde işlenişi incelenmiştir.

Kuşlar, Türk kültür ve mitolojisinde büyük bir yere sahiptir. Kaz, kartal, kuğu gibi kuşlar Türk yaratılış destanlarında önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Turna, karga, kuğu, ağaçkakan ve daha pek çok kuş, ongun olarak kabul edilmiştir.² Bu ongunlar öylesine önemlidir ki örneğin eski dönemlerde Başkurtlar, ilk kez karşılaştıkları bir insana, kuşunun ve ağacının ne olduğunu soruyorlardı.³ Güzellikleri, kokuları, renkleri ile insanları büyüleyen çiçekler ise süsleme sanatlarının, edebiyat ürünlerinin vazgeçilmez öğeleridir. Çiçekler ve kuşlar, türkülerde de düz ve yan anlamsal boyutları ile karşımıza çıkarlar.

¹ Bkz. Mehmet Özbek, *Türkülerin Dili*, İstanbul 2009; Bayram Durbilmez, *Türk Kültür Coğrafyası, Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul 2019, s. 255-283.

² Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 2019, s. 295-297.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1981, s. 12.

Anadolu insanı yüzlerce yıllık tarihinde türküyle düşünüp türküyle söyleşmeyi bir gelenek haline getirmiştir. Anadolu insanını anlamak için türküleri anlamak büyük önem taşır.⁴ Misak-ı Milli sınırlarımız içinde yer alan bir Türk ili olan Kerkük'te, pek çok kültürel unsur gibi türküler de Anadolu ile büyük benzerlikler gösterir. Anadolu Türklerinin bir parçası olan Kerkük ve Kerkük türküleri, kültürel yakınlığın ve zenginliğin vurgulanması amacıyla çalışmaya dâhil edilmiştir.

Beste olarak da anılan Kerkük türküleri, Azerbaycan havaları ile Anadolu'nun bilhassa Diyarbakır, Elazığ, Urfa yörelerine benzerlikler gösterir. Kerkük türkülerinin çeşitli varyantlarına Anadolu'da rastlanmaktadır.⁵ Kerkük'te uzun hava türü olan hoyratlar çok yaygındır. Hoyratlar genellikle usulsüzdür ancak ana seyri belli kalıplara bağlıdır. Zemin, asma karar, meyan ve kararı belli olan hoyrat, Türk müziğinin makam skalalarının dışına çıkmaz. Kerkük halk müziğinin özünü ve esasını oluşturan hoyratlar, Türk hece veznine dayanır ve çok defa yedi heceden (3+4), (4+3), (2+5) oluşur. Kafiye ise üç veya dört heceden meydana gelir. Aynı zamanda kafiye birinci, ikinci ve dördüncü mısralarda tekrarlanır.⁶ Anadolu ve Kerkük halk müziğine ilişkin söylenebilecek çok söz olmakla birlikte, makalenin sınırları gereği, geniş olan bulgular kısmına yer ayırabilmek adına, bu bahse burada son verilecektir.

Yöntem

Betimsel karakterli bu çalışmada, 3150 Anadolu Türküsü ve 250 Kerkük Türküsü olmak üzere toplamda 3400 türkü incelenmiştir. Türkü seçiminde basit tesadüfi örnekleme tercih edilmiştir. Basit tesadüfi örneklemede evreni oluşturan her elemanın örneğe girme ihtimali eşittir. Dolayısıyla hesaplamalarda da her elemana verilecek ağırlık aynıdır.⁷ Türkülerde yer alan motifler, gelişigüzel olmayan, bazı çağrışımları, özel anlamları bulunan öğelerdir. Bu anlamda söz konusu motiflerin saptanması ve incelenmesi büyük önem arz eder.⁸ Bu çalışmada da Anadolu ve Kerkük türkülerinde içerisinde kuş ve çiçek adı bulunan türküler belirlenmiş; ilgili kelimelerin türküdeki kullanım şekilleri (motifsel, yan anlama sahip veya düz anlamsal boyutta) incelenmiştir. Ayrıca -Anadolu ve Kerkük genel türkü külliyyatına ışık tutması amacıyla- kuş ve çiçek kelimeleri barındıran türkülerin usul, makam dizisi ve ses alanları da incelenerek, değerlendirilmeler yapılmıştır.

Bulgular

İncelenen 3400 türkünün 760'ında çiçek; 495'inde kuşlarla ilişkili kelimeler saptanmıştır. Toplamda 1255 kez türkülerde kuş ya da çiçek isimleri tespit edilmiştir. Ancak bazı türkülerde birden çok kuş ve/veya çiçek adı yer

⁴ Mehmet Bayrak, *Öyküleriyle Halk Anlatı Türküleri*, Ankara 1996, s. 17.

⁵ Necat Çetin - Bingül Binici, *Kerkük Yöresi Türkülerimiz*, İzmir 2017, s. 4.

⁶ Ata Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Manileri*, İstanbul 1975, s. 60; Mahir Nakip, *Kerkük Türk Halk Müziği*, Ankara 2009, s. 39. Türkülerdeki şiir sanatı özelliklerini karşılaştırmak için bkz. Bayram Durbilmez, *Aşık Edebiyatında Şiir Sanatı*, Ankara 2020.

⁷ Rauf Arıkan, *Araştırma Teknikleri ve Rapor Hazırlama*, Ankara 2004, s. 141.

⁸ Feyzan Göher Vural, "Türk Kültürünün Aynası: Türküler", *Uluslararası Newwsa Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, Mayıs 2011, s. 388.

alabilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda 949 türküde kuş ve/veya çiçek adlarının yer aldığı görülür. Bu da türkülerin %27.91'ine denk gelmektedir. Türkülerde saptanan kuş ve çiçek isimleri aşağıdaki tabloda görülmektedir. Çiçek ve kuş adlarına ilişkin sayılarda yer alan K (sayı) ifadeleri, Kerkük türkülerinde ilgili kelimenin sayısını belirtmektedir. Örneğin *Gül 512 (K47)* ifadesi, “Anadolu ve Kerkük türkülerinde toplam 512 gül kelimesi tespit edilmiştir, bunun 47’si Kerkük türkülerindedir” anlamına gelmektedir.

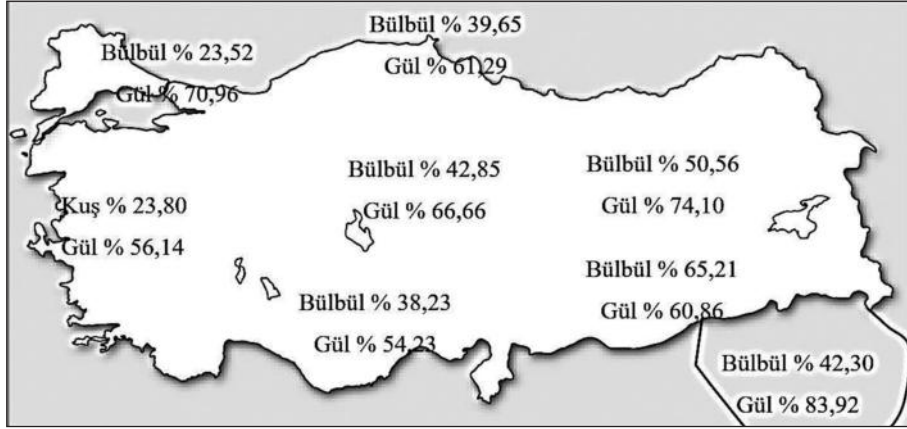
Tablo-1: Anadolu ve Kerkük Türkülerinde Yer Alan Kuş ve Çiçek Adları

Kuş Adı	Kelime Sayısı	Yüzde Oranı	Çiçek Adı	Kelime Sayısı	Yüzde Oranı
Bülbül	204 (K11)	% 41,21	Gül	512 (K47)	% 67,36
Kuş	80 (K3)	% 16,16	Çiçek	69 (K2)	% 9,07
Keklik	59 (K2)	% 11,91	Karanfil	51 (K1)	% 6,71
Turna	39 (K2)	% 7,87	Sümbül	41 (K3)	% 5,39
Şahin	26 (K1)	% 5,25	Menekşe	30	% 3,94
Ördek	23 (K1)	% 4,64	Lale	25 (K1)	% 3,28
Güvercin	22 (K7)	% 4,44	Nergis	18 (K2)	% 2,36
Suna	12	% 2,42	Çiğdem	5	% 0,65
Baykuş	5	% 1,01	Gonca	4	% 0,52
Karga	5	% 1,01	Fesleğen	2	% 0,26
Kaz	5 (K1)	% 1,01	Lavanta	1	% 0,13
Leylek	4	% 0,80	Nar çiçeği	1	% 0,13
Tavuk	2	% 0,40	Yasemin	1	% 0,13
Kartal	2	% 0,40	Toplam	760	% 100
Horoz	2	% 0,40			
Martı	1	% 0,20			
Kırlangıç	1	% 0,20			
Atmaca	1	% 0,20			
Kanarya	1	% 0,20			
Bıldırcın	1	% 0,20			
Toplam	495	% 100			

Tabloda görüldüğü üzere kuşlarda bülbül, çiçeklerde gülün büyük bir kullanım sıklığı üstünlüğü söz konusudur. En sık zikredilen çiçek ve kuş adlarında Anadolu ve Kerkük türkülerini büyük yakınlık göstermektedir. 3150 Anadolu, 250 Kerkük türküsünün analiz edildiği göz önünde tutulursa, sa-

dece güvercinin Kerkük'te Anadolu'ya göre daha fazla kullanıldığı; Anadolu türkülerinde beşinci kullanım sıklığına sahip olan menekşenin ise incelenen Kerkük türkülerinde tespit edilmediği söylenebilir. Bunların dışında, hem çiçek hem de kuş adlarının kullanım sıklıkları, büyük benzerlik göstermektedir. Bölgelere göre en fazla tespit edilen kuş ve çiçek isimleri ise aşağıdaki harita üzerinde sunulmaktadır.

Harita-1: En Fazla Kullanılan Kuş ve Çiçek İsimlerinin Bölgelere Göre Dağılımı

Tablo ve haritada görüldüğü üzere Kerkük dâhil tüm bölgelerde bülbül ve gül en fazla ismi anılan kuş ve çiçek isimidir. Sadece Ege Bölgesi'nde küçük bir farkla bülbül yerine kuş kelimesi daha fazla tespit edilmiştir. Gül ve bülbül, ayrı ayrı da kullanılabilirle birlikte, sıklıkla birlikte ve seven sevilen ikilisini nitelerken türkülerde işlenmişlerdir.

Gül, Divan ve Halk edebiyatında bülbül ile birlikte, seven ve sevilen ikilisinin temel unsurlarından birisidir. Gül-bülbül aşkı, Bülbülnâme, Bülbülüye ve çoğunlukla da Gül-ü Bülbül adı verilen Mesnevi formulu eserlerde, genellikle alegorik bir üslupla kaleme alınmıştır.⁹ Klasik Türk şiirinde gül, *taç yaprakları* (%35), *dikenleri* (%31), *dalları* (%12), *kökleri* (%11), *fidanı* (%10), *tohumları* (%1) ile yer bulmuştur. Bu ifadelerin hemen hepsine çeşitli yan anlamlar yüklenmiştir. Gülün klasik Türk şiirine yansıyan bitkisel özellikleriyse; *renkli oluşu* (%39), *tazeligi* (%20), *güzelliği* (%14), *güzel kokulu olması* (%13), *hassas ve nazlı oluşu* (%6), *taç yapraklarının kıvrım kıvrım olması* (%5) ve *taç yapraklarının lezzetli oluşudur* (%1).¹⁰ Gülün simgelediği unsurlar içinde cennet, mutluluk, ümit, muhabbet gibi olumlu soyut kavramlar; bahar, nevrüz gibi doğal olaylarını da görmek mümkündür. Ayrıca gül, Türk şiirinde doğal ve kozmik öğelerle ilişkilendirilir; yanak, yüz, dudak, sevgili, güzellik tasvirlerinde kullanılır. Gönülün arzusu ve ümidi, bazen açılmak nedir bilmeyen bir gonca ile sevgilinin lütfuyla mutluluğa kavuşmak ise açılıp saçılan bir gül

⁹ Ömür Ceylan, *Kuşlar Divanı / Osmanlı Şiir Kuşları*, İstanbul 2007, s. 62.

¹⁰ Yavuz Bayram, "Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler", *Turkish Studies*, Sayı: 169, Sonbahar 2007, s. 211.

şeklinde tanımlanabilmektedir.¹¹ Divan şiiri, klasik şiir ve Mesnevi formunda görülen güle yüklenen sıra dışı manalar, kısmen benzer anlamlar saklı şekilde türkü sözlerinde de yer alır. Ali Osman Öztürk, “*Türkülerde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler*” adlı çalışmasında, “gül”ün, türkü sözlerinde en fazla yer alan bitki olduğunu ve 70 kitadan 51’inde gülden söz edildiğini belirtir. Öztürk’e göre gül çeşitli anlamlara gelse de, her anlamı bir şekilde sevgi ve aşk duygusu ile ilintilidir. Aynı zamanda türkü sözlerindeki gizli cinsel mesajların da simgelerinden birisidir.¹² Örneğin gülün derilmesi, sevgili ile kavuşmak, hatta cinsel manada yakınlaşmak anlamında kullanılabilir.

Türkülerde, güzel kokusundan ötürü, sevgiliye duyulan özlem ya da memleket hasretini dile getirirken de gülden söz edilir.¹³ Çiçeklerin ve bilhassa gülün simgesel kullanımı, sadece Anadolu türkülerinde yer almaz. Kırım Tatar türkülerinde de çiçekler sembol olarak işlenirler. Ziyadinova’nın araştırmasına göre gül kelimesi, Kırım türkülerinin %46’sında yer alır.¹⁴ Bu çalışmada incelenen 250 Kerkük türküsünün 47’sinde yani %18.8’inde gül kelimesi tespit edilmiştir.

Halk şiiri ve türkülerde bülbül, çoğunlukla gül ile birlikte anlam kazanmıştır. Tasavvufi kültürün de etkisi ile bülbül, pek çok eserde seveni simgelemiştir. Bazı türkülerde gülün adı zikredilmese bile, bülbülün âşık olduğu gül, gizli bir özne gibi hissettirilir. Bu ikili kullanımla birlikte, bülbül -Tablo 3’te de görüleceği üzere- seven kişinin göstergesi olmaksızın gerçek anlamında da çok yoğun şekilde Anadolu ve Kerkük türkülerinde yer almıştır. Anadolu ve Kerkük türkülerinde gül-bülbül ilişkisi, Türk edebiyatına paralel şekilde, seven ve sevilenlerin göstergesi durumundadır. Gül-bülbül ilişkisi, saf bir aşkı akla getirirken; gül-bağ/bahçe ilişkisi ise çoğu kez içinde cinsel göndermeler barındıran bir anlatımı barındırır. Tablo 2’de türkülerde “gül”e yüklenen yan anlamlar, benzetimler detaylı şekilde sunulmuştur. Görüleceği üzere, Türk insanı özlemi ve vuslatı; mutluluğu ve mutsuzluğu; üzüntüyü ve sevinci aynı çiçeğe yüklemiştir. Bu şekilde gül, manevi anlamda karmaşık bir donanımla karşımıza çıkmaktadır.

Kerkük’ten Anadolu’ya Türkülerde Çiçekler

Tablo-1’de kullanım sıklıklarına göre sıralama yapılan çiçeklerin, türkülerde hangi anlamlarda, kaç kez kullanıldığı Tablo-2’de detaylandırılmıştır.

¹¹ Bayram, a.g.e., s. 211; Abdullah Eren, “Hüsn ü Aşk’ın Tasvirlerinde Gül”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3/11, İlkbahar 2010, s. 245.

¹² Ali Osman Öztürk, “Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler”, *Pertev Naili Borotav’a Aramağan*, Haz. M. Tufan, Ankara 1998, s. 268.

¹³ Öztürk, a.g.e., s. 269.

¹⁴ Elnara Ziyadinova, “Kırım Tatar Halk Türkülerinde Sembol Olarak Bitkiler”, Çev. Burcu Kaçmaz, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 11, Ankara, Güz 2006, s. 101-102.

Tablo-2: Anadolu ve Kerkük Türkülerinde Çiçeklere Yüklenen Anlamlar

Gül	Gülün gerçek anlamında kullanılması	192	Sümbül	Sümbülün gerçek anlamında kullanılması	25
	Sevgilinin gül ile tasviri	173		Sevgilinin sümbül ile tasviri	7
	Sevilenin yanağını, dudağını güle benzetme (gonca güle benzetme 1)	29		Sümbülün mutsuzluk, üzüntü ifadesi içinde kullanılması	4
	Gülün cinsel çağrışım ifadesiyle işlenmesi	21		Sümbülün özlemi anlatırken ifade edilmesi	1
	Sevdiğini açılmamış gonca güle benzetme (tomurcuk güle benzetme 1)	20		Sümbülün sevgilinin kıyafetine benzetilmesi	1
	Gülün mutsuzluk, üzüntü ifadesi içinde yer alması	15		Sümbülün güzellik simgesi olması	1
	Dini tasvir (Pir sevgisinin gül ile tasviri 5), dini motif	9		Sümbülün mutluluk simgesi olması	1
	Gülün güzellik simgesi olarak kullanılması	9		Sümbülün ölümü anlatırken kullanılması	1
	Gülün sevgiliye özlemi anlatırken ifade edilmesi	7		Toplam Sümbül	41
	Gülün kötülükle, olumsuzlukla ilişkilendirilmesi	4		Çiçeğin gerçek anlamında kullanılması	38
	Temiz ve saf kişinin güle benzetilmesi	4		Sevgilinin çiçek ile tasviri	17
	Gülün mutluluk ifadesi olması	3		Çiçeğin yazın gelişyle ilişkilendirilmesi	3
	Sevgiliye duyulan sevginin simgesi olması	3		Çiçeğin güzellik simgesi olması	3
	Gülün ayrılık ifadesi içinde kullanılması	3		Çiçeğin üzüntü ifadesinde yer alması	2
	Gülün solmasının ölümü simgelemesi	3	Çiçeğin mutluluğu simgelemesi	2	
	Gülün ölümü nitelemesi	2	Çiçeğin yalnızlığı simgelemesi	1	
	Açılmış gülün olgun kadına benzetilmesi	2	Çiçeğin sevgiliye duyulan özlemi simgelemesi	1	
	Memleket özleminin gül ile anlatılması	1	Çiçeğin cinsellik çağrışımında kullanılması	1	
	Gülün aşk acısı ifadesinde kullanılması	1	Çiçeğin çapkınlık yapma eylemi ile ilişkilendirilmesi	1	
	Kızını güle benzetme	1	Toplam Çiçek	69	
	Gonca gülün genç kıza benzetilmesi	1	Sevgilinin menekşe ile tasviri	13	
	Dosta güvensizlik ifadesinde yer alması	1	Menekşenin gerçek anlamında kullanılması	10	
	Gülün solmasının pişmanlığa benzetilmesi	1	Menekşenin güzelligi simgelemesi	2	
	İnsan ömrünün güle benzetilmesi	1	Menekşenin sevgili ile ayrılık, kavuşamama anlatırken kullanılması	2	
	Alınamayan muradın gül ile tasvir edilmesi	1	Menekşenin ölümü simgelemesi	1	
	Şehitlerin güle benzetilmesi	1	Menekşenin üzüntüyü simgelemesi	1	
	Gülün umut simgesi olması	1	Menekşe ile yazın gelişinin ilişkilendirilmesi	1	
	Gülün umutsuzluğu anlatırken kullanılması	1	Menekşe Toplam	30	
Gülün güzel haberi simgelemesi	1	Karanfilin gerçek anlamında kullanılması	30		
Gülün güzel kokuyu simgelemesi	1	Sevgilinin karanfile benzetilmesi	9		
Gül Toplam	512	Seven kişinin karanfile benzetilmesi/ sadakat simgesi oluşu	4		
Lale	Lalenin gerçek anlamında kullanılması	18	Karanfil	Karanfilin üzüntü simgesi olması	4
	Lalenin güzellik simgesi olması	4		Sevenlerin kavuşmasının simgesi	2
	Lalenin mutluluk simgesi olması	1		Sevgiliye duyulan özlem anlatılırken	1
	Lalenin umut simgesi olması	1		Karanfilin cinsel çağrışım içinde ifadesi	1
	Lalenin mutsuzluk, üzüntü simgesi olması	1		Karanfil Toplam	51
Lale Toplam	25	Çiğdem	Nergis gerçek anlamında	18	
Çiğdem	Çiğdem gerçek anlamında kullanılması		3	Fesleğen gerçek anlamında	2
	Çiğdem güzellik simgesi olması		1	Yasemin gerçek anlamında	1
	Çiğdem dini tasvir içinde kullanılması		1	Lavanta gerçek anlamında	1
	Toplam Çiğdem		5	Nar çiçeğinin sevgiliye benzetilmesi	1
Gonca	Goncanın sevgiliye benzetilmesi	2	Gonca	Tek anlamda kullanılan çiçekler toplam	23
	Goncanın gerçek anlamında kullanılması	1		Genel Toplam	760
	Genç kızın goncaya benzetilmesi	1			
	Gonca Toplam	4			

Tabloda sunulduğu üzere incelenen 3400 türküde 10 farklı çiçek adı ve çiçek ile ilgili kelimenin (çiçek ve gonca ve güzel kokusu nedeniyle anıldığı için fesleğen), toplamda 760 kez Anadolu ve Kerkük türkülerinde işlenmiştir. Çiçeklerin gerçek anlamlarında kullanım oranları oldukça yüksektir. Ancak onlara yüklenen yan anlamlar ve mesajlar da çok çeşitlidir. Hem sayısal çokluk, hem de farklı anlamlarda kullanılması bakımından gül, tartışmasız şekilde öne çıkmaktadır. Türkülerde kimi zaman sevgiliyi ve sevgiliye ait çeşitli unsurları tasvir ederken kullanılan gül, tomurcuk olursa genç kıızı, açmış ise olgun bir kadını ifade edebilmekte; cinsel göndermeli türkülerden, ilahi aşkı anlatan türkülere uzanan geniş bir yelpazede görülmektedir.¹⁵ Farsça'da genel anlamı "çiçek" olan gülün kimi zaman tüm çiçekleri ifade eden geniş bir anlamda kullanıldığı da görülebilir.¹⁶ Tablo-1'e ait yorumlarda da söz edildiği üzere, Anadolu ve Kerkük türkülerinde gül-bülbül ilişkisi, Türk edebiyatına paralel şekilde, seven ve sevilenlerin göstergesi durumundadır. Sık görülen bu simgeleştirme ile birlikte, incelenen türkülerde gülün sevilenin, karanfilin ise sevenin göstergesi olduğu örnekle de karşılaşılmıştır.

Gül-bülbül ilişkisi, saf bir aşkı akla getirirken; gül-bağ/bahçe ilişkisi ise çoğu kez içinde cinsel göndermeler barındıran bir anlatımı barındırır. Sevgilinin kendisinin ya da yanağının, dudağının, göğsünün güle benzetilmesi hem Anadolu, hem de Kerkük türkülerinde sık görülür.

İslam açısından sevginin ve genellikle Hz. Muhammed'in simgelerinden birisi olarak kabul edilen gül,¹⁷ kimi zaman Hz. Ali'nin simgelerinden de birisidir. Gül, incelenen türkülerde 9 kez dini motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanımların 5'inde pire olan sevgi, gül ile ifade edilmiştir. Türkülerde temiz ve saf kişiler güle benzetilmiştir. Gül, hem mutluluk, hem mutsuzluk duyguları ile bağlantılı olarak kullanılmıştır. İnsan ömrünün, şehitlerin, memleket özleminin gül ile anlatıldığı Anadolu ve Kerkük türküleri, Türk insanının bu çiçeğe yüklediği özel anlamları yansıtmaktadır.

Çiçek kelimesi; türkülerde birçok kez gülün ve goncanın yerine kullanılmış; ayrıca bahçenin çiçek açması, baharın gelmesi, sevinci ve özlemi ifade etmiştir. Çiçeğin de tıpkı gül gibi olumlu veya olumsuz duyguları niteleyebildiği görülmektedir. Cinsellik ve çapkınlık ifadeleri içinde çiçek kelimesine rastlanmıştır.

Karanfil, gülden sonra türkülerde en fazla adı geçen çiçektir. Türkülerde karanfil, güzelliği ile sevilen kişiyi temsil edebildiği gibi, seven kişinin sadakatinin de simgelerinden birisidir:

*"Karanfilim al beni,
Al bahçene dik beni.
Kök verip sallanmazsam,
Kazma vur da sök beni."*¹⁸

¹⁵ Feyzan Göher Vural - Timur Vural, "Erzincan Türkülerinde Yer Alan Gül Motifinin Göstergebilimsel Açısından İncelenmesi", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildirileri*, Cilt: 1, Erzincan 2016, s. 734.

¹⁶ Cemal Kurnaz, "Gül" mad., *İ.A.*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 219.

¹⁷ Yusuf Açıkel, "Hz. Peygamber-Gül İlişkisi ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Isparta 2018/1, s. 74.

¹⁸ Ali Osman Öztürk, *Türküyü Okumak Türkü Yazıları II*, İstanbul 2017, s. 42.

Anadolu ve Kerkük türkülerinde hem güzel kokulu, sarı taç yapraklı çiçek; hem de karanfilin tomurcuk açması ile kişinin sevdiği ile buluşması anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda türkülerde karanfilin anlam çerçevesini; yüz, yanak, boy, göz, güzel, gelin, sevgili, âşıkların dertleri oluşturmaktadır.

Menekşenin Divan şairlerinin dikkatini çeken bitkisel özellikleri, kısa boyu ve taç yapraklarının yere eğik olması, taç yapraklarının küçük ve kıvrımlı şekli, güzel kokulu olması, renkli görüntüsü, çiçeklerini ilkbaharda açması ve zor şartlara karşı dayanıklı olmasıdır. Anadolu türkülerinde ise renkliliği, sevdiği kişinin dilinin kibarlığı, sevgi ve baharın gelmesi ile özdeşleştirilebilmektedir.¹⁹ Türkülerde menekşe, simgesel açıdan yarım kalmış, gerçekleşmemiş arzuları dile getirebilir:

*“Menekşe koymuşlar gülün adını,
Dünyadan almadım ben muradımı.”²⁰*

İncelenen türkülerde menekşenin hem güzelliği, hem de ayrılık, üzüntü, ölümü anlatırken ifade edilebildiği görülmektedir. Yöresel şive farklılıkları nedeni ile özellikle batı bölgelerinde ‘menekşe’; İç Anadolu ve doğuya doğru gidildiğinde ‘menevşe’ olarak türkülerde yer alır. Menekşe, incelenen Kerkük türkülerinde tespit edilmemiştir.

Sümbül, Türk toplumunda çok sevilen ve süsleme sanatlarında da sık kullanılan bir çiçektir. Osmanlı’da 1600’lerden itibaren sümbül çeşitleri üzerine çalışmalar yapılmış; “Sümbülname” gibi eserlerde mümessek sümbül, necm-i muallak, cümle-i naz, şevk aver, şems-i ikbal, gök yakut, zülf-i perişan gibi onlarca sümbül çeşidi sayılmıştır. Sümbülün güzel kokulu olması, dalgalı karışık bir görünüme sahip olması, şairlere, ozanlara ilham vermiştir. “Mor sümbüllü bağlar”, sevgiliye benzetilen “altın başlı sümbüller”, “süsen-sümbül-gül” veya “lale-sümbül-gül üçlemeleri” türkülerde sık sık karşımıza çıkar.²¹ Öztürk’e göre sümbül, türkülerde de en çok adı anılan çiçeklerden bir tanesidir. Bilhassa gül ile birlikte kullanımlarına sık rastlanır: “Bizim elin güllü sümbül bağları.” Aynı şekilde lale ile birlikte kullanımına da rastlanır.²² Anadolu ve Kerkük türkülerinde sümbül gerçek anlamı dışında; sılaya olan özlemi, sonsuz sevgiyi, ilkbahar ve yaz müjdeleyicisi anlamlarıyla kullanılmıştır. Diğer pek çok çiçek gibi sümbül de hem olumlu, hem de olumsuz ifadeler içinde yer almıştır. Benzer durum lale için de geçerlidir. Osmanlı döneminde bir devre ismini veren lale öylesine sevilmiştir ki, bir lale tutkunu olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanında, Lü’lü-i Erzak, Çıragan gibi kasırlarda yetiştirilen lalelerin güneşten rengi solmasın diye üstleri örtülürdü.²³ Güzellik, zarafet ve asalet simgelerinden birisi kabul edilen lale,

¹⁹ Ayşe Çelebioğlu, “Klasik Türk Şiirinde Menekşe”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, Erzurum 2016, s. 164.

²⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 41.

²¹ Burcu Yanıklar, “Türkülerde Sümbül”, *Çiçek Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2018, s. 459.

²² Öztürk, *a.g.e.*, s. 40.

²³ Nazım Hikmet Polat, *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine (Cevat Rüştü’den Bir Güldeste)*, İstanbul 2011, s. 92.

türkülerde gerçek anlamının yanı sıra güzellik ve mutluluk ifadesi olarak da kullanılmıştır. Halk şiirinde lalenin gelincik anlamında kullanılabildiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Günümüzde hem Anadolu'nun bazı bölgelerinde, hem de Azerbaycan Türkleri arasında gelinciğin lale olarak isimlendirildiği görülmektedir.

Farklı benzetimlere, yan anlamlara sahip olan çiçeklere karşın, nergis, incelenen tüm türkülerde gerçek anlamında kullanılmıştır. Türk süsleme sanatlarında sık rastlanan çiçeklerden birisi olan nergis,²⁴ 18 türküde anılmıştır.

Kerkük'ten Anadolu'ya Türkülerde Kuşlar

Türk kültüründe çocuklara konulan isimlerden, fıkralara, halk hikayelerine ve masallara; atasözlerinden, deyimlerden ikilemelere; manilerden, ninnilerden şarkılara, türküleri; bilmecelerden tekerlemelere ve halk oyunlarına kadar pek çok karede kuş motifine rastlamak mümkündür.²⁵ Tablo-3'te Anadolu ve Kerkük türkülerinde kuşların gerçek anlamlarında kullanılma oranları, kuşlara yüklenen anlamlar, kuşlar yoluyla yapılan benzetimler sunulmuştur.

Bülbül, Türk kültüründe çok sevilen bir kuş olmuştur. Rüyada bülbülün görülmesi aşk ve mutluluğa yorulmuştur. Bülbülün güzel sesine ve yılın belli döneminde sürekli ötüşüne atfen, halk arasında bazı inançlar oluşmuştur. Örneğin konuşamayan veya geç konuşan çocukların tedavisi amacıyla bülbül kafesindeki sudan şifa umulmuştur. Usta şairlerin saz çalmadaki üstünlüklerini anlatmanın en kestirme yolu “Sazına bülbül indirmiş / Sazına bülbül konar” demek olmuştur.²⁶ Türkülerde tıpkı gülün çok sayıda yan anlama ve benzetime sahip olması gibi bülbülün de çok sayıda özel anlamı karşıladığını görmekteyiz. Seven kişinin göstergesi olan bülbül, aynı zamanda derdin, çile çekmenin de simgelerinden birisidir. Gül-bülbül konulu eserlerde, dikenli ve nazlı gülün, kendisini seven bülbüle çile çektirdiği işlenebilmektedir. Bülbül her ne kadar diken yüzünden acı çekse de sevdiğinden vazgeçmez. Dolayısıyla Anadolu ve Kerkük türkülerinde derdin olduğu kadar sabrın da simgelerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Baharın, bereketin, bolluğun bülbül ve onun sesi ile ilişkilendirildiği de görülür.

Klasik şiirlerde bülbül, her zaman güzel sözler söylemek için ötmez; o kimi zaman da evradını okur. Evrad, genellikle bir insanın isteğinin yerine gelmesi için ayetlerden, hadislerden ve din büyüklerinin dualarından oluşan yakarışlardır.²⁷ İncelediğimiz türkülerde bülbül, piri ve güzel sesi ile Hz. Yusuf'u nitelerken kullanılmıştır.

²⁴ Sanem Çınar - Simay Kırca, “Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak”, *Journal of the Faculty of Forestry*, İstanbul Üniversitesi, Sayı: 60, Cilt: 2, İstanbul 2010, s. 65.

²⁵ Sami Akalın, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Ankara 1993, s. 39.

²⁶ Abdülkadir Emeksiz, “Bülbül Ötüşünün Anonim Biyografiye Göre Adlandırılması Üzerine”, *Milli Folklor*, Yıl: 30, Sayı: 117, Ankara 2018, s. 23.

²⁷ Talip Çukurlu, “Klasik Osmanlı Şiirinde Gülün Bülbül ve Diğer Hayvanlarla İlişkisi”, *Estad Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Şubat 2019, s. 359.

Tablo-3: Anadolu ve Kerkük Türkülerinde Kuşlara Yüklenen Anımlar

Kuş	Anımlar	Sıklık	Kuş	Anımlar	Sıklık	
						Kuş
Bülbül	Gerçek anlamında kullanılması	72	Şahin	Gerçek anlamında kullanılması (avcı/yırtıcı kuş olma kimliği ile 4)	16	
	Seven kişiyi temsil etmesi (yaralı, kafeste, gamlı, ağlayan 4)	70		Sevilen kişiyi tasvir etmesi	6	
	Umutsuzluk, üzüntü, çaresizlik ifadesi içinde yer alması	14		Yığıtlık simgesi olması	1	
	Sevilen kişiyi temsil etmesi	12		Memleket özlemi ifadesi içinde yer alması	1	
	Güzel sesin simgesi olması (sevilenin güzel sesi 3)	10		Cinsel çağrışım içinde (ördek ile) kullanılması	1	
	Sevilenin uzvunu nitelemesi	4		Keskin gözünü nitelemesi	1	
	Mutluluk simgesi olması	4		Toplam	26	
	Bülbülün inlemesinin, feryadının üzüntü ifadesi olması	4		Ördek	Gerçek anlamında kullanılması	14
	İnsanı temsilen kullanılması	3			Sevilen kişiyi tasvir etmesi	4
	Dini anlam içinde, piri tasvir etmesi	1			Haberleşme aracı kimliği	2
	Dini anlam içinde Hz. Yusuf'un tatlı dili bülbüle benzetilmesi	1	Seviline duyulan özlemin ifadesi		1	
	Güzellik ifadesi içinde kullanılması	1	Cinsel çağrışım içinde (şahin ile) kullanılması		1	
	Ötüşünün baharın gelişini anlatması	1	Yalnızlıkla ilişkilendirilmesi		1	
	Bülbül sesinin bağlama sesine benzetilmesi	1	Toplam		23	
	Bülbül sesinin umut ve güzellik simgesi olması	1	Güvercin		Gerçek anlamında kullanılması	18
	Cinsel çağrışım içinde kullanılması	1			Sevilen kişiyi temsil etmesi	2
	Derdin simgesi olması	1			Kendisine (türkü yakan) benzetim	1
	Sabır simgesi olması	1		Dostluk simgesi olması	1	
	Kendisine (türkü yakan) benzetim (seven kimliği dışında)	1		Toplam	22	
	Bereket, bolluk simgesi olması	1		Keklik	Gerçek anlamında kullanılması	31
Toplam	204	Sevilen kişiyi temsil etmesi			23	
Kuş	Gerçek anlamında kullanılması	50			Güzel sesin simgesi olması	1
	Sevilen kişiyi tasvir etmesi	14			Seven, aşık kişiyi temsil etmesi	1
	Haberçilik kimliği ile	4			Evladı temsil etmesi	1
	Hasret ifadesi (memleket özlemi 1)	4	Gelini temsil etmesi		1	
	Dini anlam içinde piri tasvir etmesi	1	Kavuşmanın mutluluğu içinde anılması		1	
	Uğursuzluk belirtisi olması	1	Toplam		59	
	Aşk acısını anlatırken kullanılması	1	Kaz		Gerçek anlamında kullanılması	4
	Üzüntü ifadesi içinde kullanılması	1			Gelini temsil etmesi	1
	Cinsel çağrışım içinde kullanılması	1	Horoz	Sevilen kişiye kızgınlık ifadesinde	1	
	Hoşnutsuzluk ifadesi içinde yer alması	1		Gerçek anlamında kullanılması	1	
Kuş ötüşünün neşe ve mutluluk simgesi olması	1	Baykuş	Uğursuzluk simgesi olması	4		
Kendisine (türkü yakan) benzetim	1		Gerçek anlamında kullanılması	1		
Toplam	80	Karga	Gerçek anlamında kullanılması	3		
Turna	Gurbet teması içinde, gurbet kuşu, (gurbetçi kişi 2), (göçmen oluşu ve gurbet 2)		14	Kurnaz ve zeki kişiyi temsilen	2	
	Haberçi (sevgiliden haber getiren 2)	10	Sevilen kişiyi temsil etmesi	8		
	Gerçek anlamda kullanılması	7	Leylak - Gerçek anlamında kullanılması	Sevilenin boyunu ifade etmesi	2	
	Kutsiyet, dini ifade içinde yer alması	2		Gerçek anlamında kullanılması	2	
	Kötü haber - dini tasvir, Kerbela'da uçan turna ile gelen kötü haber-	1	Tavuk - Gerçek anlamında kullanılması	Atmaca - Gerçek anlamında kullanılması	1	
	Sevilen kişiyi temsil etmesi	1		Bıldırcın - Sevilen kişiyi temsil etmesi	1	
	Güzel sesi temsilen kullanılması	1	Kanarya - Sevilen kişiyi temsil etmesi	Kırlangıç - Gerçek anlamında kullanılması	1	
	Dert ifadesi içinde yer alması	1		Martı - Gerçek anlamında kullanılması	1	
	Güzel kızı temsilen kullanılması	1	Genel Toplam			
	Acı simgesi olması	1				
Toplam	39			495		

Türk kültüründe kuşun ayrı bir yeri ve önemi vardır. Mitolojide avcı kuşlar ve av kuşlar olduğu gibi bu geçen kuş uçabilme özelliğinden dolayı gücün timsali olmuş, kutsal sayılmışlardır.²⁸ Dolayısıyla pek çok sanat dalında süsleme unsuru olarak yer almışlardır.²⁹ Kuş ismi Anadolu ve Kerkük türkülerinde bülbülden sonra en çok kullanılan kelimedir. Gerçek anlamında kullanılarak türkülerde renkli tasvirler katan kuşlar, baharın, mutluluğun simgelerinden biri olmuştur. Bununla birlikte özlemin, hasretin, sıkıntının ve üzüntünün de kuşlarla ifade edildiği görülür. Onların uçabilme özelliği, hasret kalınan kişiye ya da yere kavuşma arzusu ile ilişkilendirilmiş; haberci olarak nitelendirilmelerine neden olmuştur.

Turna, eski Türklerde hikmet sahibi ruhlardan birisi olarak kabul edilmiştir.³⁰ İbn Fadlan'ın Seyahatnâmesi'nde Başkurtlar arasında selâmet yolunu açan bir ilâh olarak tasavvur edilen turnanın, belki de kuğu gibi dişi ruhlarla ilişkilendirilen Ayzıt'ın timsali sayıldığı için, öldürülmesi günah kabul edilmiştir. Sonraki dönemlerde de mübarek, akıllı, her hareketi doğru ve mukaddes bir kuş olarak düşünülmüştür. Turna öldürmenin kötü sonuçlar doğuracağı, Anadolu'daki rivayetlerde yaşamıştır. Örneğin Sivas Kangal'da turna vurmak isterken bir avcının tüfeğinin namlusunun yarıldığı ve çıkan saçmalardan gözlerinin kör olduğu rivayeti vardır. Buna benzer anlatımlar, bu kuşa yüklenen kutsiyet ile bağlantılıdır.³¹ İncelenen 3 türküde turna, dîni ifadeler içinde yer almıştır.

Turna, Anadolu'da aynı zamanda "kız-güzellik" sembolüdür. Gelin kızın başına turna teli takmanın uğur getireceğine inanılır.³² İncelenen türkülerde turnanın güzel kızı, güzel sesi temsil ettiği görülmüştür. Bunlarla birlikte halk hikâyeleri ve destanlarda turnanın habercilik özelliği çok sık işlenir. Anadolu ve Kerkük türkülerinde de bu hususiyet ve turnanın gurbet simgesi oluşu öne çıkmıştır. Turna, gurbetçilerin ve gurbet olgusunun simgesi sayılmıştır.

Turna kuşları bahar aylarında sıcak yerlerden katarlar halinde göç edip gelirler ve sonbaharda havalar soğuyunca yine sıcak yerlere dönerler. Bu özelliklerinden dolayı, Türk halk türkülerinde turna sevgiliden haber getiren, ona selâm ve haber götüreren bir varlıktır. Turna, türkülerde genellikle çift olarak tasavvur edilir. Türk dansları arasında yaşayan "Turna Bari" da iki kişi (genellikle bir kadın, bir erkek; bazen de iki erkek veya iki kadın) tarafından oynanır. Kadın dansçı dişi turnayı, erkek dansçı erkek turnayı taklit eder.³³ Gazimihal'in bu eserinde turna ile ilgili söylediği sözler, türkülerdeki turna ile yakın anlam taşımaktadır. Anadolu türkülerinde turnanın, konargöçer yapısını, katlandığı gurbet yolculuklarını, sevgiliye haber götürmesini, göçmen kuş ve haberci kuş kimliklerini görmek mümkündür:

²⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2011, s. 174.

²⁹ Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının Folklor ve Etnoğrafyasında Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 8, Ekim 1980, s. 84.

³⁰ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2019, s. 17.

³¹ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara 1997, s. 71.

³² Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2013, s. 37.

³³ Cemil Demirsipahi, *Türk Halk Oyunları*, Ankara 1975, s. 322; Mahmud Rağıp Gazimihal, *Türk Halk Oyunları Kataloğu III*, Ankara 1999, s. 146.

“Telli turnam selam götür sevdiğimin diyarına”

“Telli turnam bizim ele varırsan”

“Dost eline giden turna

Bekle kelâmı kelâmı,

Uğrar isen yar yanına

Eyle selâmı selâmı”

İncelenen Anadolu ve Kerkük türkülerinde bülbül, turna ve genel anlamda kuş kelimesine kutsiyet yüklenebildiği tespit edilmiştir.

Su kuşları içinde ördek, türkülerde sık söz edilen hayvanlar arasındadır. Bilhassa yeşil başı ile vurgulanan ördek, incelenen 3400 türküde en fazla gerçek anlamında, bunu takiben sevilen kişiyi tasvir ederken kullanılmıştır. Ördek tıpkı turna gibi haberleşme aracı olarak da iki türküde ele alınmıştır. Sevilene duyulan özlem ve yalnızlığı ifade ederken de ördekten söz edilmiştir. Ördek ve şahin, cinsel gönderme içeren bir türkü sözünde erkek ve kadını kastederken zikredilmiştir.

Ördek ailesinden olan suna bazı bakımlardan daha çok kazı andırır.³⁴ Sunanın daha büyük ve boynunun daha uzun olması, türkülerde sevgilinin ve sevgilinin boyunun sunaya benzetilmesine neden olur: “*Suna boylum.*” Yılmaz’a göre türkülerde geçen ördek ve yeşil ördek, daha çok erkeği; suna ise kadını simgeler. Suna, genellikle seherde, sabah vakti, şafak söküncü ve göl kenarında tasvir edilir. Kenarda süzülmesi, çırpını çırpını kenara çıkması gibi davranışları ile sevgilinin tavırları arasında benzerlikler kurulmuştur. Sunanın göl kenarında dururken suya dalması, âşığını gören kızın ondan uzaklaşmasına benzetilir. Çırpını çırpını kenara çıkıp göz süzmesi ise âşığına naz yapmasıdır.³⁵

Kök Türk ve Uygur devirlerinde yırtıcı kuşlar, hükümdar ya da beylerin timsallerinden, koruyucu ruhun ve adaletin simgelerinden kabul edilmiştir. Bu kuşlar, güneşi ve aynı zamanda güç ve kudreti ifade etmişlerdir.³⁶ Alıcı kuşlardan olan şahin, av kuşunu kovalamak, keskin ve etkili bakmak gibi davranışları ile türkülerde yer alır. Anadolu ve Kerkük türkülerinde şahinin avcılık özelliği ile tasvir edildiği görülür. Halk türkülerinde en fazla rastlanan av hayvanlarından olan şahin, benzetme amaçlı olarak sevgiliyi temsilen kullanılabilir; şahinin bakışı ile sevgilinin bakışı arasında benzerlik kurulduğuna rastlanmaktadır.

Avcı kuşlar, Türk kültüründe yiğitliğin de sembolüdür. Yiğit, güçlü ve kudretli oluşu ile bu kuşlara benzetilir. XIX. yüzyılın ünlü Türk saz şairi Dadaloğlu’nun yiğitlik temalı şiirlerinde (türkülerinde) dövüşen yiğitler, kartala ve şahine benzetilir. Türk halk dansları arasında, Orta Anadolu’da, “*Kartal*

³⁴ İshak Tan, *Evcil Ördek (Anas Domestica) ve Evcil Kaz (Anser Domesticus) Neurocranium’u Üzerinde Karşılaştırmalı Makro-Anatomik İncelemeler*, Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 5.

³⁵ Müge Yılmaz Aktan, “Sembolik ve Gerçek Anlamlarıyla Türkü Metinlerine Yansıyan Hayvanlar”, *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 17, Sayı: 66, Lefkoşa 2011/2, s. 236.

³⁶ Çoruhlu, a.g.e., s. 174.

Halayı”, “*Karakuş*” (kartal), “*Kartal Oyunu*” adıyla bilinen danslar³⁷ ve yiğitlik teması üzerine kurulu zeybek danslarının figürleri arasında “*kartal duruşu*” adıyla bilinen figürler de mevcuttur. Ancak incelenen Anadolu ve Kerkük türkülerinde şahinden 26 kez söz edilmesine karşın, kartal sadece iki türküde, atmaca ise bir türküde tespit edilmiştir.

Keklik, türkülerde ismine sık rastlanan kuşlardan birisidir. Türkülerde keklığın yürüyüşü ve sekişi, sevgiliye benzetilir. “*Kınalı keklığım*” ifadesi ile de sevgiliye benzetim yapılabilmektedir. Sevgilinin ellerinin kınalı olması ile keklığın ayakları benzetilir.³⁸ Bunlarla birlikte keklik avı da türkülerde sık yer alır. Bu türkülerin konusu doğrudan av değildir ancak “*Keklik idim vurdular*” ya da “*Kekliği vurdum daşta*” türkülerinde olduğu gibi keklik avını çağrıştıran sözlere rastlanır.³⁹ Anadolu ve Kerkük türkülerinde sıkça ismi geçen keklik, genellikle sevgiliyi ya da genç bir kızı nitelerken kullanılsa da, seven kişiyi, evladı, mutluluğu da simgeleyebilmektedir.

İlk Türk Müslüman dervişlerinin zaman zaman kuş donuna girdikleri bilinir. Ahmet Yesevi’nin turna donuna, Hacı Bektaş Veli’nin güvercin donuna girdiği vilâyetnâmelerde kaydedilmiştir.⁴⁰ Bu manada kutsal bir anlam yüklenen güvercin, uzun hayatın simgelerinden birisidir.⁴¹ Güvercin geçmişte posta ve haberleşme amacıyla kullanılmakla beraber, barışı simgelemesi açısından da önemlidir. Özel cins ve hünerli güvercinleri beslemek, bilhassa Güneydoğu Anadolu ve Kerkük yöresinde çok tutkulu bir uğraşı haline gelmiştir. Bununla ilişkili olarak güvercin, bilhassa Kerkük türkülerinde sıklıkla görülür. İncelenen türkülerde güvercin dostluğu simgelerken; ayrıca sevilen kişi ve türküyakanın kendisini kastederken de kullanılmıştır.

Eski Türk inancına göre baykuş kutlu hayvanlardan birisidir. Ohlmarks’a göre kaz, karga, baykuş, kuğu şamanın en çok suretine girdiği hayvanlardır.⁴² Buna karşın zaman içinde baykuş, daha çok uğursuzluğun simgelerinden birisi sayılmaya başlamış ve türkülerde de bu şekilde yer almıştır. İncelenen Anadolu ve Kerkük türkülerinde baykuş, uğursuzluğun, mutsuzluğun, ayrılığın simgesi niteliğinde olmuş; türkülerde adeta olumsuzluk göstergesi olarak nitelenmiştir. Halk arasında “*koca kuş*” da denilen baykuşun ötmesinin bela veya ölüm getireceğine inanılır.⁴³ Ancak baykuşa farklı anlamlar da yüklenmiştir. Örneğin Kıbrıs Türkleri, baykuş ötüşünü, haber geleceği şeklinde yorumlamışlardır. Onlara göre baykuş, geçmiş zamanlarda güzel bir kızdı. Anlatıya göre baykuşun yüzünün insana benzemesi de bu yüzdendir.⁴⁴

³⁷ Metin And, *Türk Köylü Dansları*, İstanbul 1964, s. 64-74.

³⁸ Filiz Kılıç - Mehmet Kılıç, *Avanos’a Dair Yazılar 2*, Ankara 2019, s. 183.

³⁹ Mustafa Uslu, “Halk Türkülerimizde Av”, *Acta Turcica*, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak 2009, s. 492.

⁴⁰ Hazini, *Cevahiru'l-Ebrar Min Emvac-ı Bihar - Yesevi Menakıbnamesi*, Haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1995, s. 84.

⁴¹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 195.

⁴² Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 194.

⁴³ Akalın, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁴ Beytullah Bekar, “Türklerde Kuşlarla İlgili İnanışlar”, *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, İstanbul 2017, s. 46.

Karga, Türk kültüründe genellikle olumsuz özellikleri ile karşımıza çıkar. Hz. Fatma'ya kötü gözle baktığı için insandan dönüştürülerek lanetlendiğine ilişkin efsanelere konu olan karganın ismi de “*karganmak*” yani beddua etmek fiili ile bağlantılıdır.⁴⁵ Bununla birlikte kargalar Türk kültüründe her zaman olumsuz şekilde yer almaz. Örneğin Wu-sunlara ait bir efsanede bir Hun hükümdarının küçük oğlunu et ile besleyen kargadan söz edilir.⁴⁶ Karga, pek çok doğa araştırmacısına göre hayvanların en zekilerinden birisidir.⁴⁷ İncelediğimiz türkülerde de karga, gerçek anlamında kullanılabildiği gibi kurnaz kişilere benzetme yapılırken de zikredilmiştir.

Kuşu ve kaz gibi bazı kuşlar Türk dünyasında çok eski çağlardan beri kutsal sayılmıştır.⁴⁸ Eski Türk inancında önemli bir yere sahip olan kazlar, kamların suretine büründüğü hayvanlardan birisidir. Hakas Yaradılış Destanı'nda, “*her şeyin piştiği kazanı karıştıran kaz başlı kopuz*” örneğinde olduğu gibi,⁴⁹ kazın yer aldığı pek çok efsaneden söz etmek mümkündür. Kazak Türklerince de kutsal kabul edilen kaz, incelenen türkülerde gerçek ifadesinin yanı sıra, gelini temsil ederken de kullanılmıştır.

Araştırma kapsamındaki türkülerde leylek, tavuk, kırlangıç, martı gerçek anlamlarında; bildircin, kanarya sevilen kişiye benzetim içinde kullanılmıştır. Horoz ise hem gerçek anlamında hem de kızgınlık ifadesi içinde türkülerde yer almıştır.

İncelenen Türkülerin Melodik ve Ritmik Özellikleri

Çalışmanın devamında Anadolu ve Kerkük türkülerinin müzikal yapısı hakkında değerlendirme yapılmıştır. *Burada elbette, türkülerde yer alan kuş ve çiçek isimleri ile eserlerin makam dizileri ya da ölçü anahtarları arasında bağlantı kurulmaya çalışılmamaktadır. Ancak türkülerin genel müzikal özelliklerinin, geniş bir örneklem üzerinden gösterilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür.* Bununla birlikte, analizler ayrı ayrı gerçekleştirildiği için ve ek veri sağlamak adına, bu kısımda da bulgular iki ayrı sütunda (kuş ve çiçek ismi geçen türküler olmak üzere) sunulmuştur.

Kuş ve çiçek isimleri barındıran ve notalarına erişilen 628 Anadolu ve Kerkük türküsünde ölçü anahtarı, makam dizisi, ses alanı kullanımına ilişkin bulgular aşağıda sunulmuştur. İlk olarak ses alanı incelenmiştir. Buna göre kuş ve çiçek ismi barındıran türkülerde en fazla kullanılan ilk 10 ses alanı aşağıdaki gibidir.

⁴⁵ Tuğrul Balaban, “Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak”, *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, İstanbul 2017, s. 172.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, Ankara 2010, s. 14.

⁴⁷ Gökçe Zeynep Özatalay, “Türk Atasözlerinde Kuşlar”, *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, İstanbul 2017, s. 307.

⁴⁸ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁹ Petr Y. Topoev, *Könnim Tamчыктары*, Abakan 2003, s. 24.

Tablo-4. En Sık Kullanılan Ses Alanları

Kuş İsmi Geçen		Çiçek İsmi Geçen	
Ses Alanı	Yüzde	Ses Alanı	Yüzde
G4-G5	% 10,14	G4-A5	% 9,32
G4-A5	% 9,85	G4-G5	% 9,12
A4-G5	% 9,85	A4-G5	% 8,93
A4-A5	% 6,95	A4-A5	% 7,57
G4-E5	% 6,37	A4-E5	% 7,18
G4-D5	% 3,76	G4-E5	% 6,01
A4-F5	% 3,47	A4-F5	% 4,85
G4-F5	% 2,89	B4-G5	% 4,46
A4-E5	% 2,89	A4-D5	% 3,30
B4-G5	% 2,89	G4-F5	% 3,10

İncelenen türkülerde G4 (dördüncü oktav sol) - G5 arası oktav ve G4-A5 (beşinci oktav la) arası 9'lu aralığın en fazla kullanıldığı ifade edilebilir. Bu aralıkları A4-G5 arası 7'li ses alanı takip etmektedir. Ardından A4-A5 sesleri arası oktav kullanımı görülmektedir. Bu durumda, örneklem göz önünde tutulduğunda Anadolu ve Kerkük türkeleri için bir oktavlık ses alanı kullanımının çok yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Tablo-5'te ise incelenen Anadolu ve Kerkük türkülerinde ölçü anahtarları kullanımı sunulmaktadır.

Tablo-5. Kuş ve Çiçek İsmi İçeren Türkülerde En Sık Kullanılan Ölçü Anahtarları

Çiçek İsmi Geçen		Kuş İsmi Geçen	
Ölçü Anahtarı	Yüzde Oranı	Ölçü Anahtarı	Yüzde Oranı
4/4	% 28,28	4/4	% 31,54
2/4	% 15,67	9/8	% 20,83
9/8	% 15,31	2/4	% 14,58
10/8	% 13,33	10/8	% 8,03
12/8	% 4,68	5/8	% 3,86
7/8	% 3,42	7/8	% 2,97
6/8	% 3,06	9/4	% 2,67
5/8	% 2,88	6/8	% 2,38
9/4	% 2,34	12/8	% 1,78
9/16	% 1,98	3/8	% 1,48
6/4	% 1,62	9/16	% 1,48
3/4	% 1,26	3/4	% 1,48
18/8	% 0,90	6/4	% 1,48

Tabloda görüldüğü üzere incelenen türküler, 4 farklı ölçü anahtarında yoğunlaşmıştır. İlk sırada 4/4'lük ölçü anahtarı gelmektedir. Ardından 2/4 ve 9/8'lik kalıplar gelmektedir. 4/4 ve 2/4'lük ölçü anahtarları bilhassa İç Ana-

dolu, Doğu Anadolu ve Kerkük türkülerinde baskındır. Samahlar ve bazı zeybeklerde kuş isimlerine sık rastlanmaktadır. Bu eserlerin, bilhassa samahların sıkça 9/8'lik ölçüde yazılması, bu sıralamada kısmen etkili olmuştur. Kerkük türkülerinde en sık 4/4 ve 2/4'lük ölçü anahtarları kullanılmıştır. Bununla birlikte Kerkük türkülerinde 5/8, 10/8, 10/16'lık ölçü anahtarları da oldukça sık görülmektedir. Toplamda 30 farklı ölçü anahtarı tespit edilmiştir. Az sayıda kullanıldığı için tabloda yer almayan ölçü anahtarları kullanım sırasına göre şöyledir: 15/8, 17/8, 7/4, 13/8, 3/8, 20/8, 13/4, 5/4, 10/16, 14/8, 15/4, 16/8, 2/6, 27/8, 12/4, 5/16, 2/8.

Örneklem dâhilindeki türkülerin makam dizilerine yönelik bulgular ise Tablo 6'da sunulmuştur. Tabloda her iki grupta da en fazla tespit edilen makam dizilerine yer verilmiştir.

Tablo-6. Kuş ve Çiçek İsmi İçeren Türkülerde En Sık Kullanılan Makam Dizileri

Çiçek İsmi Geçen		Kuş İsmi Geçen	
Makam	Yüzde Oranı	Makam	Yüzde Oranı
Hüseyni	% 30,84	Hüseyni	% 30,93
Uşşak	% 19,75	Uşşak	% 17,26
Hicaz	% 12,04	Hicaz	% 13,30
Segah	% 6,74	Gülizar	% 7,19
Gülizar	% 6,26	Karcığar	% 5,39
Karcığar	% 4,57	Çargah	% 4,67
Kürdi	% 4,33	Segah	% 4,31
Çargah	% 4,09	Kürdi	% 4,31

Anadolu'nun yedi bölgesi ve Kerkük bölgesinde en sık kullanılan makam dizisinin Hüseyni olduğu belirlenmiştir. Bu durum, genel türkü külliyyatı ile paralellik göstermektedir. Hüseyniden sonra Uşşak ve Hicaz en sık kullanılan makam dizileridir. Bu durum toplamda böyle olduğu gibi, Kerkük türküleri için de aynıdır. İncelenen eserlerde toplam 24 farklı makam dizisi tespit edilmiştir. Bilhassa Doğu Anadolu ve Kerkük'te hoyratlar ve şarkı formuna yakın eserlerin de varlığı, halk müziğinde az görülen makamlara rastlanmasını sağlamıştır. Ferahnüma, Arazbar, Pençgah, Hüzzam gibi makamlar çok az kullanım oranına sahip olsa da tespit edilen makamlar arasında yer almıştır.

Sonuç

3400 Anadolu ve Kerkük türküsü üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmada, 949 türkünün kuş ve çiçek adı barındırdığı tespit edilmiştir. İncelenen türkü örneklemini göz önünde bulundurulduğunda, türkü külliyyatının dörtte birlik kısmından daha fazla bölümünde (%27.91) kuş veya çiçek ismi yer aldığı belirlenmiştir. Ancak türkülerde birden fazla kuş ve çiçek ismi görülebilmektedir. Birçok defa hem kuş hem çiçek adlarının birlikte ikili, üçlü hatta dörtlü olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla içinde kuş ve çiçek adı tespit edilen toplam türkü sayısı 949 iken, toplam kelime sayısı 1255'tir. Kuş ve

çiçek isimleri gerçek anlamlarında kullanıldığı gibi Türk kültüründe ve sanatta yaygın olan motifleşmiş nitelikleri ile, kişi ya da olgulara benzetim içinde, yan anlam yüklü olarak karşımıza çıkmıştır. Kerkük türküleri ile Anadolu türkülerinde tespit edilen kuş ve çiçek adları büyük paralellik göstermektedir. Kelimelerin kullanım yerleri ve niteledikleri varlıklar da çok yakındır. Kuş ve çiçek adları ile ilişkilendirilen simge ve yan anlamların çokluğu, Türk toplumunun felsefi yönünü, sanatsal derinliğini vurgulamaktadır.

Genel türkü külliyyatına veri sağlamak amacıyla gerçekleştirilen melodik ve ritmik incelemeye göre ise türkülerde 4/4, 2/4'lük ölçü anahtarlarının yoğun kullanıldığı; Hüseyini makam dizinin baskın olduğu; bir oktavlık ses alanı kullanımının yaygın olduğu sonuçlarına varılmıştır. Anadolu ve Kerkük türküleri arasında müzikal açıdan da büyük benzerlik söz konusudur.

Kaynaklar

AÇIKEL, Yusuf: “Hz. Peygamber-Gül İlişkisi ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Isparta 2018/1.

AKALIN, L. Sami, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

AKTAN, Müge Yılmaz: “Sembolik ve Gerçek Anlamlarıyla Türkü Metinlerine Yansıyan Hayvanlar”, *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 17, Sayı: 66, Lefkoşa 2011/2.

AND, Metin: *Türk Köylü Dansları*, İzlem Yayınları, İstanbul 1964.

ARIKAN, Rauf: *Araştırma Teknikleri ve Rapor Hazırlama*, Asil Yayınları, Ankara 2004.

BALABAN, Tuğrul: “Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak”, *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, Kitabevi Yay., İstanbul 2017.

BAYRAK, Mehmet: *Öyküleriyle Halk Anlatı Türküleri*, Baran Yayınları, Ankara 1996.

BAYRAM, Yavuz: “Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler”, *Turkish Studies*, Sayı: 169, Sonbahar 2007.

BEKAR, Beytullah: “Türklerde Kuşlarla İlgili İnanışlar”, *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, Kitabevi Yay., İstanbul 2017.

ÇELEBİOĞLU, Ayşe: “Klasik Türk Şiirinde Menekşe”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, Erzurum 2016.

CEYLAN, Ömür: *Kuşlar Dîvânı Osmanlı Şiir Kuşları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

ÇETİN, Necat - BİNİCİ, Bingül: *Kerkük Yöresi Türkülerimiz*, İzmir 2017.

ÇINAR, Sanem - SİMAY, Kırca: “Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak”, *Journal Of The Faculty Of Forestry*, İstanbul Üniversitesi, Sayı: 60, Cilt: 2, İstanbul 2010.

ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.

_____ : *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Cilt: 2, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019.

ÇUKURLU, Talip: “Klasik Osmanlı Şiirinde Gülün Bülbül ve Diğer Hayvanlarla İlişkisi”, *Estad Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Şubat 2019.

- DEMİRSİPAHİ, Cemil: *Türk Halk Oyunları*, İş Bankası Yay., Ankara 1975.
- DURBİLMEZ, Bayram: *Türk Kültür Coğrafyası, Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
- _____ : *Âşık Edebiyatında Şiir Sanatı -Hasreti'den Örneklerle-*, Akçağ Yay., Ankara 2020.
- EBERHARD, Wolfram: *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2019.
- ELÇİN, Şükrü: *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- EMEKSİZ, Abdülkadir: "Bülbül Ötüşünün Anonim Biyografiye Göre Adlandırılması Üzerine", *Milli Folklor*, Yıl: 30, Sayı: 117, Ankara 2018.
- EREN, Abdullah: "Hüsn ü Aşkın Tasvirlerinde Gül", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3/11, İlkbahar 2010.
- ERSOYLU, Halil: "Türk Dünyasının Folklor ve Etnoğrafyasında Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 8, Ekim 1980.
- GAZİMİHAL, Mahmud Ragıp: *Türk Halk Oyunları Kataloğu III.*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- HAZİNİ, Cevahirü'l-Ebrar Min Emvac-ı Bihar: *Yesevi Menakıbnamesi*, Haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1995.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yay., Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- KILIÇ, Filiz - KILIÇ, Mehmet: *Avanos'a Dair Yazılar 2*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019.
- KURNAZ, Cemal: "Gül" Mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996.
- NAKİP, Mahir: *Kerkük Türk Halk Müziği*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2009.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- ÖZATALAY, Gökçe Zeynep: "Türk Atasözlerinde Kuşlar", *Kuş Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali - Ayşe Şeker, Kitabevi Yay., İstanbul 2017.
- ÖZBEK, Mehmet: *Türkülerin Dili*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2009.
- ÖZTÜRK, Ali Osman: "Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretilime ve Simgeler", *Pertev Naili Borotav'a Armağan*, Haz. M. Tufan, Ayır Basım, Başak Matbaacılık, Ankara 1998.
- _____ : *Türküyü Okumak Türkü Yazıları II*, Hiperlink Yay., İstanbul 2017.
- POLAT, Nazım Hikmet: *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine (Cevat Rüştü'den Bir Güldeste)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2011.
- TAN, İshak: *Evcil Ördek (Anas Domestica) ve Evcil Kaz (Anser Domesticus) Neurocranium'u Üzerinde Karşılaştırmalı Makro-Anatomik İncelemeler*, Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.
- TERZİBAŞI, Ata: *Kerkük Hoyratları ve Manileri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1975.

ТОРОЕВ, Петр Y.: *Könnim Тамчыктары*, Abakan 2003.

USLU, Mustafa: “Halk Türkülerimizde Av”, *Acta Turcica*, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak 2009.

VURAL, Feyzan Göher, “Türk Kültürünün Aynası: Türküler”, *Uluslararası Newwsa Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, Mayıs 2011.

VURAL, Feyzan Göher - VURAL, Timur: “Erzincan Türkülerinde Yer Alan Gül Motifinin Göstergebilimsel Açıdan İncelenmesi”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildirileri*, Erzincan 2016.

YANIKLAR, Burcu: “Türkülerde Sümbül”, *Çiçek Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Dergah Yay., İstanbul 2018.

ZİYADİNOVA, Elnara: “Kırım Tatar Halk Türkülerinde Sembol Olarak Bitkiler”, Çev. Burcu Kaçmaz, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 11, Güz 2006.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 16.08.2020

Kabul Tarihi: 24.08.2020

İLK TBMM BİNASI VE SİNOP VEKİLİ MEHMET ŞERİF BEY'İN MECLİS FAALİYETLERİ

Muzaffer YARDIMCI*

Öz

Türkiye'de 3. Selim zamanında Meşveret Meclisi ile başlayan halkın yönetime katılımı, 1877'de Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla en büyük aşamasına ulaşmıştı. 1878'te 93 harbi nedeniyle geçici olarak kapatılan Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması 30 yıl sonra 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile gerçekleşti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra 21 Aralık 1918'de kapatılan Meclis 12 Ocak 1920'de tekrar açılmıştır. Üç aylık kısa bir ömrü olan son Meclis'in Misak-ı Milli'yi kabul etmesi sonucu İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgaliyle tekrar kapanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Anadolu'da başlayan Milli Mücadele, İstanbul'un işgal edilmesiyle faaliyetlerine hız vermiş ve 23 Nisan 1920'de Ankara Ulus'ta yeni bir meclis olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, İttihat Terakki'nin Kulüp olarak inşa ettiği yeni bina da açılmıştır.

Bu yeni Meclisin açılış konuşmasını en yaşlı üye sıfatıyla Mehmet Şerif (Avcıoğlu) Bey yapmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı, Milli Mücadele, Şerif Bey, Birinci Meclis, Mustafa Kemal Paşa, Mebusan.

The First TBMM Building And Assembly Activities Of Sinop Deputy Mehmet Şerif Bey

Abstract

People's participation in administration, which started with Consultative Council (Meşveret meclisi) in the time of Selim the 3rd reached the greatest level with opening of parliament. Parliament, which got closed temporarily because of war of 93, would reopen 30 years later in 1908.

The parliament, which got closed in 21 December 1918 after Armistice Of Mudros, reopened in 12 January 1920. It lasted three months and Parliament got closed again when allied powers invaded İstanbul officially.

* İstanbul / Pendik-Hezarfen Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, muzafferyardimci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7564-5848.

Turkish war of independence, which started in Anotolia, accelerated its activities, and a new parliament: Turkish Grand National Assembly was opened in 23 April 1920 in Ulus/Ankara.

It was Mehmet Şerif (Avcıoğlu) who opened this new parliament in the position of the oldest member.

Keywords: *Opening Of Turkish Grand National Assembly, Turkish War Of Independence, Şerif Bey, First Parliament (Assembly), Mustafa Kemal.*

Birinci Meclisin Açılışına Giden Yol

30 Mart 1918'de Ege Denizi'ndeki Limni Adası'nda küçük bir liman kenti olan Mondros'ta Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan ateşkes antlaşmasıyla Osmanlı Devleti için bir savaş sona ererken Anadolu'da yeni bir mücadele başlayacaktı.¹

Anadolu'daki hareketin verdiği mücadele neticesinde, Damat Ferit hükümeti istifa etmiş ve Ali Rıza Paşa hükümeti kurulmuştu. Ali Rıza Paşa hükümeti, Sivas Temsil Heyeti'yle Mebusan seçimlerinin tekrar yapılması konusunda anlaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Mebusan Meclisi'nin Anadolu'da toplanmasını istiyordu.² Bunun kabul görmemesi üzerine Meclis-i Mebusan İstanbul'da toplandı ve tarihe son Osmanlı Meclisi Mebusan'ı olarak geçti.

Üç aylık kısa bir ömrü olan son Meclis'in Misak-ı Milli'yi kabul etmesi sonucu İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ettiler, yaklaşık 150 kişiyi tutukladılar ve Malta'ya sürgün ettiler.³ İki gün sonra parlamento protestolar altında oy birliğiyle faaliyetine son vererek kendini süresiz olarak tatil etti. Tekrar toplanamayan bu meclis 11 Nisan'da padişah tarafından nihai olarak feshedildi.⁴ 17 Mart 1920 tarihinde ise Mustafa Kemal Paşa, İslam alemine bir beyanname yayınlarak işgale tepki gösterecekti.⁵

Meclis'in fesholması üzerine Mustafa Kemal Paşa Ankara'da kurulacak bir meclis için seçim çağrısı yaptı. Yeni meclis için kolordu kumandanları ve valilerle temasa geçerek Ankara'da bir kurucu meclis (Meclis-i Müessisan) toplanması için mesaj gönderdi. Ankara'da toplanacak bu meclis Kurucu Meclis adını taşıyacak ve her livayı temsilen beşer üye seçilecek, seçimlere gayrimüslimlerin katılması sağlanacak, her fırkadan, zümreden ve cemiyetten Kurucu Meclis'e aday gösterilebilecekti. Seçimlerin hızlıca tamamlanabilmesi için yalnızca liva, il idare ve belediye meclis üyeleriyle, Müdafaa-i Hukuk Heyet-i merkezîyeleri oy kullanma hakkına sahip olacaktı.⁶ İstanbul Meclisi Mebusanı'ndan Ankara'ya gelenler bu meclise mebus olarak katılabileceklerdi.⁷

¹ Muzaffer Yardımcı, *Ziya Hurşit, Muhafif mi Suikastçı mı?*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s. 29.

² Süleyman Beyoğlu, "Kendi Kaderini Belirleyen Millet: Meclis-i Mebusan'dan Büyük Millet Meclisi'ne", *Modern Türkiye Tarihi*, Editör: Süleyman Beyoğlu - Ali Satan, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2014, s. 98-99.

³ Eric Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 227; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 81.

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010, s. 338.

⁵ Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014, s. 107.

⁶ Haz. Mustafa Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, TBMM Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2020; BCA, 490.1.0.0/34.141.2 - 1 ve 2 (19 Mart 1920), s. 72-73; İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 58.

⁷ Sebahattin Seleğ, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, Cilt: II, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002, s. 691.

Tüm bu hazırlıklardan sonra, yeni meclis Ankara Ulus'ta toplanacaktı. 1919 yılında Ankara, yirmi bin nüfusu ile gelişmemiş bir köy görünümündeydi. Ağaçtan, yeşillikten yoksun ve çıplak bir bozkırı andıran şehirde Taşhan, İttihat ve Terakki Kulübü (bugünkü TBMM), Hacı Bayram Camii, Cebeci Abidin Paşa Köşkü ve Keçiören Ziraat Mektebi gibi birkaç resmi taş bina mevcuttu.⁸ Meclis binası olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulüp olarak kullanmak üzere 1915'te halkın yardımlarıyla inşasına başladığı bina kullanılacaktı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kapatılması üzerine bu bina; Rumlar, Ermeniler ve Katolikler tarafından ibadethane olarak kullanmak için ayrı ayrı müracaatta bulunmuştu. Daha sonra askeri yetkililer bu binayı kolordu olarak kullanmak istemesi gibi duyumlar Ankara Valisi Hüseyin Azmi Bey'in 29 Aralık 1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda ifade edilmişti.

Yazılan yazıda binanın inşaatından dolayı, "3000 lira kadar ödenmemiş borcu olduğu, harap hali ile mukayese edildiğinde pek muhteşem olan bu binanın İbadethane veya Kolordu olarak kullanılmasının uygun olmadığı" belirtilmiş ve borcuyla birlikte Ankara Belediyesi'ne bırakılması istenmişti.⁹

Dahiliye Nezareti'nin, 12 Ocak 1919 da Ankara Valiliği'ne verdiği cevapta "Halkın yardımlarıyla belediye arsası üzerine yapılan ve borcu bulunan İttihat ve Terakki Kulübü binasının, borçları ile birlikte Ankara Belediyesi'ne devredilmesinin uygun olduğunu"¹⁰ bildirilmişti. Ancak daha sonra Maliye Nezareti'nden gelen yeni bir telgrafla kapatılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşınır ve taşınmaz tüm mal varlığının Hazine'ye devredilmesi istenmiştir.¹¹

Hazineye devredilen bu yer, yine aynı gerekçeyle, henüz ödenmemiş 3000 lira kadar borcunu üstlenmek şartıyla belediyeye terki Ankara Valiliği'nce bu sefer Maliye Nezareti'nden istenmiştir.

Maliye Nezareti Müsteşarı Mihran Efendi tarafından, 28 Nisan 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı; "Mahallinden alınan izahata göre 30-40 bin lira değerinde olan bu binanın böyle pek az bir bedelle belediyeye devri Hazine'nin menfaatlerine uygun düşmemektedir. Esasen arsa da belediyenin malı olmayıp metruk bir mezarlık yeridir. Bundan başka belediyeye terk bedeli bu binanın kıymetine nazaran hiç mesabesinde değildir. Arsanın belediyenin malı olduğu sabit olursa usulen belirlenecek bedel ile borçların Hazine'ce ödenmesi de mümkündür."¹² şeklindeydi.

Maliye, Dahiliye Nezaretleri ve Ankara Valiliği arasındaki yazışmalar bir süre daha devam etmiş ve "1 Şubat 1919 tarihli Meclis-i Vükela (İstanbul Hükümeti) kararı gereği İttihat ve Terakki Cemiyetinin tüm mal varlığının hükümete devredildiği ve gereğinin yapılması"¹³ istenmiştir. Böylece meclis binası olarak kullanılacak binanın belediyeye devri mümkün olmamıştır.

⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Bir Liselinin Milli Mücadele Anıları*, İstanbul 1971, s. 31-32.

⁹ Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 13-15; BOA, DH.UMVM, 97 / 10 - 1 (29 Aralık 1918).

¹⁰ Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 16; BOA, DH.UMVM, 97 / 10 - 2 (12 Ocak 1919).

¹¹ Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 18; BOA, DH.ŞFR, 615 / 66 (15 Şubat 1919).

¹² Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 20; BOA, DH.UMVM, 97 / 10 - 3 (28 Nisan 1919).

¹³ Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 36-38; BOA, MV, 214 / 51 (1 Şubat 1919).

Birinci meclisin toplanacağı yer olarak işte bu bina seçilmişti. Binanın yarım kalan tamiratında, çatısına dönecek kiremitler Ulucanlarda yapımı devam eden bir ilkokulun inşaatından sağlanmış, toplantı salonuna konacak sıralar ise yine bir ilkokuldan getirilmiş ve aydınlatma için gerekli avize yerine bir kahvehanenin büyük bir asma lambası kullanılmıştır.¹⁴

Açılışa Doğru

18 Aralık 1919 Perşembe günü Sivas'tan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, on dokuz kişiden oluşan heyet, üç binek otomobil ile 27 Aralık 1919 Cumartesi günü 9 gün süren bir yolcuğun ardından Ankara'ya gelmiştir. Bu seyahat süresince Kayseri ve Mucur'da birer gün kalmış, yedi gün ise yolda geçmiştir.¹⁵

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Ankara'da şehre girişlerinde, Kuvayı Milliye süvarileri ile halkın katıldığı büyük bir kalabalık tarafından sevinç gösterileriyle karşılanmışlardır. Bu an Ankara Valiliği'nin, Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta şöyle anlatılmıştır:

“Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları dün akşam saatlerinde Ankara'ya gelmişlerdir. Şehre girdikten sonra doğruca Hazret-i Bayram-ı Veli hazretlerinin türbelerini ziyaret etmişler ve sonra hükümet binası önünde toplanan binlerce ahali tarafından sevinç dolu alkışlarla karşılanmışlardır. Kurbanlar kesildikten sonra Padişahımıza ve devlet ve milletimizin saadetine dualar edilmiş ve ardından Mustafa Kemal Paşa tarafından aynı mealde bir konuşma yapılmıştır. Daha sonra kendisine valilikte ve kolordu komutanlığı dairesinde çay ve kahve ikram edilmiş ve ardından iki yıldır boş olan ve ikametlerine tahsis edilen Ziraat Mektebi'ne gitmişlerdir. Karşılama şehre üç saatlik mesafeden Ankara ve çevresinden gelen ahalinin katılımıyla başlamış ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye heyetleri ile binlerce Kuva-yı Milliye süvarileri bu karşılamaya iştirak etmiştir. Yüz binlerce ahali, kadın ve çocuklar da şehre bir saatlik mesafeden başlamak üzere hükümet binasına kadar karşılamada bulunmuştur. Gelen heyet pek sıcak ve samimi alkışlar içinde halkın arasından geçmiş ve bu sırada Ankara zeybekleri tarafından kılıç ve kalkan oyunu oynanmıştır. Karşılamada bulunanların önemli bir kısmı silahlı olduğu halde en ufak bir münasebetsizlik bile kesinlikle meydana gelmemiştir.”¹⁶

21 Nisan 1920'ye gelindiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki bütün askeri birlikler ile sivil idarecilere gönderdiği ve açılıştan önce yapılması gereken dini merasimlerin ne şekilde icra edileceğini ayrıntıları ile yazdığı “Kerim olan Allah'ın yardımıyla Nisan'ın 23. Cuma günü, Cuma namazına müteakip Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.” maddesiyle başlayan 6

¹⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 1. Baskı, Cantekin Matbaası, Ankara 1982, s. 125; Necdet Aysal, “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da İlk Günleri 'Ziraat Mektebi'”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 39, Mayıs 2007, s. 379.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II, 14. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 445; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: II, TTK, Ankara 1988, s. 498.

¹⁶ Haz. M. Şentop, *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, s. 65; BOA, *DH.ŞFR*, 655 / 59 (28 Aralık 1919).

maddelik bir beyanname yayınladı.¹⁷ Yayımlanan beyannameye uygun olarak meclis 23 Nisan 1920’de Cuma günü açıldı. Aynı zamanda mecliste vekil olan Emin Erkul, o anı şöyle anlatmakta:

“23 Nisan 1336 (1920) sabahı bütün Ankara halkı sokaklara dökülmüştü. Bilhassa Hacı Bayram Camii civarı mahşeri bir kalabalık tarafından işgal edilmekle kalmamış, civar evlerin içleri ve hatta kiremitlerine varıncaya kadar kadın, erkek ve çocuklarla dolmuştu. Bunlar camiden itibaren başlayacak olan merasimi seyre gelmişlerdi. Gerek bu cami gerek diğer camilerin minarelerinden ezanlar, tekbirler, selatü selamlar okuyan müezzinlerin ahenkdar sesleri durup dinlenmeden Cenab-ı Hakka karşı niyaz ve temennilerde bulunuyordu. Öğle namazını müteakip camiden çıkan bütün mebuslar başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere adeta bir kıta-i askeriye nizamında dizili olarak Millet Meclisi binasına doğru ilerlemeye başladılar. Mahzun fakat vakur çehrelerinde okunan azim ve iman ile halk safları arasından geçip Meclis binasına geldiler. Burada dualar okundu ve kurbanlar kesildi. Bunu takiben Meclise mektep sıralarından ibaret bulunan yerlerimize oturduk.”¹⁸

Böylece ilk meclis, törene müteakip saat 13.45’te İttihat ve Terakki Kulübü olarak yapılan binada açıldı.¹⁹

Mecliste İlk Konuşma ve Mehmet Şerif Bey

Meclisin en yaşlı üyesi sıfatıyla Sinop mebusu Şerif Bey geçici reisliğe, Bursa mebusu avukat Muhittin Baha ve Kütahya mebusu öğretmen Cevdet beyler de katipliklere seçildikten sonra²⁰ Şerif Bey kürsüye çıkarak,²¹ açış konuşmasını yapmıştır:

“Huzzarı kiram! (Muhterem topluluk!): İstanbul’un geçici olarak yabancı kuvvetler tarafından işgal olunduğunu ve bütün temel kurumlarıyla Hilafet makamının ve hükümet merkezinin bağımsızlığının iptal edildiğini biliyorsunuz. Bu duruma baş eğmek, milletimizin zorlanan yabancı köleliğini kabul etmesi demektir. Ancak tam bir bağımsızlık içinde yaşamak azmine sahip, ezelden beri hür ve serbest olan milletimiz bu köleliği kesinlikle red etmiş ve derhal vekillerini toplamaya başlayarak Yüce Meclisini oluşturmuştur.

Bu Yüce meclisin en yaşlı üyesi/geçici başkanı sıfatıyla ve ilahi tevfik (başarı) ile, milletimizin iç ve dış tam bağımsızlığı dahilinde mukadderatını bizzat ele aldığı ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisi’ni açıyorum.

¹⁷ Haz. M. Şentop, *Ankara’da Bir Meclis Doğuyor*, s. 74; ATASE, İSH, 272-203-1 (21 Nisan 1920).

¹⁸ Haz. Melih Tinal, *Operatör Doktor Emin Erkul, “Milli Mücadele Anıları”*, Zeus Yayınevi, İstanbul 2011, s. 61-62.

¹⁹ İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 36; Filiz Çolak, “I. TBMM’nin Devrimci Din Alimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXIII, Eylül 2015, s. 328.

²⁰ *TBMM Zabıt Cerideleri*, Cilt: 1, 1. Birleşim, 23 Nisan 1920, s. 2.

²¹ Güneş, *a.g.e.*, s. 70.

Kendisine bağlı olduğumuz en kutsal (başkanımız olan) bütün Müslümanların Halifesi ve Osmanlıların Padişahı Sultan 6. Mehmet Han Hazretlerinin yabancıların kayıtlarından kurtarılması ve onun ebedi saltanat ve taht merkezi olan İstanbul'umuz ile işgal altında ve türlü zulüm ve facialar içinde maddi ve manevi insafsızca imha edilmekte bulunan bütün mazlum vilayetlerimizin kurtarılması için başarı ihsan buyurmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ederim."²²

Bu sözlerle meclisin açılışı gerçekleştiriliyor ve ilk defa "Büyük Millet Meclisi" ifadesi Mehmet Şerif Bey tarafından kullanılıyordu.

Meclise verilecek isim açılıştan önce tartışma konusu olmuştu. Meclis-i Kebir, Meclis-i Kebir-i Milli, Türk Ocağı, Meclis-i Mebusan, Büyük Millet Meclisi gibi isimler gündeme gelmişti.

Daha sonra Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan'la imzaladığı ilk milletlerarası antlaşma olan, Gümrü Antlaşması'nda ise "Büyük Millet Meclisi" ifadesine "Türkiye" ismi eklenecekti. Esasında 23 Nisan 1920'de mecliste alınan ilk kararda "Türkiye Büyük Millet Meclisi" ifadesi kullanılmıştı.²³ Ancak kalıcı hale gelmesi 9 ay sonra oldu.

Mustafa Kemal Paşa'nın 8 Şubat 1921 tarihinden itibaren İcra Vekilleri Heyeti kararlarını Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla imzalamasından sonra "Türkiye Büyük Millet Meclisi" ismi süreklilik kazandı.²⁴

1843 Kırklareli Vize doğumlu olan Mehmet Şerif Bey, Priştine, Sakız, Ankara ve Kastamonu'da Maarif Müdürlüğü görevinde bulunmuş. 23 Nisan 1920'de Meclisin açılış konuşmasından sonra, Başkanlık Divanı oluşturulana dek Başkanlık görevini yürütmüştür. Mehmet Şerif Bey, meclisin ikinci toplantı yılında Milli Eğitim Komisyonu'nun sözcülüğünü yapmıştır.²⁵

Mehmet Şerif Bey'in Meclisteki Faaliyetleri

Mehmet Şerif Bey, Meclis açılış konuşmasından sonraki ilk faaliyeti; 7 Temmuz 1920'de bilgi almak amacıyla Adliye Vekili Celalettin Arif, Maarif Vekili Dr. Rıza Nur beylerin cevaplaması üzerine bir gensoru vermesiydi. Burada kısaca; mülkiye ve adliye memurlarının bazılarının soruşturma yapılmadan görevlerinden alındığı ve bunlarla ilgili kanun gereği ilk önce soruşturma yapılması ve bu soruşturma neticesinde gereken cezanın verilmesi gerektiği ile ilgiliydi.²⁶

Adliye vekili Celalettin Arif bey bu soruya bizzat cevap vererek:

²² TBMM ZC, Cilt: 1, 1. Birleşim, 23 Nisan 1920, s. 2.

²³ "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu kerre intihap (seçilen) edilen azalarla İstanbul Meclisi Mebusanı'ndan iltihak (katılan) azalardan müteşekkil bulunmasına karar verildi." *TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri*, 1. Cilt, *Kararlar*, s. 7; Suna Kili - Şeref Gözübayık, *Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s. 95, https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_008.pdf

²⁴ İhsan Güneş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 594.

²⁵ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt: 3, TBMM Yayınları, Ankara 1998, s. 865.

²⁶ *TBMM Zabıt Cerideleri*, 2. Cilt, 28. Birleşim, 5 Temmuz 1920, s. 188-189.

“Bendeniz, müsaade buyurun, adliyede epeyce icraat yaptım zannediyorum. Çünkü en birinci mesleğim rüşvete karşı müsamaha göstermememdir. Konya’ya gittim, Eskişehir’e gittim ve her nereden geçtim ise herkese alenen söyledim, rüşvete karşı ilanı muhasama (muhalet) eyledim, ya rüşveti öldüreceğim veya rüşvet beni öldürecek. Bu benim için bir prensiptir ve onun için çalışıyorum.”²⁷

der ve görevden alınan bazı memurların yaptığı eylemleri ve kanunsuz işleri meclis kürsüsünden anlatarak konuşmasını sürdürür.

Bunun üzerine Mehmet Şerif Bey,

“Efendiler; Celalettin Arif Beyefendi Hazretleri zannederim bendenizin takririni iyice okumamışlar veya anlamamışlar. Çünkü hiçbir vakitte demedim ki; filanca memur şöyle az olunsun, şöyle nasbolunsun, şöyle yapılsın. Evvela kanuna riayet olunsun diyorum. İşte takririm burada. Tekrar okunsun. Bir memurun azli lazım geldiği takdirde hemen azlolunmasını, hakkında tahkikatı iptidaiye icra edilsin. Suçu tahakkuk ederse ilgili mahkemeye verilsin, orada hüküm giysin ve o memur azlolunsun.”²⁸

der. Yapılan oylama neticesinde Mehmet Şerif Bey’in verdiği takrir red olunur.

18 Kasım 1920’de meclise “Sinop’ta köprü ve şosalar (taş kırıklar üzerine kum dökülerek yapılan karayolu) inşası” hakkında teklifi vermiştir.²⁹ Bu teklif Aralık ayının 9’unda Nafia Vekaleti’ne gönderilmiştir.³⁰

Yine aynı gün dul ve yetim maaşlarının arttırılması için de teklif veren Şerif Bey’in bu teklifi de değerlendirilmek üzere Maliye Vekaleti’ne gönderilmiştir.

Mehmet Şerif Bey 31 Mart 1921’de, “Sinop, Boyabat ve saire tariklerinin turuku umumiye mekanına ithali hakkında” kanun teklifi vermişti.³¹ 7 Şubat 1922’de bu kanun önerisinin bir an evvel neticelendirilmesi için bir önerge vermiş, ama bu kanun teklifi sonuçlanmamıştır.³²

7 Ekim 1922 tarihinde Sinop’ta Tersane denilen mahalde bulunan arsa üzerindeki binanın belediyeye terki hakkındaki kanunun tefsirine dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti ve Dahiliye Vekaleti tezkereleri ile Sinop Mebusu Şerif Bey’in, Sinop Tersanesi’ndeki binanın mahalli belediyesine terki hakkındaki takriri okunmuştur.³³ Takrirden;

“Bu bina belediyeye terk olunursa hem önünden geçen yol tevessü ederek iki kale kapısına giden en şerefli bir cadde meydana getirilecek ve hem de maruz arsaya mürur ve ubur (geçmek) ancak bu cihetten vaki olacağından böyle kaldığı takdirde hiçbir kıymeti haiz olmayan maruz arsaya büyük bir şeref ve kıymet bahşedecektir.”³⁴

²⁷ TBMM Zabıt Cerideleri, 2. Cilt, 28. Birleşim, 5 Temmuz 1920, s. 189.

²⁸ TBMM Zabıt Cerideleri, 2. Cilt, 28. Birleşim, 5 Temmuz 1920, s. 189-192.

²⁹ TBMM Zabıt Cerideleri, 5. Cilt, 99. Birleşim, 18 Kasım 1920, s. 406.

³⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, 6. Cilt, 111. Birleşim, 9 Aralık 1920, s. 271.

³¹ TBMM Zabıt Cerideleri, 9. Cilt, 14. Birleşim, 31 Mart 1921, s. 279.

³² TBMM Zabıt Cerideleri, 16. Cilt, 156. Birleşim, 7 Şubat 1922, s. 250.

³³ TBMM Zabıt Cerideleri, 23. Cilt, 114. Birleşim, 7 Ekim 1922, s. 305.

³⁴ TBMM Zabıt Cerideleri, 23. Cilt, 114. Birleşim, 7 Ekim 1922, s. 307.

Bu sözlerle birlikte ilk gündeme alındığında yeterli çoğunluk sağlanmadığı için³⁵ ikinci defa oylama yapılmış ve 145 oyla kanun kabul edilmiştir.³⁶

18 Kasım 1922'de, Sultan Vahdeddin Efendi'nin bir İngiliz harp gemisine binerek İstanbul'dan ayrılması üzerine İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey Meclis'te bir beyanat vermiş ve Vahdeddin Efendi'nin halifeliğinin düştüğünü söyleyerek yeni bir halife seçilmesini talep etmiştir. Meclisten “*fetva isteriz*” sözleri üzerine, Rauf Bey, “*fetva da hazırdu*” diyerek meclis kürsüsüne Şeriye Vekili Vehbi Efendi'yi davet etmiştir.

Vehbi Efendi, “*Makamı Hilafeti terk ve fırar ile hilafetten bil-fül feragat etmekle şeran münhali olur mu? El cevap - Allah-u alem bis-sevab (Doğruyu en iyi bilen Allah'tır) olur*” demiş ve Vahdetin'in halifeliği düşürülmüştür.³⁷

Sultan Vahdetin'in halifeliğinin düşürülmesi üzerine 19 Kasım 1922'de Şehzade Abdülmecid Efendi halife seçilmiştir.³⁸ Bunun üzerine mecliste yeni halife Abdülmecid Efendi'yi kutlamak ve kutsal emanetleri teslim etmek üzere, meclis kararıyla Başkanlık Divanı'nca seçilmiş olan dört üye ve kura ile seçilen 15 üye görevlendirilmiştir. Kura ile seçilen 15 üye arasında olan Mehmet Şerif Bey en yaşlı üye olarak bu 19 kişilik heyetin başkanlığını yapmış ve 24 Kasım 1922'de Abdülmecid Efendi'ye seçim tutanağını vermiştir.³⁹

Milletvekilliği süresince biri gensoru olmak üzere üç önerge veren Mehmet Şerif Bey açılış konuşması ile birlikte toplam 3 konuşma yapmıştır. Toplam 119 oylamaya katılıp 1 müstenkif (çekimser), 12 red, 106 kabul oyu vermiştir. Verdiği kabul oylarının dört tanesi gizli oturumlardadır. Gizli oturumlarda red ve çekimser oy kullanmamıştır.⁴⁰

Milletvekilliğinin sona ermesinin ardından Ankara'ya yerleşen Mehmet Şerif Bey, 1925 yılında vefat etmiştir. 1934 yılından sonra kabul edilen Soyadı Kanunu'ndan sonra ailesi Avgan ve Avcioğlu⁴¹ soyadlarını almıştır.⁴²

Sonuç

İlk Meclis Binası'nın inşasına 1915 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kulüp olarak kullanmak amacıyla yapılmıştır. İttihat Terakki Cemiyeti'nin kapatılmasından sonra değişik amaçlarla kullanılmak istenen bu bina hakkındaki bütün talepler İstanbul Hükümeti kararı gereğince reddedilmiştir.

Meclisin açılmasından sonra alınan ilk kararda, meclis için Türkiye Büyük Millet Meclisi ifadesi kullanılmıştır. 8 Şubat 1921'den sonra Türkiye Büyük

³⁵ TBMM Zabıt Cerideleri, 23. Cilt, 115. Birleşim, 9 Ekim 1922, s. 322.

³⁶ TBMM Zabıt Cerideleri, 23. Cilt, 115. Birleşim, 9 Ekim 1922, s. 323.

³⁷ TBMM Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 140. Birleşim, 18 Kasım 1922, s. 563-564.

³⁸ TBMM Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 140. Birleşim, 18 Kasım 1922, s. 564-565.

³⁹ TBMM Zabıt Cerideleri, 25. Cilt, 140. Birleşim, 20 Kasım 1922, s. 12-17; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt: 1, Ankara 1998, s. 286-287; Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013, s. 143-144.

⁴⁰ Mehmet Şerif Bey'in katıldığı oylamalar ve verdiği reyler ekte gösterilmiştir.

⁴¹ Fahri Çoker'in, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 3. cildinde bu soy ismi Avcıbaşı olarak geçmektedir. Güncel resmi TBMM Arşivi'nden yaptığımız taramada soy isminin Avcioğlu olduğunu tespit ettik.*

⁴² Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt: 3, s. 866.

Millet Meclisi adının kullanımı süreklilik kazanmıştır. Meclisteki ilk konuşmayı en yaşlı üyesi sıfatı ile Mehmet Şerif Bey yapmıştır.

Sultan Vahdettin'den sonra halife seçilen Abdülmecit'i tebrike giden, heyetin başkanlığını en yaşlı üye sıfatıyla yine Mehmet Şerif Bey yapmıştır. Mecliste 119 oylamaya katılan Mehmet Şerif Bey 3 kanun teklifi vermiştir.

Günümüzde de seçimlerden hemen sonra meclisin en yaşlı üyesi geçici TBMM Başkanı olarak ilk oturumu yönetmesi geleneği devam etmektedir.

Kaynaklar

1- Arşiv Kaynakları

TBMM Zabıtları ve Arşivi, TBMM Gizli Celse Zabıtları ve Arşivi.

2- Kitap ve Makaleler

AYSAL, Necdet: "Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da İlk Günleri "Ziraat Mektebi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 39, Mayıs 2007.

ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Cilt: II, 14. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

BEYOĞLU, Süleyman: "Kendi Kaderini Belirleyen Millet: Meclisi Mebusan'dan Büyük Millet Meclisi'ne", *Modern Türkiye Tarihi*, Editör: Süleyman Beyoğlu - Ali Satan, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2014.

DEMİREL, Ahmet: *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ÇOLAK, Filiz: "I. TBMM'nin Devrimci Din Alimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXIII, Eylül 2015.

ÇOKER, Fahri: *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt: 1, Ankara 1998.

ÇOKER, Fahri: *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt: 3, Ankara 1998.

GÜNEŞ, İhsan: *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNEŞ, İhsan: "Türkiye Büyük Millet Meclisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

KANSU, Mazhar Müfit: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. II, TTK, Ankara 1988.

KİLİ, Suna - GÖZÜBAYIK, Şeref: *Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.

LEWIS, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010.

SELEK, Sebahattin: *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, Cilt: II, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002.

SATAN, Ali: *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014.

ŞENTOP, Mustafa (Haz.): *Ankara'da Bir Meclis Doğuyor*, TBMM Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2020.

TINAL, Melih (Haz.): *Operatör Doktor Emin Erkul, "Milli Mücadele Anıları"*, Zeus Yayınevi, İstanbul 2011.

TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 1. Baskı, Cantekin Matbaası, Ankara 1982.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet: *Bir Liselinin Milli Mücadele Anıları*, İstanbul 1971.

ZURCHER, Eric Jan: *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

İnternet Adresleri

<https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayinlar.htm>

https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_008.pdf

Ek-1

Mehmet Şerif Bey'in katıldığı oylamaların isimleri ve verdiği reyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

KABUL	Bağdat Demiryolu Maişatı Hakkındaki Kanunun Kabulüne Rey
KABUL	Memalik-i müstahlasa ahalisinden temettü ve akar vergilerinin ve tehirden avdet edenlerden temettü ve akar ve emlak ve arazi vergileriyle küsuratı munzamanın istifası hakkında Kanun
KABUL	İhracat Kanununu Kabul Edenlerin Esamisi
KABUL	Temettü Vergisi Kanunu
RED	Tuz resmi kanununu kabul etmeyenlerin esamisi
KABUL	Damga Kanununu Kabul Edenler
KABUL	Ziraat Bankası Muvakkat Bütçe Kanunu
KABUL	Mektebi Harbiye talebesine verilecek Maaş Hakkında Kanun
KABUL	Bataklık kanunu
RED	Matbuat ve istihbarat bütçesi
KABUL	Cephe ve seferberlik zammı kanunu
KABUL	Harp kazançları vergisini verdiği rey
KABUL	Muvakkat Bütçe verdiği rey
KABUL	Zonguldak'ta Bir Hastane Kurulması için verdiği Rey
KABUL	Keçiözümlü Kükürt Fabrikası Maaşatına dair kanun
KABUL	Moskova Sefareti Harcirahtı hakkında kanunu verdiği rey
KABUL	Ağnam resminin tezyidi
KABUL	İstiklal madalyası kanununu kabul edenler
KABUL	Harbiye bütçesine üç milyon liranın verilmesine dair
KABUL	Matbaa alet ve edevatının gümrük resminden istisnası hakkındaki kanunu
KABUL	İnebolu - Ankara tarihi tahsisatı hakkındaki kanunu
KABUL	Ziraat bankası bütçesine dair olan kanunu
RED	Şehit zabitan ailelerine mafevk rütbe maaş tahsisine dair kanun layihasına dair kanun
KABUL	Maden kömürü ihracı hakkındaki kanunu kabul edenler
KABUL	Emniyeti Umumiye bütçesinde münakale icrasına dair kanunu kabul edenler
KABUL	Heyeti Vekileye itimat reyi verenler
KABUL	Posta ve telgraf bütçesine zam icrası hakkındaki kanunu
KABUL	Sinop Tersanesinin belediyeye terki hakkındaki kanunu kabul edenler
RED	Nisabi müzakere kanununun tadiline dair Bayezit Mebusu Doktor Refik Bey'e arkadaşlarının teklifi kanunisi-ne rey verenler
KABUL	Fıkarayı ahaliye tevzi edilmek üzere ormanlardan katolunacak mahrukut hakkındaki layiha-i kanuniye hakkında verilen reylerin
KABUL	1337 senesi Müdafaa-i Milliye Bütçesine verilen reylerin neticesi
KABUL	Erzurum-Erzincan ve Samsun-Havza şimendifer hututunun inşaatı ve Kızılırmak Nehrinin masarifi istikşafiyesi hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Zonguldak ve Ereğli Havzasında mevcut kömür tozlarının amele menafi-i umumiyesine dair Kanun
KABUL	28 Şubat ve 24 Mart 1337 tarihli Avans kanunlarına müzeyyel Kanuna verilen reyler
KABUL	Gümrük tarifesinin (B) ve (D) cetvelleri hakkındaki kanona itayı rey edenler
KABUL	Posta ve telgraf ücretlerinin artışı hakkında kanun
KABUL	Cebeli-bereket Mebusu Faik Beyin tedavi esnasında tahsisatının tam olarak verilmesine dair Divanı Riyaset karan için verilen reylerin neticesi
KABUL	Muhacirin şevkleri için yüz elli bin liranın avans olarak itası hakkındaki Kanunu
KABUL	Muafiyeti Askeriye Vergisi hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Türkiye - Rusya Muahednamesi hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
RED	İhracat Resminin ilgası hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık tevcihine dair Kanun hakkındaki reylerin neticesi
KABUL	Elviye-i selasede vergilerin sureti cibayetine dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	8 Ağustos 1335 tarihli Tahsil Emval Kanununun 3. maddesinin tadili hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Koçgiri hadisesi amilleri hakkındaki karara verilen reylerin neticesi

RED	Karesi Mebusu Vehbi Beyle arkadaşlarının Maliye Vekili Hasan Bey'e itimat beyan edilmesine dair olan takririne verilen reylerin neticesi
KABUL	Amasya'da Şefkati İslamiye Yurdu için Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye bütçesine beş bin lira tahsisat kabulüne dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Hiyaneti vataniye ile mahkum Yenişehirli Ethem Paşanın affı hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Düşmandan istirdad edilen ve edilecek olan mahaller ahalisine muavenet hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	İzinnamesiz akdi nikah ve izdivaçtan dolayı maznun ve mahkum olanların affına dair olan Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Nafia Vekili Rauf Beyin İstifanamesinin reddiyle teyidi intihabı
KABUL	Dahiliye Vekaletinin 1337 senesi bütçesinin 151. faslının birinci memurun harcırahı maddesine otuz bin lira tahsisat itasına dair kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Gaziantep ahalisine muavenet hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Buluşanı müddeti cezaiyelerini ikmal eden mahkuminin aflarına ve işgal olunan mahaller ahalisinden maznun ve müttehem olan cünha ve cinayet erbabi haklarındaki hukuku umumiye davasının teciline dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Mut kazasının Kale mahallesinde vaki mamüştemilat bir kıta hamam arsasının Mut kazası Belediyesine terkine dair kanuna verilen reylerin neticesi.
KABUL	Tecili takibat Kanununa verilen reylerin neticesi
RED	1337 senesi Posta ve Telgraf Müdüriyeti Umumiyesi bütçesine 40 bin lira tahsisatına dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Konya Darüleytami için Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye bütçesine zemaim icrasına dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Müdafaca-i Milliye bütçesine iki milyon liralık avans itası hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e itimat eden azayı kiramın esamisi
KABUL	Sene-i haliye Dahiliye Vekaleti bütçesinin 151. faslının dördüncü tahsisatı muhtelif maddesine ilaveten dört bin on lira tahsisat ilavesine dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Buluşanı müddeti cezaiyelerini ikmal eden mahkuminin aflarına ve işgal olunan mahaller ahalisinden maznun ve müttehem olan cünha ve cinayet erbabi haklarındaki hukuku umumiye davasının teciline dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Koçgiri hadisesinde duçar sefalet olanlara tohumluk ve yemeklik verilmesine dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	1337 senesi Muvazene-i Umumiye Kanununa verilen reylerin neticesi
KABUL	1338 senesi Muvazene-i Umumiye Kanununun üçüncü maddesine dair reylerin neticesi
KABUL	1338 senesi Avans Kanunu hakkındaki reylerin neticesi
KABUL	İstihlak hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Memaliki müstahsaladan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali menkule ve gayrimenkullerin idaresi hakkında kanuna dair
KABUL	Başkumandanlık müddetinin 5 Mayıs 1338 tarihinden itibaren 3 mah daha temdi hakkında Kamuna verilen reylerin neticesi
KABUL	1338 senesi ikinci Avans Kanununa verilen reylerin neticesi
KABUL	Kereste katına müsaade edilmesi hakkındaki Kanunun ikinci defa reye vaz'ı neticesi
KABUL	Elviye-i Selase de vergilerin sureti cibayeti hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
RED	Dahiliye Vekaletiyle ona mülhak devirin 1338 senesi bütçelerine ikinci defa verilen rey
KABUL	1338 senesi Üçüncü Avans kanununa verilen rey
KABUL	İcra vekillerinin sureti intihabı hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Elviye-i Selasede vergilerin sureti cibayeti hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
RED	Başaralı Mustafa, Efendinin affı hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Dahiliye bütçesinin harcırah faslına otuz bin lira ilavesine dair olan kanuna verilen rey
KABUL	28 Şubat 1338 tarihli Avans kanununun üçüncü maddesinin ilgasına dair Kanuna verilen reylerin neticesi
RED	Başaralı Mustafa, Efendinin affı hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Beşinci Avans Kanununa verilen rey
KABUL	Düşmandan istihlal edilmiş ve edilecek mahallere muavenet hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 tarihli kanuna müzeyyen kanuna verilen rey
RED	Memalik müstahlasaya gönderilecek istiklal mahkemeleri hakkındaki Adliye Encümeni mazbatasının maddelerine geçilmesi hakkındaki takririn ikinci defa reye vaz'ının neticesi
KABUL	Beşinci Avans Kanununa verilen rey
KABUL	Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin 1338 senesi bütçesine verilen reylerin neticesi

KABUL	Sinop'ta Tersane namıyla mevcut arazinin belediyeye terkine dair kanuna zeyil kanuna verilen rey
KABUL	Yahya Kaptan'ın ailesine hidematı vataniye tertibinden bin kuruş maaş tahsis edildiğine dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Boğazlayan Kaymakamı Esbakı Kemal Bey ailesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında kanuna verilen rey
KABUL	Ankara Mebusu sabıkı Atif Bey'e hidematı vataniye tertibinden bin kuruş maaş tahsisi hakkındaki kanuna verilen rey
KABUL	Hasbel lüzum bir mahalle izam kılınacak İmalatı Harbiye sivil ustalarıyla Levazımata Umumiye fabrika ve müessesatı sanatkarlarına harcırah itası hakkındaki kanuna verilen rey
KABUL	Büyük Millet Meclisi 1338 senesi bütçesine verilen rey
KABUL	Cami Beyin müstafı addedilmesi hakkındaki karara verilen rey
KABUL	Meclis memurından askere gidenlerin 1337 senesi maaşatı karşılığı olmak üzere avans mevkufatından sarfiyat ıcrası hakkındaki mazbataya verilen reylerin neticesi
KABUL	Anadolu ve Bağdat ve Uşak Afyon Karahisar Demiryolları verilen hakkında verilen rey
KABUL	Nisabı müzakere Kanununu muaddel 272 numaralı Kanunun tefsiri hakkındaki mazbataya verilen reylerin neticesi
KABUL	İstila zedelerine tavizan verilecek tohumluk bedeli hakkındaki kanun hakkında verilen rey
KABUL	Yedinci Avans Kanununa verilen reylerin neticesi
KABUL	Firarı asker ailelerini nefy edenler hakkında anket yapılması hakkındaki takrire verilen reylerin neticesi
KABUL	Sulh Heyeti Murahhasası masarif atı için tahsisatı munzamma ilavesine dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Varidat kanunu layihasının altıncı maddesinin tayini esamiyle reye vaz'ı neticesi
KABUL	Memurin muhakematına mütaallik vazafine sureti ifası hakkındaki 4 Temmuz 1337 Kanununun 4. maddesinin tadiline dair Kanuna verilen reylerin neticesi tarihli
KABUL	Jandarma muhassasat tezyidi hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Ergani Mebusu Nühzet Beyin mezuniyeti esnasında tam tahsisat almasına dair olan Divanı Riyaset Kararı verilen reylerin neticesi
KABUL	Kars Mebusu Fahreddin Bey'e tam tahsisatla mezuniyet itasına dair Divanı Riyaset kararına verilen reylerin neticesi
KABUL	Ceza Kanununun birinci babının beşinci faslına müzeyyel mevad hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Evkaf Vekaleti hidematı Umumiyesinin ifası için 20 Kanunuevvel 1838 tarihli Avans Kanununa verilmiş olan yedi yüz elli bin liralk tahsisata ilaveten dört yüz bir bin doksan dokuz liranın avans olarak itasına dair Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Sekizinci Avans Kanununa verilen reylerin neticesi
MÜSTENKİF	Nisab-ı müzakere Kanununun bazı maddelerinin tadili hakkındaki layiha-i kanuniyenin müstacel ruznameye alınması hakkındaki takrire verilen reylerin neticesi
KABUL	Bolu Mebusu Fuad Beyin tam tahsisatla mezuniyeti hakkındaki Divanı Riyaset kararına verilen reylerin neticesi
RED	Gümüşhane Mebusu Mehmed Şükrü Beyin tam tahsisatla kararına ikinci defa verilen reylerin neticesi mezuniyeti hakkındaki Divanı Riyaset
KABUL	Dersim Mebusu Ramiz Beyin tam tahsisatla mezuniyeti hakkındaki Divanı Riyaset kararına verilen reylerin neticesi
KABUL	Evkaf Vekaletinin 1339 senesi üç aylık muvakkat bütçesi hakkındaki Kanuna verilen reylerin neticesi
KABUL	Belediye reislerinin sureti intihabına dair Kanunun tefsiri hakkındaki mazbataya verilen reylerin neticesi
KABUL	Şer'iye Vekili Vehbi Efendiye istizah neticesi
KABUL (Gizli Celse)	Türkiye Büyük Miflet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Faşa Hazretlerine Başkumandanlık tevcihine dan* Kanunun müddetinin temdidı hakkındaki tayin esami neticesi
KABUL (Gizli Celse)	Karahisarı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Beyin; Aza Harcırahları Hakkındaki Takririnin İkinci Defa Reye sunulması
KABUL (Gizli Celse)	Nisabı Müzakere Kanununun Sekizinci Maddesinin Tadili Hakkında Layiha-i Kanuniye ye Verilen Reylerin Neticesi
KABUL (Gizli Celse)	İstiklal Mahkemeleri'nin Tatili Faaliyet Etmeleri hakkında Mersin Mebusu Salahattin Bey ve Rûfekası tarafından verilen Takririn Birinci Fikrasına Dair kanuna verilen rey

27 MAYIS 1960 SONRASI MERKEZ SAĞDA BİR SİYASAL AKTÖR OLARAK FERRUH BOZBEYLİ VE DEMOKRATİK SAĞ DÜŞÜNÇESİ*

Öğr. Gör. Dr. Murat KARATAŞ**

Öz

Tek Parti dönemi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde çıkan isimlerle kurulan Demokrat Parti (DP) Türkiye'yi 1950-1960 yılları arasında tek başına yönetti. DP'nin 10 yıllık iktidarı boyunca ortaya koyduğu birçok uygulama toplumda ciddi tartışmaya sebep oldu. 27 Mayıs 1960 darbesi DP'yi zorunlu olarak kapatırken, 27 Mayıs sonrasında kurulan Adalet Partisi (AP), kapatılan DP'nin mirasına sahip çıkma iddiasıyla siyasi faaliyete girişti. Kuruluşunda kadro ve ideoloji anlamında homojen nitelik taşımayan AP bu iddiasına 1965-1971 döneminde Türkiye'yi tek başına yöneterek gerçeklik kazandırdı. Ancak 1969 seçimleri sonrası AP içerisindeki parti içi muhalefet AP lideri Süleyman Demirel'i ülkede ve partide tek adamlık anlayışı kurmakla itham etti. AP'den ihraç edilenler Ferruh Bozbeyli liderliğinde Demokratik Parti (DKP)'yi kurdu. DKP, 1970-1980 döneminde 27 Mayıs'ın kapattığı DP'nin "946 Ruhu"nu temsil ettiği iddiasıyla faaliyette bulunan merkez sağ parti idi. Söz konusu dönemde DKP merkez sağın ana eğilimlerini temsil etmekle birlikte içinden çıktığı AP'den daha geleneksel ve muhafazakâr bir siyasal parti olma özelliği taşıdı. Türkiye'nin 1970'li yıllarında Bozbeyli siyasal yelpazedeki yerlerini "Demokratik Sağ" olarak tanımladı. Bu dönemde "Demokratik Sağ" kavramı ile Bozbeyli bir yandan Türk sağının geleneksel kodlarını sahiplenirken diğer yandan da aşırı sağ eğilimlere karşı yeni sağ bir ideolojinin de temellerini atmaya çalışmıştı. Başka bir şekilde söylemek gerekirse Bozbeyli bu çabasında Soğuk Savaş dönemi gerçeği olan Türk-İslam Sentezi yaklaşımını Kemalist ideoloji ile dengelemeyi hedeflemişti.

Anahtar kelimeler: 27 Mayıs, Merkez Sağ, Süleyman Demirel, Ferruh Bozbeyli, Demokratik Parti, Demokratik Sağ.

* Bu makale Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Mustafa Çolak gözetiminde tamamlanan "Türk Siyasal Hayatında Demokratik Parti (1970-1980)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Abdullah Gül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, murat.karatas@agu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1174-5828.

Ferruh Bozbeyle As A Political Actor On The Center Right After 27 May 1960 And Democratic Right Thought

Abstract

Democratic Party (DP), which was established by old members of one party period's Republican People's Party (RPP), managed Turkey as alone during 1950-1960. Many of the practices put forward by the Democrat Party during its 10-year rule caused serious controversy in society. While the coup of 27 May 1960 necessarily closed down the Democrat Party, the Justice Party (JP) founded after May 27 started political activities with the claim of claiming the legacy of the closed Democrat Party. The claim of JP, which does not have integrity in terms of staff and ideology in its establishment, occurred as a truth with its victory in the election to manage Turkey as alone during 1965-1971. However, after the 1969 elections, intra-party opposition within the JP accused the leader of the JP, Süleyman Demirel, of establishing a single-man understanding in the country and the party. Those expelled from the Justice Party founded the Democratic Party under the leadership of Ferruh Bozbeyle. The Democratic Party was the center-right party that operated with the claim that representation of the "1946 Spirit" of the Democrat Party, which was closed by May 27 in the 1970-1980 period. During the period in question, the Democratic Party represented the main tendencies of the center-right, but it was more traditional and conservative than the JP. Bozbeyle described their political spectrum as "Democratic Right" in the 1970s of Turkey. In this period, while Bozbeyle embraced the traditional codes of the Turkish right, he tried to lay the foundations of a new right ideology against extremist tendencies with the concept of "Democratic Right." In other words, Bozbeyle aimed to balance the Turkish-Islamic Synthesis approach, which is the reality of the Cold War period, with Kemalist ideology.

Keywords: May 27, Center Right, Süleyman Demirel, Ferruh Bozbeyle, Democratic Party, Democratic Right.

Giriş

Türkiye'de 1960'lı yıllar 27 Mayıs 1960 darbesinin gölgesinde yaşandı. Darbe bildirisinde 27 Mayıs'ın hiçbir kişi ve grubu hedef almadığı belirtilmesine rağmen darbeciler 1950-1960 döneminde ülkeyi tek başına yöneten Demokrat Parti (DP)'yi kapattı.¹ Türk siyasal hayatında DP'nin en önemli özelliği tek parti dönemi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde çıkan isimlerce kurulmasına rağmen 1946-1960 döneminde merkez-çevre denkleminde çevrenin sözcüsü olmasıdır. Bir başka deyişle siyasal ayrışmanın henüz "sağ-sol" şeklinde ayrılmadığı dönemde devleti kuran parti durumundaki CHP'ye karşı toplumdaki bütün muhalefet unsurlarını şemsiyesi altında toparlayabilmesidir. 27 Mayıs sonrası yeniden sivil siyasete dönüşme kararının alınması üzerine DP ve O'nun temsil ettiği "946 Ruhu"nu sahiplenen Adalet Partisi (AP) 11 Şubat 1961'de kurulmuştur.² Bu alanda AP tek parti olmamış Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) 27 Mayıs'ın kapattığı

¹ Suavi Aydın - Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 63.

² Filiz Demirci Güler, *Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi*, TODAİE Yayınları, Ankara 2003, s. 56.

DP'nin mirasına sahip çıkma iddiası taşımış ancak AP ilerleyen süreçte bu alanda rakipsiz kalmayı başarmıştır.

Diğer taraftan 1969 genel seçimleri sonrası AP içinde parti içi muhalefet ortaya çıktı. Bu muhalefet büyük ölçüde AP lideri Süleyman Demirel'in siyasal tasarruflarına karşı ülkede ve partide tek adamlık anlayışı oluşturduğu eleştirisi üzerine inşa edilmişti.³ AP içindeki "Yeminliler" ve "Hışım-lar" çatışması, bir ayrışma süreci ile sonuçlanmış ve AP'den "41'ler Hareketi" olarak nitelenen Demokratik Parti (DKP)'nin doğmasıyla sonuçlanmıştır.⁴ 27 Mayıs'ın kapattığı DP'nin mirasına sahip çıkma iddiası ile yola çıkan DKP'nin kuruluşunda Dr. Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan, Mehmet Turgut vb. AP tabanında karşılığı olan isimler yer aldı.⁵ DKP bu isimlerle girdiği 14 Ekim 1973 seçimlerinde aldığı %11.8'lik oyla AP'ye rakip olabileceğini gösterdi. Dönemde DKP, parti programında açık bir şekilde kendisini "sağ" olarak tanımlayan ilk siyasal parti oldu.⁶ Bunu yaparken de bir yandan erken Cumhuriyet dönemi ideolojik kodlarına dayanırken bir yandan da Soğuk Savaş döneminde dönüşen Türk sağının kodlarını da temsil etmeyi hedefledi. Özetlemek gerekirse Ferruh Bozbeyli DKP tecrübesinde, 1970'li yılların ilk yarısında Türk sağının geneline hükmetme çabasında olurken "Demokratik Sağ" kavramını da bir araç olarak kullandığını söylemek mümkündür.

Makalenin yazılmasındaki amaç "27 Mayıs Sonrası Merkez Sağda Siyasal Bir Aktör Olarak Ferruh Bozbeyli ve Demokratik Sağ Düşüncesi"nin yeri ve önemini göstermektir. Türk siyasal hayatının 1961-1980 döneminde dört kez İstanbul milletvekili olan Ferruh Bozbeyli 1961-1970 arasında AP Meclis Grubu Başkanvekilliği, üç dönem Meclis Başkan Vekilliği, üç dönem Meclis Başkanlığı ayrıca 1970-1977 arasında da Demokratik Parti (DKP) Genel Başkanlığı şekliyle sağ siyasette derin iz bırakmıştır. Türkiye'de soğuk savaş sürecinin tüm ağırlığıyla siyasal ve sosyal hayatı etkisi altına aldığı 1970-1980 döneminde Bozbeyli ortaya attığı "Demokratik Sağ" kavramı ile sağın bütün renklerini bir araya getirmeye çalışmıştır. Ancak Bozbeyli'ye dönemde başta Süleyman Demirel olmak üzere Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi siyasal liderlere karşı gerçeklerden kopuk idealist siyaset tarzının başarı getirmediğini söylemek mümkündür.

1. Ferruh Bozbeyli'nin Biyografisi

Ferruh Bozbeyli, 1927'de Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinde Sıddık Bey ve Firdevs Hanım'ın ilk çocuğu olarak dünyaya geldi. Sonraki yıllarda Bozbeyli'nin Şaziye, Recep, Galip isminde üç kardeşi oldu. Annesinin vefatı üzerine babası Hayriye Hanım'la evlenen Bozbeyli'nin bu evlilikten Niyazi ve Dilaver

³ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974, s. 377.

⁴ Erdoğan Teziç, *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1976, s. 345.

⁵ Demokratik Parti kısaltma olarak "DP"yi kullanmasına rağmen çalışmada Demokrat Parti (DP) ile olan ayrımı gösterebilmek için "DKP" kısaltması kullanılmıştır.

⁶ İhsan Tomuş, *Politikada 41 Yıl (1946-1987)*, İzgi Yayınları, Ankara 1999, s. 210-213; Mete Kaan Kaynar (Der.), *Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 155.

isminde iki kardeşi daha oldu.⁷ Sıddık Bey'in memuriyeti nedeniyle ilkokulu Pazarcık ve İslahiye'de, ortaokulu ise Gaziantep ve İskenderun'da tamamlayan Bozbeyli, Antakya Erkek Lisesi'nden 1947 yılında mezun oldu.⁸ Bozbeyli 1949 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başladığı yükseköğretim hayatını⁹ 1957'de tamamlayarak İstanbul'da avukatlığa başladı. 1959 yılında Afyonlu Güngör Hanım'la evlenen Bozbeyli'nin bu evlilikten Mehmet ve Emre isimli iki oğlu oldu.¹⁰

Milliyetçi-Muhafazakâr bir aile ortamından gelen Bozbeyli'nin düşünce yapısını yükseköğretim yaşamında başta Abdülaziz Bekkine olmak üzere Nurettin Topçu, İsmail Hami Danişment, Necip Fazıl Kısakürek, Semiha Ayverdi gibi isimler derinden etkilemişti.¹¹ Nitekim bu faktörlerin etkisiyle Bozbeyli öğrenciliği sırasında başkanlığını Sait Bilgiç ve Nurettin Topçu'nun yaptığı Milliyetçiler Derneği'nin yönetim kurulu üyeliğinde bulundu.¹² Dernek faaliyeti şeklinde gerçekleşen konferanslarda, toplantılarda milliyetçi-muhafazakâr aydınlar fikirlerini kamuoyu ile paylaşmıştı. Bu fikirlerden dönemde öne çıkanların en önemlisi Bozbeyli'nin de taraftar olduğu Ayasofya'nın müze olmaktan çıkarılarak tekrar camiye çevrilmesi olmuştu.¹³

DP'nin iktidarını bitiren 27 Mayıs 1960 darbesi Bozbeyli'nin avukatlık hayatını da etkilemiş ve onun darbe sonrası siyasi hayatını belirlemişti. Bozbeyli'ye göre 27 Mayıs 1960 darbesi bedavadan iktidar olma hevesi taşıyanların demokrasiye karşı giriştikleri bir hareket olup darbeciler milletin verdiği silahı, yine millete doğrultmuştu. Nihayetinde 27 Mayıs, darbeciler ve ona taraftar olanlar için bir bayram günü, onun mağdurları için ise bir matem günü olmuştu.¹⁴

27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında kapatılan DP'nin devamı iddiasını taşıyan Adalet Partisi (AP), 11 Şubat 1961 günü Ragıp Gümüşpala liderliğinde Cevdet Perin, Emin Açar, Ethem Menemencioğlu, İhsan Ünal, Kamuran Evliya-

⁷ İhsan Dağı - Fatih Uğur, *Yalnız Demokrat Ferruh Bozbeyli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

⁸ *Tarihe Düşülen Notlar 3 Meclis Başkanları ve Genel Kurul Konuşmaları (1920-2013)*, Ed. Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, Ankara 2013, s. 121.

⁹ Ailesinin maddi durumu yetersiz olan Bozbeyli, İstanbul'daki öğrencilik hayatı boyunca geçimini sağlamak için Tramvay İdaresi'nde bir gece işinde çalışırken kimi zamanda filmlerde figüranlık yapmıştır. Bozbeyli söz konusu dönemde baş rolünü Sadri Alışık'ın oynadığı "Yavuz Sultan Selim Ağlıyor" ve baş rolünü Ayhan Işık'ın oynadığı "İngiliz Kemal Lawrance Karşı" adlı filmlerde figüranlık yapmıştır. İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰ *TBMM Arşivi*, Ferruh Bozbeyli'nin Hal Tercümesi Kâğıdı (Millet Meclisi I. Dönem, Sicil No: 208).

¹¹ Tanel Demirel, "Ferruh Bozbeyli", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Muhafazakârlık*, Ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 570-575.

¹² İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, İstanbul 1977, s. 314; Ferruh Bozbeyli öğrenciliği sırasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti başkanlığı da yapmıştır. Başkanlığı sırasında Bozbeyli'nin yaşadığı en önemli olay "Fevzi Çakmak Olayı" olmuştur. Türk İstiklal Harbi'nin önemli isimlerinden biri olan Çakmak Nisan 1950'de vefat ettiğinde devlet radyosunda normal yayına devam edilmesi milliyetçi-muhafazakâr gençlik tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bozbeyli de İstanbul radyosu önünde gerçekleşen protesto gösterilerinde yer almış ve olaylardan sonra 15 gün hapis yatmıştır. İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 39.

¹³ Mustafa Özcanbaz, *Bir Sivil Siyaset Modeli Aydınlar Ocağı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s. 75-76; Murat Kılıç, *Türk Milliyetçiler Derneği (1951-1953)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 110-112.

¹⁴ İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 125.

oğlu, Muhtar Yazır, Necmi Öktem ve Şinasi Osma tarafından kuruldu.¹⁵ Yassıada Mahkemeleri'nde DP'li Osman Turan'ın avukatlığını yapan Bozbeyli, AP'nin kurucularından Tahsin Demiray'ın teklifi üzerine AP'ye üye olurken, kendisine AP'nin Marmara Bölgesi'ndeki il ve ilçe teşkilatlarının kurulması görevi verildi.¹⁶

15 Ekim 1961 günü yapılan genel seçimlerde Ferruh Bozbeyli AP'nin İstanbul milletvekili olarak TBMM'ye girdi.¹⁷ Meclis yeni darbe tehditlerinin gölgesinde açıldığında Bozbeyli AP meclis grubunda Milli Birlik Komitesi (MBK)'nin partiler ve milletvekilleri üzerindeki baskısını eleştiren bir konuşma yaparak grubun dikkatini çekmiş ve kısa süre sonra önce AP Grup Başkanvekili ardından da Millet Meclisi Divan Kâtipliği'ne seçilmiştir.¹⁸ Böylece meclis oturumlarında Başkanlık Divan Kâtibi olarak görev yapmakla birlikte AP'nin Grup Başkanvekili olarak yasama faaliyetlerine de katılan Bozbeyli partisinin meclis grubu adına söz aldığı Devletin Planlama Teşkilatı (DPT)'nin işlevinin özel sektörü engelleyici bir yapıda olmaması gerektiği ayrıca AP'nin Irkçı, Turancı veya Ümmetçi olmadığını vurgulayan konuşmalar yapmıştır.¹⁹ 1961 seçimleri hiçbir partiye tek başına iktidarı getirmeyen ülkede 1965 seçimlerine kadar sürecek koalisyonlar dönemini başlattı. Bu dönemde ilk koalisyon hükümeti darbelerle zorlamasıyla İsmet İnönü liderliğinde CHP-AP koalisyonu olurken²⁰ Bozbeyli de Millet Meclisi'nin 1. Dönem 2. Toplantı yılında AP'den Meclis Başkanvekili seçildi ve bu görevi dönem sonuna kadar devam ettirdi.²¹

10 Ekim 1965 genel seçimlerinde Süleyman Demirel liderliğindeki AP %52 oy alarak tek başına iktidara geldi. Ferruh Bozbeyli bu seçimde de AP İstanbul Milletvekili olarak Millet Meclisi'ne girdi.²² Seçimlerden sonra AP tarafından Meclis Başkanlığı'na aday gösterilen Bozbeyli, CHP'nin aday çıkarmadığı ortamda ikinci turda 354 oy alarak Meclis Başkanı seçildi.²³ Meclis Başkanı seçildiğinde 38 yaşında olması Bozbeyli'ye dönemde CHP lideri İnönü'nün "Genç Başkan" şeklinde hitabını doğurmuştur.²⁴ Millet Meclisi'nin 2. dönem

¹⁵ F. Hüsrev Tökün, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul 1965, s. 105; M. Serhan Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006, s. 38.

¹⁶ İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 124-142.

¹⁷ Bu seçimlerde AP ülke genelinde %34 oy alıp ikinci parti olurken 34 yaşındaki Bozbeyli de İstanbul'daki seçimlerde 299.000 oy alarak seçilmeyi başarmıştır. *TBMM Arşivi*, Ferruh Bozbeyli'nin Hal Tercümesi Kâğıdı (Millet Meclisi I. Dönem, Sicil No: 208); *TBMM Arşivi*, Ferruh Bozbeyli'nin Seçim Tutanağı (Millet Meclisi I. Dönem, 20.10.1961).

¹⁸ İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 164-167.

¹⁹ Mehmet Serkan Şahin, "Pazarcık'tan Parlamento'ya: Türk Siyasi Hayatında Ferruh Bozbeyli", *Uluslararası Cumhuriyet Döneminde Maraş Sempozyumu (15-16 Kasım 2013)*, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2014, s. 319.

²⁰ Dönemdeki koalisyon hükümetleri için bkz.: Nedim Yalansız, *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)*, Buke Kitapları, İstanbul 2006.

²¹ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 1, C: 9, (7.11.1962), s. 24-27.

²² *Milliyet*, 12 Ekim 1965.

²³ CHP seçim sürecinde seçtiyecek oyu olmadığı için aday çıkarmamış buna karşın Bozbeyli'ye kendi oylarıyla kazandığını göstermek için ilk turda boş oy kullanmıştı. İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 221; *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1965.

²⁴ İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 222.

3. toplantı yılındaki Millet Meclisi Başkanlığı seçimi AP içerisindeki ayrışmayı su yüzüne çıkarmıştı. Bozbeyli'ye göre bu süreçte Başbakan Süleyman Demirel kendisini yıpratmak için karşısına AP'li İsmail Hakkı Tekinel'i aday çıkarmıştı. CHP'nin yine aday çıkarmadığı ortamda Bozbeyli ancak üçüncü turda CHP'nin desteği ile 244 oy alarak Meclis Başkanı seçildi.²⁵

12 Ekim 1969 genel seçimlerinde AP %46 oy alarak iktidarını sürdüürken, Bozbeyli de bir kez daha AP İstanbul milletvekili seçildi.²⁶ Meclisin bu döneminde de Bozbeyli kendi adayını seçtirmek oya sahip olmayan CHP'nin desteği ile tek aday olarak girdiği seçimde 340 oy alarak²⁷ siyasi hayatında son kez Meclis Başkanı seçildi. Ancak Bozbeyli'nin Millet Meclisi Başkanlığı 15 Ekim 1970 tarihinde istifa etmesi ile son buldu.²⁸ 1969 seçimleri sonrası AP içerisinde Dr. Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan, Mehmet Turgut vb. isimlerce Genel Başkan Demirel'e karşı başlatılan muhalefet hareketi Bozbeyli'yi önce meclis başkanlığı görevinden sonra da AP'den istifa ettirdi.²⁹

AP'den ihraç edilenlerce 18 Aralık 1970 tarihinde kurulan Demokratik Parti'nin kurucuları 23 Aralık 1970 günü gerçekleştirdikleri toplantıda Ferruh Bozbeyli'yi oy birliğiyle Genel Başkan seçtiler.³⁰ Bozbeyli DKP Genel Başkanı olarak 6. Cumhurbaşkanı seçim sürecinde Eski Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'e partisinin oy vermediğini tescil etmek için aday olmuş ve bir anlamda seçimlerin kilitlenmesine neden olmuştur.³¹ 12 Mart dönemini bitiren 14 Ekim 1973 genel seçimlerinde Bozbeyli bu kez DKP'den İstanbul milletvekili seçilerek Millet Meclisi'nde yer aldı.³² Siyasi yelpazenin sağındaki parçalanmanın CHP lideri Ecevit'i umut olarak ortaya çıkardığı bu seçim dönemi hem Bozbeyli'nin hem de DKP'nin siyasi hayatını belirlemiştir. Bu dönemde Bozbeyli Demirel'in liderliğinde olmayan bir sağ koalisyon hükümetinde ısrar ederek kendisine siyasi gelecek kurmaya çalışmış,³³ ancak Demirel'in eski DP'lilerin affını sağlayarak 1975 Mart'ında I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni kurması ve 5 Haziran 1977 erken genel seçimlerinde alınan başarısız sonuçlar Bozbeyli'nin 18 Aralık 1977'de DKP Genel Başkanlığı'ndan istifasını doğurmuştur. Bu şekilde halkın artık kendisini siyasette görmek istemediğini düşünerek aktif siyasi hayatını sonlandıran Bozbeyli, 1978'de Türkiye İş

²⁵ Bozbeyli'nin Meclis Başkanı seçildiği 1 Kasım 1967 tarihinde CHP lideri İnönü günlüğüne "Meclis'te Başkan seçimi. Bozbeyli bizim yardımlarımızla seçildi." şeklinde not düşmüştür. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 1017.

²⁶ *TBMM Arşivi*, Ferruh Bozbeyli'nin Seçim Tutanağı (Millet Meclisi III. Dönem, 14.10.1969).

²⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 3, C: 1, (22.10.1969), s. 6-8; Bozbeyli hatıralarında seçimlerde CHP'nin kendisine oy verme nedeni olarak başkanlığı sırasında gösterdiği tarafsız yönetim anlayışını işaret ederken, bu yönetim anlayışının Başbakan Demirel'i rahatsız ettiğini ve AP lehine esnetilmesi yönünde kendisine telkinlerde bulunulduğunu ifade etmektedir. İhsan Dağı - Fatih Uğur, *a.g.e.*, s. 322-323.

²⁸ *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1970.

²⁹ Sadettin Bilgiç, *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 215.

³⁰ *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1970.

³¹ Rasim Cinsli, *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 347-356; Seçim süreci için, bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 12, (21.03.1973), s. 164.

³² *TBMM Arşivi*, Ferruh Bozbeyli'nin Seçim Tutanağı (Millet Meclisi IV. Dönem, 20.10.1973).

³³ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 190.

Bankası 54. Genel Kurul Toplantısı'nda yönetim kurulu üyeliğine seçilmiş³⁴ 1990-1992 yılları arasında da yönetim kurulu başkanlığı yapmıştır. Bunlara ek olarak Bozbeyli Türk siyasal hayatında yazma özelliği olan ender siyasi kişiliklerden birisidir. Yazdıklarına baktığımızda bunların siyasi içerikli olduğunu görmekteyiz.³⁵ Türkiye'nin 1960-1980 dönemi merkez sağ siyasetinde iz bırakan Bozbeyli, 28 Temmuz 2019 tarihinde vefat etmiş ve cenazesi Devlet Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.³⁶

2. 27 Mayıs Sonrası Merkez Sağın İdeolojik Bileşenleri

Türkiye'de siyasal partilerin kendilerini sağ ya da sol olarak nitelemesi 27 Mayıs 1960 darbesi sonrası uygulamaya giren 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ortamda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu durum ülkede 27 Mayıs sonrasına kadar siyasi partilerin belirli bir ideolojik duruşunun olmadığı anlamına gelmemelidir. Gerek II. Meşrutiyet gerekse de Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan partilerin kendilerini daha çok milliyetçi, muhafazakâr, liberal vb. kavramlar üzerinden tanımlama yoluna gittikleri görülmektedir. Bu noktada örneğin Cumhuriyeti kuran parti olma özelliği taşıyan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kendisini milliyetçi³⁷ olarak nitelerken, CHP içerisinden çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) liberal muhafazakâr,³⁸ Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ise liberal³⁹ olarak nitelemiştir. Türkiye'de çok partili hayata geçme kararı sonrası CHP içinden çıkanlarca

³⁴ *Milliyet*, 17 Haziran 1978.

³⁵ Bunlardan ilki *"Türkiye'de Siyasal Partilerin Ekonomik ve Sosyal Görüşleri (1969)"* başlıklı üç ciltlik çalışmadır. Bu çalışmada Bozbeyli, Birinci ve İkinci Kalkınma Planlarının TBMM'deki tartışmalarını meclis tutanaklarından hareketle vermiştir. Üç ciltlik çalışmadan hareketle başta CHP ve AP olmak üzere dönemdeki siyasi partilerin ekonomik ve sosyal görüşlerini görmek mümkündür. Bozbeyli'nin *"Demokratik Sağ (1977)"* başlıklı ikinci çalışması ise dönemde sola karşı saği tarif etme çabasının ürünü olma özelliği taşır. Bu çalışmada Bozbeyli, *"Demokratik Sağ"* kavramının ne olduğunu, ekonomik, siyasi, sosyal yönlerini ele alırken eğitim ve kalkınma, milli savunma ve dış siyaset, demokratik hukuk devleti anlayışını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. 5 Haziran 1977 erken genel seçimlerinde Demokratik Parti'nin aldığı sonuç üzerine aktif siyasi hayatını bitiren Bozbeyli, kurucu başkanlığını da yaptığı Türk Milli Kültür Vakfı'nda verdiği semineri *"Politika Sınavı (1978)"* başlığı ile yayımlamıştır. Bunlara ek olarak Bozbeyli siyasi hayatı boyunca yaşadığı bazı olayları birbirinin devamı olma özelliği taşıyan *"Birinci Cemre (1977)"* ve *"Alaca Siyaset (2000)"* isimli eserlerde hikâye tarzında vererek dönem tanıklığını ortaya koymuştur. Son olarak İhsan Dağı - Fatih Uğur'un Ferruh Bozbeyli'yle yaptıkları söyleşi sonucu ortaya çıkan *"Yalnız Demokrat Ferruh Bozbeyli"* başlıklı çalışma sadece Bozbeyli'nin hayatı hakkında değil, 1960-1980 dönemi Türk siyasi hayatına ışık tutacak bir hatıra kitabı olma özelliği taşımaktadır.

³⁶ *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 2019.

³⁷ Kahraman Yusufoglu, *Hatıralar Işığında Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*, Yılmaz Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 31; CHP, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, SCF denemesinin başarısızlığı vb. etmenlerin gölgesinde 1930'lu yıllar itibarıyla gerek siyasal gerekse ekonomik alanda devletçi nitelik alırken ideolojisi de altı ok ekseninde tanımlamıştır. Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

³⁸ Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, s. 224-232; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 125-142.

³⁹ Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s. 91-99; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 77-86; Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 72-74.

kurulan DP de kendisini CHP'ye göre liberal⁴⁰ olarak açıklamıştır. Buna ek olarak 1946-1960 döneminde evrensel değerleri kabul eden irili ufaklı pek çok siyasi parti ortaya çıkmakla birlikte bunlardan hiçbiri kendisini sağ ya da sol olarak kamuoyuna duyurmamıştır.

Yukarıda görüldüğü gibi Cumhuriyet'in kuruluşundan 1961 Anayasası'nın kabulüne kadar geçen süreçte ülkede siyasal hayat sağ ya da sol kavramları üzerinden gitmemiştir. Bundaki temel etmen 1923-1946 arası dönem için devlet iktidarının "6 ok" ekseninde şekillenmesi ve muhalefetin etkin bir şekilde ortaya çıkmasına izin verilmemesi olmuştur. Başkaya'nın da ifade ettiği gibi bu dönem ulus devletin önceliklerinin ortaya çıkardığı resmi ideolojinin inşası olma özelliği taşımıştır.⁴¹

Türkiye II. Dünya Savaşı sonunda gerek iç gerekse de dış şartların zorlamasıyla çok partili hayata geçmiştir. Her ne kadar 1946-1950 arası literatürde "çok partili" olarak ifade edilse de aslında "iki partili" bir özellik taşır. Zira söz konusu dönemde CHP ve DP'ye karşı farklı fikirler taşıyan partiler kurulmuşsa da bunlardan hiçbirisi söz konusu aktörlere karşı etkili olamamıştır.⁴² Bu durumun temel sebebi II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin girdiği erken soğuk savaş ortamı olmuştur. Başka bir şekilde söylemek gerekirse antikomünizm/komünizmle mücadele sürecinin başladığı bu dönemde hür Dünya'nın lideri durumundaki ABD değerlerinin Türkiye'de etkinliğini artırdığı süreç başlamıştır.⁴³ Dolayısıyla savaş sonrası yeni kurulan dünya sistemi içinde kendine yer bulmaya çalışan devlet akli söz konusu dönemde sistem karşıtı bir partinin etkin olmasını istememiş ve siyasal hayat sağ ve sol kavramları üzerinden şekillenmemiştir. Türkiye'de siyasal hayatın sağ ve sol kavramları üzerinden ayrışması ise 27 Mayıs 1960 darbesi ile olmuştur. Zira 27 Mayıs sonrası kabul edilen 1961 Anayasası Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren baskılanan sol düşünceye/siyasete kendini ifade etmek için meşru zemin sağlamıştır. Bu zeminde Türkiye İşçi Partisi (TİP)'nin kurulması, Doğan Avcıoğlu yönetiminde Yön ve Devrim dergilerinin yayınlanması CHP'nin kendisini "Ortanın Solu" olarak nitelemesi vb. gelişmeler yaşanırken, 27 Mayıs'ın kapattığı DP geleneği de kendisini sağ olarak niteledi.⁴⁴

Diğer taraftan 1946-1960 döneminde siyasal hayat sağ ve sol olarak ayrışması da DP, 27 Mayıs sonrasına merkez sağ diye etki edecek anlayışı da

⁴⁰ M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 51; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013, s. 17; Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 70.

⁴¹ Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2011, s. 36.

⁴² Bu partilerin en anlamlısı Sivaslı iş adamı Nuri Demirağ tarafından 5 Temmuz 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP) idi. Daha geniş bilgi için bkz.: Fatih M. Dervişoğlu, *Türkiye'nin Havaçılık Efsanesi: Nuri Demirağ*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

⁴³ Ertuğrul Meşe, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 60.

⁴⁴ Bozbeyli bu durumu sol çıkmadan sağın lafının olmadığını söyleyerek, "Manevi değerler ve din açısından bakarsanız Türkiye'de sağ yaşıyordu. Ama kimse onun adına sağ demiyordu (...) Muhafazakârlıktı. Ama muhafazakârlık da denmiyordu (...) Çünkü onun karşısında bir şey yoktu. Hayatın kendisiydi." şeklinde açıklamaktadır. İhsan Dağı - Fatih Uğur, a.g.e., s. 351.

bu dönemde oluşturmuştur. DP tarafından oluşturulan merkez sağ anlayış; millet iradesine inanma, halkın inanç, din, kültür, örf ve adetlerine saygı gösterme, milliyetçi-muhafazakâr, laik, antikomünist, liberal ve serbest piyasa ekonomisi taraftarı olmayı gerektirmiştir.⁴⁵ 27 Mayıs sonrası kapatılan DP'nin mirasına sahip çıkma iddiası taşıyan AP'de CHP'ye karşı 1960'ların sonuna kadar merkez sağın temsilcisi olmuştur. Dönemin sonunda ise ülkenin geçirdiği sosyo-ekonomik dönüşümün ve Soğuk Savaş'ın etkisiyle Türk Sağının temsilinde tek aktör olmaktan çıkmıştır. Çavuşoğlu'nun da ifade ettiği gibi bu dönemde merkez sağ ve diğer sağ partileri birbirinden ayıran nokta aşırılıklara olan uzaklıklarıdır. Bu anlamda merkez sağ aşırılıklara tam anlamıyla kapalı iken; diğerleri ise aşırılıkları belli oranda kendi bünyelerinde toplayabilen, aşırılıklara daha hoşgörülü partiler idi.⁴⁶ Göksu'ya göre ise merkez sağın siyasal kimliği iki ideolojik gelenekten beslenmektedir. Muhafazakâr demokrat gelenek ve siyasal İslamcı gelenek. Yine ona göre bu gelenek çevrenin dışlanmışlık hissini bastırılması ve merkezi ele geçirme arzusunun yerine getirilmesi açısından tercih ettiği ve destek verdiği ya da kendisini ait hissettiği siyasal kimlikleri belirlemede etkili olmaktadır.⁴⁷

Yukarıda ifade edildiği gibi DP'den AP'ye uzanan süreçte merkez sağ bir yandan Cumhuriyet'in tarihsel ve ideolojik mirasını sahiplenirken, bir yandan da tek parti döneminde CHP tarafından öteki durumuna düşürülen milliyetçi-muhafazakâr kitlelerin hassasiyetlerini dikkate almıştır. Bu noktada AP açısından duruma bakıldığında söylenenlere ek olarak Soğuk Savaş atmosferinde askerlerle de yakın ilişki kurarak siyasal hayattaki varlığını 12 Eylül 1980 darbesine kadar sürdürmeyi başardığını söylemek mümkündür.⁴⁸

3. Merkez Siyasette Çözülme Süreci ve Demokratik Parti'nin Kuruluşu

Dönemde merkez parti durumunda bulunan AP ve CHP için 1960'lı yılların ikinci yarısı bir çözülme sürecini içermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel sebep 27 Mayıs'ın ortaya çıkardığı uygulama sorunlarıdır. Başka şekilde söylemek gerekirse DP iktidarına son veren 27 Mayıs'ın ülkede ekonomik, sosyal ve yönetim istikrarı sağlamaktan uzaklaşıp bu alanlardaki sorunların daha da derinleşmesine sebep olmasıdır. Bunun doğal sonucu olarak siyasal partilerin kendi içinde farklı eleştiri süreçleri başlamıştır. Bu noktada ilk ciddi tartışma devleti kuran parti olma özelliği taşıyan CHP ve ülkede sosyalist bir iktidar kurma amacı taşıyan TİP içinde yaşananlardır. AP içindeki çözülme süreci bu tartışmaların hemen ardından yaşansa da ortaya çıkardığı sonuçlar açısından daha derin etkiler doğurmuştur.

Türk siyasal hayatının 27 Mayıs sonrası dönüşümündeki temel konulardan bir tanesi ülkede sol/sosyalist düşüncenin öne çıkmasıdır. 1961 Anaya-

⁴⁵ Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 39-50.

⁴⁶ Hüseyin Çavuşoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 19, S: 2, Elazığ 2009, s. 265.

⁴⁷ Vahap Göksu, "Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye'de Merkez Sağ ve Merkez Sol", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*, C: 8, S: 2, Sakarya 2013, s. 82-89.

⁴⁸ Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri: Bir İnkilabın Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 29.

sası'nın görece özgürlükçü ortamında bir sınıf partisi olarak ortaya çıkan TİP⁴⁹ bu durumun en somut örneklerinden biri olurken diğer örnekler ise Yön Dergisi⁵⁰ ve Milli Demokratik Devrim (MDD)⁵¹ çevresi olmuştur. Bu şekilde sol/sosyalist düşüncenin toplumun farklı katmanlarında karşılık bulmaya başlaması özellikle de CHP'nin gençlik tabanında TİP'e dönük kaybın yaşanması CHP içerisinde bir tartışma sürecinin başlamasına sebep olmuştur. İşte CHP lideri İnönü'nün 1965 seçimleri öncesi partisinin siyasi yelpazedeki yerini "*Ortanın Solu*"⁵² olarak açıklaması bu tartışma sürecinin merkezini oluşturmaktadır.

Diğer taraftan bu dönemde CHP içinde "*Ortanın Solu*" kavramının tercih edilmesiyle ilk kez ülkede siyasal yelpaze sol-sağ ekseninde bir bölünmeye gitmiştir. Bu doğrultuda AP'nin bu beyanı ganimet sayarak "*Ortanın Solu Moskova Yolu*" sloganını ortaya atmasıyla, Türkiye'de sol-sağ ayrışmasının halk sahnesindeki perdesinin de açıldığını söylemek mümkündür.⁵³ Bu şekilde farklı etmenlerin etkisiyle CHP'nin kendisini siyasi yelpazede sol olarak konumlandırması dönemde TİP dışındaki diğer partileri Türk sağının açık bir temsilcisi durumuna getirmiştir. Bununla birlikte ilgili partiler çeşitli siyasal yönelimleri ve kullandıkları kavramlarla toplum nezdinde kendilerini AP'den ayırmaya çalışmışlardır.

1965 seçimleri öncesi CHP, TİP ve AP arasında başlayan siyasi yelpazedeki konum üzerinden başlayan rekabet bununla sınırlı kalmamıştır. Bu noktada partiler arasındaki rekabet kısa süre içerisinde partilerin kendi içindeki tartışmaların da yükselişine tanıklık etmiştir. CHP içerisinde "*Ortanın Solu*" ile başlayan iç tartışma ortamı 1965-1972 sürecinde Bülent Ecevit ismini CHP'nin lideri durumuna getirirken Turhan Feyzioğlu ve Kemal Satır liderliğindeki gruplarında partiden kopuşlarına sebep olmuştur. Feyzioğlu liderliğindeki grup 12 Mayıs 1967'de Güven Partisi (GP)'ni⁵⁴ kurarken Satır liderli-

⁴⁹ Bir grup sendikacı tarafından 13 Şubat 1961'de kurulan TİP, Türkiye Sosyalist Partisi'nin bünyesine katılması ile canlanmışsa da Genel Başkanlığa Mehmet Ali Aybar'ın getirilişine kadar hiçbir varlık gösterememiştir. Partinin tüm niteliğini değiştiren, onu etkin bir siyasal güce dönüştüren, Mehmet Ali Aybar olmuştur. Jacob M. Landau, *Türkiye'de Aşırı Akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, Turhan Kitabevi, Ankara 1978, s. 175-243; TİP hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

⁵⁰ Yön Dergisi, Ankara'da 20 Aralık 1961'de yayına başlanan ve 27 Mayıs sonrası sol/sosyalist muhalefetin sözcülüğünü yapan haftalık dergi idi. Doğan Avcıoğlu'nun yönetimindeki dergi, 24 sayfa büyük boy halinde 222 sayı çıktı, 30 Haziran 1967'de son sayısı yayımlandı. Yön dergisinin ilk sayısında 531 kişinin imzası bulunan ünlü "*Aydınların Ortak Bildirisi*" yayımlandı. "*Yön Manifestosu*" olarak da bilinen Batılılaşmak, Kalkınmak ve Aydınlanmak taleplerini içeren bildiriye imza atanların sayısı daha sonradan 1042'ye yükseldi. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 49-68; Gökhan Atılğan, *Kemalizm İle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar Yön-Devrim Hareketi*, Yordam Kitap, İstanbul 2018, s. 239-263; Atıl Cem Çiçek, *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1971)*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 33-46.

⁵¹ Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket Yayınları, İstanbul 1972, s. 459-460.

⁵² Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 211; Hikmet Bila, *CHP Tarihi (1919-1979)*, Doruk Matbaacılık, Ankara 1979, s. 387-394; Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 82-84.

⁵³ Tanıl Bora, "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeler*, Der. İ. Özkan Kerestecioglu - G. Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 13.

⁵⁴ Tanju Tosun, *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*, Boyut Kitapları, İstanbul 1999, s. 98.

ğindeki grup 4 Eylül 1972'de Cumhuriyetçi Parti (CP)'yi⁵⁵ kurdu. Bu iki parti 4 Mart 1973'te Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)⁵⁶ adı altında birleşti. Bu dönemde CHP içinden iki yeni partinin ortaya çıkması Özdemir ve Heper tarafından merkez solda bir bölünme olarak değil aksine parti içerisindeki sağ grupların partiden ayrılması olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷

1961 Anayasası'nın görece özgürlükçü ortamında ortaya çıkan TİP örneğine bakıldığında ise 1965 seçimlerinde 15 milletvekili ile meclise girmeyi başaran bu partinin kısa süre içinde parti içi tartışma sürecine girdiği görülmektedir. Bu tartışma sürecinde partinin lideri Mehmet Ali Aybar'ın "Behice Boran- Sadun Aren kliğine" karşı zamanla ideolojik gücünü yitirmesi söz konusudur. Söz konusu süreçte Boran ve çevresi Aybar'ı liderliği suiistimal etmekle ve giderek parti içinde otoriter yönetim kurmakla itham ederken Aybar'ın "Macar İhtilali" ve "Prag Baharı" üzerine kurduğu "Güler Yüzlü Sosyalizm" eleştirisi TİP'in iki farklı bakış ekseninde ayrışmasına sebep olmuştur. Bu ayrışma süreci AP'nin 1969 seçimlerinden de galip çıkması üzerine ülkede sandık yolu ile sosyalist bir iktidar kurulamayacağı düşüncesinin sosyalist çevrelerde yaygınlaşması ve devrimin yolunun silahtan geçtiği düşüncesinin öne çıkması sonucunu doğurmuştur.⁵⁸

Diğer taraftan merkez sağı temsil eden AP içinde de kuruluşun gelen sıkıntılar dönemin sonunda partiden kopuşa neden oldu. AP, 27 Mayıs sonrası merkez sağda kendisine rakip olma ihtimali olan CKMP ve YTP'yi 1965 seçimleri ile etkisiz hale getirse de Demirel'in AP'yi kendi partisi haline getirme yolunda attığı adımlar parti içi muhalif grubu harekete geçirmiştir. 1969 seçimleri sonrası Demirel'in parti içi muhalefete hükümet listesinde yer vermemesi üzerine "72'ler Hareketi" adı altında muhalifler Demirel'e bir muhtıra vermişlerdir.⁵⁹ Demirel'in "Ben muhtırayla iş görmem."⁶⁰ şeklinde muhalifleri dikkate almaması ve onları kendi içinde parçalaması sonrası "41'ler" adını alan muhalefet 1969 hükümet bütçesine ret oyu vermiştir.⁶¹ Demirel dönemde ikinci kez hükümet kurma görevi alıp parti içi muhalefetin düşürdüğü listeyle yeni hükümeti kur-

⁵⁵ Erdoğan Günal, *Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni (1908-2008)*, Kara Kutu Yayınları, İstanbul 2009, s. 253; Kongar bu gelişmeyi, CHP içerisindeki son "devletçi-seçkinci" grubun ayrılması olarak değerlendirmektedir. Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 179.

⁵⁶ Gürkan Bozkır, "Cumhuriyetçi Güven Partisi", *İttihat Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, Ed. Turgay Uzun, Orion Kitabevi, Ankara 2010, s. 285.

⁵⁷ Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980), *Türkiye Tarihi*, C. 4, *Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayinevi, İstanbul 1989, s. 221; Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 181.

⁵⁸ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset (27 Mayıs-12 Mart)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 149-162; Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 250-251.

⁵⁹ *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1971, s. 16; Muhtırayı imzalayanlardan biri olan Mehmet Turgut hatıralarında sorunun kabine listesinde yer almaktan kaynaklanmadığını asıl sorunun 1969 seçimleri sonrası, hükümet kurulmadan, Demirel'in dostça davranışlarla kızgınlıkları giderip sorunların öne geçmemesinden kaynaklandığını söylemektedir. Mehmet Turgut, *Siyasetten Portreler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 371.

⁶⁰ *Milliyet*, 19 Ocak 1970.

⁶¹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 161.

duktan sonra “26’lar” olarak nitelenen ve aralarında Dr. Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan, Mehmet Turgut, Yüksel Menderes gibi isimleri AP’den ihraç etmiştir. Bu şekilde AP’den ihraç edilenler/istifa edenler, eski DP’lilerin de kendilerine katılmasıyla 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Parti (DKP)’yi resmen kurdular. 12 Mart 1971 Muhtırası’na kadar 42 seçim çevresinde teşkilatlanmasını tamamlayan DKP’nin kurulduğu sırada Millet Meclisi’nde 41, Cumhuriyet Senatosu’nda 8 üyesi bulunmaktaydı.⁶² Bozbeyli hatıralarında DKP’nin kuruluşu itibarıyla AP tabanında ciddi bir destek gördüğünü ancak muhtıranın ortaya çıkardığı belirsizliğin partinin gelişimini engellediğini ifade etmektedir.⁶³

4. Demokratik Parti’nin Siyasal İlkeleri ve Ferruh Bozbeyli

Daha önce de ifade edildiği gibi Demokratik Parti’nin kuruluşundaki en önemli etmen 27 Mayıs sonrası kapatılan DP’nin mirası olmuştur. Kurucular açısından “*Demokratik Parti*” isminin tercih edilmesi dahi bu etkinin önemini ortaya koyarken onlar bu durumu her fırsatta dile getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. 1970’li yılların başında DKP’nin 27 Mayıs’ın kapattığı DP’nin ardılı olma iddiası politik gerçekliği ifade etmese de partinin kendisine biçtiği temel amacı anlamak açısından dikkate değerdir. Zira seçmen nezdinde partinin kurucuları AP/Demirel’e karşı AP içerisinde ortaya çıkan bir hizip hareketi olmadıklarını anlatmak zorundaydılar. DKP tecrübesine sonuçları itibarıyla bakıldığında karşımıza çıkan tablo bir hizip hareketi olduğunu gösterse de DKP’nin dönemde kendisine biçtiği temel amaç sahip olduğu politik sermayenin oldukça ötesinde olmuştur.

AP içinden çıkanlarca kurulan DKP’nin kuruluş sürecinde kendine biçtiği rol AP’ye sadece rakip olmak değil aynı zamanda kapatılan DP’nin mirasına sahip çıkan tek parti olmaktır. DKP bu anlamda AP’yi kapsamaya çalışan bir şemsiye parti olma amacı taşımıştır. Bulut’un da ifade ettiği gibi faaliyette bulunduğu zaman diliminde DKP politik amacını, 27 Mayıs’ın kapattığı DP geleneğinin tek ve meşru temsilcisi olma üzerine inşa etmişti.⁶⁴ DKP dışında dönemde ortaya çıkan MHP ve MSP kendilerine böyle bir hedef koymamıştır. Bu bağlamda MHP lideri Alparslan Türkeş ve MSP lideri Necmettin Erbakan kendi siyasal alanları içinde siyaset üretme çabası güderken DKP lideri Ferruh Bozbeyli merkez sağ içinde bir anlamda tek sesli bir siyasal mücadele yürütmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Atagenç’e göre Bozbeyli’yi süreçte AP lideri Demirel’e karşı bu kadar cesaretlendiren etmen partinin kuruluş sürecinde Bayar ve Menderes gibi DP geleneğinin en öndeki soy isimlerinin DKP çatısı altında bir araya gelmiş olmalarıdır.⁶⁵

DKP’nin siyasal ilkeleri “*946 Ruh*” olarak ifade edilen oldukça idealist bir söyleme yaslanmakta olup genel itibarıyla merkez sağ siyasetin genel özelliklerini içermektedir. Bu noktada örneğin partinin 14 Ekim 1973 genel seçimle-

⁶² Sedef Bulut, *Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 150.

⁶³ Ferruh Bozbeyli, *Birinci Cemre (Siyasi Hikâyeler)*, Selçuklu Yayınları, İstanbul 1977, s. 121.

⁶⁴ Bulut, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁵ İhsan Ömer Atagenç, “Ferruh Bozbeyli’nin Siyasal Düşüncesinde ‘Demokratik Sağ’ Kavramı”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Kırklareli 2019, s. 136.

ri öncesi kamuoyuna açıkladığı seçim beyannamesi “946 Hareketinin Mana ve Felsefesi Etrafında Elele”⁶⁶ başlığını taşımaktadır. DKP bu beyanname ile bir yandan AP’ye karşı varlık mücadelesi verirken diğer yandan da 12 Mart sonrası CHP’nin Ecevit liderliğinde ortaya koyduğu siyaset anlayışına karşı tepki geliştirmiştir. Ayrıca DKP, bu seçim sürecinde “946 Ruhı” nitelemesiyle DP tarafından 1946-1960 döneminde çok sık kullanılan “Millî İrade” kavramını özdeş bir halde kullanmıştır.⁶⁷

Diğer taraftan DKP kalkınma kavramı dışında ülkenin altyapı meselesiyle ilgilenmezken kültür ve kimlik eksenli bir söylem üretmiştir. Soğuk Savaş’ın tüm ağırlığı ile Türkiye’nin ekonomik, siyasi ve sosyal hayatını etkisi altına aldığı atmosferde partinin programı cumhuriyetçilik ve milliyetçilik ilkelerine vurgu yaparak devletin kurucu ideolojisine oldukça seçici yaklaşmıştır. Bu noktada örneğin Cumhuriyetçilik ilkesi Cumhurbaşkanının bir dönemliğine doğrudan halka seçtirilmesini içerecek şekilde parlamenter demokrasinin güçlendirilmesini amaçlarken, Milliyetçilik ilkesi ise dönemin koşulları gereği komünizmle mücadele kavramı ile yoğrulmuş bir milliyetçilik anlayışını hedeflemiştir.

Türkiye’nin “Kalkınma Meselesi” 27 Mayıs sonrası dönemde siyasal partilerin temel sorun alanlarının başında gelmiştir. Öyle ki kalkınma, temelinde ekonomik yönü ağır basan bir kavram olarak tüm siyasal aktörlerin gündemini oluştururken bu aktörlerin konuya yaklaşımı ülkedeki sağ-sol karşıtlığının derinleşmesine de sebep olmuştur. Türkiye’yi 1965-1971 döneminde tek başına yöneten AP lideri Demirel’in kalkınma anlayışına yön veren husus ülkenin hızlı sanayileşmesine dayanıyordu. Bu gerçekleşirken ekonomi de özel sektöre daha fazla yer verilecek ayrıca serbest rekabetin ekonominin temel alanlarından biri haline gelmesi sağlanacaktı.⁶⁸ Diğer taraftan AP’nin hızlı sanayileşme hedefini kabul etmekle birlikte DKP parti programına manevi kalkınma kavramını dâhil ederek hem AP’ye karşı hem de aynı sosyo-ekonomik tabana seslendiği MHP ve MNP-MSP geleneğine karşı alan boşluğu oluşturmamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda DKP’nin milliyetçi-muhafazakâr yönü AP’ye göre çok daha baskın bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu durumu hem DKP’nin programında hem de Bozbeylî’nin yazılarında görmek mümkündür. Bu noktada örneğin Bozbeylî’nin düşünce dünyasında daha baskın hale gelen DKP’nin siyasal ilkeleri, AP, MHP ve MSP ile benzerlikler taşısa da bu konuda gerçeklerden kopuk idealist bir söylem izlenildiğini söylemek mümkündür. Buna ek olarak Bozbeylî, DKP politikalarına baskın bir biçimde etki eden görüşlerini “Demokratik Sağ” başlığı altında kamuoyuna açıklamaya çalışmıştır.

5. Ferruh Bozbeylî ve “Demokratik Sağ” Düşüncesi

DKP lideri olarak Ferruh Bozbeylî, 1976’da kaleme aldığı “Demokratik Sağ” başlıklı eserinde Türk siyasetinde bir ilke imza atarak partisinin siyasal yel-

⁶⁶ *Demokratik Parti Seçim Beyannamesi: 946 Hareketinin Mana ve Felsefesi Etrafında Elele*, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1973.

⁶⁷ *Demokratik Parti Tüzüğü ve Program*, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1970.

⁶⁸ Hulusi Turgut, *Demirel’in Dünyası*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul 1992, s. 251-281; Murat Arslan, *Süleyman Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 92.

pazedeki yerini “Sağ” olarak açıklamıştır.⁶⁹ Burada dikkat edilecek iki nokta vardır. Bunlardan ilki Bozbeyli tarafından demokratik sağ kavramının tercih edilme nedenleri, ikincisi de bu kavram ile Bozbeyli’nin kamuoyuna vermek istediği politik mesajın içeriğidir. Daha önce de ifade edildiği gibi Türkiye’de çok partili hayata geçişten 27 Mayıs’a kadar geçen süreçte merkez siyaseti oluşturan CHP ve DP kendilerini kitlelere ekonomi politikaları üzerinden anlatmayı denemişlerdi. 27 Mayıs sonrası kabul edilen 1961 Anayasası’nın oluşturduğu görece özgürlükçü ortamda ise siyasal hayat sol/sosyalist kavramları ile tanışmıştı. Dönemde kendisini sosyalist olarak niteleyen TİP’in kurulması ve toplumda taban bulmaya başlaması CHP’yi “Ortanın Solu” söylemine yiterken, AP ise kendisini “Antikomünist” olarak nitelemişti.⁷⁰ Bir başka şekilde söylemek gerekirse soğuk savaşın Türkiye’nin ekonomik, sosyal ve siyasal hayatını etkisi altına almaya başladığı 1960’lı yıllarda sağın bütün renklerine şemsiye görevi gören AP kendisini antikomünist/milliyetçi olarak nitelemesine rağmen “sağ” kavramını kullanmıyordu.

Bozbeyli başta AP olmak üzere MHP, MSP ile farklılıklarını seçmen nezdinde net bir şekilde açıklayabilmek için “Demokratik Sağ” başlıklı kitapta açıklamaya çalışmıştır. Söz konusu kitapta Bozbeyli, “Demokratik Sağ Düşünce” başlıklı yazıda neden bu kavramı kullandığını açıklarken aynı zamanda sol düşünceye karşı sağ düşüncenin pasifliğini eleştirmiştir. Ona göre Türkiye’de sağ tanımlayanlar hep solcular olmuş ve bu bağlamda sağın siyasal sınırları sol tarafından belirlenir hale gelmiştir. Bu ise sol karşısında pasif bir pozisyon almasını doğurmuştur. Kendileri tarafından sağın pasif durumuna karşı yapılan itiraz ise demokratik sağ düşüncüyü doğurmuştur.⁷¹ Demirel’e göre demokratik sağ kavramı ile Bozbeyli dönemde merkez sağın temsilcisi durumundaki Demirel’e karşı laiklik konusunda zorlayıcı bir söylem geliştirerek daha muhafazakâr bir düşünceye sahip olmuştur.⁷²

Ecevit’in liderliğinde solun ülkede yükselişe geçtiği dönemde siyasi yelpazenin sağında yer alan aktörlerin her biri sağ seçmene kendisinin daha milliyetçi olduğunu vurgulamıştır. Bu noktada Bozbeyli milliyetçilik anlayışını muhafazakâr bir kodla açıklamaya çalışırken onun millet tanımı Cumhuriyetin kurucu kadrosu tarafından ortaya konan ulus-devlet öncelikli ve Misak-ı Milli sınırlarını esas alan bir millet tanımı içermemiştir. Ona göre Türk milletinin sınırları “Ezelden ebade uzanan bir çizgide İslam öncesi dönemden başlayarak günümüze kadar gelen yüzlerce yıllık bir sürekliliği”⁷³ içermektedir. Ancak Bozbeyli’nin “milletin dinsiz olamayacağı” yaklaşımı antikomünist bir söylem içerme anlamında AP, MHP ve MSP’nin millet tanımıyla benzerlik taşımıştır. Buna ek olarak Bozbeyli 27 Mayıs sonrası toplum hayatında ileri-

⁶⁹ Ferruh Bozbeyli, *Demokratik Sağ*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 26-54.

⁷⁰ Nuran Kılağız, *Türk Siyasi Hayatında 1965 Seçimleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 218-220.

⁷¹ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 27.

⁷² Tanel Demirel, “a.g.m.”, s. 570.

⁷³ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 21.

ci-gerici kavramları üzerinden inanan insanlara karşı “gerici” kavramı ile bir ayrımcılık ve bir eşitsizlik yapıldığını söyleyerek bu durumun toplum hayatını tehdit ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴

Ecevit liderliğindeki CHP'nin “Düzen Değişikliği” vaadiyle toplumda karşılık bulmaya başlaması siyasi yelpazenin sağında “sol/komünizm” tehdidini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu vaadiyle CHP 1973 genel seçimlerinden tek başına iktidar olamasa da birinci olarak çıkmıştır. Seçim sonrasında Ecevit'in Erbakan liderliğindeki MSP ile koalisyon hükümeti kurması Bozbeyli tarafından Mayıs 1950'de iktidarı kaybeden CHP'nin 23 yıl sonra sağcı olduğunu söyleyen Erbakan tarafından iktidara getirilmesi olarak eleştirilmiştir. Ecevit'in düzen değişikliğinin uygulama aracı halkçılık olmuştur. Sosyal yapıyı milliyetçilik ve maneviyatçılık olarak tanımlayan Bozbeyli ise halkçılığı solda görmüştür. Ona göre halk ve halklar tabiri dönemde solun sloganları olup “vatanın bir bölümünü koruma ya da bir zümreyi üstün görme” anlayışını ifade etmiştir. Bu doğrultuda halk ve halklar tabiri ile solun toplumda ayrımcılık yaptığını söyleyen Bozbeyli mevcut düzenin korunmasından yana tavır alarak “...Düzeni namusluca ve dürüstçe hukuk ve kanunları adilce uygulamak yeterli olacaktır.”⁷⁵ şeklinde CHP'nin düzen değişikliğine karşı çıkmıştır. Bu şekilde Ecevit'in düzen değişikliği tezine karşı çıkan Bozbeyli dönemde Türk solu içinde kendine yaşam alanı açmaya çalışan ayrılıkçı Kürt soluna ve “proleterya diktatörlüğü” kavramı üzerinden Marksizmin bir sınıfsal tahakküm aracı olarak kullanılmasına da karşı çıkmıştır.⁷⁶

Diğer taraftan demokratik sağ düşünceyi siyasi, sosyal ve ekonomik yönden tanımlayan Bozbeyli, siyasi yapıyı cumhuriyetçilik ve demokrasi olarak açıklarken totaliter fikir ve baskı rejimlerinin sol düşünceye ait olduğunu öne sürmüştür. Demokratik sağın ekonomik yapısı, “hür teşebbüs inancıdır” diyerek yoksulluğu yenmenin en etkili yolunun bu olacağını iddia eden Bozbeyli'ye göre devlet, karakteri icabı dünyanın hiçbir yerinde iyi işletmeci olamamıştır. Özel teşebbüsün dinamik gücü ve kâr arzusu kalkınma yolunda çok önemli bir itici güçtür. Buradan da görüleceği gibi özel girişimciliğin ve sermayenin ekonomideki öncülüğünü kabul eden Bozbeyli açısından devlet sadece düzenleyici bir konumda olup piyasaya hiçbir şekilde taraf olmazken, bu durumun istisnası olarak iktisadi kalkınmada fert-cemiyet arasındaki dengenin cemiyet lehine olmasını istemektedir.⁷⁷ Bu bakış açısıyla Bozbeyli'nin erken Cumhuriyet döneminin toplumsal yapı inşasında ilham aldığı korporatist toplum modelinin cemiyet çıkarlarını ferdin önüne koyan anlayışını benimsediğini söylemek mümkündür.

Demirel'in liderlik anlayışının AP'yi kuruluş ilkelerinden ayırdığını ve bir anlamda bu durumun siyasal hayatı yozlaşmaya ittiğini düşünen Bozbeyli demokratik sağ düşünceyi ilkeli siyaseti ortaya çıkaracak panzehir olarak gör-

⁷⁴ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁵ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 26.

⁷⁶ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 29.

⁷⁷ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 35.

müştür. Bu doğrultuda Bozbeyli'nin demokratik sağ ile 1970'li yılların Türkiye'sinde siyasi yelpazenin sağı için bir gelecek projesi oluşturmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak onun bu oldukça iddialı gelecek projesi AP başta olmak üzere MHP ve MSP'ye karşı üstü örtülü bir eleştiri içermesi nedeniyle beklenen amaca hizmet etmemiştir. Buna karşın Coşkun gibi araştırmacılar Bozbeyli'nin demokratik sağ düşüncesini aynı dönemde Ecevit tarafından ortaya konulan "Demokratik Sol"⁷⁸ düşünceye nazire olarak değerlendirmektedir. Bozbeyli ise, "Demokratik Sol" düşüncüyü kendi kendisini tarif edemeyen ve kendi sınırını çizemeyen, zihinlerde karışıklık yaratan bir mefhum olarak nitelmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'de "Sol", "Ortanın Solu", hatta "Sosyalist" kavramlarının çok rahatça telaffuz edilmesine rağmen "Sağ" denildiği zaman büyük kıyametler koptuğunu söyleyen Bozbeyli, her çeşidiyle soldaki derli toplu görünüşe karşın bir an önce sağdaki dağınıklığın toparlanması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁹

Yukarıda da ifade edildiği gibi demokratik sağ kavramı biri sola karşı diğeri de sağın diğer aktörlerine karşı iki önemli sorun alanı ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilkinde Bozbeyli, sağın tanımlanmasını solun elinden almaya çalışırken solun kavramlarıyla sağı tanımlama gibi başka bir açmazla karşı karşıya kalmıştır. Başka bir deyişle onun sol karşısında sağı pasiflikten kurtarma çabası bu durumu ortaya çıkarmadığı gibi sağın pasif halini daha da pekiştiren bir sonuç doğurmuştur. İkincisinde ise Bozbeyli üstü kapalı bir şekilde AP, MHP ve MSP üzerinde hegemonya kurma çabası içerisinde olmuştur. Öyle ki Bozbeyli 1973 genel seçimleri sonrası ortaya çıkan hükümet krizleri sırasında kendisini ve partisini merkeze alan fikirleriyle sağ partiler arasında bir ittifak yerine kendisinin liderliğini öne çıkartmış bu ise kendisinin ve partisinin siyasi hayatını belirleyen bir gelişme olmuştur. Diğer taraftan gerek demokratik sol gerekse demokratik sağ düşünce kavramının dönemde siyasi yelpazenin sağında ve solunda beklenen başarıyı ortaya çıkarmadığını söylemek mümkündür.

Sonuç

Ferruh Bozbeyli, 1961-1977 yılları arasında siyaset yapmış, 1965 seçimleri sonrasında henüz otuz sekiz yaşındayken Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na seçilmiş ve 1970 yılında Adalet Partisi'nden ayrılan bir grup milletvekilinin kurduğu 27 Mayıs'ın kapattığı Demokrat Parti'nin devamı iddiasındaki Demokratik Parti'nin genel başkanlığını üstlenmiş önemli bir isimdir. Türk siyasetinin 27 Mayıs darbesinden sonraki olağanüstü döneminde AP'de görev alan Bozbeyli, ilkeli bir siyaset anlayışının Türk siyasi tarihindeki

⁷⁸ Alev Coşkun, *Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Sol*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1978, s. 39; Demokratik Sol, 1965'ten itibaren çeşitli vesilelerle CHP içinde ortaya atılan fikir, görüş ve söylemlerin 1970'lerde daha net ve tutarlı biçimde ifade edilmesiydi. Devletçilik yerine halkçılık, liberal kapitalizm yerine sosyal adaletçi bir ekonomik anlayış benimsenmişti. Demokratik Solun çoğulcu demokrasi anlayışı, temsili demokrasinin sınırlarını aşan, ekonomik boyutu olan ve katılımı esas alan bir tür demokrasiydi. Mustafa Çolak, *Karaoğlan Bülent Ecevit*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 148.

⁷⁹ Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s. 37.

nadir örneklerinden birisi olarak dikkat çekmiş ve farklı görüşlerden muhatapları nezdinde saygın bir konum elde etmeyi başarmıştır. Bu yüzdendir ki 1965 ve 1969 seçimleri sonrasında yapılan meclis başkanlığı seçimlerinin ikisinde karşısına ciddi bir aday çıkmamış ve muhalefet partilerinin (özellikle CHP) milletvekillerinden de oy alarak ittifakla meclis başkanlığına seçilmeyi başarmıştır. 1927 doğumlu olan Bozbeyli, Türk siyasi tarihinde bir kuşağı temsil etmektedir. Bu kuşağa bakıldığında Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Süleyman Demirel gibi siyasiler aşağı yukarı aynı dönemde siyaset sahnesine dâhil olmuşlar ve neredeyse hepsi 2000'li yıllara / vefatlarına kadar aktif siyasetle ilgili olmuşlardır. Bozbeyli ise 1970 yılında AP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan DKP'nin liderliğini üstlenmiş, partinin 1973 seçimlerinde yaklaşık %12 oy almasına ve TBMM'de 45 milletvekiliyle temsil hakkı kazanmasına rağmen 1977 seçimlerinde %1 oy alması üzerine aktif siyasi hayatını bitirmiştir. Bozbeyli'nin Türk sağının en tutarlı isimlerinden birisi olarak siyasi tarihte yerini aldığı söylenebilir. Gerek 1977-1980 arasında gerekse 1980 sonrasında sağ siyasetin bu önemli ismi siyasete davet edilmesine rağmen bu davetleri kabul etmemiştir. Kendisine yapılan teklifleri reddetmesinde siyasette yaşadığı tecrübelerin payının olduğunu söylemek mümkündür.

27 Mayıs 1960 darbesi ülkedeki ekonomik, siyasi ve sosyal sıkıntının kaynağı olarak gördüğü Demokrat Parti'yi kapatmıştır. DP'nin Türk siyasal hayatındaki önemi tek parti dönemi Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde çıkan isimlerce kurulmasına rağmen tek parti döneminde öteki durumuna düşen geniş kitlelerin sözcüsü olmasıdır. Başka bir şekilde söylemek gerekirse DP, 1946-1960 döneminde devleti kuran parti durumundaki CHP'ye karşı toplumdaki tüm muhalefet unsurlarına şemsiye görevi görmüştür. DP'nin darbe sonrası kapatılması onun toplumsal tabanının kim tarafından temsil edileceği sorununu ortaya çıkarmıştır. Adalet Partisi kapatılan DP'nin mirasına sahip çıkma iddiasıyla kurulmuştur. Kuruluşunda kadro ve ideoloji anlamında homojen bir nitelik taşımayan AP bu iddiasına 1961 ve 1965 genel seçimlerinde gerçeklik kandırırken 1965-1971 döneminde ülkeyi tek başına yönetmiş ve ayrıca CHP'ye karşı toplumdaki tüm muhalefet unsurlarını bünyesinde toplamayı başarmıştır. Ancak 1960'lı yılların ikinci yarısında Türk siyasal hayatı bir kriz sürecine girmiştir. Bu krizin sebepleri olarak 27 Mayıs'ın ortaya çıkardığı uygulama sorunları, 1961 Anayasası'nın oluşturduğu görece özgürlükçü ortamda sol/sosyalist düşüncenin toplumun farklı katmanlarında karşılık bulması vb. söylenebilir. Söz konusu krizden en fazla etkilenen ise Türk sağını/merkez sağını temsil eden AP olmuştur. Öyle ki AP'nin temsil ettiği merkez sağ içerisinde başlayan bu kriz önce iktidar daha sonra rejim krizi halini almıştır. Krizi yönetemeyen Demirel 12 Mart 1971 Muhtırası ile iktidarını yitirirken ülke yaklaşık üç yıllık süreçte partiler üstü hükümet modeli ile yönetilmiştir. AP krizinin merkez sola dönük sonucu ise CHP lideri Ecevit'in "Karaoğlan" nitelemesiyle 1973 seçimleri sonrasında toplumun geniş kitlelerinde umut olarak belirmesi şeklinde olmuştur.

1969 seçimleri sonrasında AP içerisinde yaşanan kriz temelde bir iktidar mücadelesi ve çıkar çatışmasıdır. Ancak bu süreçte çatışmayı derinleştiren ana nokta 27 Mayıs'ın kapattığı DP'nin mirasının paylaşılması olmuştur. 1946 şartlarında ortaya çıkan DP'nin tek parti dönemi CHP'sine karşı ortaya koyduğu siyasal mücadelenin 27 Mayıs sonrasında nasıl temsil edileceğine dönük ortaya çıkan süreç DKP'nin ortaya çıkmasındaki en temel etmenlerden biridir. 1970'lerin başında Ferruh Bozbeyli tarafından "946 Ruhü" olarak nitelenen DKP, dönemde AP/Demirel'e karşı 27 Mayıs'ın kapattığı DP'nin mirasını temsil etme ve merkez sağ birleştirme gibi ağır bir tarihsel rol üstlenmeye çalışmıştır. Bu süreçte DKP'nin siyasal duruşu Ferruh Bozbeyli'nin düşüncelerinde şekillenmiştir. Bozbeyli'nin siyasal yelpazedeki yerini belirleyen temel kavram ise "Demokratik Sağ" söylemi olmuştur. Soğuk savaşın tüm ağırlığıyla ülkeyi etkisi altına aldığı atmosferde Bozbeyli Sağ-Sol ayrımını kabul ederken kendisini siyasal yelpazede başında "Demokratik" nitelmesi bulunan "Sağ" olarak açıklamış ancak süreçte bu kavramın için dolduramamıştır. Dönemde CHP lideri Ecevit'in "Demokratik Sol" söylemine nazire yapan "Demokratik Sağ" kavramı ile Bozbeyli'nin geleneksel değerler ile Cumhuriyet değerlerini dengelemeye ve seçmen nezdinde AP lideri Demirel'e karşı bir üstünlük kurmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak burada Bozbeyli'nin Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş gibi siyasal liderlere karşı düştüğü temel açmazın -ki bu durum onun siyasi hayatını etkilemiştir- sağın kendi içindeki farklılıkları göz ardı etmesi ve kendi duruşunu en doğru duruş olarak görmesi olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

1. Resmi Yayınlar

TBMM Arşivi.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1961-1977).

Tarihe Düşülen Notlar-3 Meclis Başkanları ve Genel Kurul Konuşmaları (1920-2013), TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

72'ler Hareketi ve Demokratik Parti, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1971.

Demokratik Parti Tüzük ve Program, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1970.

Demokratik Parti Seçim Beyannameşi: 946 Hareketinin Mana ve Felsefesi Etrafında Elele, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1973.

2. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet, Milliyet.

3. Diğer Yayınlar

AHMAD, Feroz: *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

AKYAZ, Doğan: *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

ALBAYRAK, Mustafa: *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.

ARSLAN, Murat: *Süleyman Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

ATAGENÇ, İhsan Ömer: "Ferruh Bozbeyli'nin Siyasal Düşüncesinde 'Demokratik Sağ' Kavramı", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Kırklareli 2019.

ATILGAN, Gökhan: *Kemalizm İle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar Yön-Devrim Hareketi*, Yordam Kitap, İstanbul 2018.

AVŞAR, Abdülhamit: *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

- AYATA, Ayşe Güneş: *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.
- AYDIN, Suavi - TAŞKIN, Yüksel: *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2104.
- BAŞKAYA, Fikret: *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2011.
- BİLA, Hikmet: *CHP Tarihi (1919-1979)*, Doruk Matbaacılık, Ankara 1979.
- BİLGİÇ, Sadettin: *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- BORA, Tanıl: "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeler*, Der. İnci Özkan Kerestecioglu - Güven Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- BOZBEYLİ, Ferruh: *Türkiye'de Siyasal Partilerin Ekonomik ve Sosyal Görüşleri*, Ak Yayınları, İstanbul 1970.
- _____ : *Demokratik Sağ*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976.
- _____ : *Politika Sınavı*, Selçuklu Matbaası, İstanbul 1978.
- _____ : *Birinci Cemre (Siyasi Hikâyeler)*, Selçuklu Yayınları, İstanbul 1977.
- _____ : *Alaca Siyaset (Siyasi Hikâyeler)*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2000.
- BOZKIR, Gürcan: "Cumhuriyetçi Güven Partisi", *İttihat Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, Ed. Turgay Uzun, Orion Kitabevi, Ankara 2010.
- BULUT, Sedef: *Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- CİNİSLİ, Rasim: *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- CİZRE, Ümit: *AP-Ordu İlişkileri: Bir İnkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇAVDAR, Tevfik: *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- ÇAVUŞOĞLU, Hüseyin: "Türk Siyasal Hayatında Merkez Sağ Çizginin Kısa Tarihi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, Elazığ 2009.
- COŞKUN, Alev: *Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Sol*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1978.
- ÇİÇEK, Atıl Cem: *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1971)*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul 2016.
- DAĞI, İhsan - UĞUR, Fatih: *Yalnız Demokrat Ferruh Bozbeylî*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- DARENDELİOĞLU, İlhan: *Türkiye'de Milliyetçilik Olayları*, Toker Yayınları, İstanbul 1977.
- DEMİREL, Tanel: "Ferruh Bozbeylî", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce - Muhafazakârlık*, Ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- DERVİŞOĞLU, Fatih M.: *Türkiye'nin Havacılık Efsanesi: Nuri Demirağ*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007.
- EMRENCE, Cem: *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- EROĞUL, Cem: *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013.
- GÖKSU, Vahap: "Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye'de Merkez Sağ ve Merkez Sol", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Sakarya 2013.
- GÜLER, Filiz Demirci: *Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi*, TODAİE Yayınları, Ankara 2003.
- GÜNAL, Erdoğan: *Türkrasinin Yüzyıllık Serüveni (1908-2018)*, Kara Kutu Yayınları, İstanbul 2009.
- HEPER, Metin: *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul 2011.
- İNÖNÜ, İsmet: *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

KAYALI, Kurtuluş: *Ordu ve Siyaset (27 Mayıs - 12 Mart)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

KAYNAR, Mete Kaan (Der.): *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

KILAĞIZ, Nuran: *Türk Siyasi Hayatında 1965 Seçimleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

KILIÇ, Murat: *Türk Milliyetçiler Derneği (1952-1953)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

KİLİ, Suna: *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.

KONGAR, Emre: *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.

LANDAU, Jacob M.: *Türkiye’de Aşırı Akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, Turhan Kitabevi, Ankara 1978.

MEŞE, Ertuğrul: *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

MERT, Nuray: *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

ÖZCANBAZ, Mustafa: *Bir Sivil Siyaset Modeli Aydınlar Ocağı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.

ÖZDEMİR, Hikmet: *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

_____ : “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi C. 4, Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989.

SAYILGAN, Aclan: *Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket Yayınları, İstanbul 1972.

SENCER, Muzaffer: *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974.

ŞAHİN, M. Serkan: “Pazarcıktan Parlamento’ya: Türk Siyasal Hayatında Ferruh Bozbeyle”, *Uluslararası Cumhuriyet Döneminde Maraş Sempozyumu (15-16 Kasım 2013)*, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2014.

TEZİÇ, Erdoğan: *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1976.

TOSUN, Tanju: *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*, Boyut Kitapları, İstanbul 1999.

TÖKİN, F. Hüsrev: *Türk Tarihinde Siyasal Partiler ve Siyasal Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul 1965.

TUNAYA, T. Zafer: *Türkiye’de Siyasal Partiler (1859-1952)*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

TURGUT, Mehmet: *Siyasetten Portreler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

TURGUT, Hulusi: *Demirel’in Dünyası*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul 1992.

ÜNSAL, Artun: *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

YALANSIZ, Nedim: *Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)*, Büke Kitapları, İstanbul 2006.

YEŞİL, Ahmet: *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

YETKİN, Çetin: *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.

YUSUFOĞLU, Kahraman: *Hatıralar Işığında Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*, Yılmaz Basım Yayın, İstanbul 2011.

YÜCEL, M. Serhan: *Türkiye’nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006.

_____ : *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

ZÜRCHER, Erik Jan: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1992.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 30.09.2020

Kabul Tarihi: 14.10.2020

DEĞİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ*

Dr. Mahfi Eğilmez, Değişim Sürecinde Türkiye, Remzi Kitabevi, 13,4 cm x 19,8 cm, 19. basım, 2. hamur kağıt, 247 sayfa, İstanbul 2019, ISBN: 978-975-14-1853-1.

Dr. Mahfi Eğilmez tarafından yazılan bu kitapta Türkiye'nin değişim süreci ele alınmıştır. Bu çerçevede önce kapitalizmin gelişimi ve yaşanan siyasi ve ekonomik değişimlerden bahsedilmiştir. Eski ve yeni dünya düzenleri ele alınmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'nden devralınan yapı üzerinde durularak Türkiye'nin geçirdiği süreç anlatılarak diğer ülkelerle de karşılaştırılmıştır.

Yazar bu kitapta görüşlerini bir önsöz ve altı başlık altında ele almıştır. Her bölüm ayrı başlıklarla verilirken bunların altında üst ve alt başlıklar halinde konular belli bir bütünlük içinde kronolojik olarak verilmiştir.

Yazar bir ekonomist olduğu ve olayları daha çok ekonomik boyutuyla ele aldığı için doğal olarak ekonomik terimler kullanmıştır. Ekonomik terimler bazı yerlerde açıklanmakla birlikte bazı yerlerde okuyucuya bırakılarak bu kavramların tanımlarının araştırılıp öğrenilmesine vesile olmuştur.

Yazarın alanının uzmanı olduğu kitabın anlatımından anlaşılacakla birlikte yazar, konuyu hiç bilmeyen birinin eseri kolayca anlayacağı şekilde yazmıştır.

Birinci bölüm (s. 15-21) "Değişim" başlığı altında üç alt başlıktan oluşmaktadır. İlk alt başlıkta paradigmada; değişimden kastedilen paradigma değişimidir. Paradigma deyimi ise bakış açısındaki, algıdaki dönüşümü ifade etmektedir. Türkiye açısından 2000'lere gelinceye kadar dış politika alanındaki paradigma; ABD ve Avrupa'ya yönelik bir yaklaşım izlemektir. Ortadoğu, bu politikanın kabul ettiği bir alan değildir.

Türkiye'nin Ortadoğu politikasında 2000'li yıllardan itibaren paradigma değişiminin yaşandığı ve Türkiye'nin Amerika'nın teşvik etmesi ile Ortadoğu'nun liderliğine soyunarak ve 'altın kural'ın değiştiğini ve 'yurtta barış, dünyada barış' ilkesinden kopmaya başladığını belirten yazar 'altın kural'ın dışına çıkılmasının eski ve yeni modeli savunanlardan hangisinin haklı olup

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalı, meskure.yilmaz@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3396-2914.

olmadığını söylemenin kolay olmadığını ancak Suriyelilerin Türkiye'ye gelip yerleşmelerindeki gibi sonuçların Türkiye açısından ciddi sorunlar yarattığı görüşünün daha doğru görüldüğünü söylüyor.

Yazar birinci bölümün ikinci alt başlığı "DÖNÜŞÜMLER"de; değişimden daha kapsamlı olan dönüşüme Atatürk'ün yaptığı yenilikleri örnek olarak veriyor. Yine aynı bölümde "PİYASANIN ESNEKLİK KAZANMASI" başlığı altında da geçmişte yaşanan her olayın piyasaları uzun süre etkilediğinden bahsediliyor. Bu durumun günümüzde dijital bir dünyaya geçişle değiştiğini ve yaşanan bir olayın etkisinin bir anda bütün dünyada görülmekle birlikte bu etkinin kısa sürdüğüne değinilerek bunun üç temel nedeni olduğu belirtiliyor:

Birinci neden, sermaye hareketlerinin serbest bırakılması, ikinci neden küresel krizle birlikte ve özellikle de son bir iki yılda pek çok siyasal, sosyal, jeopolitik ve ekonomik sorunun peş peşe ve bazen bir arada yaşanmış olması, üçüncü neden ise küresel sistemdeki likidite fazlalığı şeklinde değerlendiriliyor.

"Yirminci Yüzyılın Öncesi ve Sonrası" adlı ikinci bölümde (s. 22-42) "SANA-Yİİ KAPİTALİZMİNİN YÜKSELİŞİ" başlığı altında "Ulus Devletlerin Doğuşu"nu ve 1648'de imzalanan Westfalya Anlaşması ile Avrupa'nın modern çağa geçmesi anlatılıyor.

İkinci bölümde "Kapitalizmin Yükselişi" alt başlığı altında, kapitalizmin sanayi devriminden önce tohumlarının atıldığı ama asıl çıkış ve yükselişin sanayi devrimiyle olduğu belirtilerek sanayi devriminin de üç aşamalı bir evrim geçirdiğinin üzerinde duruluyor.

"Kapitalizmin İlk Büyük Krizi" adlı alt başlıkta krizin çıkış nedeni ve Osmanlı Devleti'ni nasıl etkilediği üzerinde duruluyor.

İkinci bölümün ikinci büyük başlığı "YİRMİNCİ YÜZYIL". Bunun ilk alt başlığı "Birinci Dünya Savaşı"nın sebebi ile sonuçlarının etkisi anlatılmış.

"Yirminci Yüzyılda Olanlar" alt başlığında yazar "Yirminci yüzyıl, bütün önceki yüzyılların buluşlarının, icatlarının, keşiflerinin, sanat ve kültür birikiminin adeta bir patlamaya dönüştüğü bir yüzyıl oldu" şeklinde bir değerlendirme yapmış.

"Kapitalizmin İkinci Büyük Krizi" alt başlığı altında, 1929'da yaşanan krizin kapitalist sistemin karşılaştığı en büyük kriz olduğu bu nedenle milyonlarca insanın işini kaybetmesinden, ülkelerin milli gelirlerinin gerilemesinden ve ekonomilerinin küçülmesinden bahsediliyor. Devletlerin bu durumdan çıkmak için devletin müdahalesine imkân veren Keynes formülüne başvurdukları anlatılarak Türkiye'nin bu süreci uyguladığı devletçi politikalar sayesinde nispeten daha rahat atlattığı üzerinde duruluyor.

"İkinci Dünya Savaşı" adlı alt başlıkta savaştan sonra iki kutuplu dünyanın ortaya çıkışı ve bu savaşa katılmadığı halde Türkiye'nin savaştan nasıl etkilendiği anlatılmış.

"Soğuk Savaş" alt başlığında ise Sovyetler Birliği ile ABD'nin arasında her alanda yaşanan rekabetten söz edilerek bu süreçte Türkiye'nin durumu analiz edilmiş.

Üçüncü bölüm (s. 43-101) "Yirmi Birinci Yüzyılın Getirdikleri" ana başlığını taşıyor. "PARADİGMA DEĞİŞİM" başlığının altında "Soğuk Savaştan Küresel-

leşmeye” alt başlığının altında Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle kapitalizmin bir dünya sistemi haline gelmesi ve Türkiye’nin de bu sistemin içinde olmayı tercih ettiği anlatılmış.

“Neoliberalizm” alt başlığında kapitalizme giden süreç anlatılmış. Bu akımın destekçilerinin ne istediklerinin üzerinde durulmuş. Bir başka alt başlıkta “Kapitalizmin Sihirli Büyüme Öyküsü” anlatılırken “Kapitalizmin Üçüncü Büyük Krizi” kısmında da yaşanan krizler anlatılıyor. Daha sonra “Kapitalizm mi Kriz Yaratıyor Yoksa Değerler mi?” tartışması yapılarak Türkiye’nin yaşadığı krizlerden de bahsedilmiş.

“Ekonomik Yapı” temel başlığının altında; “Dünyanın Ekonomik Görünümü”, “Gelişmiş Ekonomiler”, “Gelişmekte Olan Ekonomiler”, “Yabancı Sermaye”, “Kırılgan Ekonomiler”, “Ahhap Çavuş Kapitalizmi”, “Sosyokültürel Yapı” gibi alt başlıklarda dünyanın farklı ülkeleri ve Türkiye ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Yazar, üzerinde önemle durduğu ahhap çavuş kapitalizmini şöyle açıklıyor; “ahhap çavuş kapitalizmi, serbest piyasa ekonomisinin özelliklerini taşıyan bir ortam görülür olmakla birlikte siyasi iktidara yakın olanların özel uygulamalardan yararlandığı ekonomik sistem olarak tanımlanıyor. Eş dost kapitalizmi de denilmiştir. Kitapta yasal olmayan ya da kurallara uymayan işlerin bir veya birkaç kez tekrarlanması durumunda buna ahhap çavuş kapitalizmi yerine yolsuzluk demenin daha doğru olacağına dikkat çekiliyor.”

Üçüncü bölümde “SİYASAL YAPI” başlığının altında “Demokrasi” ve “Ahhap Çavuş Demokrasisi” alt başlıklarında demokrasinin doğuşu ve demokrasinin ilkeleri anlatılmış.

Üçüncü bölümde “YENİ DÜNYA” başlığının altında “Küreselleşme”, “Küresel Krizin Çıkışı ve Yayılışı”, “Küresel Kriz Sonrası Yeni Düzen”, “Kapitalizmin Sonu mu Geliyor?”, “Piyasa Aldırmazlığı”, alt başlıklarında hem dünyada değişen dengeler (SB’nin dağılması) hem de Türkiye ile ilgili yorumlara yer verilmiş. “Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Ders Çıkarılacak Bir Örnek Olay: Venezuela” başlığı altında Venezuela’nın tarihi sürecinden itibaren yaşadığı ekonomik ve siyasi süreç ayrıntılı olarak incelenmiş.

Aynı bölümde “ESKİ DÜNYAYA DÖNÜŞ EMARELERİ” başlığı altında “Brexit ve İngiltere’nin AB’den Kopuşu” ve “AB’nin Geleceği” tartışılmış. “Trump’ın Başkanlığı ve ABD” başlığı alt başlığında kapitalizmin ilkelerinden ve kronolojik olarak kapitalizmin şampiyonu olan ülkeler incelenerek Türkiye’nin nasıl etkileneceği ele alınmış.

Dördüncü bölüm (s. 102-167) “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne” başlığını taşıyor. Bu ana başlığın altında “TÜRKİYE’NİN OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDAN DEVRALDIĞI YAPI” başlığı altında “Antlaşmalarla Çizilen Çerçeveler, Çanakkale Savaşı ve Osmanlı Topraklarının Savunması”, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Bilgisi Dışında Topraklarını Paylaşma Kararı Alınıyor: Sykes-Picot Antlaşması”, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Silahları Elinden Alınıyor: Mondros Silah Bırakma Antlaşması (Mondros Mütarekesi)”, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Bilgisi Dahilinde Topraklarının Batılı Devletlerce Paylaşılması: Sevr Antlaşması”, “Fransa İle Ankara Antlaşması 1921”, “Mudanya Ateşkes

Antlaşması”, “Milli Mücadelenin Bilinmeyen Yanları”, “Lozan Antlaşması”, “Lozan Antlaşması’ndan Sonraki Çözümler”, “Din ve Bilimin Etkileşimi”, “Eğitim Altyapısı”, “Ekonomik Yapı” alt başlıklarında tarihi süreç siyasi, ekonomik ve bilim alanlarını içine alacak şekilde analiz edilmiş.

Aynı bölümde “MALİ YAPI” başlığı altında “Kapitülasyonlar”, “Dış Borçlar”, “Mali Bağımsızlığın Yitirilmesi ve Düyun-u Umumiye”, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Bugüne Kişi Başına Gelir” alt başlıklarında Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonlar, dış borçlar (ki bunların döviz ile alınması) ve nihayetinde gümrüklerini ve gelirlerini yabancıların denetlediği “Reji İdaresi-Düyunu Umumiye İdaresi”nin ortaya çıkması anlatılıyor. Bu yapı ile de Osmanlı Devleti’nin önce mali sonra da siyasi bağımsızlığını kaybetmesinin üzerinde duruluyor.

Yine aynı bölümde “TÜRKİYE CUMHURİYETİ” başlığı altında “1923-1938 Atatürk Devrimleri ve Gerçek Yapısal Reformlar”, alt başlığında siyaset, eğitim, hukuk, ekonomi, kültür, sanat ve spor alanlarında yapılan yenilikler anlatılmış.

“Liberal Politikalar Dönemi (1923-1929)”, alt başlığında “1923-1929 döneminde bütün varlığını önce peş peşe yaşanan savaşlardan sonra Birinci Dünya Savaşı’nda ve en sonunda Kurtuluş Savaşı’nda tükenmiş olan bir toplumun kurduğu yeni devletin başarı öyküsünü anlatmaktadır.”

“Devletçi Politikalar Dönemi (1930-1949)” alt başlığında ise 1930 yılında Merkez Bankası’nın kurulmasının önemi, Türk Parasını Kıymetini Koruma Kanunu’nun çıkarılmasıyla ülkeye döviz giriş çıkışının devlet denetimine alınması ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın sağladığı faydalar anlatılmış.

“Liberal Politikalara Dönüş Dönemi (1950-1960)”, Demokrat Parti iktidarı ile yabancı sermayenin Türkiye’de faaliyette bulunabilmesi ve ekonomiye katkı yapabilmeye için Petrol ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’nun çıkarılması üzerinde durulmuş.

“Planlı Karma Ekonomi (1961-1979)” bu alt başlıkta 1950-60 arası uygulanan plansız ve programsız uygulamaların sıkıntıları dikkate alınarak planlı ekonomiyi yürütmek üzere Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulması ve planlı ekonomiye geçilmesi ele alınmış.

“Piyasa Ekonomisine Geçiş Dönemi (1980-2001)” Yazar, bahsi geçen yıllarda yaşanan krizler ve Türkiye’nin 2017 itibarıyla iç borçları toplamının 574 milyar TL’ye, toplam borç stokunun 893 milyar TL’ye ulaştığına dikkat çekerek Cumhuriyet’i kuranların imparatorluğu batıran nedenlerin en başında mali bağımsızlığın kaybedilmesinin geldiğini gördükleri için çekilen birçok sıkıntıya karşın ülkeyi dış borçlanmaya sokmamaya özen göstermişlerdir.

“Müdahaleli Piyasa Ekonomisi Dönemi (2002 ve devamı)” Türkiye’nin 2001’de tarihinin en büyük ekonomik krizine girdiğini fakat krizden çok hızlı bir şekilde çıkarak bir yıl sonra tekrar büyümeye başladığının üzerinde durularak krizden çıkış amacıyla 2001 ve 2002 yıllarında uygulanan istikrar programına IMF destek olduğu belirtilmiş.

“Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik Büyümesinin Değerlendirilmesi” tablo halinde verilmiş ve “Aynı Yönde Yürüyen İki Ekonomi: Güney Kore ve Türkiye” alt başlığında iki ülke karşılaştırılmış.

“DEĞİŞEN TÜRKİYE” başlığı altında “Esnafın İktidara Gelişi” alt başlığında esnafın iktidarda yer alması anlatılmış.

“Esnaf Sosyolojisi” başlığı altında günümüzde Osmanlı döneminden intikal eden usta-çırak bazı geleneklerin devam ettiğinin üzerinde durulmuş.

“Esnaf Burjuvazisi” alt başlığında Türkiye’de sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşmadığı, burjuva olmanın kolay bir şey olmadığı Türkiye’deki burjuvaların görünüşte burjuva olduklarına değinilmiş.

“Değişen Türkiye’nin Ekonomisinde Eski Durum” bu başlıkta 2002’den 2016’ya kadar olan ekonomik durum tablolarla verilmiş. Türkiye’nin Menderes ve Özal dönemlerinden sonra bu dönemlerde de yine borçlanarak ve mevcut varlıkları satıp paraya çevirerek ivme yakalama politikasını denemiş görünüyor. Ne var ki tıpkı öncekilerde olduğu gibi bu kez de bu ivmeye süreklilik kazandıracak olan yapısal reformlara girilmemiş.

“Değişen Türkiye, Değişmeyen İmtiyazlar” Türkiye’nin Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren hızlı bir değişim yaşamasına rağmen geçmişte yaptığı hataları tekrarladığının üzerinde durularak özellikle yap-işlet-devret modeli ile ilgili yapılan hatalar örnek olarak verilmiş.

“Sıcak Para Cenneti” başlığı altında sıcak paranın tanımı yapılarak Türkiye’ye sıcak para girişinin sebepleri üzerinde durulmuş bunun bol döviz girişi iyi bir durum gibi görünse de bu dövizleri getirenlerin sonuçta Türkiye üzerinden inanılmaz para kazanmalarının Türkiye açısından bedelinin ağır olacağına üzerinde durulmuş.

Beşinci Bölüm (s. 169-225) “Türkiye’deki Değişimin Sosyo-Ekonomik Analizi” başlığı altında “Türkiye’deki Değişimi Etkileyen Faktörler” alt başlığının “Türkiye’deki Değişimin Niteliği” başlığı altında Türkiye’nin Osmanlı’dan bu yana değişim içinde olduğu ancak bu değişimin dünyadaki değişimden farklı olarak karsız bir değişim olduğunun üzerinde durularak bunun nedenleri diğer başlıklar altında anlatılmış. “Nüfus ve Göç Olgusu” 1927 yılında ilk nüfus sayımından günümüze kadar nüfusun ne kadarının köylerde ne kadarının şehirlerde yaşadığını ve yaşanan göçler ve sebepleri üzerinde durulmuş. Şehirlere göç edenlerin kendilerini oraya ait hissetmediklerini bir süre sonra geri dönecek, görevle gelmiş gibi hissettikleri bu nedenle oraya ait hissetmek yerine ait olabilecekleri tek yer olan camide buluşarak geleceklerini orada aradıklarına dikkat çekilmiş.

“Kürt Meselesi” bu başlık altında Osmanlı’dan bu yana Kürt meselesinin günümüzde de önemli bir mesele olarak devam ettiği belirtilerek isyanlar ve terör örgütleri şeklinde ortaya çıktığı anlatılmış. Yazar bugün gelinen noktanın 50 yıl önceki siyasal durumdan farkı olmadığını tek farkın bir siyasi parti etrafında temsil edilmesi olarak görüyor.

“İletişimde Değişim” başlığında dünyada birçok devrim yaşandığı bunların içinde neolitik devrim, sanayi devrimi ve iletişim devriminin en önemlileri olduğuna işaret ediliyor. Eldeki verilere göre Hacılar, Çatalhöyük ve Göbeklitepe’de yaşayanların neolitik devrimin öncüleri olduğu halde Osmanlı Devleti’nin sanayi devrimini yakalayamadığı, Türkiye’nin buna ancak 20. yüzyılda gelebildiği üzerinde durulmuş. Türkiye üçüncü devrimi yakalasa da sanayi devrimini kaçırdığı için geri kalmış ülkeler arasında sayılıyor.

“Kültürel Değişim” başlığı altında dünyadaki bölünmelerin genellikle din, ırk ya da ideolojik kökenli olduğu kültür kökenli bölünmenin daha çok ideolojik bir kamufleaja ortaya çıktığı anlatılarak Türk kültürünün büyük çoğunluğu itibariyle Ortadoğu kültürüne yakın bir kültür olarak düşünülebileceğini yazmış. Bu kültürde kadınların ikinci planda oldukları ve erkeklere sağlanan haklardan mahrum yaşadıkları, insanların bilimle pek ilgilenmedikleri, kitap okumadıkları, tiyatro ve operadan uzak oldukları, kadınlarla erkeklerin bulunmadıkları sosyal alanlarda yalnızca erkeklerin bulunduğu anlatılmış. Buna karşılık toplumda az sayıda insanın batı kültürüne yakın eğitim aldığı belirtiliyor. Bu insanlar yazar tarafından üç kuşaktır şehirde oturanlar kent soylular olarak adlandırılıyor ve yukarıdaki hayat tarzının tam tersi hayat yaşadıklarından bahsediliyor. Yazar iki ayrı ülke insanı kadar farklı bu iki grup insanın zaman zaman farklı alanlarda çatışma içine girse de genellikle barış içinde yaşadıklarını fakat son yıllarda bir arada yaşama çabasının oldukça zedelendiğine vurgu yapıyor.

“Eğitimin Yön Değiştirmesi” bu başlıkta Osmanlı eğitim sistemi ile cumhuriyet dönemi eğitim sistemi karşılaştırılmış.

Kitapta Türk insanının eğitim süresinin artmasına karşılık kalitesinin artmadığı ifade edilerek OECD üyesi ülkelerin öğrencileri üzerinde yapılan PISA testlerinde Türkiye'nin durumu tablolarla analiz edilmiş. Türkiye'de farklı kurumlar tarafından yapılan zekâ testleri de tablo şeklinde verilerek zekânın birçok faktöre bağlı olmakla birlikte belirleyici unsurun eğitim olduğu üzerinde durularak değerlendirmeler yapılmış.

“Hanehalkının Durumu” başlığı altında çekirdek ailenin tanımı verilerek hanehalkı tablolarla verilmiş. TÜİK'in Aile Yapısı Araştırması verilerine dayanarak kadın ve erkeklerin eğitime devam edip edememe durumları analiz edilmiş. Evliliklerde tercihlerin nasıl yapıldığı, bireylerin mutluluk durumu, gelir ve yaşam koşulları üzerinde durulmuş. Hanehalkının bilişim teknolojilerini ve interneti kullanımlarda artış görülmüştür.

“İfade Özgürlüğü Yoksa Bilim İlerleyemez” bu başlıkta Hristiyanların reformlarla ortaçağın karanlığından çıkarak keşifler, icatlar ve buluşların ortaya çıktığını düşünce özgürlüğü ile de insanların başkaldırı öğrendiğini böylece bilimin daha ileriye gittiğinin üzerinde durulmuş.

“Biat Kültürü ve Günümüz Türkiye'sine Yansımaları” bu başlık altında biat terimi tanımlanarak tarihi olarak dünyada devlet yönetimlerini nasıl etkilediğinin üzerinde durulmuş. Machiavelli'nin yıllar önce Prens adlı kitabında Türklerin mevcut otoriteye bağlılığı konusunda “Türkleri kolay kolay liderleri aleyhine ayartamazsınız. Ama bir kez ayartırsanız bu kez bağlılıklarını sizin otoritenize bağlılık şeklinde göstereceklerdir.” demesine dikkat çekilerek Türklerdeki biat kültürünün ne kadar kuvvetli olduğu anlatılmış. Atatürk ile birlikte biat kültüründen çıkılarak yapısal dönüşümün nasıl gerçekleştiği üzerinde durulmuş.

“Ekonomideki Model Değişikliği” 1980 yılından sonra yaşanan değişimler ele alınmış.

“2000'ler Sonrasında Ekonominin Gidişi” başlığında AKP'nin iktidar olduğu 2002 yılından itibaren ilk 6 yılda hızlı sayılabilecek bir artış temposu ya-

kaladığı sonraki yıllarda aynı gelişimi gösteremediği gibi son 3 yılda düşüş yaşanmaya başlandığı 2013 yılında kişi başına düşen gelir 12.480 dolarken 2016'da 10.883'e düştüğü diğer verilerle birlikte tablo ile açıklanmış.

"Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye" bu başlıkta *"2002-2008 yılları arasında dünyadan pozitif ayrışarak orta gelir tuzağından çıkma yolunda ilerlemiş olan Türkiye'nin 2011 yılından başlayarak yaşadığı ivme kaybı sonucunda yeniden orta gelir tuzağına"* girdiği anlatılıyor.

"Toplumsal Çatışmanın Yaygınlaşması ve Sürekli Hale Gelmesi" bu başlık altında toplumun her kesiminde birbirine düşman insanların olduğu dış politikada bile toplumun tek ses olamadığının üzerinde durulmuş.

"Hukuk Devleti Anlayışının Çöküşü" bu başlıkta son yıllarda çok ciddi bir sorun haline gelen hukuk kurallarına uymamanın üzerinde durulmuş.

"Evrimin Tersine İşlemesi Mümkün mü?" yazar bu başlıkta iki tür evrim olduğunu birincisinin biyolojik evrim, ikincisininse sosyal ve kültürel evrim olduğunu ileri sürerek Türkiye'de sosyal ve kültürel evrimin tersine işlediğini söylüyor.

"Yeşil Kuşak Projesi" başlığında 1960'lı yıllarda Arap ülkeleri ve Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin etkisiyle sosyalizmin ön plana çıkmasına karşılık Amerikan düşmanlığının giderek yükseldiğinin üzerinde durulmuş. Amerika'nın bu yaklaşım çerçevesinde İslamcı gruplara destek vermesi ve onları Sovyetler Birliği'ne karşı silahlanmaya yönelttiği, bunun da birçok yerde aşırı İslamcılara destekleyerek günümüzün terör örgütlerinin bazılarının oluşmasına yol açtığı anlatılmış. Sovyetler Birliği dağılınca ABD, proje değişikliğine gitti ve projenin adını Büyük Ortadoğu (BOP) koydu. Yazar bu projeyi gerçekleştirmek için ABD'nin müttefik olarak İsrail ve Türkiye'yi seçerek bu stratejisini uygulamaya koyduğuna dikkat çekmiş.

"Büyük Ortadoğu Projesi" bu başlıkta *"Büyük Ortadoğu Projesi"*, Ortadoğu ülkelerinin siyasal, ekonomik ve sosyal yapılarında Batı standartlarına benzer bir dönüşümü hedefleyen bir Amerika projesi, Amerika bu projeye böyle vatilerde bulundu ama işgal ettiği Afganistan, Irak ve Suriye'ye kan ve gözyaşı dışında bir şey götüremedi. ABD Türkiye'nin bir taraftan Batı ile ilişkilerini sağlamlaştırırken diğer taraftan Ortadoğu halkları üzerinde kredisini yükseltmeye yönelik hamleler yaptı ve yaptırdı. Kitapta zaman içinde Türkiye, İsrail ile de ilişkilerini düzelterek ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi çerçevesinde kendisine biçtiği İsrail ile birlikte Ortadoğu'da ABD taşeronluğu görevine başladı.

"Suriyeli Sığınmacıların Etkileri" kitabın bu başlığı bir tarihci olarak en çok dikkatimi çeken başlık oldu. Bu başlıkta Suriye'deki savaşın nasıl başlayıp geliştiği ve Türkiye'nin politikası ele alınmış. Suriye'de 15 Mart 2011'de başlayan iç savaşa zaman içinde Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) ile Kürt, Türkmen, Dürzi ve Süryani grupların da katılımıyla yaygınlaşan savaş Rusya, ABD, İran ve Türkiye'nin de çeşitli müdahale ve destekleriyle uluslararası bir kimliğe bürünmüştür. Kitapta, *"Türkiye'nin ABD'nin yanında yer alarak Özgür Suriye Ordusu'nu desteklediği, Türkiye'nin bu süreçte Suriye'nin mevcut yönetimiyle Rusya ve İran'ın ilişkilerini fark edemeyerek, Batı koalisyonunda nasıl bir yapılanmayı planladığını tam olarak anlayamadığı için çok ciddi bir dış politika hatası yaptığı"* belirtiliyor. Kitapta Türkiye'nin 2011'den 2018'e

kadar olan dönemdeki durumu şöyle anlatılıyor: “Türkiye, Suriye’deki iç savaş nedeniyle 2011 yılının Nisan ayından başlayarak Suriyeli sığınmacılara ‘açık kapı politikası’ uygulamaya başladı. Başlarda Türkiye en fazla 100 bin Suriyeli göçmeni kabul etmeyi planlamıştı, ama bu sayının 30 katına ulaştı. Birleşmiş Milletler Yüksek Komiseri (UNHCR) verilerine göre 1 Mart 2018 itibarıyla Türkiye’deki sığınmacı sayısı 3.540.648’dir. Bu sayının yaklaşık olarak yüzde 9’u sığınmacı kamplarında geri kalanı kampların dışında yerleşik durumdadır. Bu nüfusun yüzde 54’ü erkek, yüzde 46’sı kadındır (bazı kesimler muhtaç olan geri çevrilmesin diyor ama rakamlara baktığımız ve basından takip ettiğimiz kadarıyla sığınmacıların çoğunluğunun erkek üstelikte ülkesi Suriye için savaşabilecek yaşta olduğunu görüyoruz).”

Yazar Suriyeli sığınmacıların Türkiye’de (muhtemelen diğer ülkelerde de) karşılaştıkları başlıca sorunları şöyle sıralıyor: “1- Çocukların eğitimi, işçi olarak çalışması, ailelerinden ayrı düşmüş çocukların korumasız kalması, 2- Sağlık imkânlarına ulaşım bir sorun olarak görülmüş ve dil sorunu ile birlikte yalnızca acilden yararlandıkları yazılmış ki burada yazara katılmıyorum. Birçok hastanede Arapça tabelalar ve özel bankolar oluşturulmuş durumda. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler sigorta prim borcu varsa hastanelerden hizmet alamazken Suriyeliler her türlü imkândan ücretsiz olarak faydalanmaktadır. 3- Kadınların karşılaştığı şiddet sorunlarının erken tespiti sıkıntısı, tespit edilenlerin doğru merkezlere yönlendirilmesi ve yönlendirilenlerin ise korunmaları konularında ciddi sıkıntılar söz konusudur. 4- Özellikle kamplar dışında yaşayan Suriyeli sığınmacıların Türkçe kurslarına gidememeleri, bu insanların topluma uyumlarını geciktirerek aidiyet duygularının gelişmesini önleyen nedenlerin başında yer alıyor. Burada yazara katılmıyorum bir ülkenin yalnızca dilini öğrenerek kendinizi o ülkeye ait hissedemezsiniz. Üstelik Müslüman olmalarına rağmen çok farklı bir kültür olan Arap kültürü söz konusu iken böyle bir aidiyetin gerçekleşebilmesi zor görünmektedir. 5- Suriyeli sığınmacıların iş piyasasına ve sosyal yardım ve hizmetlere erişiminde de sıkıntılar görülüyor.” Beşinci maddeye de katılmam çok mümkün görülüyor çünkü Türkiye’de yetkililer başta Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere “Suriyelilere 40 milyar dolar harcadık gerekirse bir o kadar daha harcayabiliriz” şeklinde açıklamalar yapılmaktadır. Bütün bunlardan bağımsız herkes vatanda mutludur diyenler Suriyelilerin gerçek dostlarıdır.

Kitapta Suriyeli sığınmacılar konusunda yapılan çeşitli anketler, gözlemler ve hazırlanan raporlarda sığınmacıların Türkiye açısından yarattıkları ve neden oldukları başlıca sorunlar özetle şöyle sıralanıyor: “1- Ülkeye giren çikanın kimlikleri konusunda iç güvenliği zaafa uğratacak sorunlar vardır. Sınırlarımız adeta terör örgütlerinin ve diğer illegal örgütlerin alanları haline gelmiş durumda. 2- Bazı illerin nüfusunda yaşanan aşırı nüfus patlaması beraberinde o ilin sosyal dokusuna zarar vermeye başlamış görünüyor. Örneğin Kilis’te yaşayan ülke vatandaşları azınlık konumuna düşmüş bulunuyor. Bunun sonucu olarak da o ilin yaşam şekli, gelenek ve diğer değerleri değişmeye başlıyor. 3- Suriyelilerin birçoğu pasaportsuz olduğu için Türk vatandaşlarına karşı işledikleri suçlardan ötürü etkin bir soruşturma yürütülemiyor ve dolayısıyla Türk

vatandaşlar kendi ülkelerinde mağdur oluyor. 4- Kamp dışında yaşayanlardan bir bölüm kadın ve çocuk sokaklarda dilencilik yapmaya yöneliyor. Birçok kadın ve çocuk dilencilik yapıyor. 5- Geliri olmayan birçok Suriyeli genç kız para karşılığında ikinci, üçüncü hatta dördüncü eş olarak evlendiriliyor birçoğu da fuhuş bataklığına sürükleniyor. 6- Sigortasız ve düşük ücretle hatta kayıt dışı çalışmaya razı olan Suriyeli sığınmacılar birçok kentte Türk vatandaşlarının işlerini ellerinden alıyor. 7- Sınır illerinde kaçakçılık artıyor. Suriyeli sığınmacılar, kaçakçılık yapan Türklerle işbirliği yaparak işin boyutunun büyümesine ve dallanıp budaklanmasına yol açıyor. (Bu nedenle Türkiye uyuşturucu pazarı haline gelmek üzere). 8- İş bulamayan, gelir elde edemeyen sığınmacılar, her türlü suç ve şiddet ortamının içine giriyorlar. Eğitim almamış, düşük gelir düzeyine sahip, dışlanmışlık duygusu içinde yaşayan gençlerin ileri ki dönemde pek çok suçun kaynağını oluşturacağı görülebiliyor.” (Suriyeliler sığınmacı olmalarına rağmen mağdur olanlar sığındıkları ülkenin insanları olmaktadır. İlerleyen zaman içerisinde Suriyeli sığınmacılardan dolayı sosyolojik, psikolojik, demografik ve ekonomik olarak Türkiye'nin uğrayacağı zararların telafi edilemeyecek boyutlara gelmesini düşünmek bile bugünden endişe vermektedir).

Yazar “Türkiye'nin tarihi bir dış politika hatası yaparak girdiği Ortadoğu macerasından elinde 3 milyon Suriyeli sığınmacı, milyarlarca dolarlık bir mali yük, toplumsal, kültürel, psikolojik, ekonomik yüzlerce sorun, yerine getirilmemiş birtakım Avrupa vaatleriyle orta yerde kalmış durumdadır.” diyor ve Atatürk'ün ‘yurtta barış cihanda barış’ ilkesinden ayrılmış olmanın verdiği zararı vurguluyor.

“2000'LER ÖNCESİNDEKİ VE SONRASINDAKİ TÜRKİYE'NİN KARŞILAŞTIRILMASI” büyük başlığı altında “Sosyal Göstergeler”, “AKP Öncesi ve Sonrası Ekonominin Durumu”, “Gelir Dağılımı” ve “Türkiye Ekonomisinin Benzerleriyle Karşılaştırılması” gibi alt başlıklarda tablolarla konulara açıklık getirilmiştir.

Altıncı Bölüm (s. 226-240) “Geleceğe Bakış” başlığını taşıyor. “YAKIN GEÇMİŞTEN GELECEĞE GİDEN YOL” başlığı altında da ilk çağdan bu yana üretim alanında biri tarım üçü de sanayi kesiminde olmak üzere 4 büyük devrim yaşandığından bahsedilerek bunların detayları veriliyor.

“DÜNYANIN GELECEĞİ” başlığı Dünyanın geleceğine siyasal ve ekonomik olarak bakılmış.

“TÜRKİYE'NİN GELECEĞİ” başlığının altında “Durum Tespiti”nde Türkiye'nin Endüstri 2.0 ile 3.0 arasında bir yerde olduğu ama önemli olanın Endüstri 4.0 yakalamak olduğunun üzerinde durulmuş. 4.0 Endüstri uygulamasını gerçekleştirip bunların ürünlerini yapanların esas parayı kazanacaklarını ifade edilerek Türkiye'nin yüksek kalite eleman yetiştirmek için bilim lisesi ve bilim üniversitelerini kurması gerektiğine dikkat çekiliyor.

“Kaçırılmış Fırsatlar Ülkesi Türkiye” başlığında yapısal reformların gerçekleştirilmesi üzerinde durularak atılan adımların yalnızca ekonomi ile sınırlandırılmaması ekonomiyi yakından ilgilendiren “siyasal sistem, yargı sistemi, eğitim sistemi” gibi yapısal reformların bütün alanlarda gerçekleştirildiği takdirde sonuç alınabileceğinin üzerinde duruluyor.

“*Son 15 Yılda İki Kez Kaçırılan Tren*” başlığında yazar, Türkiye Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerine başladığı 2005 yılında ve daha sonra ortaya çıkan küresel krizde yapısal reformlarını gerçekleştirebilseydi tren kaçmayacaktı deniliyor.

“*Türkiye’de Yaygın Bir Mesele: Problem Yaratıp Çözmeye Çalışmak*” başlığa açıklık getiren yazar örneklerle konuyu açıklayarak Türkiye’nin çoğu kez kendi yarattığı sorunların maliyetlerini de kendisi ödemek zorunda kalıyor, diyerek bitiriyor.

Sonuç Yerine

Her şeyden önce şunu belirtmek isterim, bu kitabı incelemiş olmam yazarın bütün görüşlerine ve bu kitaptaki bütün fikirlere katıldığım anlamına gelmez. Kitabı objektif bir gözle okudum ve inceledim. Kitap bir ekonomist tarafından yazılmış olmakla birlikte ekonomik veriler tarihi süreç içerisinde ele alınmış. Kitapta Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e geçiş ile tarım devriminden sanayi devrimine ve küreselleşmeyle endüstri devrimine geçilen evreler incelenmiş. Yalnızca Türkiye değil dünya devletlerinden de örnekler verilmiş. Dünya genelindeki değişimlerle Türkiye’deki durum karşılaştırılmış, sosyo-ekonomik değerlendirmeler yapılmış. Osmanlıdan günümüze kadar sosyo-ekonomik hayatta yapılan hatalar ve çözüm yolları üzerinde durulmuş. Cumhuriyeti kuranların Osmanlı’nın yıkılışında mali bağımsızlığın kaybedilmesinin ne kadar önemli olduğunu gördükleri için çekilen sıkıntılara rağmen dış borçtan kaçındıklarına dikkat çekilmiş.

Yazar tarafından kullanılan ahabap çavuş demokrasisi ve ahabap çavuş kapitalizmi terimleri Türkiye’nin gerçeklerini anlatması bakımından dikkate değer tanımlar. Türkiye’de liyakat ve adaletin kavramlarının içinin nasıl boşaldığını göstermesi bakımından son derece önemli. Türkiye’nin dünden bugüne en önemli sorunlarından biri olan yasalara uymamanın topluma nasıl yayıldığı gerçekçi bir şekilde analiz edilmiş. Ayrıca yazar bir ekonomist olmasına rağmen sorunların yalnızca ekonomi ile değil yapısal reformlarla birlikte gerçekleştiği takdirde çözülebileceğini çok isabetli bir şekilde tespit etmiştir.

Türkiye’nin değişen dünyaya uyum sağlayabilmesinin yolunun bilimden geçtiğine dikkat çekerek takip edilecek rotanın bilim olması gerektiği anlatılarak bilim liseleri ve bilim üniversiteleri kurulmasını önermiş. Bilim dışı eğitimle yetişen insanların buluşlar, icatlar yapamayacağı anlatılarak eğitimde biat kültüründen çıkılması gerektiğinin üzerinde durulmuş.

Türkiye ekonomisinin son durumu incelenmiş, AKP iktidarı ve önceki dönemlerle karşılaştırmalar yapılmış. Ayrıca AKP’nin iktidara geldikten sonra izlediği sosyo-ekonomik politikalar incelenmiş tablolarla ve rakamlarla analiz edilmiş. AKP’nin 2003-2009 arasında başarılı bir ekonomik performans ortaya koyduğunu ancak 2011’den sonra ivme kaybı yaşamaya başlamadığı ve Türkiye’nin orta gelir tuzağına girmesi nedenleri ile birlikte detaylı olarak anlatılmış.

Yazar, günümüzdeki sorunların geçmişte yapılanlarla bağlantılı olduğunu ve bu sorunların çözümü için geçmişle bağlantı kurmak gerektiğinin üzerinde durmuş. Yine bu sorunları çözerken bilimsel yöntemlerin kullanılması popülist yöntemlerden uzak durulmasının önemine işaret etmiş.